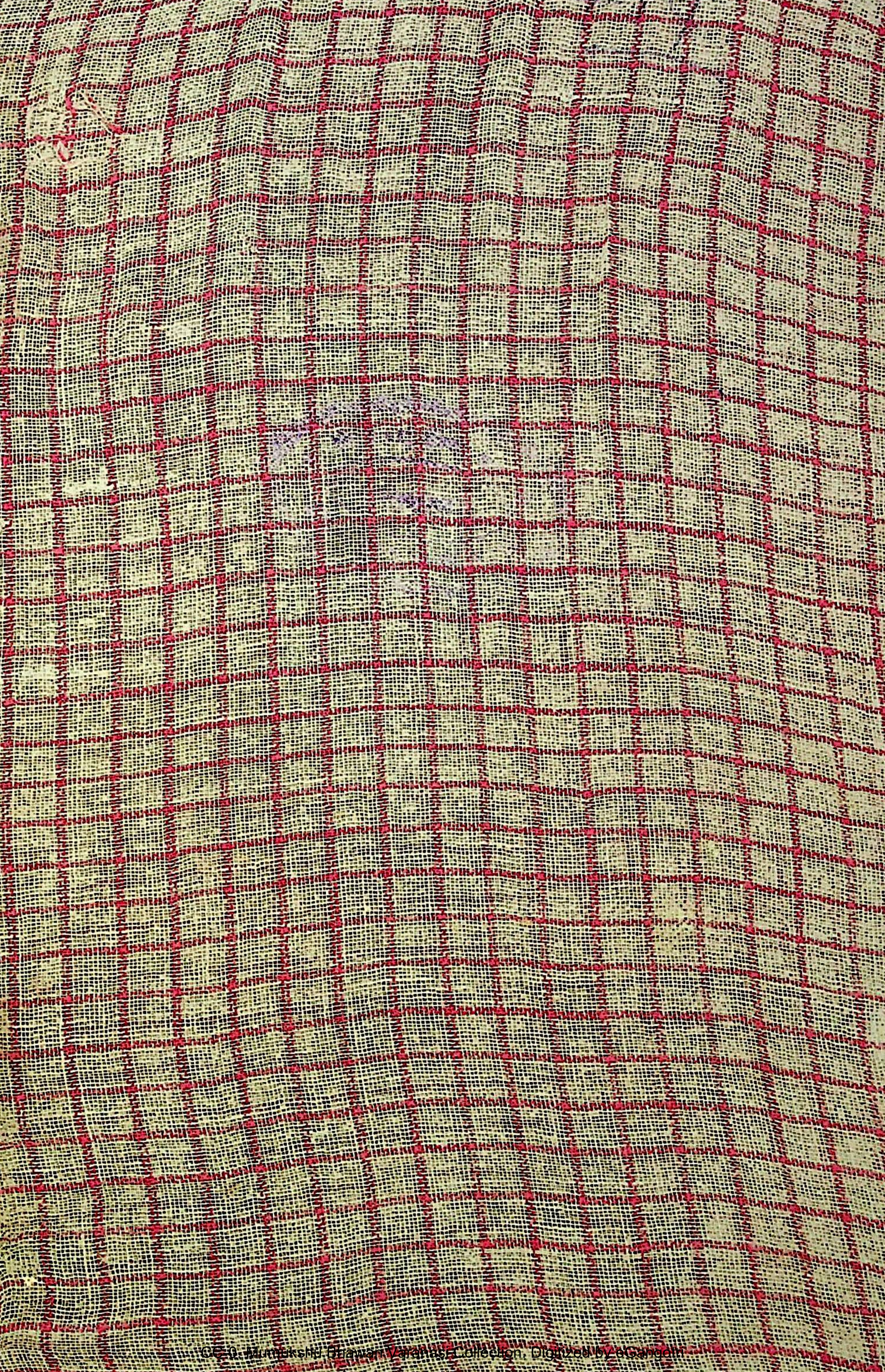

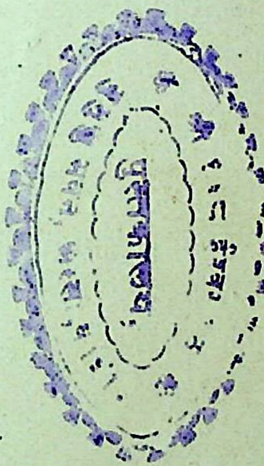
लोके इतिहासान्तरमेतद्विषये (तथा हिं)— अन्त्ये वयसि
मनोनुकूलस्य शिष्यस्यालाभेन दुःखमपारयन्नेव मृत्वा ब्रह्म-
ादृशः कश्चिद्ब्राह्मण आगत्य मौढपण्डितेषु स्वस्याध्ययनयो
ल्पं ग्रन्थमध्येतुमध्यापकमन्विष्यन्नितस्ततो विचार्य परिहा-
त्यं मत्वा ब्रह्मराक्षसगृहं कैरप्यप्रविष्टपूर्वमतिभयङ्करमपि
तं नत्वा व्याकरणमध्येतुं श्रीमदीयचरणाम्बुजे आससादेति
न राक्षसरूपेण भट्टोजीदीक्षितेन यावदध्ययनं कस्यापि समीपे
कं किञ्चिदपि सल्लापादिकं न कार्यम् । तुभ्यमन्नवस्त्रादिकं
। ततस्स सर्वमभ्युपगम्य तथैवेति तिष्ठन्व्याकरणशास्त्रं
वर्षाभ्यन्तरे स तत्र पण्डितो बभूव । ततो भट्टोजिदीक्षितः
श्चिद्दिने स्वीयं यावद्वृत्तं कथयित्वा तस्मै बहु धनहिरण्यादिकं
ततो मुक्तो बभूवेतीतिहासान्तरं वर्णयन्तीति शिवम् ॥

येविद्वच्छिखामणेः । जातेन पार्वतीदेव्या अर्पितश्शिवयोरयम् ॥ १ ॥

इत्युत्तरभागस्समाप्तः ।

शेषवेङ्कटाचलशास्त्रिकृतत्रिमुनिकल्पतरुस्समाप्तः ।

भूमिका।

प्रसिद्धमेव खलु पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्यायश्री विरचिताया वैयाकारणसिद्धान्तकौमुद्याः सौलभ्येनाध्यापकशक्त सिद्धान्तज्ञानसंपादिकाया बहुधा तत्रतत्रानेकवारं सम्मुद्रितया अपि पारमपारयन्त्या मुद्रितपुस्तकानां विक्रयणादिना संग्रहणमभिलस्यैत कानां प्रवृत्तिर्भरतखण्डवासिनामन्येषां च सम्मोदं समेधमानैवास्त वैयाकरणसकलमहामहानिबन्धसारभूतसिद्धान्तमधुमत्या अस्याः—"अणु कुशलो नरः । सर्वतस्सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः " इति पृथग्गणपाठधातुपाठलिङ्गानुशासनसूत्राष्टाध्यायीसहिताया "उणादयोबहुलम्" अ तोणादिसूत्रवृत्तिशान्तनवाचार्यप्रणीतफिट्सूत्रवृत्तिसाविलासाया महोपक पाठरीञ्जतायास्तथा मैसूर्महाराजश्रीकृष्णसार्वभौममहास्थानपण्डितकाशी त्रिमुनिकल्पतरूपशोभिताया अकारादिवर्णक्रमवदष्टाध्यायीधातुपाठमनो सीसकाक्षरैरुत्तमपत्रेषु सम्मुद्रणेन सर्वेषां द्विजानां विद्वत्त्वाख दिसुगुणवदध्ययनसम्पत्त्यादिमत्तमहोत्सवे कामुकास्स्मः। भो महान्तो "अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम् । अन्यत्त्वार्षमपि त्याज्यं युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि । अन्यत्तृणमिव त्याज्यमप्य ह्यस्मत्तातकूपोयमिति कौपं पिबेत्पयः। त्यक्त्वा गाङ्गं पुरःस्थं तं को नु इति" योगवासिष्ठोक्तार्थवादोक्तिमालक्ष्य शास्त्रमर्थादिविचारेण तत्तत्सु सन्यायविधियुक्तिमदेव बोधनीयमिति तु पौरुषमेवेति श्रीमन्तो जानन्त्येवेति किञ्चिद्विज्ञापनीयाः। तत्सहायकृते कृतं व्ययमात्रपरिमितमूल्यं परिगृह्ण श्रमं सफलयन्तु शिष्याणामेतदध्ययनप्रचारसंवर्द्धनेन। भो भो अस्मदार्यकु कुलालङ्काराः " व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिन शठास्तथाविधा न संवृताङ्गान्निशिता इवेषवः " इति। तथा " अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च श्यति । नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः " इति च नीर्युक्ति तच्छून्येषु च मायाविषु मायोत्सारकविद्याख्यनव्यशस्त्रलाभाय तत्तत्फलेषु सिद्धान्तसारभूतामेनां वैयाकरण सिद्धान्तकौमुदीं पठितुमयतिष्यध्वं, तदा मदीया मिष्यतेति विज्ञापनाद्वारा मदीयैतत्पुस्तकमुद्रणश्रमसाफल्यं कर्त्तुमभ्यर्थये इत्य "श्रीविङ्कटेश्वरपदाब्जयुगं प्रणम्य श्रीकृष्णदासतनुजस्तव खेमराजः । याचे वरद्ध च प्रीतिं क्रिया मम कुले सहजां त्वदीयाम् " इति ।

विद्वज्जनकृपाकाङ्क्षी

क्षेमराज श्रीकृष्णदास "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणयंत्रालय

मुंबई.

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

पूर्वार्द्धम् ।

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

अइउण् । १ । ऋलृक् । २ । एओङ् । ३ । ऐऔच् । ४ । हयवरट् । ५ । लण् । ६ । ञमङणनम् । ७ । झभञ् । ८ । घढधष् । ९ । जबगडदश् । १० । खफछठथचटतव् । ११ । कपय् । १२ । शषसर् । १३ । हल् । १४ ॥ इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । लण्सूत्रेऽकारश्च । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥ हलन्त्यम् (१ । ३ । ३) ॥ हलितिसूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् ॥ आदिरन्त्येन सहेता ।१।१।७१॥ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च, संज्ञा स्यात् । इति हल्संज्ञायां सिद्धायाम् ॥ हलन्त्यम् ॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित् स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽणजित्यादिसंज्ञासिद्धौ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥ उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात्। (प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः) । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । (प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम्)।अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् । न ह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥ उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥ ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये ॥ नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥ स्पष्टम् । अर्वाङ् ॥ समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥ उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ यस्मिन् समाह्रियेते सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ॥ ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः । प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । क्व॑ वोऽश्वाः । रथानां न येऽराः । शतचक्रं योऽह्यः—इत्यादिष्वनुदात्तः । अग्निमीळे इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ॥ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ।

तदित्थम्—अ इ उ ऋ इत्येतेषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्** ॥ १ । १ । ९॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणं मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य ॥ **इति स्थानानि**॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च ॥ तत्राद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् ॥ तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां, स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेणैव ज्ञापितम् ॥ **तथा हि** ॥ **अ अ** । ८ । ४ । ६८ । विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव ॥ तथा च सूत्रम् ॥ **पूर्वत्रासिद्धम्** । ८ । २ । १ ॥ अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् ॥ बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा ॥ विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ॥—(खयां यमाः खय ‿क ‿पौ विसर्गः शर एवं च । एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ १ ॥ कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः । अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥ २ ॥) वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये-(यमो नाम)-पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलि(क्)क्नीः, च(ख्)ख्नतुः, अ(ग्)ग्निः,(घ्)घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तथा तेषामेव यमाः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ, विसर्गः, शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः, प्रथमतृतीययमौ, यरलवाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ॥ बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ताः तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कादयो मावसानाः (स्पर्शाः) । यरलवा(अन्तस्थाः) । शषसहा(ऊष्माणः) । अचः(स्वराः) । हल(व्यञ्जनम्) । ‿ क ‿ प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ (जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ) । अं अः इत्यचः परौ (अनुस्वारविसर्गौ) ॥ **इति स्थानप्रयत्नविवेकः**॥ (**ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्** ।) ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते ॥ **नाऽज्झलौ** ॥ १ । १ । १० ॥ आकारसहितोऽच् आच् । स च हल्

---

१ विसर्जनीयपदेन अकारात्परो विसर्जनीयो विवक्षितः । इकारादिभ्यः परस्तु पूर्वस्थानभाक् । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् । तथा इकारात्परस्य तालुस्थानमुकारात्परस्यौष्ठावित्यादिज्ञेयम् । २ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमिष्यते इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् ।

चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य—हरति, शीतलं, षष्ठं, सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् ॥ तथ हि ॥ **अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ॥** प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते (उदितः) । तदेवम्—अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवं ऌकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । (एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्) । ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव । तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोःसंज्ञा ॥ **तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥** तः परो यस्मात्स च, तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेनाऽत्, इत्, उदित्यादयःषण्णांषण्णां संज्ञा । ऋदिति द्वादशानाम् ॥ **वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ॥** आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ **अदेङ्गुणः । १ । १ । २ ॥** अत् एङ् च, गुणसंज्ञः स्यात् ॥ **भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥** [illegible]वाचिनो[1] भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ **प्राग्रीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥** [illegible] ॥ कृत्य । **चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥** अद्रव्यार्थाश्चादयो[2] निपातसंज्ञाः [illegible]तं । **प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥** अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ॥ **उपसर्गाः क्रिया[illegible] । १ । ४ । ५९ ॥** **गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥** प्रादयः क्रियायोगे उप[illegible]संज्ञाः, गतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निर् निस् दुर् दुस् वि आङ् (अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप ॥ एते द्वाविंशतिः प्रादयः ॥ **न वेति विभाषा । १ । १ । ४४ ॥** निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥ **स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ॥** शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥ **येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ॥** विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्, स्वस्य च रूपस्य ॥ **(समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः) (उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्)** **विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥** वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥ **परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ॥** वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ **सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥** सुबन्तं, तिङन्तं च, पदसंज्ञं स्यात् ॥ **हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥** अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ **ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥** **संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ॥** संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ **दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥** दीर्घं च गुरु संज्ञं स्यात् ॥ इति संज्ञा-

---

१ भ्वादयो धातुपाठे । २ चादयःस्वरादिगणोत्तरं पठ्यन्ते ।

प्रकरणम्॥ **इको गुणवृद्धी** । १।१। ३ ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ **अचश्च** । १ । २ । २८ ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते ॥ **आद्यन्तौ टकितौ** । १ । १ । ४६ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥ **मिदचोऽन्त्यात्परः** । १ । १ । ४७ ॥ अच इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ॥ **षष्ठी स्थानेयोगा** । १ । १।४९॥ अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ॥ **स्थानेऽन्ततमः** । १ । १ । ५० ॥ प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशःस्यात् । (यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥) **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य** । १ । १ । ६६ ॥ सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥ **तस्मादित्युत्तरस्य** । १ । १ । ६७ ॥ पञ्चमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ **अलोऽन्त्यस्य** ।१ । १ । ५२ ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्याऽन्त्यस्याल आदेशः स्यात् ॥ **ङिच्च** । १ । १ ।५३ ॥ अयमप्यन्त्यस्य स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ॥ **आदेः परस्य** । १ । १।५४॥परस्य यद्विहितं कार्यं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः ॥ **अनेकाल् शित्सर्वस्य** । १ । १ । ५५ । स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ॥ **स्वरितेनाधिकारः** । १ । ३ । ११ ॥ स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ (परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः) ॥ (असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे॥) अन्तरङ्गे कार्ये कर्त्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धंस्यात् ॥ (अकृतव्यूहाःपाणिनीयाः) निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

इको यणचि । ६।१।७७॥ इकः स्थाने यणादेशः स्यादचि परे संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुध्य् उपास्य इति स्थिते ॥ **अनचि च** ।८।४।४७॥ अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो, न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥ **स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ** । १ । १ । ५६ ॥ आदेशः स्थानिवत्स्याद, न तु स्थान्यलाश्रयविधौ। अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य(अनचि च)इति द्वित्वनिषेधो नाऽऽशङ्क्यः।अऽनल्विधाविति तन्निषेधात्॥ **अचः परस्मिन्पूर्वविधौ** । १।१। ५७ ॥ अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति यणः स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥ **न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु** । १ । १ । ५८ ॥

---

१ न कृतोऽकृतो विशिष्ट ऊहस्तर्कःशास्त्रप्रवृत्तिरूपो निश्चयो यैस्ते अकृतव्यूहाः ।

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्। इति स्थानिवद्भावनिषेधः॥ **झलां जश् झशि**।८।४।५३॥ स्पष्टम्। इति धकारस्य दकारः॥ **अदर्शनं लोपः**।१।१।६०॥ प्रसक्तस्याऽदर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्॥ **संयोगान्तस्य लोपः**।८।२।२३॥ संयोगान्तं यत्पदं–तदन्तस्य लोपः स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते॥ **(यणः प्रतिषेधो वाच्यः)**॥ **(यणो मयो द्वे वाच्ये)**॥ मय इति पञ्चमी, यण इति षष्ठीति पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम्। तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि–एकधमेकयम्, द्विधं द्वियम्, द्विधमेकयम्, एकधं द्वियम्। सुद्ध्युपास्यः। मद्ध्वरिः। धात्त्रंशः। लाकृतिः॥ **नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य**।८।४।४८॥ पुत्रशब्दस्य न द्वे स्तः–आदिनीपरे आक्रोशे गम्ये। पुत्रादिनी त्वमसि पापे। आक्रोशे किम्। तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव। पुत्त्रादिनी व्याघ्री॥ **(तत्परे च)** पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे॥ **(वा हतजग्धयोः)** पुत्त्रहती, पुत्रहती। पुत्त्रजग्धी, पुत्रजग्धी॥ **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य**।८।४।५०॥ त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम्। इन्न्द्रः, इन्द्रः। राष्ट्ट्रम्, राष्ट्रम्॥ **सर्वत्र शाकल्यस्य**।८।४।५१॥ द्वित्वं न। अर्कः। ब्रह्मा॥ **दीर्घादाचार्याणाम्**।८।४।५२॥ द्वित्वं न। दात्रम्। पात्रम्॥ **अचो रहाभ्यां द्वे**।८।४।४६॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। हर्य्यनुभवः, हर्यनुभवः। नह्य्यस्ति, नह्यस्ति॥ **हलो यमां यमि लोपः**।८।४।६४॥ हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि। इति लोपपक्षे, द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम्। लोपारम्भफलं तु–आदित्योदेवताऽस्येति आदित्यं हविः। यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह–माहात्म्यम्॥ **एचोऽयवायावः**।६।१।७८॥ एचः क्रमादय् अव् आय् आव् इत्येते स्युरचि॥ **तस्यलोपः**।१।३।९॥ तस्येतो लोपः स्यात्। (इति यवयोर्लोपो न)। उच्चारणसामर्थ्यात्॥ एवं चेत्संज्ञापीह न भवति। प्रयोजनाभावात्। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः॥ **वान्तो यि प्रत्यये**।६।१।७९॥ यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरवावौ स्तः। गोर्विकारो गव्यम्। गोपयसोर्यत्। नावा तार्यं नाव्यम्। नौवयोधर्मेत्यादिना यत्॥ **(गोर्यूतौछन्दस्युपसंख्यानम्)**॥ **(अध्वपरिमाणे च)**॥ गव्यूतिः। ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। वान्त इत्यत्र वकाराद्, गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा, पूर्वभागे लोपोव्योरिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात्। वकारो न लुप्यत इति यावत्॥ **धातोस्तन्निमित्तस्यैव**।६।१।८०॥ यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव, नान्यस्य। लव्यम्। अवश्यलाव्यम्। तन्निमित्तस्यैवेति किम्। ओयते। औयत॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे । ६ । १ । ८१ ॥ यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । क्षेतुं शक्यं-क्षय्यम् । जेतुं शक्यं-जय्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं, जेयं मनः ॥ **क्रय्यस्तदर्थे** । ६ । १ । ८२ ॥ तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । केतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं द्रव्यं क्रय्यम् । क्रेयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ॥ **लोपः शाकल्यस्य** । ८ । ३ । १९ ॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यकारवकारयोः लोपो वा स्यादशि परे । (पूर्वत्रासिद्धम्)इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः । हर एहि, हरयेहि ॥ विष्ण इह, विष्णविह । श्रिया उद्यतः, श्रियायुद्यतः । गुरा उत्कः, गुरावुत्कः । कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणावादेशौ प्राप्तौ--न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ॥ **एकः पूर्वपरयोः** । ६ । १ । ८४ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **आद्गुणः** । ६ ।१।८७ ॥ अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ॥ **उरण् रपरः** । १ । १ । ५१ ॥ ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने जायमानो योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात्कृष्णर्द्धिरित्यत्राऽर् । तवल्कार इत्यत्राऽल् । अचोरहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् ॥ **झरो झरि सवर्णे** । ८ । ४ । ६५ ॥ हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् । कृष्णर्धिः । कृष्णर्द्धिः । कृष्णर्द्द्धिः । यण इति पञ्चमी, मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्यापि द्वित्वम् । लस्य तु(अनचि च)इति । तेन तवल्कारइत्यत्र रूपचतुष्टयं बोध्यम् । द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि । तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥ १ ॥ **वृद्धिरेचि** । ६ । १।८८॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् ॥ गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥ **एत्येधत्यूठ्सु** । ६ । १ । ७९ ॥ अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । **पुरस्तादपवादन्यायेनेयं** वृद्धिः-(एङि पररूपम्)-इत्यस्यैव बाधिका, न तु(ओमाङोश्च)इत्यस्यापि । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ **(अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्)** ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ **(स्वादीरेरिणोः)** स्वैरम् । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी ॥ **(प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु)** ॥ प्रौहः । प्रौढः ॥ (अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्) । भ्रेश्चेतिसूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणाल्लिङ्गात् । तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते, न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रोढवान् । प्रौढिः ॥ (इष इच्छायाम्) तुदादिः । (इष गतौ) दिवादिः । (इष आभीक्ष्ण्ये) क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे । तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु (ईष उञ्छे) यश्च (ईष गतिहिंसादर्शनेषु,) तयोर्दीर्घोपधत्वाद्

---

१ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् । २ अयं पाठो मनोरमायामपि ।

ईषः । ईष्यः । तत्राद्धणे मेषः । मेष्यः ॥ **(ऋते च तृतीयासमासे)** ॥ सुखेन ऋतः-सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः ॥ **(प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे)** ॥ मार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥ **उपसर्गादृति धातौ । ६ । १ । ९१ ॥** अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपार्च्छति । मार्च्छति ॥ **अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ॥** योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे ॥ **खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ॥** खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । (अन्तवद्भावेन पदान्तस्य न विसर्गः) । (उभयथर्क्षु) (कर्तरि चर्षिदेवतयोः) इत्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे (धातौ) इति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन (ऋत्यकः) इति पाक्षिकः प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ॥ **वा सुप्यापिशलेः। ६ । १ ।९२ ॥** अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । मार्षभीयति, मर्षभीयति । सावर्ण्यात् ऌवर्णस्य ग्रहणम् । माल्कारीयति । मल्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घे न । उप ॠकारीयति । उपर्कारीयति ॥ **एङि पररूपम् । ६ । १ । ९४ ॥** आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । (इह वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्) । तेन एङादौ सुब्धातौ वा । उपेडकीयति, उपैडकीयति । प्रोघीयति, प्रौघीयति ॥ **(एवे चानियोगे)** ॥ नियोगोऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवक्लृप्तावेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव ॥**अचोऽन्त्यादि टि ॥ १ । १ । ६४ ॥** अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ॥ **(शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्)॥ (तच्च टे)** शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । **(सीमन्तः केशवेशे)** । सीमान्तोन्यः । मनीषा । हलीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः।**(सारङ्गः पशुपक्षिणोः)**। साराङ्गोऽन्यः॥**आकृतिगणोऽयम्** । मार्तण्डः ॥ **(ओत्वोष्ठयोःसमासे वा)** ॥ स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । बिम्बोष्ठः, बिम्बौष्ठः । समासे किम् । तवौष्ठः ॥ **ओमाङोश्च ।६ । १ । ९५ ॥** ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात्।शिवायों नमः । शिव आ इहि-शिवेहि ॥ **अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६ । १ । ९८ ॥** ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति-पटिति ॥ **(एकाचो न)** ॥ श्रदिति ॥ **नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा । ६ । १ । ९९ ॥** आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्याद्, अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । (डाचि बहुलं द्वे भवतः)-इति बहुलवचनाद्द्वित्वम् ॥ **तस्य परमाम्रेडितम् । ८ । १ । २ ॥** द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पटेति ॥ **झलां जशोऽन्ते । ८ । २ । ३९ ॥** पदान्ते वर्तमानानां झलां जशः स्युः । पटत्पटदिति ॥ **अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ ॥** अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ

एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । अचि किम् कुमारी शेते । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् । हरये । अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचम् ॥ (ऋति सवर्णे ऋ वा) ॥ होतॄकारः । होतृकारः ॥ (लृति सवर्णे लृ वा) ॥ होतॢकारः, होतृकारः । पक्षे ऋकारःसावर्ण्यात् । ऋति ऋ वा, लृति लृ वेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्यतु मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा, अभितोऽज्भक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ, शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि (ऋत्यकः) इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥ **एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०९ ॥** पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥ **सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ॥** लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गो अग्रम् । गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् । गोः ॥ **अवङ् स्फोटायनस्य । ६ । १ । १२३ ॥** अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । (व्यवस्थितविभाषया) गवाक्षः ॥ **इन्द्रे च ।६।१।१२४॥** गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥ **अथ प्रकृतिभावः ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥** प्लुताश्च प्रगृह्याश्च ये वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण३ अत्र गौश्चरति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्यादावयमेवं प्रकृतिभावो यथा स्याद् इकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ॥ **इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२७ ॥** पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् ।(चक्री अत्र) चक्रि अत्र । चक्र्यत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्यौ ॥ **(न समासे)** वाप्यश्वः ॥ **(सिति च)** ॥ पार्श्वम् ॥ **ऋत्यकः । ६ । १ । १२८ ॥** ऋति परेऽकः प्राग्वत् । (ब्रह्मा ऋषिः) । ब्रह्म ऋषिः । ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् ॥ **वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । ८ । २ । ८२ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ॥** अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्, स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ॥ **(स्त्रियां न)** ॥ अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । (नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते) । नेह । आयुष्मानेधि ॥ **(भोराजन्यविशां वेति वक्तव्यम्)** ॥ आयुष्मानेधि भो ३ । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ॥ **दूराद्धूते च । ८ । २ । ८४ ॥** दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सक्तून्पिब देवदत्त ३ ॥ **हैहे-**

१ अयंपाठो मनोरमायामपि । २ अयं पाठो मनोरमायामपि ।

प्रयोगे हैहयोः। ८। २। ८५॥ एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात्। है ३ राम। हैऽ राम। राम है ३॥ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्। ८। २। ८६॥ दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे ३ वदत्त। देवद ३ त्त। देवदत्त ३। गुरोः किम्। वकारादकारस्य मा भूत्। अनृतः किम्। एहि कृष्ण ३। एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्। (इह प्राचामिति योगो विभज्यते)। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते॥ अप्लुतवदुपस्थिते। ६। १। १२९॥ उपस्थितोऽनार्ष इतिशब्दः। तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति। सुश्लोक ३ इति—सुश्लोकेति। वत्किम्। अप्लुत इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येत। तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी ३ इति॥ इ ३ चाक्रवर्मणस्य। ६। १। १३०॥ इ३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा। चिनुहि ३ इदम्, चिनुहीदम्।। चिनुहि ३ इति, चिनुहीति। उभयत्र विभाषेयम्॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्। १। १। ११॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते इमौ। मणीवोष्ट्रस्येत्यत्र इवार्थे वशब्दो, वाशब्दो वा बोध्यः॥ अदसो मात्। १। १। १२॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात्किम्। अमुकेऽत्र। असति माद्ग्रहणे एकारोप्यनुवर्तेत॥ शे। १। १। १३॥ अयं प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती॥ निपात एकाजनाङ्। १। १। १४॥ एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। (इ उ विस्मये)। इ इन्द्रः। उ उमेशः। अनाङित्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव। आ एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तत्। ङित्तु न प्रगृह्यः। आ ईषदुष्णम्—ओष्णम्। (वाक्यस्मरणयोरङित्।) अन्यत्र ङिदिति विवेकः॥ ओत्। १। १। १५॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे। १। १। १६॥ संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यःस्यादवैदिके इतौ परे। विष्णो इति। विष्ण इति। विष्णविति। अनार्ष इति किम्। ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्॥ उञः। १। १। १७॥ उञ इतौ वा प्रागुक्तम्। उ इति। विति॥ ऊँ। १। १। १८॥ उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात्। ऊँ इति॥ मय उञो वो वा। ८। ३। ३३॥ मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि। किमु उक्तम्। किम्वुक्तम्। वत्वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। १। १। १९॥ सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। सोमो गौरी अधि श्रितः। मामकी, तनू इति। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अर्थग्रहणं किम्। वृत्तावर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत्—वाप्यामश्वो वाप्यश्वः॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः। ८। ४। ५७॥ अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात्। दधिँ दधि। अप्रगृह्यस्य किम्। अग्नी॥ ॥ इत्यच्सन्धिः॥

स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४०॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥ **शात् । ८ । ४ । ४४ ॥** शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः, प्रश्नः ॥ **ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४१ ॥** स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ॥ **न पदान्ताट्टोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥** अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामस्स्तोष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् ॥ **(अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्)** ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ॥ **तोः षि ।८ ।४। ४३ ॥** तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः ॥ **झलां जशोऽन्ते ।८।२ ।३९॥** वागीशः । चिद्रूपम् ॥ **यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।८।४।४५॥** यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः, एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं नान्तरमे रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ॥ **(प्रत्यये भाषायां नित्यम्)** ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् । **कथं तर्हि** मदोदग्राः ककुद्मन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् ॥ **तोर्लि । ८ । ४ । ६० ॥** तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति—नकारस्याऽनुनासिको लकारः ॥ **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ॥** उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । (आदेः परस्य)—उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य झरो झरीति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं, न तु—(खरि च)—इति चर्त्वम् । चर्त्वं प्रति थकारस्यासिद्धत्वात् ॥ **झयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥** झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः ॥ वाग्घरिः, वाग्हरिः ॥ **शश्छोऽटि । ८ । ४ । ६३ ॥** पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते ॥ **खरि च । ८ । ४ । ५५ ॥** खरि झलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः, तच्शिवः ॥ ॥ **(छत्वममीति वाच्यम्)** ॥ तच्छ्लोकेन । तच्श्लोकेन, अमि किम् । वाक् श्च्योतति ॥ **मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ।** मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि । (अलोऽन्त्यस्य)—हरिं वन्दे । पदस्येति किम् । गम्यते ॥ **नश्चापदान्तस्य झलि । ८ । ३ । २४ ॥** नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारस्स्यात् । यशांसि । आक्रंस्यते ॥ झलि किम् । मन्यते ॥ **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ॥** स्पष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ॥ **वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ ॥** पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि, त्वं करोषि । सय्यँन्ता, संयन्ता । सव्वँत्सरः, संवत्सरः ॥

यञ्ल्लोकम्, यं लोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः ॥ **मो राजि समः क्वौ । ८ । ३ । २५ ॥** क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्।सम्राट्॥ **हे मपरे वा ।८ । ३ । २६ ॥** मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा। (ह्मल ह्मल चलने) । किम् ह्मलयति किं ह्मलयति॥**(यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम्)॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ॥** समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्। कियँ ह्यः, किं ह्यः । किवँ ह्वलयति,किं ह्वलयति। किलँ ह्लादयति, किं ह्लादयति॥**नपरे नः ।८।३।२७**नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा।किन् ह्नुते,किं ह्नुते॥**ङ्णोः कुक् टुक् शरि ।८।३।२८॥** ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि । कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जस्त्वं न॥**(चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्)**॥प्राङ्ख् षष्ठः।प्राङ्क्षष्ठः। प्राङ् षष्ठः । सुगण्ठ् षष्ठः।सुगण्ट् षष्ठः। सुगण् षष्ठः॥**डः सि धुट् ।८।३।२९॥** डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् । षट् त्सन्तः, षट् सन्तः॥**नश्च।८।३।३०॥**नकारान्तात्सस्य धुड्वा । सन्त्सः, सन्सः ॥ **शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ॥** नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । (शश्छोऽटि)इति च्छत्वविकल्पः।पक्षे झरो झरीति चलोपः, सञ्छम्भुः, सञ्च्छम्भुः, सञ्च्शम्भुः, सञ् शम्भुः—ञछौ ञचछा ञचशा ञशाविति चतुष्टयम्। रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात्॥ १॥**ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८। ३ । ३२ ॥** ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडामः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ॥ **समस्सुटि । ८ । ३ । ५ ॥** समो रुः स्यात् सुटि । (अलोऽन्त्यस्य) ॥ **अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३ । २ ॥** अत्र रुप्रकरणे रोःपूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ॥ **अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४॥** अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । (खरवसानयोर्विसर्जनीयः)॥ **विसर्जनीयस्य सः।८।३।३४॥**खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्।एतदपवादत्वेन-(वाशरि) इति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते॥**(सम्पुम्कानां सो वक्तव्यः)॥** संस्स्कर्ता, सँस्स्कर्ता)॥ **(समो वा लोपमेक इतिभाष्यम्)**॥लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव।तत्र(अनचिच)इति द्वित्वपक्षे त्रिसकारकमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवतां त्रयाणां—(शरः खयः)—इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि दित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारद्वित्वे वचनान्तरेण च पुनर्द्वित्वे चैकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोमगृह्यस्येत्यनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ॥ **पुमः खय्यम्परे । ८ । ३ । ६ ॥** अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति षत्वपर्युदासाद् ≍ क ≍ पयोः प्राप्तौ अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ । संपुंकानामिति सः । पुंस्कोकिलः, पुँस्कोकिलः । पुंस्पुत्रः, पुँस्पुत्रः । अम्परे

किम्। पुङ्क्षीरम्। खयि किम्। पुन्दासः। (ख्याञादेशे न)। पुंख्यानम्॥ **नश्छव्यप्रशान्।८।३।७॥** अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्, न तु प्रशान्शब्दस्य। विसर्गः। सत्वम्। श्चुत्वम्–शार्ङ्गिँश्छिन्धि, शार्ङ्गिंश्छिन्धि। चक्रिँस्त्रायस्व। चक्रिंस्त्रायस्व। पदस्य किम्। हन्ति। अम्परे किम्। सन्त्सरुः–खड्गमुष्टिः। अप्रशान्किम्। प्रशान् तनोति॥ **नॄन्पे।८।३।१०॥** नॄनित्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे॥ **कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च।८।३।३७॥** कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः,चाद्विसर्गः। **येन नाप्राप्तिन्यायेन**–(विसर्जनीयस्य सः) इत्यस्यापवादोऽयम्,(न तु शर्परे विसर्जनीयः)–इत्यस्यापि। तेन वासः क्षौममित्यादौ विसर्ग एव। नॄँ ≍ पाहि। नॄं ≍ पाहि। नॄँः पाहि। नॄंः पाहि। नॄन्पाहि॥ **कानाम्रेडिते।८।३।१२॥** कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे। सम्पुकानामिति सः। **यद्वा॥ कस्कादिषु च।८।३।४८॥** एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षःस्याद्, अन्यत्र तु सः। ≍क≍ पयोरपवादः। इति सः। कांस्कान्, काँस्कान्। कस्कः। कौतस्कुतः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्। **आकृतिगणोऽयम्॥ संहितायाम्।६।१।७२॥** इत्यधिकृत्य॥ **छे च।६।१।७३॥** ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम्। श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः। ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः। तस्य चर्त्वेन चः। श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्–(चोः कुः) इति कुत्वं न। स्वच्छाया। शिवच्छाया॥ **आङ्माङोश्च।६।१।७४॥** एतयोश्छे परे तुक् स्यात्। (पदान्ताद्वा)–इति विकल्पापवादः। आच्छादयति। माच्छिदत्॥ **दीर्घात्।६।१।७५॥** दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात्। (दीर्घस्यायं तुक्, न तु छस्य)। सेना सुराच्छायेति ज्ञापकात्। चेच्छिद्यते॥ **पदान्ताद्वा।६।१।७६॥** दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात्। लक्ष्मीच्छाया। लक्ष्मीछाया॥ **॥ इति हल्सन्धिः॥**

(विसर्जनीयस्य सः।८।३।३४॥) विष्णुस्त्राता॥ **शर्परे विसर्जनीयः।८।३।३५॥** शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो, न त्वन्यत्। कः त्सरुः। घनाघनः क्षोभणः। इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न॥ **वा शरि।८।३।३६॥** शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शेते, हरिश्शेते॥ **(खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः)॥** राम स्थाता। हरि स्फुरति। पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम्। (कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च)। क ≍ करोति, कः करोति। क≍खनति, कः खनति। क ≍ पचति, कः पचति। क ≍ फलति, कः फलति॥ **सोऽपदादौ।८।३।३८॥** विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः॥ **(पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्)॥** पयस्पाशम्। पयस्कल्पम्। पयस्कम्। पयस्काम्यति॥ **(अनव्ययस्येति वाच्यम्)॥** प्रातःकल्पम्॥ **(काम्ये रोरेवेति वाच्यम्)॥** नेह। गीः

काम्यति ॥ **इणः षः । ८ । ३ । ३९ ॥** इणः परस्य विसर्गस्य षः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥ **नमस्पुरसोर्गत्योः । ८।३।४० ॥** गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सस्स्यात्कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति। (पुरोऽव्ययम्) इति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति। अगतित्वान्नेह । पूः–पुरौ–पुरः प्रष्टव्याः ॥ **इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥** इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । (एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम्) । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः कृपा ॥ **(मुहुसः प्रतिषेधः) ॥** मुहुः कामा ॥ **तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ॥** सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कर्त्ता, तिरःकर्त्ता ॥ **द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे । ८ । ३ । ४३ ॥** कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । द्विष्करोति, द्विःकरोति--इत्यादि । कृत्वोर्थे किम् । चतुष्कपालः ॥ **इसुसोः सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ॥** एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति, सर्पिः करोति । धनुष्करोति, धनुः करोति । (सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा)। सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः--पिब त्वमुदकम् ॥ **नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ८ । ३ । ४५ ॥** इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमसर्पिः कुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थः, व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ॥ **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥** अकारादुत्तरस्यानव्ययविसर्गस्य समासे नित्यं सः स्यात्करोत्यादिषु परेषु, न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयःसहिता कुशा--अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अतः किम् । गीः कारः । अनव्ययस्य किम् । स्वः कामः । समासे किम् । यशः करोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशः कारः॥ **अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ॥** एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् । परमशिरःपदम् । (कस्कादिषु च)--भास्करः ॥ इति विसर्गसन्धिः॥

स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये कृते-शिवस् अर्च्य इति स्थिते ॥ **ससजुषो रुः । ८।२।६६ ॥** पदान्तस्य सस्य, सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः ॥ **अतो रोरप्लुतादप्लुते । ६ । १ । ११३ ॥** अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति परे । भोभगोअघो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । (उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति) । रुत्वम-

नुट्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् ॥ **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** । ६ । १ । १०२ ॥ अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ **नादिचि** । ६ । १ । १०४ । ॥ अवर्णान्तादिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । (आद्गुणः) । (एङः पदान्तादति) । शिवोऽर्च्यः । अत इति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्व आगन्ता । अप्लुतात्किम् । एहि सुस्रोत ३ अत्र स्नाहि । प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । (अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम्) । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम् । दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्लुते किम् । तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त । गुरोरनृत इति प्लुतः ॥ **हशि च** । ६ । १ । ११४ ॥ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह । मातरत्र । धातर्गच्छ । देवास् इह इति स्थिते रुत्वम् ॥ **भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि** । ८ । ३ । १७ ॥ एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि परे । असन्धिः सौत्रः । (लोपः शाकल्यस्य)—देवा इह, देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । **यद्यपीह** यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते ॥ **तथापि** विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् ॥ **न** ह्ययमल्विधिः ॥ रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ॥ **व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य** । ८ । ३ । १८ ॥ पदान्तयोर्यकारवकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः ॥ **ओतो गार्ग्यस्य** । ८ । ३ । २० ॥ ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् ॥ **उञि च पदे** ।।।३।२१॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यकारवकारयोर्लोप उञ्पदे परे । स उ एकाग्निः । पदे किम् । तन्त्रयुतम् । वेञः संप्रसारणे रूपम् । **यदि** तु प्रतिपदोक्तो निपात उञ्इह गृह्यते, **तर्हि** उत्तरार्थं पदग्रहणम् ॥ **हलि सर्वेषाम्** । ८ । ३ । २२ ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मीः । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि किम् । देवायिह ॥ **रोऽसुपि** । ८ । २ । ६९ ॥ अह्नो रेफादेशः स्याद्, न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति रुत्वम् ॥ **(रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्)** ॥ अहो रूपं गतम् । अहो रात्रिरेषा । **(एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्)** अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् ॥ **(अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः)** ॥ विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ ॥ **रो रि** । ८ । ३ । १४ ॥ रेफस्य रेफे परे

लोपः स्यात् ॥ **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ६ । ३ । १११ ॥** ढरेफौ लोपयतीति तथा–तस्मिन्वर्णेऽर्थाड्ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना-रमते । हरी-रम्यः । शम्भू-राजते । अणः किम् । तृढः । वृढः । (तृहू हिंसायाम्) । (वृहू उद्यमने) । **क्तः** पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः । लीढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते (हशिच) इत्युत्वे (रोरि) इति लोपे च प्राप्ते ॥ **विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।१।४।२॥** तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । (पूर्वत्रासिद्धम्) इति (रोरि) इत्यस्या-सिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥ **एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥** अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि, न तु नञ्समासे । एष-विष्णुः । स-शम्भुः । अकोः किम् । एषको-रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असश्शिवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥ **सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ६ । १ । १३४ ॥** स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि, पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषे । इह ऋक्पाद एव गृह्यत इति **वामनः** । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैष दाशरथी रामः । लोपे चेदिति किम् । स इत् क्षेति सुधित ओकसि स्वे । स एवमुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु (स्यश्छन्दसि बहुलम्) इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् ॥ **इति स्वादिसन्धिः ॥ इति पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥**

॥ अथ षड्लिङ्गाः ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ **कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ॥** कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । (यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव) । तेन वाक्यस्य न ॥ **प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥** आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **परश्च । ३ । १ । २ ।** अयमपि तथा ॥ **ङ्याप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ॥** ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । **(प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्)**-इत्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यान्ङ्याब्भ्यां प्राङ् मा भूदित्येवमर्थम् ॥ **स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । ४ । १ । २ ॥** ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः ॥ **विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥** सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र सु औ जस् इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः **प्राचां** संज्ञा । ताभिरिहापि व्यवहारः ॥ **सुपः । १ । ४ । १०३ ॥** सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥ **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ॥** द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥

बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥ बहुत्वे एतत्स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ॥ **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ** । १ । २ । ६४ ॥ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । (प्रथमयोः पूर्वसवर्णः) । (नादिचि)।(वृद्धिरेचि)- रामौ ॥ **चुटू** ॥ १ । ३ । ७ ॥ प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञा ॥ **न विभक्तौ तुस्माः** । १ । ३ । ४ ॥ विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्त्वम् ॥ **अतो गुणे** । ६ । १ । ९७ ॥ अपदान्तादकाराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते—परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । (अतो गुणे)-इति-हि **(पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीबाधन्ते नोत्तरान्)**—इति न्यायेनाकः सवर्णे इत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः ॥ **एकवचनं संबुद्धिः** । २ । ३ । ४९ ॥ संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ **एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः** । ६ । १ । ६९ ॥ एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत् । संबुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत्, कुलेति । हे राम, हे रामौ, हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति ॥ **अमि पूर्वः** । ६ । १ । १०७ ॥ अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ॥ **लशक्वतद्धिते** । १ । ३ । ८ ॥ तद्धितवर्जप्रत्ययाद्यां लशकुवर्गा इतः स्युः । इति शस्येत्संज्ञा ॥ **तस्माच्छसो नः पुंसि** । ६ । १ । १०३ ॥ पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥ **अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि** । ८ । ४ । २ ॥ अट्कवर्गपवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते । **पदान्तस्य** । ८ । ४ । ३७ ॥ पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥ **यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्** । १ । ४ । १३ ॥ यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि, भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य, ततोऽप्यधिकस्य वा, मा भूत् ॥ **अङ्गस्य** । ६ । ४ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **टाङसिङसामिनात्स्याः** । ७ । १ । १२ ॥ अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥ **सुपि च** । ७ । ३ । १०२ ॥ यञादौ सुपि परेतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ॥ **अतो भिस ऐस्** । ७ । १ । ९ ॥ अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस्स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः ॥ **ङेर्यः** । ७ । १ । १३ ॥ अतोऽङ्गात्परस्य ङे इत्येतस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् सुपि च इति दीर्घः । **(सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य)**-इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । (कष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्) । रामाभ्याम् ॥

बहुवचने झल्येत् । ७ । ३ । १०३ ॥ झलादौ बहुवचने सुपि परेऽतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः, रामस्य । झलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्त्वम् ॥ **वावसाने** । ८ । ४ । ५६ ॥ अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात्, रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् ॥ रामाभ्याम्, रामेभ्यः । रामस्य—सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चर्त्वे आन्तरतम्यात्स एव, न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अत एव सः सीति तादेश आरभ्यते ॥ **ओसि च** । ७ । ३ । १०४ ॥ ओसि परेऽतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ॥ **ह्रस्वनद्यापो नुट्** । ७ । १ । ५४ ॥ ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्याऽऽमो नुडागमः स्यात् ॥ **नामि** । ६ । ४ । ३ ॥ नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घो **यद्यपि परः । तथापीह** नप्रवर्तते । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे, रामयोः । सुपि एत्वे कृते ॥ **अपदान्तस्य मूर्धन्यः** । ८ । ३ । ५५ ॥ आपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ **इण्कोः** । ८ । ३ । ५७ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **आदेशप्रत्यययोः** । ८ । ३ । ५९ ॥ (सहेः साडःसः)—इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशरूपः, प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः—रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य ॥ आदेशप्रत्यययोः किम् । सुपीः—सुपिसौ, सुपिसः ॥ अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥ **सर्वादीनि सर्वनामानि** । १ । १ । २७ ॥ सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । (तदन्तस्यापीयं संज्ञा) । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेत्यत्र त्रल् परमभवकानित्यत्राकच्च सिध्यति ॥ **जसः शी** । ७ । १ । १७ ॥ अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । **न चार्वणस्तृ इत्यदाविव (नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्)-इति वाच्यम्** । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे ॥ **सर्वनाम्नः स्मै** । ७ । १ । १४ ॥ अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ॥ **ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ** । ७ । १ । १५ ॥ अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥ **आमि सर्वनाम्नः सुट्** । ७ । १ । ५२ ॥ अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम्, सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । **सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत्**—सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम, (पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्), (स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्), (अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः) त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्—इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः । **न च** कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् (उभयोन्यत्र) इति ।

२

अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति **कैयटः** । अस्तीति **हरदत्तः**। तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । **यद्यपि (संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति)** सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् ।**तथापीह** तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्व, त्व, इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एकः उदात्तः अपरोऽनुदात्तः **इत्येके** । एकस्तान्तः **इत्यपरे** ।नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । (तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते) यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रे (अपुरीति वक्तव्यम्) ॥ अन्तरायां—पुरि ॥ **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** । १ । १ । ३४ ॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे, पूर्वाः । (स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था) । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणाः—गाथकाः । कुशला इत्यर्थः ॥ असंज्ञायां किम् । उत्तराः—कुरवः ॥ **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्** । १ । १ । ३५ ॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे, स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः, आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः-ज्ञातयोऽर्था वा॥**अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः**। १। १। ३६ ॥ बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात् । अन्तरे, अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः ॥ अन्तरे,अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः॥ **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा** । ७ । १ । १६ ॥ एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ॥ एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥ **न बहुव्रीहौ** । १ । १ । २९ ॥ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत, अक्कितान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । **(संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः)** । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित् तस्मै—सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वः तस्मै—अतिसर्वाय । अतिकतरं—कुलम् । अतितत् ॥ **तृतीयासमासे** । १ । १ । ३० ॥ अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन—पूर्वाय ॥ **द्वन्द्वे च** । १ । १ ।३१ ॥

: उक्ता संज्ञा न स्यात्।वर्णाश्रमेतराणाम्। समुदायस्यायं निषेधो, न त्ववयवानाम्। वं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात्॥ गाषा जसि। १। १। ३२॥ जसाधारं शीभावाख्यं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे,वर्णाश्रमेतराः।शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तम्। अतो च्। किन्तु कप्प्रत्यय एव। वर्णाश्रमेतरकाः॥ **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिनेमाश्च**।१।१।३३॥ एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे, प्रथमाः। शेषं त्। तयप् प्रत्ययः। ततस्तदन्ता ग्राह्याः। द्वितये, द्वितयाः। शेषं रामवत्। नेमे, शेषं सर्ववत्॥ **(विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्)**॥द्वितीयस्मै, यायेत्यादि। एवं तृतीयः। **अर्थवद्ग्रहणान्नेह**। पटुजातीयाय॥ ॥ **जराया न्यतरस्याम्**। ७। २। १०१॥ जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ। **ङ्गाधिधारे तस्य च, तदन्तस्य च**)।अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते-**निर्दिश्यमान स्यादेशा भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्** जरशब्दस्य जरस्।निर्जरसौ, निर्जरसः।इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस्।निर्जरसा,निर्जरसे,निर्जरसः।पक्षे, हलादौ च रामवत्। **वृत्तिकृता तु** पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वश्चाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन, निर्जरसादिति रूपे, न तु निर्जरसा, निर्जरस इति **केचिदि** त्युक्तम्। **तथा** भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम्। **तदनुसारिभिश्च** षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतम्।**एतच्च** भाष्यविरुद्धम्॥ **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु**। ६। १। ६३॥ पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृग्, यूष, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य-इत्येतेषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा। **यत्तु** आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं, **तत्प्रामादिकम्**। पादः, पादौ, पादाः, पादम्, पादौ, पदः, पादान्, पदा, पादेन-इत्यादि॥ **सुडनपुंसकस्य**। १। १। ४३॥ सुट्प्रत्याहारः। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य॥ **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने**।१।४।१७॥ कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्॥ **यचि भम्**। १। ४। १८॥ यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु **परतः** पूर्वं भसंज्ञं स्यात्॥ **आकडारादेका संज्ञा**। १। ४। १॥ इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया। यापराऽनवकाशा च। तेन शसादावचि भसंज्ञैव, न पदत्वम्। अतो जश्त्वं न-दतः, दता। जश्त्वम्-दद्भ्यामित्यादि। मासः, मासा। भ्यामि रुत्वे यत्वे च लोपः-माभ्याम्, माभिरित्यादि॥ **अल्लोपोऽनः**। ६। ४। १३४॥ अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्॥ **रषाभ्यां नो णः समानपदे**। ८। ४। १॥ एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे। यूष्णः, यूष्णा॥ **पूर्वस्मादपि विधौ**

अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति **कैयटः** । अस्तीति **हरदत्तः**। तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । डतरडतमौ प्रत्ययौ । **यद्यपि (संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति)** सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् ।**तथापीह** तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्व, त्व, इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । एकः उदात्तः अपरोऽनुदात्तः **इत्येके** । एकस्तान्तः **इत्यपरे**।नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । (तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते) यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ अन्तरं बहिर्योगेति गणसूत्रे (अपुरीति वक्तव्यम्) ॥ अन्तरायां—पुरि ॥ **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्** । १ । १ । ३४ ॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे, पूर्वाः । (स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था) । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणाः—गाथकाः । कुशला इत्यर्थः ॥ असंज्ञायां किम् । उत्तराः—कुरवः ॥ **स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्** । १ । १ । ३५ ॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे, स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः, आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः-ज्ञातयोऽर्था वा॥**अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः**। १ । १ । ३६ ॥ बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात् । अन्तरे, अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः ॥ अन्तरे,अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः॥ **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा** । ७ । १ । १६ ॥ एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ॥ एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥ **न बहुव्रीहौ** । १ । १ । २९ ॥ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत, अकितान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । (**संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः**) । महासंज्ञाकरणेन, तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित् तस्मै—सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वः तस्मै—अतिसर्वाय । अतिकतरं—कुलम् । अतितत् ॥ **तृतीयासमासे** । १ । १ । ३० ॥ अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन—पूर्वाय ॥ **द्वन्द्वे च** । १ । १ ।३१ ॥

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न स्यात् । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो, न त्ववयवानाम् । **नचैवं** तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥ **विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥** जसाधारं शीभावाख्यं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे, वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तम् । अतो नाकच् । किन्तु कप्प्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥ **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । १।१।३३ ॥** एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयप् प्रत्ययः । ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये, द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे, नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥ **(विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्)** ॥ द्वितीयस्मै, द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । **अर्थवद्ग्रहणान्नेह** । पटुजातीयाय ॥ ॥ **जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥** जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । **(पदाङ्गाधिकारे तस्य च, तदन्तस्य च)** । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते-**निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्** जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ, निर्जरसः । इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा, निर्जरसे, निर्जरसः । पक्षे, हलादौ च रामवत् । **वृत्तिकृता तु** पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वश्चाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन, निर्जरसादिति रूपे, न तु निर्जरसा, निर्जरस इति **केचिदि**त्युक्तम् । **तथा** भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । **तदनुसारिभिश्च** षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । **एतच्च** भाष्यविरुद्धम् ॥ **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ॥** पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृग्, यूष, दोष, यकृत, शकृत, उदक, आस्य-इत्येतेषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । **यत्तु** आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं, **तत्प्रामादिकम्** । पादः, पादौ, पादाः, पादम्, पादौ, पदः, पादान्, पदा, पादेन—इत्यादि ॥ **सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥** सुट्प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥ **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥** कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥ **यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥** यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु **परतः** पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥ **आकडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥** इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । यापराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव, न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न—दतः, दता । जश्त्वम्—दद्भ्यामित्यादि । मासः, मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च लोपः—माभ्याम्, माभिरित्यादि ॥ **अल्लोपोऽनः । ६ । ४ । १३४ ॥** अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ **रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ ॥** एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे । यूष्णः, यूष्णा ॥ **पूर्वस्मादपि विधौ**

स्थानिवद्भावइति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम् । **(पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्)**-इतितु इह नास्ति । **(तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु)**-इति निषेधात् ॥ **नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥** नेति, प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वा दीर्घत्वमैस्त्वमेत्वं च न । यूषभ्याम्, यूषभिः, यूषभ्यः-इत्यादि ॥ **विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३६ ॥** अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यान् ङिश्योः परयोः । यूष्णि,यूषणि । पक्षे रामवत् । (पद्दन्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्)। तथाच—औङःश्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः । तेन पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियां, स्वान्तं हृन्मानसं मन इति संगच्छते । आसन्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भवः—आसन्यः । दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छेते । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः ॥ **संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहनन्यतरस्यां ङौ । ६ । ३ ११० ॥** संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहनादशो वा स्यान्ङौ । द्व्यह्नि, द्व्यहनि, द्व्यह्ने । विगतमहो व्यह्नः । व्यह्नि, व्यहनि, व्यह्ने । अह्नःसायः—सायाह्नः । सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने ॥ ॥ **इत्यदन्ताः** ॥ ॥विश्वपाः॥ **दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५ ॥** दीर्घाज्जसि, इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः—विश्वपौ । सवर्णदीर्घः—विश्वपाः । **यद्यप्यौङि** नादिचि इत्येव सिद्धम् । जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति । **तथापि** गौर्यौ,गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रम् । इहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥ **आतो धातोः । ६ । ४ । १४७ ॥** आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् । (अलोऽन्त्यस्य)—विश्वपः, विश्वपा, विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः-हाहा । ङे वृद्धिः—हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः—हाहाः २ । ओसि वृद्धिः—हाहौः । ङौ—आद्गुणः—हाहे । शेषं विश्वपावत् । (आतः)-इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः कचित् । क्त्वः, श्वः ॥ **(इत्यादन्ताः)**॥ हरिः । (प्रथमयोः पूर्वसवर्णः)—हरी ॥ **जसि च । ७ । ३ । १०९ ॥** ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ॥ **ह्रस्वस्य गुणः । ७ ।३। १०८ ॥** ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम्, हरी, हरीन् ॥ **शेषो घ्यसखि । १ । ४ । ७ ॥** अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ इकारोकारौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये ॥ यू किम् । मात्रे ॥ **आङो नाऽस्त्रियाम् । ७ । ३ । १२० ॥** घेः परस्याऽऽङो ना स्यादस्त्रियाम् । आ.ङिति प्रसंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् । मत्या ॥ **घेर्ङिति । ७ । ३ । १११ ॥** घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि परे गुणस्स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् ।

सुपि किम् । पट्वी । घेर्ङितीति गुणे कृते ॥ **ङसिङसोश्च । ६ । १ । ११० ॥** एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः २, हर्योः, हरीणाम् ॥ **अच्च घेः । १ । ३ । ११९ ।** इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद्, घेरन्तादेशश्चाऽकारः । हरौ, हर्योः, हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ॥ **अनङ् सौ । ७ । १ । ९३ ॥** सख्युरङ्गस्याऽनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे । (ङिच्च)-इत्यन्तादेशः ॥ **अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा । १ । १ । ६९ ॥** अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ॥ **सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६ । ४ । ८ ॥** नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ **अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ॥** एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् । ६ । १ । ६८ ॥** हलन्तात्परं, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं, सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हल्ङ्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । "[1]दीर्घात्किम् । निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तं किम् । बिभर्ति । हल् किम् । बिभेद । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो न स्याव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् " । सखा, हेसखे ॥ **सख्युरसंबुद्धौ । ७ । १ । ९२ ॥** सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत् स्यात् ॥ **अचो ञ्णिति । ७ । २ । ११५ ॥** ञिति, णिति च,—प्रत्यये परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ, सखायः, सखायम्, सखायौ । घिसंज्ञाऽभावान्न तत्कार्यम् । सख्या, सख्ये ॥ **ख्यत्यात्परस्य । ६ । १ । ११२ ॥** खितिशब्दाभ्यां, खीतीशब्दाभ्यां, कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात् । सख्युः ॥ **औत् । ७ । ३ । ११८ ॥** इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा—सुसखा, सुसखायौ, सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेनाऽसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा—सुसखिना, सुसखये । ङसिङसोर्गुणे कृते कृत यणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्वं न—सुसखेः । सुसखावित्यादी । एवमतिशयितः सखा—अतिसखा, परमः सखा यस्येति विग्रहे—परमसखा, परमसखायावित्यादि । गौणत्वेप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । **लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न** टँच् । हरिवत् । इहानङ्णित्वे न भवतः।गोस्त्रि योरितिह्रस्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । **(लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्)॥ पतिः समास एव । १ । ४ । ८ ॥** पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात्। पत्या, पत्ये, पत्युः, पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु—भूपतिना, भूपतये ॥ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ **बहुगणवतुडति संख्या । १ । १ । २३ ।** एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ **डति च । १ । १ । २५ ॥** डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥ **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । १ । १ । ६१ ।** लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमा-

* १ अयं पाठो मनोरमायामपि ।

तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥ **षड्भ्यो लुक्** ।७।१।२२॥ षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् ॥ **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** । १ । १ । ६२ ॥ प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति-(जसि च)-इति गुणे प्राप्ते ॥ **न लुमताङ्गस्य** । १ । १ । ६३ ॥ लुक्, श्लु, लुप्, एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति २, कतिभिः, कतिभ्यः २, कतीनाम्, कतिषु । युष्मदस्मद्षट्संज्ञास्त्रिषु सरूपाः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः, त्रीन्, त्रिभिः, त्रिभ्यः ॥ **त्रेस्त्रयः** ।७।१। ५३ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम्, परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । **वस्तुतस्तु** प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ॥ **त्यदादीनामः** । ७ । २।१०२॥ एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ **(द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः)** ॥ द्वौ २, द्वाभ्याम् ३, द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान्, भवन्तौ । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्[1] । द्विर्नाम कश्चित्-द्विः, द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि । औडुलोमिः, औडुलोमी, उडुलोमाः ॥ **(लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः)** ॥ बाह्वादिञोऽपवादः । औडुलोमिम्, औडुलौमी, उडुलोमान् ॥ **इति इदन्ताः** ॥ (वातप्रमीः)-इत्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः, कित् । वातं प्रमिमीते-वातप्रमीः । (दीर्घाज्जसि च) वातप्रम्यौ, वातप्रम्यः, हे वातप्रमीः । (अमि पूर्वः)-वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ, वातप्रमीन्, वातप्रम्या, वातप्रमीभ्याम्, वातप्रम्ये, वातप्रम्यः, वातप्रम्योः, वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी, वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । (यापोः किद्वे च)-इति ईप्रत्ययः । क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि, शसि, ङौ च विशेषः-वातप्रम्यम्, वातप्रम्यः, वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् । प्रधीवत् । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वाद्धल्ङ्याबिति सुलोपः ॥ **यूस्त्र्याख्यौ नदी** । १ ।४।३ ॥ ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ **(प्रथमलिङ्गग्रहणं च)** ॥ पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** ।७।३।१०७॥ अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि-बहुश्रेयसीन् । **आण्नद्याः** ।७।३।११२। नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् ॥ **आटश्च** ।६।१।९०॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै, बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् ॥ **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः** । ७ । ३ । ११६ ॥ नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुड् बाध्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः-अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन्, कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः-कुमारी । क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् । हल्ङ्याबिति सुलोपः ॥ **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** । ६ । ४ । ७७ ॥

1 सर्वाद्यन्तर्गणस्त्यदादिः ।

श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रूइत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । (ङिच्च)-इत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ्, ओरुवङ् इतीयङि प्राप्ते ॥ **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ६ ।४।८२।** ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तन्दतो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण्—कुमार्यौ, कुमार्यः । हेकुमारि । अमि, शसि च—कुमार्यम्, कुमार्यः, कुमार्यै, कुमार्याः २, कुमारीणाम्, कुमार्याम् । प्रधीः, प्रध्यौ, प्रध्यः । प्रध्यम्, प्रध्यः । उन्नयतीत्युन्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्—उन्न्यौ, उन्न्यः, हे उन्नीः, उन्न्यम् । ङेराम्—उन्न्याम् । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः किम् । नीः, नियौ, नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम्, नियः । ङेराम्—नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ, यवक्रियौ ॥ **(गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते)** ॥ शुद्धधियौ, परमधियौ । **कथं तर्हि**—दुर्धियः, वृश्चिकभियेत्यादि। **उच्यते** ।दुस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा ॥ **न भूसुधियोः । ६ । ४ । ८५॥** एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ, सुधियः—इत्यादि । सखायमिच्छति—सखीयति । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ ।अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते। **(क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्)। एकदेशविकृतस्या**ऽनन्यतयानङ्णित्वे—सखा,सखायौ, सखायः ।हे सखीः । अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते—ततोऽपि परत्वात्सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते—सखायम्, सखायौ । शसि यण्—सख्यः । सह खेन वर्तत इति—सखः, तमिच्छतीति—सखीः । सुखमिच्छतीति-सुखीः । सुतमिच्छतीति—सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः—सख्युः, सुख्युः , सुत्युः । लूनमिच्छतीति—लूनीः । क्षाममिच्छतीति-क्षामीः ।, प्रस्तीममिच्छतीति—प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वम्—लून्युः, क्षाम्युः, प्रस्तीम्युः। शुष्कीयतः शुष्कीः ।पक्वीः। इयङ्—शुष्कियौ, शुष्कियः।ङसिङसोः—शुष्किय इत्यादि ॥ **॥इति ईदन्ताः॥** ॥शम्भुर्हरिवत्।एवं विष्णुवायुभान्वादयः ॥ **तृज्वत्क्रोष्टुः । ७ ।१ ।९५॥** क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ **ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ॥** ङौ, सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ **ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७ । १ । ९४ ॥** ऋदन्तानामुशनसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे ॥ **अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥ ६ । ४ । ११ ॥** अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्—उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां चेद्दीर्घो भवति तर्हि नप्त्रादीनामेवेति । तेन पितृमातृप्रभृतीनां न । (उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव) । समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा,

क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः, क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ, क्रोष्टून् ॥ **विभाषा तृतीयादिष्वचि** । ७ । १ । ९७ ॥ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा, क्रोष्ट्रे ॥ **ऋत उत्** । ६ । १ । १११ ॥ ऋदन्तान्ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ॥ **रात्सस्य** । ८ । २।२४॥रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो, नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः— क्रोष्टुः।आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते।(**नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट्पूर्वविप्रतिषेधेन**)— क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि, क्रोष्ट्रोः । पक्षे, हलादौ च शम्भुवत् ॥ ॥ **इत्युदन्ताः** ॥ ॥हूहूः, हूह्वौ, हूह्वः, हूहूम्, हूह्वौ, हूहूनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः—हे अतिचमु, अतिचम्वै, अतिचम्वाः २, अतिचमूनाम्, अतिचम्वाम् ॥ खलपूः ॥ **ओस्सुपि** । ६ । ४ । ८३ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उ- वर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि।(**गतिकारकेतरपू- र्वपदस्य यण् नेष्यते**)।खलप्वौ, खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किम्। लूः, लुवौ, लुवः । धात्ववयवेति किम् । उल्लूः, उल्ल्वौ, । उल्ल्वः । असंयोगपूर्व- स्य किम् । कटप्रुवौ, कटप्रुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ । सुपि किम् । लुलुवतुः। स्वभूः ।(न भूसुधियोः)—स्वभुवौ, स्वभुवः ॥ **वर्षाभ्वश्च** । ६ । ४ । ८४ ॥ अस्यो- वर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः । दृम्भतीति—दृम्भूः । (अन्दूदृम्भूज- म्बूक फेलूकर्कन्धूदिधिषूः)—इत्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दृम्भ्वौ, दृम्भ्वः, दृम्भूम्, दृम्भ्वौ, दृम्भून् । शेषं हूहूवत् । दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् । दृन्भूः ॥ (**दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण्वक्तव्यः**)॥ दृन्भ्वम्,दृन्भ्व इत्यादि।खलपूवत्। करभ्वौ, करभ्वः।दीर्घपाठे तु कर एव कारः।स्वार्थिकःप्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ, कारभ्वः ।पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि । पुनर्भ्वावित्यादि ।दृग्भूकाराभूशब्दौ स्वयम्भूवत् ॥ ॥ **इत्यूदन्ताः**॥ ॥ धाता, हे धातः,धातारौ, धातारः ॥(**ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्**)॥ धातॄणामित्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ, पितरः, पितरम्, पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना, नरौ, नरः, हे नः ॥ **नृ च** । ६ । ४। ६ ॥ नृ इत्यस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्, नॄणाम्॥ ॥**इति ऋदन्ताः**॥ ॥ कॄ तॄ अनयोरनुकरणे (**प्रकृतिवदनुकरणम्**)-इति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वम्-कीः, किरौ, किरः, तीः, तिरौ, तिर इत्यादि । गीर्वत् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति, ऋतो ङीति च तपरकरणादनङ्गुणौ न—कॄः, क्रौ, क्रः, कॄम्, क्रौ, कॄन्, क्रा, क्रे इत्यादि ॥ ॥ **इति ॠदन्ताः** ॥ ॥गम्लृ, शक्लृ, अनयोरनुक- रणेऽनङ्—गमा, शका । गुणविषये तु लपरत्वम्—गमलौ, गमलः, गमलम्, गम- लौ, गमॄन्, गम्ला, गम्ले। ङसिङसोस्तु (ऋत उद्)-इत्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः- गमुल्, शकुल्-इत्यादि ॥ ॥ **इति लृदन्ताः** ॥ सेः,सयौ, सयः।स्मृतेः,स्मृतयौ,स्मृतयः॥ ॥ **इत्येदन्ताः** ॥ ॥ **गोतो णित्** । ७ ।१।९० ॥ गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्

स्यात् । गौः, गावौ, गावः ॥ **औतोऽम्शसोः । ६ । १ । ९३ ॥** आ, ओत इति च्छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुबेवाऽम् गृह्यते । नेह । अचिनवम्, असुनवम् । गाम्, गावौ, गाः, गवा, गवे, गोरित्यादि ॥ **(ओतो णिदिति वाच्यम्)** ॥ **विहितविशेषणं च** ॥ सुद्यौः सुद्यावौ, सुद्यावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो, भानवः । उः शम्भुः—स्मृतो येन सः—स्मृतौः, स्मृतावौ, स्मृतावः, स्मृताम्, स्मृतावौ, स्मृताः—इत्यादि ॥**इत्योदन्ताः**॥ ॥**रायोहलि । ७ । २ । ८५** ॥रैशब्दस्याऽऽकारोन्तादेशःस्याद्धलि विभक्तौ । अचि आयादेशः ॥ राः, रायौ, रायः, रायम्, रायौ, रायः, राया, राभ्यामित्यादि ॥ **इत्यैदन्ताः** ॥ ॥ ग्लौः, ग्लावौः, ग्लावः, ग्लावम्, ग्लावौ, ग्लावः-इत्यादि । (औतोऽम्शसोः)-इतीह न प्रवर्तते । (ऐ औच्)-इति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

रमा ॥ **औङ आपः । ७ । १ । १८** ॥ आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेःसंज्ञा प्राचाम् । रमे, रमाः ॥ **संबुद्धौ च । ७ । १ । १०६** ॥ आप एकारस्यात्संबुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे रमे २ हेरमाः, रमाम्, रमे, रमाः—स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ॥ **आङि चापः । ७ । ३ । १०५** ॥ आङि, ओसि च, परे आबन्ताऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया, रमाभ्याम्, रमाभिः ॥ **याडापः । ७ । ३ । ११३** ॥ आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । (वृद्धिरेचि)-रमायै । सवर्णदीर्घः—रमायाः । रमयोः, रमाणाम्, रमायाम्, रमयोः, रमासु । एवं दुर्गादयः ॥ **सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च । ७ । ३ । ११४** ॥ आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्याद्, आपश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै, सर्वस्याः २ । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट्—सर्वासाम् । सर्वस्याम्, सर्वयोः, सर्वासु । एवं विश्वादय आबन्ताः ॥ **विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । ३८** ॥ अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । (दिङ्नामान्यन्तराले)-इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै—उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै—शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै—नगर्यै॥ **विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७ । ३ । ११५** ॥ आभ्यां ङितः स्याड्, आपश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । तीयस्य ङित्सूपसंख्यानाद् । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै,द्वितीयस्याः २, द्वितीयायाः २, द्वितीयस्याम्, द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । (अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः)-हे अम्ब, हे अक्क, हे अल्ल । **(असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न)**। हे अम्बाडे, हे अम्बाले, हे अम्बिके । जरा, जरसौ । शीभावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस्—जरसामित्यादि । पक्षे, हलादौ च, रमा-

वत् ॥ इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी, इति **केचिदाहुस्तन्निर्मूलम्** । **यद्यपि** जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्तताम‌ाश्रित्य (औङ आपः,) (आङि चापः,) (याडापः,) (ह्रस्वनद्यापः,) (ङेराम्)-इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नसून्निश्प्रत्सु । **तथाप्यन**ल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति । आ, आबिति प्रश्लिष्या ऽऽकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । **एवं** हल्ङ्यादिसूत्रेऽपि आ आप्, ङी ई, इति प्रश्लेषादतिखट्वः, निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । **नचैवमप्यतिखट्वायेत्यत्र** स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति **वाच्यम्** । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पद्दन्निति नासिकाया नस्-नसः, नसा, नोभ्यामित्यादि । पक्षे, सुटि च, रमावत् । निशाया निश्-निशः, निशा ॥ **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । ८ । २ । ३६ ॥** व्रश्चादीनां सप्तानां, छशान्तयोश्च, षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि, पदान्ते च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निड्भ्याम्, निड्भिः । सुपि डः सीति पक्षे धुट् । चर्त्वम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति टतयोष्ठथौ न । न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वं न-निट्त्सु-निट्सु ॥ **षढोः कस्सि । ८ । २ । ४१ ॥** षस्य, ढस्य च, कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । **केचित्तु** व्रश्चादिसूत्रे दादेर्धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्त**यन्ति** तन्मते जश्त्वेन जकारे कृते-निज्भ्याम्, निज्भिः । जश्त्वम् श्चुत्वम् चर्त्वम्-निच्शु । (चोः कुः)-इति कुत्वं तु न भवति । जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ **(मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः)**॥शसादौ वा ॥ पृतः, पृता, पृद्भ्यामित्यादि । पक्षे, सुटि च, रमावत् । गोपाः-विश्वपावत् । मतिः-प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः-मतीः । नात्वं न-मत्या । **ङिति ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ॥** इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ, स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । (आण्नद्याः) । मत्यै, मतये, मत्याः, मतेः । नदीत्वपक्षे (औत्)-इति ङेरौत्वे प्राप्ते ॥ **इदुद्भ्याम् । ७ । ३ । ११७ ॥** नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । पक्षे (अच्च घेः) । मत्याम्, मतौ । एवं श्रुतिस्मृत्यादयः ॥ **त्रिचतुरोस्त्रियां तिसृचतसृ । ७ । २ । ९९ ॥** स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ ॥ **अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ॥** तिसृ, चतसृ, एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि।गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः २, तिसृभिः, तिसृभ्यः २ । आमि नुमचिरेति नुट् ॥ **न तिसृचतसृ । ६ । ४ । ४ ॥** एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा-प्रियत्रिः-मतिवत् । आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिसा, प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः, प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे-प्रियतिसृ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्-प्रियतिसृणी, प्रिय

तिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुम्नभावौ—मियतिस्त्रा, मियतिसृणा—इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे २, द्वाभ्याम्, ३ द्वयोः २ । गौरी, गौर्यौ, गौर्यः । नदीकार्यम्—हे गौरि, गौर्यै, इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । (**प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग**)**विशिष्टस्यापिग्रहणाद्**अनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते-(**विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्**)॥सखी, सख्यौ, सख्यः, इत्यादि—गौरीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः-लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः ॥ स्त्री, हे स्त्रि ॥ **स्त्रियाः ।६।४।७९।॥** स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये । स्त्रियौ, स्त्रियः ॥ **वाम्शसोः ॥ ३ । ४ । ८० ॥** अमि, शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्, स्त्रीम्, स्त्रियौ, स्त्रियः, स्त्रीः, स्त्रिया, स्त्रियै, स्त्रियाः २, स्त्रियोः । परत्वान्नुट्। स्त्रीणाम्, स्त्रियाम्, स्त्रियाः, स्त्रीषु ॥ स्त्रियमतिक्रान्तः—अतिस्त्रिः, अतिस्त्रियौ ॥ गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम्॥ १॥) जसि च)—अतिस्त्रयः, हे अतिस्त्रे, हे अतिस्त्रियौ, हे अतिस्त्रयः । (वाम्शसोः)—अतिस्त्रियम्, अतिस्त्रिम्, अतिस्त्रियौ, अतिस्त्रियः, अतिस्त्रीन्, अतिस्त्रिणा । (घेर्ङिति)—अतिस्त्रये, अतिस्त्रेः २, अतिस्त्रियोः २, अतिस्त्रीणाम् । (अच्च घेः)—अतिस्त्रौ ॥ ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशोचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥ १ ॥ क्लीबे तु नुम्—अतिस्त्रि, अतिस्त्रिणी, अतिस्त्रीणि, अतिस्त्रिणा, अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम्—अतिस्त्रये, अतिस्त्रिणः २, अतिस्त्रेः २, अतिस्त्रिणोः २, अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि—अतिस्त्रीः, अतिस्त्रिया । (ङिति ह्रस्वश्च)—इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः । तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तेः। दीर्घस्यायं निषेधो, न तु ह्रस्वस्य ।अतिस्त्रियै,अतिस्त्रये, अतिस्त्रेः,अतिस्त्रियाः,अतिस्त्रीणाम्, अतिस्त्रियाम्, अतिस्त्रौ । श्रीः, श्रियौ, श्रियः ॥ **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । १ । ४ । ४ ॥** इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो, न तु स्त्री ॥ हे श्रीः, श्रियै, श्रिये, श्रियाः, श्रियः ॥ **वामि । १ । ४ । ५ ॥** इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो, नतु स्त्री । श्रीणाम्, श्रियाम् । श्रियाम्, श्रियि ॥ प्रधीशब्दस्य तु **वृत्तिकारादीनां मते** लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं **नित्यस्त्रीत्वमिति** स्वीकारात्। लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति **कैयटमते** तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि, शसि च—प्रध्यं, प्रध्य इति विशेषः । सुष्ठु । धीर्यस्याः, सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु **वृत्तिकारमते** सुधीः श्रीवत्, **मातान्तरे** पुंवत् । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुन्धर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि पुन्धर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ धेनुर्मतिवत् ॥ **स्त्रियां च । ७ । १ । ९६ ॥**

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥ **ऋन्नेभ्यो ङीप्** । ४ । १ । ५ ॥ ऋदन्तेभ्यो, नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप्स्यात् । क्रोष्ट्री, क्रोष्ट्र्यौ, क्रोष्ट्र्यः । वधूर्गौरीवत् । भ्रूः श्रीवत् । हे सुभ्रूः ।**कथं तर्हि** हापितः क्वासि हे सुभ्रु इति **भट्टिः** । प्रमाद एवायमिति **बहवः** । खलपूः—पुंवत् । पुनर्भूः । दृन्करेति यणा उवङो बाधान्नेयङुवङिति निषेधो न—हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम्, पुनर्भ्वौ, पुनर्भ्वः ॥ **एकाजुत्तरपदे णः** । ४ । ८ । १२ ॥ एकाजुत्तरपदं यस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट्—पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात्—हे वर्षाभूः—**कैयटमते** । **मतान्तरे** तु हेवर्षाभु ।पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिनि **यादवः** । वर्षाभ्वौ , वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत् ॥ **न षट्स्वस्रादिभ्यः** । ४ । १ । १० ॥ षट्संज्ञकेभ्यः—स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ॥—स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥१॥ अप्तृन्निति दीर्घः—स्वसा, स्वसारौ, स्वसारः । माता ॥ पितृवत् । शसि—मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत्॥ ॥इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोऽम् । ७ । १ । २४ ॥ अतोऽङ्गात्क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । (अमि पूर्वः)—ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः—हे ज्ञान ॥ **नपुंसकाच्च** । ७ । १ । १९ ॥ क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥ **यस्येति च** । ६ । ४। १४८ ॥ भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे, तद्धिते च, परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥ **(औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः)** ॥ ज्ञाने ॥ **जश्शसोश्शिः** । ७ ।१ । २० ॥ क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥**शि सर्वनामस्थानम्** । १ । १ । ४२ ॥ शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥ **नपुंसकस्य झलचः** । ७ । १ । ७२ ॥ झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ॥ **अड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः** । ७ । १ । २५ ॥ एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरड्डादेशः स्यात् ॥ **टेः** । ६ । ४ । १४३ ॥ डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । (वावसाने)—कतरत्, कतरद् । कतरे, कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः।टेर्लुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः, एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपश्च, न-हेकतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत्, अन्यत्. अन्यतरत्, इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव ॥**(एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः)**॥एकतरम्। सोरमादेशे कृते **सन्निपातपरिभाषया** न जरस्-अजरम् । अजरसी, अजरे। परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम्॥

सान्तमहतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ॥ सान्तसंयोगस्य, महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि, अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक्–अजरसम्, अजरम् । अजरसी, अजरे, अजरांसि, अजराणि । शेषं पुंवत् । पद्दन्निति हृदयोदकास्यानां हृद्, उदन्, आसन् । हृन्दि, हृदा, हृद्भ्यामित्यादि । उदानि, उद्ना, उदभ्यामित्यादि । आसानि, आस्ना, आसभ्यामित्यादि । मांसि, मांसा, मान्भ्यामित्यादि । **वस्तुतस्तु** प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अत एव भाष्ये मांसपचन्या उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पद्दन्नित्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं **वृत्तौ।**तथापि(अपोभि)–इत्यत्र (मासश्छन्दसि)–इति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लौकेपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम्।**ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ ।२।४७॥** क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं-ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया (आतो धातोः)–इत्याकारलोपो न ॥ **स्वमोर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३ ।** क्लीबादङ्गात्स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ॥ **इकोऽचि विभक्तौ । ७ । १ ।७३ ॥** इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी, वारीणि, । न लुमतेति निषेधस्यानित्यात्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः–हे वारे, हे वारि । आङो ना–वारिणा । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते ॥ **(वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम पूर्वविप्रतिषेधेन)** वारिणे, वारिणः।वारिणोः, नुमचिरेति नुट् । नामीति दीर्घः–वारीणाम् । वारिणि, वारिणोः । हलादौ हरिवत् ॥ **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य । ७ । १ । ७४ ॥** प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये, अनादिने–इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृक्षः।तत्फलं पीलु। तस्मै–पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥ **अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः । ७ । १ । ७५ ॥** एषामनङ् स्याट्टादावचि,स चोदात्तः ।(अल्लोपोऽनः)-दध्ना, दध्ने, दध्नः, दध्नोः २ । दध्नि, दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ्–अतिदध्ना । सुधि, सुधिनी। सुधीनि, हे सुधे, हे सुधि, सुधिया, सुधिना । प्रध्या, प्रधिना । मधु, मधुनी । मधूनि, हे मधो, हे मधु । एवमम्ब्वादयः । सानुशब्दस्यस्नुर्वा–स्नूनि–सानूनि । प्रियक्रोष्टु, प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्–प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवद् पक्षे-प्रियक्रोष्ट्रा, प्रियक्रोष्टुना, प्रियक्रोष्ट्रे, प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव–प्रियक्रोष्टुना, प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति नुट्–प्रियक्रोष्टूनाम् । सुलु, सुलुनी, सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा, सुलुना । धातृ, धातृणी, धातॄणि, हे धातः, हे धातृ, धात्रा, धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥ **एच इग्घ्रस्वादेशे । १ । १ । ४८ ॥** आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु, प्रद्युनी, प्रद्यूनि, प्रद्युना, प्रद्युने-

त्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं मद्गु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेपि । मरि, मरिणी, मरीणि, मरिणा । **एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्** । **(रायो हलि)**-इत्यात्वम्-मराभ्याम्, मराभिः । नुमचिरेति नुट्यात्वे मराणामिति **माधवः** । **वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषाया** नुट्यात्वं न । मरीणाम् । सुनु, सुनुनी, सुनूनि, सुनुना, सुनुने, इत्यादि ॥

॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हो ढः।८।२।३१।।हस्य ढः स्याज्झलि, पदान्ते च।हल्ङ्याबिति सुलोपः।पदान्तत्वा, द्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे-लिट्, लिड्, लिहौ, लिहः, लिहम्, लिहौ।लिहः, लिहा-लिड्भ्याम्, लिट्सु, लिट्त्सु ॥ **दादेर्धातोर्घः ।८।२।३२ ॥** उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि, पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति । ततः क्विप्-दामलिट् । अत्र मा भूत् ॥ **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ।८।२।३७ ॥** धातोरवयवो य एकाज्झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे, ध्वशब्दे, पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विपि णिलोपः-गर्द्धप् । झलीति निवृत्तम् । स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम्, दोग्धा । **व्यपदेशिवद्भावेन** धात्ववयवत्वाद्भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे, धुक्, धुग्, दुहौ, दुहः, षत्वचर्त्वे, धुक्षु ॥ **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ।८।२।३३ ॥** एषां हस्य वा घः स्याज्झलि, पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक्, ध्रुग्, ध्रुट्, ध्रुड् । द्रुहौ, द्रुहः, ध्रुग्भ्याम्, ध्रुड्भ्याम्, ध्रुक्षु, ध्रुट्सु, ध्रुट्त्सु । एवं मुहष्णुहष्णिहाम् ॥ **इग्यणः संप्रसारणम् ।१।१।४५ ॥** यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ **वाह ऊठ् ।६।४।१३२ ॥** भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात् ॥ **संप्रसारणाच्च ।६।१।१०८ ॥** संप्रसाणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । (एत्येधत्यूठ्सु)-विश्वौहः, विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच् ॥ **चतुरनडुहोरामुदात्तः ।७।१।९८ ॥** अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे, स चोदात्तः ॥ **सावनडुहः ।७।१।८२ ॥** अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आदित्याधिकारादवर्णात्परोयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमाऽऽम्न बाध्यते । (आमा) च नुम्न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्-(वसुस्रंस्विति दत्वं न)।संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न-अनड्वान्॥ **अम्संबुद्धौ ।७।१।९९ ॥** चतुरनडुहोरम्स्यात्संबुद्धौ । आमोपवादः । हे अनड्वन्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः । अनडुहा ॥ **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ।८।२।७२ ॥** सान्तवस्वन्तस्य, स्रंस्वादेश्च, दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् । स्रस्तम्, ध्वस्तम् ॥ **सहेस्साडस्सः ।८।३।५६ ॥** साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट्, तुराषाड्, तुरासाहौ, तुरा-

साहः, तुराषाड्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे-(छन्दसि सहः)-इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् । अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ **दिव औत् । ७ । १ । ८४ ॥** दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद्धल्ङ्याविति सुलोपो न-सुद्यौः । सुदिवौ, सुदिवः, सुदिवम्, सुदिवौ ॥ **दिव उत् । ६ । १ । १३१ ॥** दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम्, सुद्युभिः । चत्वारः, चतुरः, चतुर्भिः, चतुर्भ्यः २, ॥ **षट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५॥** षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वम् । द्वित्वम्-चतुर्णाम् ॥ **रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ॥** सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो, नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥ **शरोऽचि । ८ । ४ । ४९ ॥** अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः, हे प्रियचत्वः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुण् नेष्यते-प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु-परमचतुर्णाम् । कमलम्, कमलां वा आचक्षाणः-कमल्, कमलौ, कमलः । षत्वम्-कमल्षु ॥ **मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ॥** मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न-प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ, प्रशामः, प्रशान्भ्यामित्यादि ॥ **किमः कः । ७ । २ । १०३ ॥** किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः, कौ, के, कम्, कौ, कान्-इत्यादि सर्ववत् ॥ **इदमो मः । ७ । २ । १०८ ॥** इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ॥ **इदोऽय् पुंसि । ७ । २ १११ ॥** इदम इदस्थानेऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः-अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥ **दश्च । ७ । २ । १०९ ॥** इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ, इमे । (त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः) ॥ **अनाप्यकः । ७ । २ । ११२ ॥** अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ॥ **हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ॥** अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ ॥ **नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् । १।१।२१॥** एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । आभ्याम् ॥ **नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ॥** अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्वम्-एभिः । अत्वम् । नित्यत्वात् ङेः स्मै । पश्चाद्धलि लोपः-अस्मै । आभ्याम्, एभ्यः, अस्मात्, आभ्याम्, एभ्यः, अस्य, अनयोः, एषाम्, अस्मिन्, अनयोः, एषु । ककारयोगे तु-अयकम्, इमकौ, इमके, इमकम्, इमकौ, इमकान्, इमकेन, इमकाभ्याम्, इमकैः ॥ **इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥** अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं साकच्कार्थम् ॥ **द्वितीयाटौस्स्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥** द्वितीयायां, टौसोश्च, परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा-अनेन व्याकरणमधीतम्-एनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम्-एनयोः

प्रभूतं स्वमिति । एनम्, एनौ, एनान्, एनेन, एनयोः । गणयतेर्विच्-सुगण्, सुगणा, सुगणः, सुगण्ट्सु, सुगण्ट्सु, सुगण्सु । क्विप् अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः-सुगाण्, सुगाणौ, सुगाणः, सुगाण्सु, सुगाण्ट्सु, सुगाण्ट्सु । परत्वाद्रुपधादीर्घः । हल्ङ्याबितिसुलोपः । ततो नलोपः-राजा ॥ **न ङिसम्बुद्ध्योः । ८ । २ । ८ ॥** नस्य लोपो न स्यान्ङौ, संबुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु च्छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति ङेर्लुक्। निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । परमे व्योमन् ।(**ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः**)॥ चर्मणि तिला अस्य-चर्मतिलः, ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ । (अल्लोपोऽनः) । श्चुत्वम् । **न चाल्लोपः** स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । **नापि** बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । **यथोद्देशपक्षे** षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जञोर्ज्ञः-राज्ञः, राज्ञा ॥ **नलोपस्सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८ । २ । २ ॥** सुब्विधौ,स्वरविधौ, संज्ञाविधौ,कृति तुग्विधौ च,नलोपोऽसिद्धो, नान्यत्र । तेन राजाश्व इत्यादौ न । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न-राजभ्याम्, राजभिः, राज्ञे, राजभ्याम्, राजभ्यः, राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञाम्, राज्ञि, राजनि । प्रतिदिव्यतीति-प्रतिदिवा, प्रतिदिवानौ, प्रतिदिवानः । अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते ॥ **हलि च । ८ । २ । ७७ ॥** रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि । **न चाऽल्लोपस्य** स्थानिवत्त्वम् । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीन्नः, प्रतिदीन्नेत्यादि । यज्वा, यज्वानौ, यज्वानः ॥ **न संयोगाद्वमन्तात् । ६ । ४ । १। ३७ ॥** वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः, यज्वना, यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः, ब्रह्मणा, ब्रह्मभ्यामित्यादि ॥ **इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । ६ । ४ । १२ ॥** एषां शावेवोपधाया दीर्घो, नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते ॥ **सौ च । ६ । ४ । १३ ॥** इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा, हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे इति णत्वम्-वृत्रहणौ, वृत्रहणः, वृत्रहणम्, वृत्रहणौ ॥ **हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । ७ । ३ । ५४ ॥** ञ्णिति णिति च प्रत्यये, नकारे च, परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ॥ **हन्तेः । ८ । ४ । २२ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् ॥ **अत्पूर्वस्य ।८।४।२२॥** हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं, नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्याद्-(**अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा**)-इति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्याद्-(अल्लोपो न स्थानिवत्)। वृत्रघ्नः, वृत्रघ्ना-इत्यादि।**यत्तु** वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं **तद्भाष्यवार्ति** कविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्यमन्पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वे-

---

१-२ यद्यपि हन्तेरत्पूर्वस्येत्येवेदं सूत्रम् । तथापि भाष्यकृत्कृतयोगविभागानुसारेणात्र व्याख्यातम् । अतोत्र तयोरङ्क एक एव ।

षि इन्हन्नित्यत्र ग्रहणं भवत्येव । (**अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति**)-इति वचनात् । अर्यम्णि, अर्यमणि । पूष्णि, पूषणि ॥ **मघवा बहुलम्** । ६ । ४ । १२८ ॥ मघवन्छब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ॥ **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः** । ७ । १ । ७० ॥ अधातोरुगितो, नलोपिनोऽञ्चतेश्च, नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः-मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वं न भवति । बहुलग्रहणात् । तथा च श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमा श्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । (हविर्जक्षिति निश्शङ्को मखेषु मघवानसौ)-इति **भट्टिः** । मघवन्तौ, मघवन्तः, हे मघवन्, मघवन्तम्, मघवन्तौ, मघवतः, मघवता, मघवद्भ्यामित्यादि । तृत्वाभावे-मघवा । (छन्दसीवनिपौ च)-इति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेपीति विशेषः । मघवानौ, मघवानः । सुटि राजवत् ॥ **श्वयुवमघोनामतद्धिते** । ६ । ४ । ११३ ॥ अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । (संप्रसारणाच्च) । (आद्गुणः)-मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः, मघवता, स्त्रियां-मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना, मघवभ्यामित्यादि ॥ शुनः, शुना, श्वभ्यामित्यादि । युवन्छब्दे वस्योत्वे कृते ॥ **न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्** । ६ । १ । ३७ ॥ संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्याद् इति यकारस्य नेत्त्वम् । अत एव ज्ञापकाद् (अन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम्)-यूनः यूना, युवभ्यामित्यादि । अर्वा, हे अर्वन् ॥ **अर्वणस्त्रसावनञः** । ६ ४ । १२७ ॥ नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यात्, न तु सौ । उगित्त्वान्नुम् । अर्वन्तौ, अर्वन्तः, अर्वन्तम्, अर्वन्तौ । अर्वतः, अर्वता अर्वद्भ्यामित्यादि । अनञः किम् । अनर्वा यज्ववत् ॥ **पथिमथ्यृभुक्षामात्** । ७ । १ । ८५ ॥ एषामाकारोन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ॥ **इतोऽत्सर्वनामस्थाने** । ७ । १ । ८६ ॥ पथ्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ **थोन्थः** । ७ । १ । ८७ ॥ पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः, पन्थानम्, पन्थानौ ॥ **भस्य टेर्लोपः** । ७ । १ । ८८ ॥ भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः, पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः, ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः-सुपथी नगरी, अनृभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति । न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् ॥ (**संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः**)-हे सुपथिन्, हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धावाद्ध्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः-सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात्-सुपन्थानि । पुनरपि-सुपथि, सुपथी, सुपन्थानि, सुपथा, सुपथे, सुपथिभ्यामित्यादि ॥ **ण्णान्ता**

षट् । १ । १ । २४ ॥ षान्ता, नान्ता च, संख्या षट्संज्ञा स्यात् । (षड्भ्यो लुक्) पश्च २ । संख्या किम् । विप्रुषः, पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात् । पञ्चभिः, पञ्चभ्यः २ । (षट्चतुर्भ्यश्च)—इति नुट् ॥ **नोपधायाः** । ६ । ४ । ७ ॥ नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः—पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्च, परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुग्नुटौ । प्रियपञ्चा, प्रियपञ्चानौ, प्रियपञ्चानः, प्रियपञ्चा, प्रियपञ्चूनाम् । एवं सप्तन्, नवन्, दशन् ॥ **अष्टन आ विभक्तौ** । ७ । २ । ८४ ॥ अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ ॥ **अष्टाभ्य औश्** । ७ । १ २ १ ॥ कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशः—(जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति)।(वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्त्वम्) अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् ।अष्टौ २-प्रमाष्टौ । अष्टाभिः, अष्टाभ्यः २, अष्टानाम्, अष्टासु । आत्वाभावे—अष्ट इत्यादि पञ्चवत् ॥ गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्ट्नः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्ट्ना—इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्त्वम् । प्रियाष्टाभ्याम्, प्रियाष्टाभिः, प्रियाष्टाभ्यः २ प्रियाष्टासु । "प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि" ॥ भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे—भुत्, भुद् । बुधौ, बुधः, बुधा, भुद्भ्याम्, भुत्सु ॥ **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च** । ३ । २ । ५९ ॥ एभ्यः क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन् । कनावितौ ॥ **कृदतिङ्** । ३ । १ । ३ । ९८ ॥ सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥ **वेरपृक्तस्य** । ६ । १ । ६७ ॥ अपृक्तस्य वेर्लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ॥ **युजेरसमासे** । ७ । १ । ७१ ॥ युजेः सर्वनामस्थाने नुम्स्यादसमासे । सुलोपः । (संयोगान्तस्य लोपः)॥ **क्विन्प्रत्ययस्य कुः** । । ८ । २ । ६२ ॥ क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः। परसवर्णः । तस्याऽसिद्धत्वाद (चोः कुः)—इति कुत्वं न । युञ्जौ, युञ्जः, युञ्जम्, युञ्जौ, युजः, युजा, युग्भ्यामित्यादि । असमासे किम् ॥**चोः कुः**।८।२।३०॥ चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि, पदान्ते च । इति कुत्वम् । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक्, सुयुग्, सुयुजौ, सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं, न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक्, (युज समाधौ)—दैवादिक आमत्नेपदी।संयोगान्तलोपः । खन् । खञ्जौ, खञ्जः, इत्यादि । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे । राट्, राड् ।

राजौ, राजः, राट्सु,राट्त्सु।एवं विभ्राट्। देवेट्, देवेड्, देवेजौ, देवेजः॥विश्वसृट्, विश्वसृड्, विश्वसृजौ, विश्वसृजः। इह सृजियज्योः कुत्वं न–इति क्लीबे वक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् (टुभ्राजृ दीप्तौ)–इति फणादिरेव गृह्यते। यस्तु (एजृ भ्राजृ दीप्तौ)–इति–तस्य कुत्वमेव। विभ्राक्, विभ्राग्, विभ्राग्भ्यामित्यादि॥ (परौ व्रजेः षः पदान्ते। २।६०।)॥ परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्, दीर्घश्च, पदान्तविषये षत्वं च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति–परिव्राट्, परिव्राजौ, परिव्राजः॥ **विश्वस्य वसुराटोः। ६। ३। १२८॥** विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्वसौ, राट्शब्दे च, परे। विश्वं वसु यस्य स–विश्वावसुः। राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। चर्त्वमविवक्षितम्–विश्वाराट्, विश्वाराड्, विश्वराजौ, विश्वराजः, विश्वाराड्भ्यामित्यादि॥ **स्कोस्संयोगाद्योरन्ते च। ८। २। २९॥** पदान्ते, झलि च, परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्। भृट्, भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः। तस्य जश्त्वेन जः। भृज्जौ, भृज्जः। ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे यजेःक्विन्। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम्। ऋत्विक्, ऋत्विग्, ऋत्विजौ,ऋत्विजः। (रात्सस्य)–इति नियमान्न संयोगान्तं लोपः। ऊर्क्, ऊर्ग्, ऊर्जौ, ऊर्जः। त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं च॥ **तदोस्सस्सावनन्त्ययोः। ७। २। १०६॥** त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे। स्यः, त्यौ, त्ये। सः, तौ, ते। परमसः, परमतौ, परमते। द्विपर्यन्तानामित्येव। नेह। त्वम्॥ **न च** तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति **वाच्यम्**॥ अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात्। संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्वे न–त्यद्, त्यदौ, त्यदः, अतित्यद्, अतित्यदौ, अतित्यदः। य, यौ, ये। एषः, एतौ, एते। अन्वादेशेतु–एनम्, एनौ, एनान्, एनेन, एनयोः २॥ **ङेप्रथमयोरम्। ७। १। २८॥** युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चाऽमादेशः स्यात्॥ **मपर्यन्तस्य। ७। २। ९१॥** इत्यधिकृत्य॥ **त्वाहौ सौ। ७। २। ९४॥** युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व,अह, इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे॥ **शेषे लोपः। ७। २। ९०॥** आत्वयत्वनिमित्ततरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात्। (अतो गुणे)। (अमि पूर्वः)–त्वम्, अहम्॥ **ननु** त्वं,स्त्री,अहं,स्त्री–इत्यत्र त्व, अम्,अह–अम्, इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति। **सत्यम्॥ अलिङ्गे युष्मदस्मदी।** तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप्। **यद्वा** शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया। तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः स्यात्। स च परोऽप्यन्तरङ्गे(अतो गुणे)–कृते प्रवर्तते। अदन्तत्वाभावान्न टाप्। परमत्वम्, परमाहम्। अतित्वम्, अत्यहम्॥ **युवावौ द्विवचने। ७। २। ९२॥** द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवाऽऽवौ स्तो विभक्तौ॥ **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्। ७। २। ८८॥** इह युष्मदस्मदोराकारोन्तादेशः स्यात्। औङीत्येव सुवचम्। भाषायां किम्। यु,

युवकाम् आवकामित्यत्रादाभावात् मपर्यन्तस्येत्यधिकारस्य प्रयोजनान्तरमाह त्वया मयेति योऽचि इत्यत्र
...येति न्यासेन त्वया मयेति सिद्धौ दोषान्तरमाह युवकाभ्यामिति ॥१॥

वर्णाणि । युवाम्, आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् । साकच्कस्य मा भूत्—युवकाम्, आवकाम्, त्वया मयेत्यत्र त्व्या, म्येति मा भूत्, युवकाभ्याम्, आवकाभ्यामिति च, न सिध्येत् ॥ **यूयवयौ जसि** । ७ । २ । ९३ ॥ स्पष्टम् । यूयम्, वयम् । परमयूयम्, परमवयम् । अतियूयम्, अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप **इति पक्षे** जसः शी प्राप्तः **(अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्)**—इति न भवति, ङेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ॥ **त्वमावेकवचने** । ७ । २ ९० ॥ एकस्योक्तौ युस्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥ **द्वितीयायां च** । ७ । २ । ८७ ॥ युष्मदस्मदोराकारोन्तादेशस्स्यात् । त्वाम्, माम्, युवाम्, आवाम् ॥ **शसो न** । ७ । १ । २९ ॥ नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोऽपवादः । (आदेः परस्य) । (संयोगान्तस्य लोपः)—युष्मान्, अस्मान् ॥ **योऽचि** । ७ । २ । ८९ ॥ अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ विभक्तौ । त्वया, मया ॥ **युष्मदस्मदोरनादेशे** । ७ । २ । ८६ ॥ अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम्, आवाभ्याम्, युष्माभिः, अस्माभिः ॥ **तुभ्यमह्यौ ङयि** । ७ । २ । ९५ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः । (शेषे लोपः)—तुभ्यम्, मह्यम् । परमतुभ्यम्, परममह्यम् । अतितुभ्यम्, अतिमह्यम्, युवाभ्याम्, आवाभ्याम् ॥ **भ्यसोभ्यम्** । ७ । १ । ३० ॥ भ्यसो भ्यम्, अभ्यम् वा, आदेशः स्यात् । आद्ये—(शेषेलोपः)—अन्त्यलोप एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेपि साधुः । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् । ॥ **एकवचनस्य च** ७ । १ । ३२ ॥ आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात् । त्वत्, मत् । (ङसेश्च)—इति सुवचम् । युवाभ्याम्, आवाभ्याम् ॥ **पञ्चम्या अत्** । ७ । १ । ३१ ॥ आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत्, अस्मत् ॥ **तवममौ ङसि** । ७ । २ । ९६ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥ **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्** । ७ । १ । २७ ॥ स्पष्टम् । तव, मम । युवयोः, आवयोः ॥ **साम आकम्** । ७ । १ ३३ ॥ आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम्, अस्माकम् । त्वयि, मयि । युवयोः, आवयोः । युष्मासु, अस्मासु ॥ —समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी । समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥ सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥ एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥ द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥ त्वां, मां वा—अतिक्रान्त इति विग्रहे—अतित्वम्, अत्यहम् । अतित्वाम्, अतिमाम् । अतियूयम्, अतिवयम् । अतित्वाम् २ अतिमाम् २ । अतित्वान्, अतिमान् । अतित्वया, अतिमया । अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः, अति-

माभिः । अतितुभ्यम्, अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम्, अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः–अतित्वत् २, अतिमत् २ । भ्यामि–प्राग्वत् । अतितव, अतिमम । अतित्वयोः, अतिमयोः । अतित्वाकम्, अतिमाकम् । अतित्वयि, अतिमयि । अतित्वयोः, अतिमयोः । अतित्वासु, अतिमासु । युवाम्, आवां वा, अतिक्रान्त इति विग्रहे–सुजस्ङेङस्सु–प्राग्वत् । औअम्औट्सु–अतियुवाम् ३, अत्यावाम् ३ । अतियुवान्, अत्यावान् । अतियुवया, अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३, अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवाभिः, अत्यावाभिः । भ्यसि, अतियुवभ्यम्, अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः–अतियुवत् २, अत्यावत् २ । ओसि–अतियुवयोः २, अत्यावयोः २ । अतियुवाकम्, अत्यावाकम् । अतियुवयि, अत्यावयि । अतियुवासु, अत्यावासु । युष्मानस्मान्वातिक्रान्त इति विग्रहे-सुजस्ङेङस्सु-प्राग्वत् । औअम्औट्सु-अतियुष्माम् ३, अत्यस्माम् ३ । अतियुष्मान्, अत्यस्मान् । अतियुष्मया, अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३, अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः, अत्यस्माभिः । भ्यसि–अतियुष्मभ्यम्, अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः–अतियुष्मत्, अत्यस्मत् । ओसि–अतियुष्मयोः २, अत्यस्मयोः २ । अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि, अत्यस्मयि । अतियुष्मासु, अत्यस्मासु ॥ **पदस्य । ८ । १ । १६ ॥ पदात् । ८ । १ । १७ ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ । ८ । १ । १८ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ । ८ । १ । २० ॥** पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनावित्यादेशौ स्तः, तौ चानुदात्तौ ॥ **बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ॥** उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वान्नावोरपवादः ॥ **तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ॥** उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते, मे, एतौ स्तः ॥ **त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ॥** द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा, मा, एतौ स्तः ॥–श्रीशस्त्वावतु, मापीह, दत्तात्ते, मेऽपि, शर्म सः । स्वामी ते, मेऽपि, स हरिः-पातु वामपि, नौ, विभुः॥ ॥१॥ सुखं वां, नौ, ददात्वीशः-पतिर्वामपि, नौ, हरिः। सोऽव्याद्वो, नश्शिवं वो, नो, दद्यात्सेव्योऽत्र वः, स नः ॥ २ ॥ पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु, मां पातु । आपदादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदावतु । स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति, इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ **समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः)** ॥ एकतिङ् **वाक्यम्** । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । शालीनां ते ओदनं दास्यामीति । **(एते वांनावादय अनन्वादेशे वा वक्तव्याः)** ॥ अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोस्ति, धाता तव भक्तोस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥ **न चवाहाऽहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ॥** चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां, मां च, रक्षतु, कथं

त्वां, मां वा, न रक्षेदित्यादि।युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ॥ **पश्यार्थैश्चाऽनालोचने** । ८ । १ । २५ ॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥ **सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा** । ८ । १ । २६ ॥ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां, त्रायते स माम्, त्वा मेति वा ॥ **सामन्त्रितम्** । २ । ३ । ४८ ॥ संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥ **आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्** । ८ । १ । ७२ ॥ स्पष्टम् । अग्ने—तव, देवास्मान्पाहि, अग्ने—नय, अग्ने, इन्द्र, वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । "सर्वदा रक्ष देव नः" इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवम्-"इमं मे गङ्गे यमुने" इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः ॥ **नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्** । ८ । १ । ७३ ॥ विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो—नः पाहि ॥ अग्ने तेजस्विन् ॥ **विभाषितं विशेषवचने** । ८ । १ । ७४ ॥ अत्र भाष्यम् । "बहुवचनम्" इति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवः देवाः शरण्याः युष्मान् भजे, वो भजे, इति वा । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः ॥—॥ सुपात्, सुपाद्, सुपादौ, सुपादः, सुपादम्, सुपादौ ॥ **पादः पत्** । ६। ४।१३० ॥ पाच्छब्दान्तं भसंज्ञकं यदङ्गं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः, सुपदा । सुपाद्भ्यामित्यादि । अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्, अग्निमद्, अग्निमथौ, अग्निमथः, । अग्निमथा: अग्निमद्भ्यामित्यादि । ऋत्विगादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् ॥ **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति** । ६ । ४। २४ ॥ हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति, ङिति च । उगिदचामिति नुम् । (संयोगान्तस्य लोपः) । नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य इति कुत्वेन ङकारः ॥ प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ—प्राञ्चौ, प्राञ्चः, प्राञ्चम्, प्राञ्चौ ॥ **अचः** । ६ । ४ । १३८ ॥ लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥ ॥ **चौ** । ६ । ३ । १३८ ॥ लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः, प्राचा । प्राङ्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्चः, प्रत्यञ्चम्, प्रत्यञ्चौ । (अचः) इति लोपविषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । **अकृतव्यूहा** इति परिभाषया—प्रतीचः, प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे—अदस् अच् इति स्थिते ॥ **विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये** । ६ । ३ । ९२ ॥ अनयोः, सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अदद्रि अच् इति स्थिते । यण् ॥ **अदसोऽसेर्दाद्**

१ 'तौ वप्रत्यये' इति पाठान्तरम् ।

दो मः। ८। २। ८०॥ अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो,दस्य च मः। उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः। आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो, दीर्घस्य दीर्घः। अमुमुयङ्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुयञ्चः, अमुमुयञ्चम्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुईचः, अमुमुईचा, अमुमुयग्भ्यामित्यादि। मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण्। **(अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य)**—इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां **मते**—अदमुयङ्। अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे—अदद्र्यङ्। उक्तं च—(अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं **केचिदिच्छन्ति** लत्ववत्। **केचिद**न्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते १)—इति॥विष्वग्देवयोःकिम्।अश्वाची। अञ्चतौ किम्। विष्वग्युक्। अप्रत्यये किम्।विष्वगञ्चनम्।अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति—**(अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः)**—इति। तेनायस्कारः—अतः कृकमीति सः। उदङ्, उदञ्चौ, उदञ्चः। शसादावचि॥ **उद ईत्। ६। ४। १३९॥** उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात्। उदीचः, उदीचा, उदग्भ्यामित्यादि॥**समस्समि। ६। ३। ९३॥** अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे। सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यञ्चः, समीचः, समीचा सम्यग्भ्यामित्यादि॥ **सहस्य सध्रिः। ६। ६। ९५॥** अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे।सध्र्यङ्॥**तिरसस्तिर्यलोपे। ६। ३। ९४॥** अलुप्ताऽकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्। तिर्यङ्, तिर्यञ्चौ, तिर्यञ्चः, तिर्यञ्चम्; तिर्यञ्चौ। तिरश्चः, तिरश्चा, तिर्यग्भ्यामित्यादि॥ **नाञ्चेःपूजायाम्। ६। ४। ३०॥** पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्। अलुप्तनकारत्वान्न नुम्। प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः, नलोपाभावादकारलोपो न—प्राञ्चः, प्राञ्चा, प्राङ्भ्याम्, प्राङ्क्षु, प्राङ्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः। (क्रुञ्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः)। अस्य ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते। क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः, क्रुङ्भ्यामित्यादि। (चोःकुः)—पयोमुक्, पयोमुग्, पयोमुचौ, पयोमुचः। व्रश्चेति षत्वम्। स्कोरिति सलोपः। जश्त्वचर्त्वे—सुवृट्, सुवृड्। सुवृश्चौ, सुवृश्चः, सुवृट्सु, सुवृट्त्सु॥ (वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च)॥ एते निपात्यन्ते, शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्। उगित्वान्नुम्। सान्तमहत इति दीर्घः। मह्यते पूज्यते इति—महान्, महान्तौ, महान्तः, हे महन्। महतः, महता, महद्भ्यामित्यादि॥**अत्वसन्तस्य चाधातोः। ६। ४। १४॥** अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्,धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ सौ परे। परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः। ततो नुम्—धीमान्, धीमन्तौ, धीमन्तः, हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। ,धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः। गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा, क्यजन्ताद्,आचारक्विबन्ताद्वा, कर्तरि क्विप्। उगिदचामिति सूत्रेऽञ्ग्रहणं नियमार्थम्-(धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव)—इति। तेन स्रत्, ध्वद् इत्यादौ न। अधातोरिति तुं आधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम्। गोमान्, गोमन्तौ, गोमन्तः—इत्यादि॥ (भा-

तेऽवतुः)—भवान्, भवन्तौ, भवन्तः । अत्रन्तस्य त्वतवन्तत्वाभावान्न दीर्घः-भवतीति भवन् ॥ **उभे अभ्यस्तम्** । ६ । १ । ५ ॥ षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥**नाभ्यस्ताच्छतुः** ।७।१।७८ ।अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्।ददत्,ददद्,ददतौ,ददतः ॥ **जक्षित्यादयष्षट्** । ६ ।१ ।६ ॥ षड् धातवोऽन्ये, जक्षितिश्च, सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः । स्युः । जक्षत्, जक्षद्, एवं जाग्रत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् । दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वा—व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत्, वेव्यत् । गुप्, गुब्, गुपौ, गुपः, गुब्भ्यामित्यादि ॥ **त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च** । ३ । २ । ६० ॥ त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशधातोः कञ् स्यात्, चात् क्विन् ॥ **आ सर्वनाम्नः** । ६ । ३ । ६१ ॥सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृगृदृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षः। तस्य जश्त्वेन-डः । तस्य कुत्वेन गः।तस्य चर्त्वेन पक्षे कः—तादृक्, तादृग्, तादृशौ—तादृशः ।षत्वापवादत्वात्कुत्वे न खकार इति **कैयट** मते।**हरदत्तादिमते** तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते, न तु गः । जश्त्वं प्रति कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् । दिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नासिद्धत्व मिति वा बोध्यम् । व्रश्चेति षत्वम् । जश्त्वचर्त्वे—विट्, विड्, विशौ. विशः । विशम् ॥ **नशेर्वा** । ८ । २ । ६३ ॥ नशेः कवर्गोन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्, नग्, नट्, नड् । नशौ, नशः, नग्भ्याम्, नड्भ्यामित्यादि ॥ **स्पृशोऽनुदके क्विन्** । ३ । २ । ५८ ॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक्, घृतस्पृग् ।घृतस्पृशौ,घृतस्पृशः। क्विन् प्रत्ययोःयस्मादित्य**तद्गुणसं**विज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि कुत्वम्—स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । (ञिधृषा प्रागल्भ्ये) । अस्माद्दत्विगादिना क्विन्, द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च, निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जस्त्वेन डः ।गः । कः—धृष्णोतीति-दधृक्, दधृग्, दधृषौ, दधृषः, दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति—रत्नमुट्, रत्नमुड्, रत्नमुषौ, रत्नमुषः । (षड्भ्यो लुक्)—षट्, षड् २, षड्भिः, षड्भ्यः २ । (षट्चतुर्भ्यश्च)—इति नुट्। अनामिति पर्यदासान्न ष्टुत्वनिषेधः। यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये भाषायामिति नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः—षण्णाम् । षट्त्सु—षट्सु । तदन्तविधिः—परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरिति रुत्वम् ॥ **र्वोरुपधाया दीर्घ इकः** ।८। २ । ७६ ॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः।पिपठिषौ, पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । (वा शरि)—इति वा विसर्जनीयः॥**नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि** । ८ । ३ । ५८ ॥ एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठिषु—पिपठीःषु ! प्रत्येकमिति व्याख्यानादेनेकव्यवधाने न ष्टुत्वम् । निंस्स्व, निंस्से । नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थम् । व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु, पुंसु । अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता।(रात्सस्य)इति

सलोपे विसर्गः—चिकीः— । चिकीर्षौ, चिकीर्षः । (रोस्सुपि)—इति नियमान्न विसर्गः—चिकीर्षु । (दमेर्डोस्) । डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ—दोः । दोषौ, दोषः । पद्दन्निति वा दोषन्—दोष्णः, दोष्णा—दोषा, दोषाभ्यामित्यादि । (विश प्रवेशने)—सन्नन्तात् क्विप् । षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे-विविट्, विविड् । विविक्षौ, विविक्षः । स्कोरिति कलोपः—तट्,तड् । तक्षौ, तक्षः । गोरट्, गोरड् । गोरक्षौ, गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । **(पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्)**-इति तु इह नास्ति । **(तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु)**-इति निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव—तक्, तग् । गोरक्,गोरग् । स्कोरिति लोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः—पिपक्, पिपग् । एवं विवक्, दिधक् । (पिस गतौ)—सुष्ठु पेसतीति—सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः, सुपिसा, सुपीर्भ्याम्, सुपीष्षु, सुपीःषु । एवं सुतूः—(तुस खण्डने) । विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः, हे विद्वन्, विद्वांसम्, विद्वांसौ ॥ **वसोस्सम्प्रसारणम् । ६ । ४ ।१३१॥** वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् । षत्वम्-विदुषः, विदुषा । वसुस्रंस्विति दत्वम्—विद्वद्भ्यामित्यादि । सेदिवान्, सेदिवांसौ, सेदिवांसः । सेदिवांसम्, सेदिवांसौ । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते—**अकृतव्यूहा** इति परिभाषया—सेदुषः, सेदुषा । सेदिवद्भ्यामित्यादि । सान्तमहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः । महच्छब्द**साहचर्यात्** । सुष्ठु हिनस्तीति—सुहिन्, सुहिंसौ, सुहिंसः, सुहिन्भ्याम्, सुहिन्सु । ध्वत्, ध्वद्, ध्वसौ, ध्वसः, ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् ॥ **पुंसोऽसुङ् । ७ । १ ।८९॥** सर्वनामस्थाने विवक्षिते । उकार उच्चारणार्थः । 'बहुपुंसी' इत्यत्र (उगितश्च)-इति ङीबर्थं कृतेन-(पूञो डुम्सुन् ।४।१७७।)-इति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान्, हे पुमन्, पुमांसौ, पुमांसः । पुमांसम्, पुमांसौ, पुंसः । पुंसा, पुंभ्याम्, पुंभिः । पुंसु । ऋदुशनेत्यनङ्—उशना । उशनसौ, उशनसः ॥ **अस्य संबुद्धौ वाऽनङ्, नलोपश्च वा, वाच्यः)** ॥ हे उशनन्, हे उशन, हे उशनः, उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः, हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः, वेधसौ, वेधसः, हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः—सुष्ठु वस्ते—सुवः, सुवसौ, सुवसः । पिण्डं ग्रसते—पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । (ग्रसु ग्लसु अदने)॥ **अदस औ सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ॥** अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे, सुलोपश्च । तदोः सः साविति सः—असौ ॥ **(औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः,सादुत्वं च)** ॥ प्रतिषेध**सन्नियोगशिष्ट**मुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ, असुकः । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोऽसेरिति मत्वोत्वे—अमू । (जसः शी)। आद्गुणः ॥ **एत ईद्बहुवचने । ८ । २ । ८१ ॥** अदसो दात्परस्यैत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । (पूर्वत्रासिद्धम्)-इति विभक्तिकार्यं प्राक् । पश्चादुत्व-

मत्वे-अमुम्, अमू, अमून् । मुत्वे कृते विसंज्ञायां नाभावः ॥ **न मु ने ।८।२।३** ॥ नाभावे कर्तव्ये, कृते च, मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम्, अमीभिः, अमुष्मै, अमीभ्यः, अमुष्मात्, अमुष्य, अमुयोः, अमीषाम्, अमुष्मिन्, अमीषु ॥ **॥ इति हलन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥** ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

नहो धः ।८।२।३४॥ नहो हस्य धः स्याज्झलि, पदान्ते च । उपानत्, उपानद्, उपानहौ । उपानहः, उपानद्भ्याम्, उपानत्सु । उत्पूर्वात्-(ष्णिह प्रीतौ)-इत्यस्मादृत्विगादिना क्विन् ।निपातनात्तलोपषत्वे । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः । जश्त्वचर्त्वे-उष्णिक्, उष्णिग् । उष्णिहौ, उष्णिहः, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिक्षु । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युषु । गीः, गिरौ, गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतस्रादेशः-चतस्रः २, चतसृणाम् । किमः कादेशे टाप्-का, के, काः । सर्वावत् ॥ **यस्सौ ।७।२।११०** ॥ इदमो दस्य यः स्यात्सौ । (इदमो मः)-इयम् । त्यदाद्यत्वम् । टाप् । (दश्च)-इति मः-इमे, इमाः, इमाम्, इमे, इमाः । अनया । (हलि लोपः)-आभ्याम् ३, आभिः, अस्यै, अस्याः । अनयोः २, आसाम्, अस्याम्, आसु । अन्वादेशे तु-एनाम्, एने, एनाः, एनया, एनयोः २ । ऋत्विगादिना सृजेः क्विन्, अमागमश्च निपातितः-स्रक्, स्रग्, स्रजौ, स्रजः, स्रग्भ्याम्, स्रक्षु । त्यदाद्यत्वम् । टाप्-स्या, त्ये, त्याः । एवं तद्, यद्, एतद् । वाक्, वाग्, वाचौ, वाचः, वाग्भ्याम् ३, वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः-आपः । अपः ॥ **अपो भि ।७।४।४८ ।** ॥ अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः, अद्भ्यः २ । अपाम्, अप्सु । दिक्, दिग्, दिशौ, दिशः, दिग्भ्याम्, दिक्षु । त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम्-दृक्, दृग्, दृशौ, दृशः । त्विट्, त्विड्, त्विषौ, त्विषः, त्विड्भ्याम्-त्विट्त्सु, त्विट्सु । सह जुषते इति-सजूः सजुषौ, सजुषः, सजूर्भ्याम्, सजूष्षु, सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्-आशीः । आशिषौ, आशिषः, आशीर्भ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वम् । टाप्-औङश्शी । उत्वमत्वे-अमू,अमूः, अमूम्, अमू, अमूः, अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः, अमुष्यै, अमूभ्याम्, अमूभ्यः, आमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम्, अमुष्याम्, अमूषु ॥ **॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥** ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

स्वमोर्लुक् । दत्वम्-स्वनडुत्, स्वडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम्-स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । (दिव उत्)-विमलद्यु-अहः । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम्-(**उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः**)-इति प्रतिषेधात्प्रत्ययलक्षणं न-विमलदिवी, विमलदिवि । अपदादिविधौ-किम् ।दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । कुत्वे तु न । वाः, वारी । अझलन्तत्वान्न नुम्-वारि । चत्वारि । न लुमतेति कादेशो न-किम्, के, कानि ।

इदम्, इमे, इमानि। (**अन्वादेशे नपुंसके वा एनद्वक्तव्यः**)॥ एनत्, एने, एनानि, एनेन, एनयोः २। ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि, हे, ब्रह्मन्, हे ब्रह्म। (रोऽसुपि)—अहर्भाति। (विभाषा ङिश्योः)—अह्नी, अहनी। अहानि॥ **अहन्**॥८।२।६८॥ अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते। अहोभ्याम्, अहोभिः। इह अहः, अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते। (अहन्नित्यावर्त्यैकेन नलोपाभावं निपात्य)—द्वितीयेन रुर्विधेयः। तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे। दीर्घाण्यहानि यस्मिन्स दीर्घाहा निदाघः। इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीतिनिषेधाद्रत्वाभावे रुः। तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः। संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ। दीर्घाहानौ, दीर्घाहानः, दीर्घाहा, दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि। स्रग्वि, स्रग्विणी, स्रग्वीणि। वाग्मि, वाग्मिनी, वाग्मीनि। बहुवृत्रहाणि। बहुपूषाणि। बह्वर्यमाणि। असृजः पदान्ते कुत्वम्—सृजेः क्विनो विधानात्। (विश्वसृडादौ तु न)। सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात्। **यद्वा** व्रश्चादिसूत्रेण सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः। स्रगृत्विक्छब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम्। असृक्छब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋजन्प्रत्यये बोध्यः। असृक्, असृग्, असृजी, असृञ्जि। पद्दन्निति वा असन्—असानि, असृजा, अस्ना, असृग्भ्याम्, असृग्भिरित्यादि। ऊर्क्, ऊर्ग्, ऊर्जी, ऊर्ञ्जि। नरजानां संयोगः। (**बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः**)—(**अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्**)॥ बहूर्जि, बहूर्ञ्जि वा, कुलानि। त्यत्, त्यद्, त्ये, त्यानि। तत्, तद्, ते, तानि। यत्, यद्, ये, यानि। एतत्, एतद्, एते, एतानि। अन्वादेशे तु एनत्। बेभिद्यतेः क्विप्—बेभित्, बेभिद्, बेभिदी। शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाझलन्तत्वान्न नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम्न। स्वाविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। बेभिदि—ब्राह्मणकुलानि। चेच्छिदि॥—गवाक्छब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः। असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम्॥ १॥ स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः॥ चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय॥ २॥ **तथाहि**। गामश्वतीति विग्रहे—ऋत्विगादिना क्विन्। गतौ नलोपः। (अवङ् स्फोटायनस्य)—इत्यवङ्—गवाक्, गवाग्। सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे—गोअक्, गोअग्। पूर्वरूपे—गोऽक्, गोऽग्। पूजायां नस्य कुत्वेन ङः—गवाङ्, गोअङ्, गोङ्। अम्यपि एतान्येव नव। औङः शी। भत्वाद्-(अचः)—इत्यलोपः—गोची। पूजयां तु—गवाञ्ची, गो अञ्ची, गोञ्ची। (जश्शसोः शिः)। शेः सर्वनामस्थानत्वान्नुम्—गवाञ्चि, गोअञ्चि, गोञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव। गोचा, गवाञ्चा, गोअञ्चा, गोञ्चा। गवाग्भ्याम्, गोअग्भ्याम्, गोऽग्भ्याम्। गवाङ्भ्याम्, गोअङ्भ्याम्, गोङ्भ्याम्॥ सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङ्णोः कुगिति कुक्। गवाङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गोङ्क्षु, गवाङ्षु, गोअङ्षु, गोङ्षु, गवाक्षु, गोअक्षु, गोक्षु। **न चेह** चयो द्वितीया इति **पक्षे** ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम्। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। **कुक्पक्षे** तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि

रूपाणि वर्धन्त एव ॥ --ऊह्यमेषां द्विर्वचमानुनासिकविकल्पनात्॥ रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥१॥ तिर्यक्, तिरश्ची, तिर्यञ्चि । पूजायां नु-तिर्यङ्, तिर्यञ्ची, तिर्यञ्चि । यकृत्, यकृती, यकृन्ति । पद्दन्निति वा यकन्--यकानि, यक्ना, यकृता । शकृत्, शकृती, शकृन्ति, शकानि, शक्ना, शकृता । ददत्, ददती ॥ **वा नपुंसकस्य** । ७ । १ । ७९ ॥ अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति, ददति । तुदत् ॥ **आच्छीनद्योर्नुम्** । ७ । १ । ८० ॥ अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती, तुदती । तुदन्ति । भात्, भान्ती, भाती । भान्ति । पचत् ॥ **शप्श्यनोर्नित्यम्** । ७ । १ । ८१ ॥ शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम्स्याच्छीनद्योः परतः । पचन्ती, पचन्ति । दीव्यत्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति । स्वप्,स्वब्, स्वपी । नित्यात्परादपि नुमः प्रागू अप्तृन्निति दीर्घः । **प्रतिपदोक्तत्वात्**-स्वाम्पि । निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्व**मिति पक्षे** तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव--स्वम्पि ॥ स्वपा । (अपो भि)--स्वद्भ्याम्, स्वद्भिः । अर्तिपिपर्तीत्यादिना धनेरुस् । रुत्वम्--धनुः। धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षत्वम्--धनूंषि, धनुषा, धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्विप् । र्वोरिति दीर्घः--पिपठीः । पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न--पिपठिषि, पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः, पयसी, पयांसि । पयसा, पयोभ्यामित्यादि । सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे--अमू, अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ ॥ **इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः** ॥ ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम्।१।१।३७ ॥स्वरादयो निपाताश्च अव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर्, अन्तर्, प्रातर्, पुनर्, सनुतर्, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इद्धा, अद्धा, सामिवत्, ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्, सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, श्रौषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, आभीक्ष्ण्यम्, साकम्, सार्धम्, नमस्, हिरुक्, धिक्, अम् आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ् ॥**आकृतिगणोयम्**॥च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत, युगपत, भूयस्, कूपत, सूपत

१ कामम्' प्रकामम्, भूयस्, सांप्रतम्; परमम्, साक्षात, साचि, सत्यम्, मङ्क्षु, आशु, संवत, अवश्यम्, सपदि, बलवत्, प्रादुस्, आविष्, अनिशम्, नित्यम्, नित्यदा, सदा, अजस्रम्, सन्ततम्, उषः, रोदसी, ओम्,भूः,भुवः, झटिति, झडिति, तरसा, आह, दुःष्ठु, सुष्ठु, अह, कु, अञ्जसा, मिथु, भाजक्, चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरम्, चिरेण, चिरात्, अस्तम्, आनुषक्, अनुषक् अम्नस्, स्थाने, वरम्, सुदि, वदि, इत्यादयो ग्राह्याः ॥

कुवित्, नेत्, चेत्, चण्, कच्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकीम्, नकिः, नकिम्, माङ्, नञ्, यावत्, तावत्, त्वै, द्वै, न्वै, रै, श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथ, सुष्ठु, स्म, आदह। **(उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च)** अवदत्तम्, अहंयुः वाम्, आस, अस्तिक्षीरा, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, पशु, शुकम्, यथाकथाच, पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भो, अये, द्य, विषु, एकपदे, युत्, आतः । **चादिरप्याकृतिगणः** ॥ **तद्धितश्चासर्वविभक्तिः** । १ । १ । ३८ ॥ यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्-(तसिलादयः प्राक् पाशपः) । (शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः) । अम्, आम्, कृत्वोर्थाः, तसिवती, नानाञाविति । तेनेहन । पचतिकल्पम्, पचतिरूपम् ॥ **कृन्मेजन्तः** । १ । १ । ३९ ॥ कृद्यो--मान्तः, एजन्तश्च, तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥ **क्त्वातोसुन्कसुनः** । १ । १ । ४० ॥ एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥ **अव्ययीभावश्च** । १ । १ । ४१ ॥ अधिहरि ॥ **अव्ययादाप्सुपः** । २ । ४ । ८२ ॥ अव्ययाद्विहितस्याऽऽपः, सुपश्च, लुक् स्यात् । तत्र-शालायाम् । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ ॥ अव्ययसंज्ञायां **यद्यपि** तदन्तविधिरस्ति ॥ **तथापि** न गौणे । आब्ग्रहणं व्यर्थम् । अलिङ्गत्वात् ॥ "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति **तदव्ययम्**" इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याऽभावपरा । ॥-वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ अवगाहः, वगाहः । अपिधानम्, पिधानम् ॥ ॥ इत्यव्ययानि ॥ ॥

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ । अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् ॥ **अजाद्यतष्टाप्** ४ । १ । ४ ॥ अजादीनाम्, अकारान्तस्य च, यद्वाच्यं स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्ङीषो, ङीपश्च, बाधनाय । अजा । अतः--खट्वा । अजादिभिःस्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह--पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारानिष्ठं स्त्रीत्वम्, नत्वजानिष्ठम् । अजा, एडका, अश्वा, चटका, मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला, वत्सा, होडा, मन्दा, विलाता । एषु-(वयसि प्रथमे)--इति ङीप् प्राप्तः ॥ **(संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः**

---

१ यत्, तत्, अहोस्वित्, सिम, कम्, सुकम्, अनुकम्, शंवट्, आम्, व, दिष्ट्या, चटु, चाटु, हुम्, इव, अद्यत्वे ॥ इत्यादि ॥

२ अज, एडक, अश्व, चटक, मूषक, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, विलात, पूर्वापहाण, उत्तरापहाण क्रुञ्च, उष्णिह, देवविश, ज्येष्ठा, कनिष्ठा मध्यमेति-पुंयोगेऽपि, कोकिला-जातौ, दंष्ट्रा, वृत । एतेऽजादयः ॥ आकृतिगणोयम् ॥

३ संभस्त्रा, सदच्, मूलादिति वार्तिकत्रयं ङीप्प्रतिषेधार्थं पाककर्णेति सूत्रे पठितमपि फले विशेषाभावादत्रैव पठितानि गणसूत्राणीमानीति न भ्रमितव्यम् । एवमेव 'श्वेताच्च' त्रेश्च इत्यपि वार्तिकद्वयमत्रत्यं ज्ञेयम् । तेन श्वेतफला त्रिफलेत्यपि सिध्यतीति बोध्यम् ॥

फलात्)॥ संफला । भस्त्रफला—ङ्‍यापोरिति ह्रस्वः ॥ (**सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्**)॥सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । (**शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः**)॥ पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति-**पुंयोगेऽपि** । कोकिला—(**जातावपि**)।(**मूलान्नञः**) ॥ अमूला ॥ (**ऋन्नेभ्यो ङीप्**) । कर्त्री । दण्डिनी ॥ **उगितश्च । ४ । १ । ६** । उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । भवती, पचन्ती । शप्श्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रेऽञ्ग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उखास्रत्, पर्णध्वत्—क्विप् । अनिदितामिति नलोपः । अञ्चतेस्तु स्यादेव—प्राची, प्रतीची ॥ **वनो र च । ४ । १ । ८** ॥ वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात्, रश्चान्तादेशः ॥ वनिति ङ्‍वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम् । (**प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्**) । तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते—सुत्वानमतिक्रान्ता—अतिसुत्वरी, अतिधीवरी । शर्वरी ॥ (**वनो न हश इति वक्तव्यम्**)॥हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्, रश्च, नेत्यर्थः । (ओणृ अपनयने)—वनिप् । विड्वनोरित्यात्वम्—अवावा—ब्राह्मणी , राजयुध्वा ॥ (**बहुव्रीहौ वा**) ॥ बहुधीवरी, बहुधीवा । पक्षे डाब् वक्ष्यते ॥ **पादोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८** ॥ पाच्छब्दः कृतसमासान्तः । तदन्तात्प्रातिपदिकान्ङीब् वा स्यात् । द्विपदी, द्विपात् ॥ **टाबृचि । ४ । १ । ९** ॥ ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात् । द्विपदा—ऋक्, एकपदा ॥ (**न षट्स्वस्रादिभ्यः**)—पञ्च, चतस्रः । पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि-(ष्णान्ता षट्)-इति षट्संज्ञां प्रति नलोपरसुप्स्वरेति नलोपस्याऽसिद्धत्वात्-(न षट्स्वस्रादिभ्य)-इति न टाप् ॥ **मनः । ४ । १ । ११** ॥ मन्नन्तान्न ङीप् । सीमा, सीमानौ ॥ **अनो बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२** ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप्, बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥ **डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३** ॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब् वा स्यात् । सीमा । सीमे, सीमानौ । दामा, दामे, दामानौ । "न पुंसि दाम" इत्यमरः । बहुयज्वा, बहुयज्वे, बहुयज्वानौ ॥ **अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८** ॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाब्निषेधौ । बहुराज्ञी, बहुराज्ञ्यौ, बहुराजे, बहुराजानौ ॥ **प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याऽत इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४** ॥ प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याऽत इकारः स्यादापि परे—स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति—शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका—नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत्—कटुका । तपरः किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥ (**मामकनरकयोरुपसंख्यानम्**)॥ मामिका । नरान् कायतीति—नरिका ॥ (**त्यक्त्यपोश्च**) ॥ दाक्षिणात्यिका । इह

त्यिका ॥ **न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ॥** यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका, सका । यकाम्, तकाम् ॥ **(त्यकनश्च निषेधः)** ॥ उपत्यका ॥ अधित्यका । **(आशिषि वुनश्च न)** ॥ जीवका, भवका ॥ **(उत्तरपदलोपे न)** ॥ देवदत्तिका, देवका ॥ **(क्षिपकादीनां च)** ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ **(तारका ज्योतिषि)** ॥ अन्यत्र तारिका ॥ **(वर्णका तान्तवे)** ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ **(वर्तका शकुनौ प्राचाम्)** ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ **(अष्टका पितृदेवत्ये)** ॥ अष्टिकाऽन्या ॥ **(सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्)** ॥ इह वा, अ, इति छेदः । कात्पूर्वस्याऽकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः। अन्यत्रेत्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका, सूतकेत्यादि ॥ **उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७ । ३ । ४६ ॥** यकपूर्वस्य स्त्रीमत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । (केणः)—इति ह्रस्वः—आर्यका, आर्यिका । चटकका, चटकिका । अतः किम् । सांकाश्ये भवा—साङ्काश्यिका । यकेति किम् । अश्विका । स्त्रीमत्ययेति किम् । शुभं यातीति शुभंयाः । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका ॥ **(धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्)** ॥ सुनयिका । सुपाकिका ॥ **भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वाऽनञ्पूर्वाणामपि । ७ । ३ । ४७ ॥** स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धेऽनञ्पूर्वाणामपीति **स्पष्टार्थम्** । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेणै व सिद्धम् । एषा, द्वा, एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वम्।अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याऽसुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका, परमैषका । अद्वके, परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यैवाऽऽतो विशेषणं, न तु द्वैषयोः।असंभवात्।नाप्यन्येषाम्।अव्यभिचारात्।स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची—अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कमत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम् । एवं चात्मीययां—स्विका, परमस्विकेति नित्यमेवेत्त्वम् । निर्भस्त्रका,निर्भस्त्रिका । एषका, एषिका । कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः—एतिके, एतिकाः । अजका, अजिका । ज्ञका, ज्ञिका । द्वके, द्विके । निस्स्वका, निस्स्विका ॥ **अभाषितपुंस्काच्च । ७ । ३ । ४८ ॥** एतस्माद्विहितस्याऽऽतः स्थानेऽत इद्वा स्यात् । गङ्गका, गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाताऽखट्वा—अखट्विका । शैषिके कपि तु विकल्प एव ॥ **आदाचार्याणाम् ।७ ३ ४९ ॥** पूर्वसूत्रविषये आद्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका ॥ **अनुपसर्जनात् ।४। १। १४** अधिकारोऽयं—यूनस्तिरित्यभिव्याप्य । अयमेव—**(स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं)**— ज्ञापयति ॥

---

१ क्षिपका, ध्रुवका, चरका, सेवका, करका, चटका अवका, लहका, अलका, कन्यका एडका । आकृतिगणोऽयम् ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः । ४ । १ । १५ ॥ अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह–बहुकुरुचरा । नदट्–नदी। वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च ङीप् प्राप्तः । यासुटो ङित्त्वेन–(**लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्**)–इति ज्ञापनान्न भवति, श्नः शानचः शित्त्वेन–(क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेध)–ज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी॥(**ताच्छीलिके णेऽपि**) ॥ चौरी ॥(**नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्**) ॥ स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी ॥ **यञश्च । ४ । १ । १६ ॥** यञन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते ॥ **हलस्तद्धितस्य । ४ । ६ । १५० ॥** हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥ (**अनपत्याधिकारस्थान्न ङीप्**)॥ द्वीपे भवा–द्वैप्या । अधिकारग्रहणान्नेह–दैवस्यापत्यं–दैव्या । (देवाद्यञञौ)–इतीह यञ् प्राग्दीव्यतीयो, न त्वपत्याधिकारपठितः ॥ **प्राचां ष्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥** यञन्तात् ष्फो वा स्यात्स्त्रियां, स च तद्धितः ॥ **षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥** प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् ॥ **आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ॥** प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाःस्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षित्त्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्गौरेति वक्ष्यमाणो ङीष्–गार्ग्यायणी ॥ **सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ॥** लोहितादिभ्यः-कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी ॥ **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । ४ । १ । १९ ॥** आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्ङीपोरपवादः । (कुर्वादिभ्यो ण्यः)। कौरव्यायणी । (ढक् च मण्डूकाद्)–इत्यण्। माण्डूकायनी ॥ (**आसुरेरुपसंख्यानम्**)॥आसुरायणी ॥ **वयसि प्रथमे । ४ । १ ।२०॥** प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ॥ (**वयस्यचरम इति वाच्यम्**)॥वधूटी । चिरण्टी। वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवयोवाचिनौ।अतः किम् । शिशुः । (**कन्याया न**)। (कन्यायाः कनीन च)–इति निर्देशात् ॥ **द्विगोः। ४। १ । २१ ॥** अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्–त्रिफला, त्र्यनीका–सेना ॥ **अपरिमाणबिस्ताऽऽचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ॥**

---

१ गर्गाद्यन्तर्गणो लोहितादिः (४।१।१०५) कतन्तशब्दे तन्त्रादिना बहुव्रीहिस्तत्पुरुषश्च। कण्वात्तु शकलः पूर्वः कताद्दुत्तर इष्यते । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥१॥

अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता—पञ्चाश्वा—आर्हीयष्ठक् । अध्यर्धेति लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति—द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणात्तु—द्व्याढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे—पञ्चाश्वी ॥ **काण्डान्तात्क्षेत्रे । ४ । १ ।२३ ॥** क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप्—तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः—द्विकाण्डा—क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः—(प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्)-इति लुक् । क्षेत्रे किम् । द्विकाण्डी-रज्जुः॥ **पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ॥** प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद्द्विगोर्ङीब्वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा-द्विपुरुषी, द्विपुरुषा वा, परिखा॥ **ऊधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ॥** ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशःस्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाब्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु ॥ **बहुव्रीहेरूधसो ङीष् । ४ । १ । २५ ॥** ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोध्नी । स्त्रियां किम् । कुण्डोधो—धैनुकम् । इहाऽनङपि न । तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात् ॥ **संख्याऽव्ययादेर्ङीप् । ४ । १ । २६ ॥** ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता-अत्यूधाः॥ **दामहायनान्ताच्च । ४ । १ । २७ ॥** संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि च प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेः—उद्दामा, बडबेत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी—बाला ॥ **(त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्)॥(वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीब् णत्वं चेष्यते) ॥** त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र—त्रिहायना, चतुर्हायना वा—,शाला ॥ **नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४।१ । २९ ॥** अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् । सुराज्ञी—नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु—शतमूर्ध्नी ॥ **केवलमामकभागधेयपापाऽपरसमानाऽऽर्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ॥** एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथो तु इन्द्र केवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला—इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् । अणन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ॥ **अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४ । १ । ३४ ॥** एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् ।(ऋन्नेभ्यो ङीप्)। गर्भिण्यां,जीवद्भर्तृकायां च, प्रकृतिभागौ निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्तिसामानधिकारण्याभावादप्राप्तो मतुब निपात्यते । पतिवत्नीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते। अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी । प्रत्युदाहरणं तु—अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः, पतिमती—पृथिवी ॥ **पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३॥** पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे । वसिष्ठस्य-पत्नी, तत्कर्तृकयज्ञफलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् । **विभाषा सपूर्वस्य।२।१।३२।** पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्।गृहस्य पतिः—गृहपतिः, गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं, किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि—दृढपत्नी, दृढपतिः । वृषलपत्नी, वृषलपतिः । अथ

४

वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा आचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पक्षे—पत्नियौ, पत्नियः—इतीयङ् विशेषः । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः—स्त्री ॥ **नित्यं सपत्न्यादिषु । ४ । १ । ३५ ॥** पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा—सपत्नी, एकपत्नी । वीरपत्नी ॥ **पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ॥ (इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते)** ॥ पूतक्रतोः स्त्री—पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा ॥ **वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ॥** एषामुदात्त ऐ आदेशो, ङीप् च। वृषाकपेः स्त्री-वृषाकपायी। "हरविष्णू वृषाकपी" इत्यमरः । "वृषाकपायी श्रीगौर्यौ" इति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो, न तु दीर्घमध्यः ॥ **मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ॥** मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा, ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च । मनोः स्त्री—मनावी, मनायी, मनुः ॥ **वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ॥** वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च। एनी, एता । रोहिणी, रोहिता । (वर्णानां तणतिनितान्तानाम्)-इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः । (त्र्येण्या च शलल्या) इति गृह्यसूत्रम्। त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात्किम् । श्वेता । (घृतादीनां च)—इत्यन्तोदात्तोऽयम्। अत इत्येव। शितिः—स्त्री॥**(पिशङ्गादुपसंख्यानम्)**॥ पिशङ्गी, पिशङ्गा ॥ **(असितपलितयोर्न)** ॥ असिता। पलिता। **(छन्दसि क्नमेके)** ॥ असिक्नी, पलिक्नी ॥ अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची, किं तु विशुद्धवाची । तेन अवदाता-इत्येव ॥ **अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ॥** तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । (लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः)—इति मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा, कपिला ॥ **षिद्गौरादिभ्यश्च ।**

---

१ समान, एक, वीर, पिण्ड, श्व, (शिरी), भ्रातृ, भद्र, पुत्र, (दासाच्छन्दसि)॥ इति सपत्न्यादिः॥

२ गौर, मत्स्य, मनुष्य, शृङ्ग, पिङ्गल, हय, गवय, मुकय, ऋष्य, पुट, तूण, द्रुण, द्रोण, हरिण, को(का)कण, पटर, उणक, (अमल) आमलक, कुवल, बिम्ब, बदर, कर्कर, तर्कार, शर्कार, पुष्कर, शिखण्ड, सलद, शुष्काण्ड, शष्कण्ड, सनन्द, सुषम, सुषव, अलिन्द, गडुल, षाण्डश, आढक, आनन्द, अश्वत्थ, सृपाट, आखक, (आपच्चिक), शष्कुल, सूर्म, शूर्प, सूच, यूष, यूथ, सूप, पूप, मेथ, वल्लक, धातक, सल्लक, मालक, मालत, साल्वक, वेतस, वृस, अतस, उभय, भृङ्ग, मह, मठ, छेद, पेश, मेद, श्वन्, तक्षन्, अनडुह्, अनड्वाह्, (एषणः करणे), देह, देहल, काकादन, गवादन, तेजन, रजन, लवण, औ(आ)द्गाहमानि, गौतम, पारक, अयःस्थूण, भौरिक, भौलिकि, भौलिङ्गि, यान, मेध, आलम्बि, आलजि, आलब्धि, आलक्षि, केवाल, आपक, आरट, नट, टोट, नोट, मूलाट, शातन, पोतन, पातन, पानट, पाठन, आस्तरण, अधिकरण, अधिकार, आग्रहायण, प्रत्यवरोहिण, सेचन, (सुमङ्गलात्संज्ञायाम्) अण्डर, सुन्दर, मंगल, मन्थर, मण्डल, पट, पिण्ड, पिटक, षण्ड, उर्द, गुर्द, शम, सूद, आर्द्र, हृद्, ह्रद, पाण्ड, भाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कल, करल, कन्दर, तरुण, तलुन, कल्माष, बृहत्, महत्, सोम, सौधर्म, (रोहिणीरेवतीनक्षत्रे), विक, निष्कल, पुष्कल, (कटाच्छ्रोणिवचने । 'पिप्पल्यादयश्च)—पिप्पली, हरीतकी, कोशातकी, शमी, वरी, शरी पृथिवी, क्रोष्टृ, मातामही, पितामही ॥ आकृतिगणोऽयं गौरादिः ॥

४।१।४१॥षिद्भ्यो, गौरादिभ्यश्च, स्त्रियां ङीष् स्यात्।नर्तकी।गौरी।अनडुही,अनड्वाही।(**पिप्पल्यादयश्च**)॥ **अकृतिगणोयम्** ॥**सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः**।६।४।१४९॥ अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः । (**मत्स्यस्य ङ्याम्**)॥(**सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च**)॥(**तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राऽणि यलोप इति वाच्यम्**)॥मत्सी।(मातरि षिच्च)-इति षित्त्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठाद् (**अनित्यःषितां ङीष्**)।दंष्ट्रा।**जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका मुककबराद्वृत्त्यमत्राऽऽवपनाऽकृत्रिमाश्राणाऽस्थौल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु** ।४।१।४४॥ एकादशभ्यःप्रातिपदिकेभ्यःक्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात्। जानपदी-वृत्तिश्चेत्। अन्या तु-जानपदी। उत्सादित्वादञन्तत्वेन टिड्ढेति ङीप्याद्युदात्तः। कुण्डी-अमत्रं चेत्।कुण्डा-अन्या।(कुडि दाहे)।(गुरोश्च हलः)—इत्य प्रत्ययः। यस्तु-'अमृते जारजः कुण्डः'-इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव। अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते, न तु नियम्यते। गोणी—आवपनं चेत्। गोणा—अन्या।स्थली—अकृत्रिमा चेत्।स्थला—अन्या। भाजी—श्राणा चेत्। भाजा—अन्या। नागी—स्थूला चेत्।नागा—अन्या। गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम्। काली—वर्णश्चेत्।काला—अन्या।नीली—अनाच्छादनं चेत्।नीला—अन्या। नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः।(नील्या अन्वक्तव्यः)—इत्यन्। अनाच्छादनेपि न सर्वत्र ।किं तु(**नीलादौषधौ**)॥ नीली ॥ (**प्राणिनि च**)॥ नीली—गौः ॥ (**संज्ञायां वा**) ॥ नीली,नीला ॥ कुशी—अयोविकारश्चेत्। कुशा—अन्या। कामुकी—मैथुनेच्छा चेत्।कामुका—अन्या ।कबरी, केशानां सन्निवेशविशेषश्चेत्। कबरा—अन्या । चित्रेत्यर्थः॥**शोणात्प्राचाम्**।४।१। ४३ ॥ शोणी, शोणा ॥ **वोतो गुणवचनात्** । ४ ॥ १ । ४४ ॥ उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात्। मृद्वी,मृदुः । उतः किम्।शुचिः। गुणेति किम्। आखुः॥(**खरुसंयोगोपधान्न**)॥ खरुः—पतिंवरा कन्या । पाण्डुः ॥ **बह्वादिभ्यश्च** । ४ । १ ।४५॥ एभ्यो वा ङीष् स्यात्। बह्वी, बहुः ॥ (**कृदिकारादक्तिनः**)॥ रात्रिः,रात्री॥ (**सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके**)॥ शकटिः, शकटी । अक्तिन्नर्थात्किम् । अजननिः। क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते। (हिमकाषिहतिषु च)—इति पद्भावः-पद्धतिः,पद्धती ॥ **पुंयोगादाख्यायाम्** ।४।१।४८॥ या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात्। गोपस्य स्त्री—गोपी ॥ (**पालकन्तान्न**)॥ गो-

---

१ बहु, पद्धति, अङ्कति अञ्चति, अंहति, शकटि, शक्ति, शस्त्र, शारि, वारि, राति, राधि शाधि, अहि, कपि, यष्टि,मुनि, (इतःप्राण्यङ्गात्)।(कृदिकारादक्तिनः)।(सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके)। चण्ड, अराल, कृपण, कमल, विकट, विशाल, विश, कट, भरुज, ध्वज, चन्द्रभागा नद्याम्)। कल्याण, उदार, पुराण, अहन ॥ [इति बह्वादिः] ॥

पालिका, अश्वपालिका॥**(सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः)**॥ सूर्यस्य स्त्री देवता—सूर्या। देवतायां किम् । सूरी—कुन्ती—मानुषीयम् ॥ **इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमाऽरण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ॥** एषामानुगागमः स्यान्ङीष् च ।**(इन्द्रादीनां षण्णां,मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते)** । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते।पतरेषां चतुर्णामुभयम्।इन्द्राणी॥**(हिमाऽरण्ययोर्महत्त्वे)** ॥ महद्धिमं—हिमानी । महदरण्यम्—अरण्यानी । **(यवाद्दोषे)**॥ दुष्टो यवो-यवानी ॥ **(यवनाल्लिप्याम्)**॥यवनानां लिपिः—यवनानी॥ **(मातुलोपाध्याययोरानुग्वा)** ॥ मातुलानी, मातुली । उपाध्यायानी, उपाध्यायी ॥ **(या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः)**॥ उपाध्यायी, उपाध्याया ॥**(आचार्यादणत्वं च)** ॥ आचार्यस्य स्त्री—आचार्यानी। पुंयोग इत्येव।आचार्या—स्वयं व्याख्यात्री॥ **(अर्यक्षत्रियाभ्यां वा)**।स्वार्थे ॥ अर्याणी, अर्या । स्वामिनी,वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया । पुंयोगे तु—अर्यी, क्षत्रियी । **कथं** ब्रह्माणीति ॥ ब्रह्माणमानयति जीवयतीति—(कर्म्मण्यण्)॥ **क्रीतात्करणपूर्वात् । ४ । १ । ५० ॥** क्रीतान्तादद न्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । (क्वचिन्न)। धनक्रीता ॥ **क्तादल्पाख्यायाम् । ४ । १ ।५१ ॥** करणादेः क्तान्तात्स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये। अभ्रलिप्ती—द्यौः ॥ **बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५४ ॥** बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात्स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ **(जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्)** ॥ तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न । ऊरुभिन्नी । नेह—बहुक्रीता ॥ **(जातान्तान्न)** ॥ दन्तजाता॥**(पाणिगृहीती भार्यायाम्)** ॥ पाणिगृहीता—अन्या॥ **अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४ । १ । ५३ ॥** पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती, सुरापीता। अन्तोदात्तात्किम् । वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न ङीष् ॥ **स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ॥** असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता—अतिकेशी,अतिकेशा । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम्।शिखा॥**स्वाङ्गं त्रिधा-(अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्)**॥ सुस्वेदा, द्रवत्वात् । सुज्ञाना, अमूर्तत्वात् । सुमुखा—शाला, अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा, विकारजत्वात्॥ **(अतत्स्थं तत्र दृष्टं च)**॥ सुकेशी,सुकेशा वा,—रथ्या—अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ **(तेन चेत्तत्तथा युतम्)**॥ सुस्तनी,सुस्तना वा,—प्रतिमा। प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥ **नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४।१। ५५॥** एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते ।**पुरस्तादपवादन्यायात्** । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते वचनम् । **मध्येऽ-**

१ इदं श्लोकवार्तिकम् ॥

पवादन्यायात्। सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः। तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका,—इत्यादि। नेह—सहनासिका, अनासिका। अत्र वृत्तिः—(**अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्**)॥ स्वङ्गी, स्वङ्गेत्यादि। एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति **केचित्**। भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति **प्रामाणिकाः**। अत्र वार्तिकानि॥ (**पुच्छाच्च**)॥ सुपुच्छी, सुपुच्छा॥ (**कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्**)॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा-कबरपुच्छी-मयूरीत्यादि॥ (**उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च**)। नित्यमित्येव। उलूकपक्षी—शाला। उलूकपुच्छी—सेना॥ **न क्रोडादिबह्वचः॥४।१।५६॥** क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष्। कल्याणक्रोडा। अश्वानामुरः-क्रोडा। **आकृतिगणोऽयम्**। सुजघना॥ **सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च।४।१।५७॥** सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष्। सकेशा। अकेशा। विद्यमाननासिका॥ **नखमुखात्संज्ञायाम्॥४।१।५८॥** ङीष् न स्यात्। शूर्पणखा। गौरमुखा। संज्ञायां किम्। ताम्रमुखी कन्या॥ **दिक्पूर्वपदान्ङीप्।४।१।६०॥** दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात्। प्राङ्मुखी—आद्युदात्तं पदम्॥ **वाहः।४।१।६१।** वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात्॥ ङीषेवानुवर्तते, न तु ङीप्। दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे॥ **सख्यशिश्वीति भाषायाम्।४।१।६२॥** इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। तेन छन्दस्यपि क्वचित्। सखी। अशिश्वी। आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः॥ **जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्।४।१।६३॥** जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात्॥ (**आकृतिग्रहणा जातिः**)॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः। तटी॥ (**लिङ्गानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या**)॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा **जातिरिति** लक्षणान्तरम्। वृषली। सत्यन्तं किम्। शुक्ला। सकृदित्यादि किम्। देवदत्ता॥ (**गोत्रं च चरणैः सह**)॥ अपत्यप्रत्ययान्तः, शाखाध्येतृवाची च, शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः। औपगवी। कठी। बह्वृची। ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीना ङीष् बाध्यते। जातेः किम्। मुण्डा। अस्त्रीविषयात्किम्। बलाका। अयोपधात्किम्। क्षत्रिया॥ **योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः**)॥ हयी। गवयी। मुकयी।(हलस्तद्धितस्य)—इति यलोपः। मनुषी॥ **मत्स्यस्य ङ्याम्**॥ मत्सी॥ **पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।४।१।६४॥** पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात्। ओदनपाकी। शङ्कुकर्णी। शालपर्णी। शङ्खपुष्पी। दासीफली। दर्भमूली।

---

१ क्रोड, नख, खुर, गोखा, उखा, शिखा, वाल, शफ, गुद॥[आकृतिगणोयं क्रोडादिः]॥ तेन भग, गल, घोण, नाल, भुज, गुद, कर, इत्यादि ग्राह्यम्॥

गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते ॥ **इतो मनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥** ङीष् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यमौदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः ॥ **ऊङुतः । ४ । १ । ६६ ॥** उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः-(कुरुनादिभ्यो ण्यः) । तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् । अध्वर्युः ॥ **(अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्)॥** रज्ज्वादिपर्यदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा, कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि (नोङ्धात्वोः)-इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् । प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु-रज्जुः, हनुः ॥ **बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥** स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः॥ **पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८॥** पङ्गूः ॥ **(श्वशुरस्योकाराऽकारलोपश्च)** चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः-श्वश्रूः ॥ **ऊरूत्तरपदादौपम्ये ।४।१।६९ ॥** उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् । करभोरूः ॥ **संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० ॥** अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । सैव-शफोरूः-शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शआद्यच्-लक्षणोरूः । वामोरूः ॥ **(सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्** ॥ हितेन सह-सहितौ ऊरू यस्याः सा-सहितोरूः । सहेते इति-सहौ ऊरू यस्याः सा-सहोरूः । **यद्वा** विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥ **संज्ञायाम् । ४। १ । ७२ ॥** कद्रुकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कमण्डलूः । संज्ञायां किम् । कद्रुः, कमण्डलुः । अच्छन्दोर्थं वचनम् ॥ **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । ४ । १ ।७३॥**शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी, बैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । **(नृनरयोर्वृद्धिश्च)**-इति गणसूत्रम् । नारी॥ **यङश्चाप् । ४ । १ । ७४ ॥** यङन्तात्स्त्रियां चाप्स्यात् । यङ-इति यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बष्ठ्या । कारीषगन्ध्या । **(षाद्यञश्चाब्वाच्यः)** ॥ पौतिमाष्या ॥ **आवटयाच्च । ४ । १ । ७५ ॥** अस्माच्चाप् स्यात् । (यञश्च)-इति ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या ॥ **तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ॥** आ पञ्चमसमाप्तेरधिकारोयम् ॥ **यूनस्तिः । ४ । १ । ७७ ॥** युवञ्छब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव ।

---

१ इञ उपसंख्यानम् ॥ सौतंगमी, सौनचित्ती । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे चातुरर्थिक इञ् ॥

२ शार्ङ्गरव, कापटव, गौग्गुलव, ब्राह्मण, बैद, गौतम, कामण्डलेय, ब्राह्मणकृतेय, आतिथेय, आनिधेय, आशोकेय, वात्स्यायन, मौञ्जायन, कैकस, काप्य, शैब्य, एहि, पर्येहि, आश्मरथ्य, औदपान, अराल, चण्डाल, बतण्ड, (भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम्) । (नृनरयोर्वृद्धिश्च)॥वृत ॥ [इति शार्ङ्गरवादिः]॥ पुत्रशब्दोप्यत्र पठ्यते । तेन पुत्री शैलपुत्रीत्यपि सिद्धम् ॥

बहवो युवानो यस्यां सा—बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ॥ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिङ्गमात्राद्याधिक्ये, परिमाणमात्रे, संख्यामात्रे च, प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गाः, नियतलिङ्गाश्च, प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य ।तटः, तटी,तटम् । परिमाणमात्रे—द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या—एकः, द्वौ, बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥ **संबोधने च । २ । ३ । ४७ ॥** इह प्रथमा स्यात् । हे राम॥ **कारके । १ । ४ । २३ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म । १४ । ४९ ॥** कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्त्तुः किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्त्तुः । तमब्ग्रहणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥ **अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥** अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । तिङ्-हरिः सेव्यते । कृत्—लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः—शतेन क्रीतः—शत्यः । समासः-प्राप्त आनन्दो यं स—प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपातेनाभिधानम् । यथा "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्" । सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ॥ **तथायुक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥** ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति ॥ ओदनं बुभुक्षुः विषं भुङ्क्ते ॥ **अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥** अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥—दुह्याच्पचूदण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूञ्शासुजिमन्थ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ १ ॥ दुहादीनां द्वादशानां, तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां, कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम्, अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं—ब्रूते, शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां—नयति, हरति, कर्षति, वहति वा । (**अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा**) । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं—भाषते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणव

कस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ **(अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्)**॥ कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ॥ **गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ ।१।४।५२॥** गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्त्ता स णौ कर्म स्यात्॥—शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः॥—॥गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम्।गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्—तमपरः। प्रयुङ्क्ते गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥ **(नीवह्योर्न)** ॥ नाययति, वाहयति वा,-भारं भृत्येन ॥ **(नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः)** ॥ वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ **(आदिखाद्योर्न)** ॥ आदयति, खादयति वाऽन्नं बटुना ॥ **(भक्षेरहिंसार्थस्य न)**॥ भक्षयत्यन्नं बटुना। अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् ॥ **जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्)**॥ जल्पयति भाषयति धर्मं पुत्रं देवदत्तः । **दृशेश्च**॥ ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । (सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं, न तु तद्विशेषार्थानाम्)-इत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न । स्मारयति, घ्रापयति, देवदत्तेन । **(शब्दायतेर्न)** ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ॥ **हृक्रोरन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥** हृक्रोरणौ यः कर्त्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् ॥ **(अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्)** ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ॥ **अधिशीङ्स्थासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥** अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते, अधितिष्ठति, अध्यास्ते वा, वैकुण्ठं हरिः ॥ **अभिनिविशश्च । १ । ४ । ४७ ॥** अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यरतस्यां ग्रहणमनुवर्त्य **व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न**—पापेऽभिनिवेशः ॥ **उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४८ ॥** उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति. अनुवसति, अधिवसति, आवसति वा,—वैकुण्ठं हरिः ॥**(अभुक्त्यर्थस्य न)**॥ वने उपवसति ॥ **(उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते)** ॥उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाऽभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥**(अभितःपरितःसमयानिकाषाहाप्रतियोगेऽपि)**॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाऽभक्तम् । तस्य शोच्यते इत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् ॥ **अन्तराऽन्तरेण युक्ते**

। ४ । ३ । ४ । ॥ आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् ।अन्तरा–त्वां, मां,–हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ॥ **कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥** लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥**कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।२।३।८॥** एतेन योगे द्वितीया स्यात्॥जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । **(परापि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते)** लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥ **तृतीयार्थे ।१ । ४।८५॥** अस्मिन् द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात । नदीमन्वसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः ॥ (षिञ् बन्धने)–क्तः ॥ **हीने । १ । ४ । ८६ ॥** हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥ **उपोधिके च । १ । ४ ।८७ ॥** अधिके, हीने च,–द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके–सप्तमी **वक्ष्यते** । हीने–उप हरिं सुराः ॥ **लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ९० ॥** एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे–वृक्षं प्रति, पर्यनु वा,–विद्योतते विद्युत् । इत्थंभूताख्याने–भक्तो विष्णुं प्रति, पर्यनु वा । भागे–लक्ष्मीर्हरिं प्रति, पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां–वृक्षंवृक्षं प्रति,पर्यनु वा,सिञ्चति ।अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । एषु किम् । परिषिञ्चति ॥ **अभिरभागे । १ । ४ । ९१ ॥** भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवंदेवमभि सिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र ममाऽभिष्यात्तद्दीयताम् ॥ **अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ९३ ॥** उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । । गतिसंज्ञाबाधाद्–(गतिर्गतौ)–इति निघातो न ॥ **सुः पूजायाम् । १ ।४। ९४ ॥** सुसिक्तम्, सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किं तवात्र । क्षेपोऽयम् ॥ **अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ ।९५॥** अतिक्रमणे, पूजायां च, अतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अतिदेवान् कृष्णः ॥ **अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ९६ ॥** एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात्–संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्त्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिषः। इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य **पदार्थद्योतकता नाम** । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते।सर्पिषो बिन्दुना योगो,न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम्–**संभावनं**–शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि–**अन्ववसर्गः**–कामचारानुज्ञा धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम्–गर्हा। अपि सिञ्च, अपि स्तुहि,–समुच्चये ॥ **कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥** इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी, मासमधीते, मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी, क्रोशमधीते, क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते, क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता । १ । ४ । ५४ ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्त्ता स्यात् ॥ **साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४२ ॥** क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं कारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमब्ग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः ॥ **कर्त्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥** अनभिहिते—कर्त्तरि, करणे च, तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥ **(प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्)** ॥ प्रकृत्या चारुः । मायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन, दुःखेन वा, यातीत्यादि ॥ **दिवः कर्मच। १ ।४।४३॥** दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ॥ **अपवर्गेतृतीया । २ ।३।६॥** अपवर्गः—फलप्राप्तिः । तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना, क्रोशेन वा, अनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नायातः॥ **सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ ।१९॥** सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकं, सार्द्धं, समंयोगेऽपि । **(विनापि तद्योगं तृतीया)** । वृद्धो यूनेत्यादिनिर्देशात्॥ **येनाङ्गविकारः ।२। ३।२०॥** येन अङ्गेन विकृतेन अङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम्। अक्षि काणमस्य ॥ **इत्थंभूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥** कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥ **संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ॥** संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा, पितरं वा, संजानीते ॥ **हेतौ ।२ । ३ । २३॥** हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च—**हेतुत्वम्** । करणत्वं तु—क्रियामात्रविषयं, व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलयपीह—**हेतुः** । अध्ययनेन वसति । **(गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका)**।अलं श्रमेण।श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः ।इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेनशतेन वत्सान्पाययति पयः।शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः॥ **(अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वक्तव्या)**॥दास्या संयच्छते कामुकः । धर्मे तु भार्यायै संयच्छति ॥ **कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४। १३॥** दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ **चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ ।१३॥** विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः॥**(क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्)**॥ पत्ये शेते॥**(कर्मणः करणसंज्ञा,संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा वक्तव्या)**॥पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः॥**रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। १। ४ । ३३॥** रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्त्तृकोभिलाषो **रुचिः** । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥ **श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । १ । ३ । ३४ ॥** एषां प्रयोगे बो-

धयितुमिष्टस्संप्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात् कृष्णाय श्लाघते, ह्नुते, तिष्ठते, शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥ **धारेरुत्तमर्णः । १ । ४ । ३५ ॥** धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥ **स्पृहेरीप्सितः । १ । ४ । ३६ ॥** स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥ **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १ । ४ । ३७ ॥** क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति । यं प्रति कोपः किम् । भार्यामीर्ष्यति—मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । **क्रोधो**ऽमर्षः । **द्रोहो**ऽपकारः।**ईर्ष्या**ऽक्षमा। **असूया**—गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥ **क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १ । ४ । ३८ ॥** सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति, अभिद्रुह्यति ॥ **राधीक्ष्योर्यस्य-विप्रश्नः । १ । ४ । ३९ ॥** एतयोः कारकं संप्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति, ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता । १ । ४ । ४० ॥** आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनरूपव्यापारस्य कर्त्ता संप्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति, आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥ **अनुप्रतिगृणश्च । १ । ४ । ४१ ॥** आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति, प्रतिगृणाति । होता प्रथमं शंसति । तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः॥ **परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ॥** नियतकालं भृत्या स्वीकरणं **परिक्रयणम्** ॥ तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन,शताय वा, परिक्रीतः ॥ **(तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या)** ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ **(क्लृपि-संपद्यमाने च)** ॥ भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते, संपद्यते, जायते—इत्यादि ॥ **(उत्पातेन ज्ञापिते च)** ॥ वाताय कपिला विद्युत्[१] । **हितयोगे च)** ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥ **क्रियार्थोपपदस्य च[२] कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥** क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥ **तुमर्थाच्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥** (भाववचनाश्च)इति सूत्रेण यो विहितो घञ् तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं

१ "वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेद्" इति ॥ २ च शब्द रहितः पाठः क्वचित् ।

यातीत्यर्थः ॥ **नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ।२।३।१६॥** एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः। **उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी॥** नमस्करोति—देवान् । प्रजाभ्यः—स्वस्ति । अग्नये—स्वाहा । पितृभ्यः—स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं, प्रभुः, समर्थः, शक्तः—इत्यादि । **(प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः)** तस्मै प्रभवति, स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन "प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य" इति सिद्धम् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः। तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिषीति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥ **मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।२।३।१७॥** प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं—मन्ये, तृणाय वा। श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न—न त्वां तृणं मन्वे ॥ **(अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वाच्यम्)** ॥ तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न। न त्वां शुने, श्वानं, वा, मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥ **गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ।२।३।१२॥** अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं, ग्रामाय वा, गच्छति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीनि किम् । पन्थानं गच्छति । गन्त्राधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव। उत्पथेन पथे गच्छति ॥ **ध्रुवमपायेऽपादानम् ।१।४।२४॥ अपायो**- विश्लेषः । तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ॥ **अपादाने पञ्चमी ।२।३।२८॥** ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकं किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥ **(जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्)** ॥ पापाज्जुगुप्सते, विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ॥ **भीत्रार्थानां भयहेतुः ।१।४।२५॥** भयार्थानां, त्राणार्थानां च, प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद्—बिभेति । चोरात्त्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये बिभेति, त्रायते वा ॥ **पराजेरसोढः ।१।४।२६॥** पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥ **वारणार्थानामीप्सितः ।१।४।२७॥** प्रवृत्तिविघातो—**वारणम्** । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितःकिम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥ **अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।१।४।२८॥** व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । चोरान्न दिदृक्षते ॥ इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥ **आख्यातोपयोगे ।१।४।२९॥** नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ॥ **जनिकर्तुः**

प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः जायन्ते ॥ **भुवः प्रभवः** । १ ४ । ३१ ॥ भवनं—भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥ **(ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च)** ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य,आसने उपविश्य, प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः ।(गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्)-इत्युक्तम् । कस्मात्त्वं—नद्याः ॥ **(यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी, तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या)** ॥ वनाद् ग्रामो—योजनं, योजने वा। कार्तिक्याआग्रहायणी मासे॥**अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दाऽञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते**। २ । ३ । २९ ॥ एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो,भिन्नः, इतरो वा, कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते-कृष्णात् ।पूर्वो—ग्रामात्।दिशि दृष्टः शब्दो—**दिक्छब्दः** ।तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । **(अवयववाचियोगे तु न)**।(तस्य परमाम्रेडितम्)-इति निर्देशात्।पूर्वं कायस्य।अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्छब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थेति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम् । प्राक्, प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच्—दक्षिणा—ग्रामात् । आहि—दक्षिणाहि—ग्रामात् । (अपादाने पञ्चमी)—इति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्) । **(प्रभृतियोगे पञ्चमी)** । भवात्प्रभृति, आरभ्य वा, सेव्यो हरिः । अपपरिबहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद् (**हियोगे पञ्चमी**) । ग्रामाद्बहिः ॥ **अपपरी वर्जने** । १ ।४ । ८८ ॥ एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ॥ **आङ्मर्यादावचने** । १ । ४ । ८९ ॥ आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणाद**भिविधावपि** ॥ **पञ्चम्यपाङ्परिभिः** । २ । ३ । १० ॥ एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः, परि हरेः,—संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु—हरिं परि । आ मुक्तेः संसारः । आ सकलाद्—ब्रह्म ॥**प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः** । १ । ४ । ९२ ॥ एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥ **प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्** । २ । ३ । ११ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ॥ **अकर्त्तर्यृणे पञ्चमी** । २ । ३ । २९ ॥ कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्बद्धः । अकर्तरि किम् । शतेन बन्धितः ॥ **विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्** । २ । ३ । २६ ॥ गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः । गुणे किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः।विभाषेति योगविभागाद्-(**अगुणे, स्त्रियां च,क्वचित्**)।धूमादग्निमान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः ॥ **पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्** । २ । ३ । ३२ ॥ एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम्।पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्तेते। पृथग्—रामेण,रामाद्, रामं वा।एवं विना, नाना॥**करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचन-**

स्य । २ । ३ । ३३ ॥ एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन, स्तोकाद्वा, मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ॥ **दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ॥** एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य—दूरं, दूराद्, दूरेण वा । अन्तिकम्, अन्तिकाद्, अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह—दूरः पन्थाः ॥ **षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥** कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः—**शेषः ।** तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ॥ **षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥** हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥ **सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ॥** सर्वनाम्नो, हेतुशब्दस्य च, प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात्, षष्ठी च । केन हेतुना वसति, कस्य हेतोः । (**निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्**)। किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं—किं कारणं, को हेतुः, किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिस्सेव्यः, ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥ **षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥** एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दिक्छब्देति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य—दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्टात् ॥ **एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ॥** एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । (**एनपा)-इति योगविभागात् षष्ठ्यपि**)। दक्षिणेन-ग्रामं, ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण । **दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥** एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं, निकटं—ग्रामस्य, ग्रामाद्वा ॥ **ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ॥** जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् ॥ **अधीगर्थदयेशां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥** एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनमीशनं वा ॥ **कृञः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ॥** कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद्गुणाधाने। एधो दकस्योपस्करणम् ॥ **रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । २ । ३ । ५४ ।** भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्, चौरस्य रोगस्य रुजा ॥(**अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्**)॥रोगस्य चौरज्वरः, चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥ **आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ॥** आशीरर्थस्य नाथतेः कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिषीति किम् । माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याच्ञेत्यर्थः ॥ **जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । २ । ३ । ५६ ॥** हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रौ—संहतौ, विपर्यस्तौ, व्यस्तौ वा । चौरस्य नि-

प्रहणनम्, प्रणिहननम्, निहननम्, प्रहणनं वा । (नट अवस्यन्दने)-चुरादिः। चौरस्यो-न्नाटनम् । चौरस्य क्राथनम् । वृषलस्य पेषणम् । हिंसायां किम् । धानापेषणम् ॥ **व्यवहृपणोस्समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥** शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता । शतस्य-व्यवहरणं, पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः ।ब्राह्मणपणनम् । स्तुतिरित्यर्थः॥ **दिवस्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥** द्यूतार्थस्य, क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ॥ **विभाषोपसर्गे । २ । ३ । ५९ ॥** पूर्वयोगापवादः । शतस्य, शतं वा,-प्रतिदीव्यति ॥ **प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदेवतासंप्रदाने । २ । २ । ६१ ॥** देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणोः हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात्।अग्नये च्छागस्य हविषो वपाया मेदसः-प्रेष्य, अनुब्रूहि वा॥**कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ।२।३।६४।** कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वोह्नो-भोजनम्।द्विरह्नो-भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् ॥ **कर्तृकर्मणोः कृति ।२।३।६५ ॥** तद्योगे कर्तरि, कर्मणि च, षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्त्ता कृष्णः॥(**गुणकर्मणि वेष्यते**) ॥ नेताऽश्वस्य-स्रुघ्नं, स्रुघ्नस्य वा । कृति किम् । तद्धिते मा भूत्-कृतपूर्वी कटम् ॥ **उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥** उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ (**स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः**)॥भेदिका,बिभित्सा वा, रुद्रस्य जगतः । (**शेषे विभाषा**)॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके। विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा। **केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति।** शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥ **क्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥** वर्त्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । नलोकेतिनिषेधस्यापवादः । राज्ञां-मतो, बुद्धः, पूजितो वा ॥ **अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ॥** क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं, शयितं, गतं, भुक्तं वा ॥ **न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । २ । ३ । ६९ ॥** एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः-कुर्वन्, कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः ।उ-हरिं दिदृक्षुः, अलंकरिष्णुर्वा । उक-दैत्यान् घातुको हरिः । (**कमेरनिषेधः**)। लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम्-जगत् सृष्ट्वा, सुखं कर्तुम् । निष्ठा-विष्णुना हता दैत्याः, दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्थाः-ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । **तृन्निति प्रत्याहारः**-शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य तृनो नकारात् । शानन्-सोमं पवमानः । चानश्-आत्मानं मण्डयमानः । शतृ-वेदमधीयन् । तृन्-कर्ता लोकान् ॥ (**द्विषः शतुर्वा**) ॥ मुरस्य, मुरं वा, द्विषन् । सर्वोयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव-ब्राह्मणस्य कुर्वन्, नरकस्य जिष्णुः ॥ **अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० ॥** भविष्यत्यकस्य, भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च, योगे षष्ठी न

स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गा(ग)मी । शतं दायी॥**कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥** षष्ठी वा स्यात् । मया, मम वा, सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते । (**कृत्यानाम्**)। उभयप्राप्ताविति, नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन।ततः–(**कर्तरि वा**)। उक्तोऽर्थः ॥**तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ७२ ॥** तुल्यार्थैर्योगे तृतीया स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः, समो वा-कृष्णस्य, कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला, उपमा वा, कृष्णस्य नास्ति । **चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ॥** एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी । आशिषि–आयुष्यं, चिरञ्जीवितं, कृष्णाय, कृष्णस्य वा,–भूयात् । एवं–मद्रं, भद्रं, कुशलं, निरामयं, सुखं, शम्, अर्थः, प्रयोजनं, हितं, पथ्यं वा,–भूयात् । आशिषि किं । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ॥

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥ **सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥** अधिकरणे सप्तमी स्यात् । **चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः**। औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य–दूरे, अन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तय, फलिताः ॥ (**क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्**) ॥ अधीती–व्याकरणे। अधीतमनेनेति विग्रहे (इष्टादिभ्यश्च)–इति कर्तरीनिः॥(**साध्वसाधुप्रयोगे च**)॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥ (**निमित्तात्कर्मयोगे**) ॥ **निमित्तमिह फलम्। यागः**–संयोगः समवायात्मकः ॥ –चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥१॥ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता–तन्निवारणार्थम्। **सीमा**–अण्डकोशः। **पुष्कलको**–गन्धमृगः।योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति। **यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७॥** यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततस्सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः॥ (**अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे, तद्वैपरीत्ये च**)॥ सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरंति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥ **षष्ठी चानादरे । २ । ३ । ३८ ॥** अनादराऽधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति, रुदतो वा,–प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ॥ **स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च । २ । ३ । ३९ ॥** एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां, गोषु वा–स्वामी । गवां

गोषु वा प्रसूतः। गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः॥ **आयुक्तकुशलाभ्यां चा सेवायाम्। २। ३। ४०॥** आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे। आयुक्तो व्यापारितः आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने, हरिपूजनस्य वा। आ सेवायां किम्। आ युक्तो गौः शकटे। ईषद्युक्त इत्यर्थः॥ **यतश्च निर्धारणम्। २। ३। ४१॥** जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं **निर्धारणं** यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः। नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवां, गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा। गच्छतां, गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः। छात्राणां, छात्रेषु वा मैत्रः पटुः॥ **पञ्चमी विभक्ते। २। ३॥ ४२॥** विभागो विभक्तं निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात्। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः॥ **साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः। २। ३। ४३॥** आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां, न तु प्रतेः प्रयोगे। मातरि साधुर्निपुणो वा। अर्चायां किम्। निपुणो राज्ञो भृत्यः। इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् **(अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्)** साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति, पर्यनु, वा॥ **प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च। २। ३। ४४॥** आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी। प्रसित, उत्सुको वा हरिणा, हरौ वा॥ **नक्षत्र च लुपि। २। ३। ४५॥** नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्रे वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे। 'मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्, मूले, श्रवणे, इति वा। लुपि किम्। पुष्ये शनिः॥ **सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये। २। ३। ७॥** शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः। अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे, द्व्यहाद्वा भोक्ता। कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः। इहस्थोयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत्। कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः। **(अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते)**। तदस्मिन्नधिकमिति, यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात्। लोके लोकाद्वाऽधिको हरिः॥ **अधिरीश्वरे। १। ४। ९७॥** स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्॥ **यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी। २। ३। ९॥** अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात्। उपपरार्धे हरेर्गुणाः। परार्धादधिका इत्यर्थः। ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी। अधिभुवि रामः, अधिरामे भूः। सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीनाः। अषडक्षेत्यादिना खः॥ **विभाषा कृञि। १। ४। ९८॥** अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे। यदत्र मामधिकरिष्यति। विनियोक्ष्यत इत्यर्थः। इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते। अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति निघातो न॥ ॥ **इति विभक्त्यर्थाः॥**

समर्थः पदविधिः। २। १। १॥ पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः॥ **प्राक्कडारात्समासः। २। १। ३॥** कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते॥ **सह सुपा। २। ४। ४॥** सहेति योगो विभज्यते। सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरप-

दोयं समासः । स च च्छन्दस्येव । पर्यभूषत्, अनुव्यचलत् ॥ **सुपा । २ । १ । ४ ॥** सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥ **सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ॥** एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ **इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च ॥** ॥ जीमूतस्येव । **अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ २ । १ । ६ ॥** अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते, सोऽव्ययीभावः ॥ **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ ॥** समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ **उपसर्जनं पूर्वम् ॥ । २ । २ । ३० ॥** समास उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥ **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १२ । ४४ ॥** विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्, न तु तस्य पूर्वनिपातः ॥ **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ॥** उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् ॥ **नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ॥** अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्यमपदिशम् । 'क्लीबेऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥ **तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ । २ । ४ । ८४ ॥** अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । अपदिशम्, अपदिशेन । अपदिशम्, अपदिशे । बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । **विभक्तीत्यादेरयमर्थः ।** विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते, सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी ॥ **अव्ययीभावश्च । २ । ४ । १८ ॥** अयं नपुंसकं स्यात् । (ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य) । गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे—कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया—ग्रामम्, निकषा लङ्काम् । (आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः) अभितः, परितः, अन्यारादिति द्वितीया पञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः—सुमद्रम्, यवनानां व्यृद्धिः—दुर्यवनम्, विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षिकाणामभावो—निर्मक्षिकम्, हिमस्यात्ययः—अतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम्, हरिशब्दस्य प्रकाशः,—इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात् स्रंस्यत इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम्—रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति—प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवच-

नीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य–यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं–सहरि,–वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति–अनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे–॥ **अव्ययीभावे चाकाले ।** ६ । ३ । ८१ ॥ सहस्य सः स्यादव्ययीभावे, न तु काले । सचक्रम् । काले तु–सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनःसादृश्यग्रहणं गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां संपत्तिः–सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं–**समृद्धिः**, अनुरूपमात्मभावः **संपत्तिः**, इति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य–सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते–अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते–साग्नि ॥ **यथाऽसादृश्ये ।** ॥ २ । १ । ७ ॥ असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते। तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति। तेन सादृश्ये इति वा,यथार्थ इति वा,प्राप्तं निषिध्यते ॥ **यावदवधारणे ।** २ । १ । ८ ॥ यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः–यावच्छ्लोकम् ॥ **सुप्प्रतिना मात्रार्थे ।** २ । १ । ९ ॥ शाकस्य लेशः–शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ **अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणा ।** २ । १ । १० ॥ द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः ।अक्षेण विपरीतं वृत्तम्–अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥ **विभाषा ।** २ । १ । ११ ॥ अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव **(प्राचीनानां नित्यसमासत्वम्)**। सुप्–(सुपा)–इति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात् ॥ **अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।**२।१।१२॥ अपविष्णु संसारः, अप विष्णोः । परिविष्णु, परि विष्णोः। बहिर्वनम्, बहिर्वनात्। प्राग्वनम्, प्राग्वनात् ॥ **आङ् मर्यादाऽभिविध्योः ।** २ । १ । १३ ॥ एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते, सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति–संसारः ।आ मुक्तेः। आ बालं–हरिभक्तिः । आ बालेभ्यः ॥ **लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।** २ । १ । १४ ॥ आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि–शलभाः पतन्ति, अग्निमभि- प्रत्यग्नि– अग्निं प्रति ॥ **अनुर्यत्समया ।** २ । १ । १५ ॥ यं पदार्थं समया द्योत्यते-तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते, सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ॥ **यस्य चायामः ।** २ । १ । १६ ॥ यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते, अनुगङ्गं–वाराणसी । गङ्गाया–अनु। गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ॥ **तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।** २ । १ । १७ ॥ एतानि निपात्यन्ते। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स–तिष्ठद्गु–दोहनकालः । आयतीगवम्–इह शत्रादेशः

१ तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम्–एते कालवाचकाः । खलेयवम्, खलेबुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम्, संहृतयवम्, संह्रियमाणयवम्, संहृतबुसम्, संह्रियमाणबुसम्–एतेऽन्यपदार्थवृत्तयः। समभूमि, समपदाति. संभूमि, संपदाति. समभूमि,समं पदाति,–षण्णांसमत्वंभूमेरित्याद्यर्थः । (सुविनिर्दुर्भ्यःषमम्)–एतस्य शोभनत्वाद्यर्थः।आयतीसमम्,अपसमम्,पापसमम्,पुण्यसमम्.अत्र समत्र समशब्दस्य समाः संवत्सर इत्यर्थः। प्राह्ण,प्ररथ,प्रमृग, प्रदक्षिणम्–प्रगतत्वमह्न इत्याद्यर्थः। संप्रति–प्रतिगतस्य संगतत्वमित्यर्थे। तद्विपरीतार्थे–असंप्रति, (इच्कर्मव्यतीहारे) ॥ इति तिष्ठद्ग्वादिः ॥

पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ॥ **पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥** पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते।एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गम्, पारेगङ्गादानय,गङ्गापारात् । मध्येगङ्गम्, मध्येगङ्गात्,-गङ्गामध्यात्। महाविभाषया वाक्यमपि-गङ्गायाः-पारात्, गङ्गायाः-मध्यात् ॥ **संख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ॥** वंशो द्विधा-विद्यया जन्मना च । तत्र भवो-वंश्यः ।तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ- द्विमुनि ।व्याकरणस्य-त्रिमुनि।विद्या तद्वतामभेदविवक्षया त्रिमुनि व्याकरणम् ॥ एकविंशति-भारद्वाजम् ॥ **नदीभिश्च ।२।१।२०॥** नदीभिः संख्या प्राग्वत् ॥ **(समाहारे चायमिष्यते)** ॥ सप्तगङ्गम्, द्वियमुनम् ॥**अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्।२।१।२१॥**अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् ॥ विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः-उन्मत्तगङ्गं नाम देशः, लोहितगङ्गम् ॥ **समासान्ताः।५।४।६८॥**इत्यधिकृत्य॥ **अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।५।४।१०७॥** शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे।शरदः समीपम्-उपशरदम्, प्रतिविपाशम् । शरद्, विपाश्, अनस्, मनस्, उपानह्,दिव् हिमवत्, अनडुह्, दिश्, दृश्, विश्, चेतस्, चतुर्, त्यद्, तद्, यद्, कियत् । (जराया जरस् च) उपजरसम् । (प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः)।(यस्येति च)-प्रत्यक्षम् । **(अक्ष्णः परमिति विग्रहे-समासान्तविधानसामर्थ्याद्-अव्ययीभावः)** (परोक्षे लिट्)-इति निपातनात्-**(परस्यौकारादेशः)**। परोक्षम् ॥ **परोक्षा क्रियेत्यादि** तु-अर्शआद्यचि । समक्षम्, अन्वक्षम् ॥**अनश्च ।५।४।१०८॥**अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्॥**नस्तद्धिते ।६।४।१४४॥**नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते ।उपराजम् अध्यात्मम् ॥ **नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ ।४ । १०९ ॥** अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । उपचर्मम्, उपचर्म ॥ **नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० ॥** वा टच् स्यात् । उपनदम्, उपनदि । उपपौर्णमासम्, उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्, उपाग्रहायणि ॥ **झयः । ५ । ४ । १११ ॥** झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा । उपसमिधम्, उपसमित् ॥ **गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११२ ॥** गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् ।सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम्, उपगिरि॥ ॥ **इत्यव्ययीभावः** ॥ **तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥** अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः ॥ **द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥** द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्च इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम्-पञ्चराजम् ॥ **द्वितीया श्रिताऽतीतपतितगताऽत्यस्तप्राप्ताऽऽपन्नैः । २ । १ । २४ ॥** द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः

---

१ शरद्, विपाश्, अनस्, मनस्, उपानह्, अनडुह्, दिव्, हिमवत्, हिरुक्, विद्, सद्, दिश्, दृश्, विश्, चेतस्, चतुर्, त्यद्, तद्, यद्, कियत्, (जरायाजरस् च) (प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः) । पथिन् । वृत् ॥ इति शरदादिः ॥

सह वा समस्यते, स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः— कृष्णाश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः ॥ **(गम्यादीनामुपसंख्यानम्)** ॥ ग्रामं गमी—ग्रामगमी। अन्नं बुभुक्षुः—अन्नबुभुक्षुः॥ **स्वयं क्तेन। २ । १ । २५ ॥** द्वितीयेति न सम्बध्यते अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः॥ **खट्वा क्षेपे।२।१।२६॥**खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम्।खट्वाऽऽरूढो जाल्मः।नित्यसमासोऽयम्—नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥ **सामि।२।१।२७॥**सामिकृतम्॥**कालाः।२।१।२८॥**क्तेनेत्येव। अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः—प्रतिपच्चन्द्र । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥ **अत्यन्तसंयोगे च। २ । १ । २९ ॥** काला इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं—मुहूर्तसुखम्॥ **तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। २ । १ । ३० ॥** तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन,अर्थशब्देन च, सह प्राग्वत् । शंकुलया खण्डः— शंकुलाखण्डः । धान्येन अर्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः ॥ **पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ॥** तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थे—माषोनं—कार्षापणम्, माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । **(मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्याऽपि ग्रहणम्)** । (मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् ।)—गुडसंमिश्रा धानाः ॥ **(अवरस्योपसंख्यानम्)** ॥ मासेन अवरः— मासावरः ॥ **कर्तृकरणे कृता बहुलम्। २ । १ । ३२ ॥** कर्त्तरि, करणे च,तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातः—हरित्रातः । नखैर्भिन्नः—नखभिन्नः॥ **(कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्)** ॥नखनिर्भिन्नः । कर्त्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुषितः—हेतावेषा तृतीया ।बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् ।तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥ **कृत्यैरधिकार्थवचने । २।१।३३॥** स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनम**धिकार्थवचनम्**।तत्र—कर्तरि, करणे च,तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम्, काकपेया नदी ॥ **अन्नेन व्यञ्जनम्। २ । १ । ३४ ॥** संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनः—दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥ **भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ॥** गुडेन धानाः—गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥ **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥** चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना, अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । **(तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव)** । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु—यूपदारु । नेह । रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु—षष्ठीसमासाः ॥ **(अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्)** ॥ द्विजायायं—द्विजार्थः सूपः, द्विजार्था यवागूः, द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥ **पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ॥** चोराद्भयं—चोरभयम्

---

१ पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तत्रा प्रयुज्यमानो मिश्रशब्द उपसर्ग रहितोऽन्तोदात्तः स्यादिति तदर्थः ॥

(**भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्**) वृकभीतः ॥ **अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः।२।१।३८॥** एतैः सह अल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते, स तत्पुरुषः। सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः॥ अल्पशः किम्॥ प्रासादात्पतितः ॥ **स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । २ । १ । ३९ ॥** स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः, अन्तिकादागतः, अभ्याशादागतः, दूरादागतः, विप्रकृष्टादागतः, कृच्छ्रादागतः (पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः) इत्यलुक् ॥ **षष्ठी । २ । २ । ८ ॥** राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः ॥ **याजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥** एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । (तृजकाभ्यां कर्तरि)—इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम्। ब्राह्मणयाजकः, देवपूजकः॥ (**गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्**) ॥ तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासः तरलोपश्च । (न निर्धारणे,) इति, पूरणगुणेति च, निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः-सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः—सर्वमहान् ॥ (**कृद्योगा षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्**) ॥ इध्मव्रश्चनः ॥ **न निर्धारणे । २ । २ । १० ॥** निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ (**प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्**) ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥ **पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २ । २ । ११ ॥** पूरणाद्यर्थैः, सदादिभिश्च, षष्ठी न समस्यते। पूरणे सतां षष्ठः ॥ गुणे—काकस्य कार्ष्ण्यम्, ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं, तदेदमुदाहरणम् ॥ (**अनित्योऽयं गुणेन निषेधः**)। (तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वाद्)—इत्यादि निर्देशात् ॥ तेन अर्थगौरवं, बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् ॥ **सुहितार्थाः** तृप्त्यर्थाः—फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः ॥ सत्—द्विजस्य—कुर्वन्, कुर्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः ॥ अव्ययम्—ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्-कृदव्ययमेव गृह्यते। तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति **रक्षितः**॥ तव्य-ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव-स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे-तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादिषु पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोप्यनेन वार्यते ॥ **क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ॥** मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां-मतो, बुद्धः, पूजितो वा । "राजपूजितः" इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ॥ **अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ॥** क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषाम्-आसितं, गतं, भुक्तं वा ॥ **कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥** (उभयप्राप्तौ कर्मणि)-इति या षष्ठी सा न समस्यते आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ **तृजकाभ्यां कर्त्तरि। २ । २ । १५॥** कर्त्रर्थतृजकाभ्यां,

---

१ निर्गतजुगुप्स्वोरप्युपलक्षणम् । तेन ग्रामनिर्गतः । अधर्मजुगुप्सुरिति सिध्यतः।

२ याजक, पूजक, परिचारक, परिषेचक, परिवेषक, स्नातक, अध्यापक, उत्सादक, उद्वर्तक, होतृ,पोतृ, भर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, वृत्र ॥इति याजकादिः॥श्लो०"क्रियान्तुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः । ये कान्ताः पाचकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु " ॥ १॥ इति गणरत्नकृतः ॥

षष्ठया न समासः । अपां स्रष्टा, वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः—भूभर्त्ता ॥ **कथं तर्हि** " घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः " इति । शेषषष्ठया समास इति कैयटः ॥ **कर्त्तरि च । २ । २ । १६ ॥** कर्त्तरि षष्ठया अकेन न समासः।भवतःशायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्त्तुरभिहितत्वेन कर्त्तृषष्ठया अभावात् ॥ **नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥** एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका—क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । (संज्ञायाम्)—इति भावे ण्वुल् । जीविकायां—दन्तलेखकः । तत्र—क्रीडायां विकल्पे, जीविकायां (तृजकाभ्यां कर्तरि)—इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥ **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १ ॥** अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य—पूर्वकायः । अपरकायः ॥ एकदेशिना किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिककरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् ॥ **(सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते)** । संख्याविसायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः ॥ केचित्तु (सर्व एकदेशः कालेन समस्यते) । न त्वह्नैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन " मध्यरात्रः " " उपारताः पश्चिमरात्रगोचराः " इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥ **अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥** समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् । **(एकविभक्तावषष्ठयन्तवचनम्)** ॥ एकदेशिसमासविषयकोयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन ' पञ्चखट्वी ' इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्याः—अर्धपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्धः ॥ **(द्रव्यैक्य एव)** ॥ अर्धं पिप्पलीनाम् ॥ **द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥** एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षायाः—द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षायाः—भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः—भिक्षाद्वितीयम् ॥ **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥** पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीविकां—प्राप्तजीविकः, जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः, जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री—प्राप्तजीविका आपन्नजीविका ॥ **कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥** परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः । द्व्यहो जातस्येति विग्रहे— **(उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्)** ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः—अह्नोह्न इति वक्ष्यमाणोह्नादेशः । पूर्वत्र तु—(न संख्यादेः समाहारे) इति निषेधः ॥ **सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥** सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः—अक्षशौण्डः ॥ अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अध्युत्त-

---

१ हठादाकृष्टानां कतिपयकृतीनां रचयिता जनस्स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा । भवेदद्य श्वो वा प्रकृतिकुटिले पापिनि कलाविति एतत्पद्यस्य पूर्वभागो बोध्यः ॥

२ शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संवीत, अन्तर, अधि, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण ॥ वृत् ॥ इति शौण्डादिः ॥ आकृतिगणोयमिति गणरत्नकृतः ॥

रपदादिति खः—ईश्वराधीनः ॥ **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च** । २ । १ । ४१ ॥ एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ॥ **ध्वाङ्क्षेण क्षेपे** । २ । १ । ४२ ॥ ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव—तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाक इत्यर्थः ॥ **कृत्यैर्ऋणे** । २ । १ । ४३ ॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वद्—आवश्यके । मासे देयमृणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम्—पूर्वाह्णे गेयं—साम ॥ **संज्ञायाम्** । २ । १ । ४४ ॥ सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः। वनेकशेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् ॥ **क्तेनाहोरात्रावयवाः** । २ । १ । ४५॥ अह्नो रात्रेश्च अवयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम्, अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अह्नि दृष्टम् ॥ **तत्र** । २ । १ । ४६ ॥ तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ॥ **क्षेपे** । २ । १ ॥ ४७ ॥ सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वन्निन्दायाम् । "अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्" ॥ **पात्रे संमितादयश्च** । २ । १ । ४८ ॥ एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव संगताः,न तु कार्ये। गेहेशूरः, गेहेनर्दी । **आकृतिगणोऽयम्** । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न—परमाः पात्रेसमिताः ॥ **पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन** । २ । १ । ४९ ॥ विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्, एकशब्दस्य—(दिक्संख्ये संज्ञायाम्)—इति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः—स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥ **दिक्संख्ये संज्ञायाम्** । २ । १।५० ॥ समानाधिकरणेनेति—आपादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह । उत्तरा वृक्षाः, पञ्च ब्राह्मणाः ॥ **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च** । २ । १ । ५१ ॥ तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे परतः, समाहारे च वाच्ये, दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः-पौर्वशालः । समासे कृते (दिक्पूर्वपदादसंज्ञायांञः) इति ञः ॥ **(सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः)** ॥ अपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उ-

---

१ पात्रेसमिताः, पात्रेबहुलाः, उदुम्बरकृमिः, कूपकच्छपः, अवटकच्छपः, उदुम्बरमशकः, कूपमण्डूकः, कुंभमण्डूकः, उदपानमण्डूकः, नगरकाकः, नगरवायसः, मातरिपुरुषः, पिण्डीशूरः, पितरिशूरः, गेहेशूरः, गेहेनर्दी, गेहेविजिती, गेहेव्याडः, गेहेमेही, गेहेदाही, गेहेदृप्तः, गेहेधृष्टः, गर्भेतृप्तः, आखनिकबकः, गोष्ठेशूरः, गोष्ठेविजिती, गोष्ठेक्ष्वेडी, गोष्ठेपटुः, गोष्ठेपण्डितः, गोष्ठेप्रगल्भः, कर्णेटिरिटिरा, कर्णेचुरुचुरा, आकृतिगणोऽयं पात्रेसमितादिः ॥

दात्तः । पूर्वशालाप्रियः(**दिक्षु समाहारो नास्ति**) । अनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे–षण्णां मातॄणामपत्यं–षाण्मातुरः। पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते । (**द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्**) ॥ **गोरतद्धितलुकि । ५ । ४ । ९२ ॥** गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो, न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः–॥ **संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥** तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ॥ **द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥** द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । (**सनपुंसकम्**)--इति नपुंसकत्वम्–पञ्चगवम् ॥ **कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥** कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः, मीमांसकदुर्दुरूटः ॥ **पापाणके कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ।** पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ॥ **उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥** घनः–इव श्यामः घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥ **उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥** उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्य प्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः। नृसोमः । व्याघ्रादिः–**आकृतिगणः**। सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥ **विशेषणं विशेष्येण बहुलम्।२।१।५७॥**भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं–नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्–कृष्णसर्पः।क्वचिन्न–रामो जामदग्न्यः ॥ **पूर्वाऽपरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च । २ ।१।५८॥**पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः॥ अपराध्यापकः॥ **अपरस्याऽर्धे पश्चभावो वक्तव्यः**) अपरश्चासावर्धश्च-पश्चार्धः ॥ **कथम्**–' एकवीर इति '–पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात् ॥ बहुलग्रहणाद्भविष्यति ॥ **श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५९ ॥** (**श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्त्तव्यम्**) ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः ॥ **क्तेन नञ्विशिष्टेनाऽनञ् । २ ।१।६० ॥** नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनाऽनञ् क्तान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥

---

१ व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, ऋषभ, चन्दन, वृक, वृष, वराह, हस्तिन्, तरु, पृषत्, पुण्डरीक, पलाश, कितव, ॥ व्याघ्रादिराकृतिगणः ॥ तेन, नृसोमः, मुखपद्मम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ग्राह्यम् ॥

२ श्रेणी, एक, पूग, कुन्द, राशि, विषम, निधय, निधन, निचय, पर, इन्द्र, देव, मुण्ड, भूत, श्रवण, वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पटु, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, मंचम्, कृपण ॥ वृत् । इति श्रेण्यादिः ॥

३ कृत, मित, भूत, मत, उक्त, समाज्ञात, समाम्नात, समाख्यात, संभावित, अवधारित, निराकृत, अवकल्पित, उपकृत, उपाकृत,॥ कृतादिराकृतिगणः ॥ तेन-दृष्ट, कलित, दलित, उदाहृत, विश्रुत, उदित, इत्यादयो ग्राह्याः ॥

(शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्) ॥ शाकप्रियः पार्थिवः—शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ॥ **सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।** २ । १ । ६१ ॥ सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत आकारः—महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टः—गौः । पङ्कादुद्धृतइत्यर्थः ॥ **वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।** २ । १ । ६२ ॥ गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥ **कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने** । २ । १ । ६३ ॥ कतरकठः । कतरकलापः। **(गोत्रं च चरणैः सह)** । इति जातित्वम् ॥ **किं क्षेपे**।२।१।६४॥कुत्सितोराजा—किंराजा।यो न रक्षति ॥ **पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाऽध्यापकधूर्तैर्जातिः** ।२।१।६५॥ **तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः** ।१।२।४२॥ **पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु** ।६।३।४२॥ कर्मधारये, जातीयदेशीययोश्च, परतो भाषितपुंस्कात्परऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत्।पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते—महानवमी,कृष्णचतुर्दशी,महाप्रिया ॥ **तथा** कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते—पाचकस्त्री, दत्तभार्या, पञ्चमभार्या, स्रौघ्नभार्या, सुकेशभार्या, ब्राह्मणभार्या ॥ **एवं**—पाचकजातीया, पाचकदेशीयेत्यादि ॥ इभपोटा—" पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा" इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । **गृष्टिः**-सकृत्प्रसूता—गोगृष्टिः । **धेनुः**—नवप्रसूतिका—गोधेनुः । **वशा**—वन्ध्या—गोवशा । **वेहद्**—गर्भघातिनी—गोवेहत्। **बष्कयणी**—तरुणवत्सा गोबष्कयणी। कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ॥ **प्रशंसावचनैश्च** । २ । १ । ६६ ॥ एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका, गोमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, गवोद्धः, गोतल्लजः । प्रशस्ता—गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः, न तु विशेष्यनिघ्नाः । जातिः किम् । कुमारी—मतल्लिका ॥ **युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिः** । २ । १ । ६७ ॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । **लिङ्गविशिष्टपरिभाषया**—युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः—युवखलतिः । युवतिः खलती—युवखलती । युवजरती—युवत्यामेव जरतीधर्मोपालम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥ **कृत्यतुल्याख्या अजात्या** । २ । १ । ६८ ॥ भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः, सदृशश्वेतः । अजात्या किम् । भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्—**(विशेषणसमासोऽपि न)**॥ **वर्णो वर्णेन**।२।१।६९॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत्। कृष्णसारङ्गः ॥

---

१ शाकपार्थिव, कुतपसौश्रुत, अजातौल्वलि, ॥ शाकपार्थिवादिः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन कृतापकृत, भुक्तविभुक्त, पीतविपीत, गतप्रत्यागत, यातानुयात, क्रयाक्रयिक, पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका ॥ इत्यादयो ज्ञेयाः ॥

कडाराः कर्मधारये।२।२।३८॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः। कडारजैमिनिः, जैमिनिकडारः॥ **कुमारः श्रमणादिभिः।२।१।७०॥** कुमारी श्रमणा—कुमारश्रमणा। इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते। **लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः** एतदेव ज्ञापकं बोध्यम्॥ **चतुष्पादो गर्भिण्या।२।१।७१॥** चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गोगर्भिणी॥ **मयूरव्यंसकादयश्च।२।१।७२॥** एते निपात्यन्ते। मयूरो व्यंसकः—मयूरव्यंसकः। **व्यंसको** धूर्तः। उदक्चावाक्च—उच्चावचम्, निश्चितं च प्रचितं च—निश्चप्रचम्, नास्ति किंचन यस्य सः—अकिंचनः, नास्ति कुतोभयं यस्य सः—अकुतोभयः, अन्यो राजा—राजान्तरम्, चिदेव—चिन्मात्रम्। **आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये)॥** अश्नीत पिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा—अश्नीतपिबता, पचतभृज्जता, खादतमोदता॥ **(एहीडादयोऽन्यपदार्थे)॥** एहीड इति यस्मिन् कर्मणि तद्—एहीडम्, एहियवम्, उद्धर—कोष्ठादुत्सृज—देहीति यस्यां क्रियायां सा—उद्धरोत्सृजा, उद्धमविधमा। असातत्यार्थमिह पाठः॥ **(जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति)॥** जहीत्येतत्—कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्त्ताऽभिधीयत इत्यर्थः॥ जहिजोडः, जहिस्तम्बः॥ **ईषदकृता।२।२।७॥** ईषत्पिङ्गलः॥ **(ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्॥** ईषद्रक्तम्॥ **नञ्।२।२।६॥** नञ् सुपा सह समस्यते॥ **नलोपो नञः।६।३।७३॥** नञो नस्य

---

१ कडार, गड्डुल, खञ्ज, खाड, काण, कुण्ठ, खलति, गौर, वृक्ष, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गल, तनु, जठर, बधिर, मठर, कुब्ज, बर्बर। वृत्॥ इति कडारादिः॥ क्वचित्तु। नौ, काक, अन्न, शुक, सृगाल, प्रकृति, प्राय, गोत्र, खम, विषम, द्विद्रोण, पञ्चक, साहस्र, प्रति, परि, अनु, इत्येतेऽप्यत्र दृश्यते॥

२ श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, बन्धकी, अध्यापक, अभिरूपक, पण्डित, पटु, मृदु, कुशल, चपल, निपुण। वृत्॥ इति श्रमणादिः॥

३ तेनेह न। स्वस्तिमती गर्भिणी॥

४ मयूरव्यंसक, छात्रव्यंसक, कम्बोजमुण्ड, यवनमुण्ड, (छन्दसि) हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाङ्गूले गृह्य, पुनर्दाय (एहीडादयोन्यपदार्थे,) एहियवम्, एहीडम्, (एहिपचम्, एहिवाणिजा, अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया, प्रेहिद्वितीया, एहिकटा, अपेहिकटा, प्रेहिकटा, आहरकरटा, प्रेहिकरटा, प्रेहिकर्दमा, विधमचूडा, उद्धरचूडा, आहरचेला, आहरवाला, आहरवनिता, आहरवसना, कृन्तविचक्षणा, कृधिविचक्षणेति पाठान्तरम्। उद्धरोत्सृजा, उद्धरावसृजा, उद्धमविधमा, उत्पचनिपचा, उत्पतनिपता, उच्चावचम्, उच्चनीचम्, आचोपचम्, आचप्रचम्, आचपराचम्, निश्चप्रचम्, अकिंचनः, निष्किंचनः, स्नात्वाकालकः, पीत्वास्थिरकः, भुक्त्वासुहितः, प्रोष्यपापीयान्, उत्पत्यपाकला, निपत्यरोहिणी, निषण्णश्यामा, अपेहिप्रघसा, एहिविघसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया, (जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति,)—जहिजोडः, जहिस्तम्बः, उज्जहिस्तम्बः, राजान्तरम्, (आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये)—अश्नीतपिबता, पचतभृज्जता, खादतमोदता, खादतवसता, आहरनिचया, आहरनिवपा, आहरनिकषा, भिन्दिलवणा, कृन्धिविचक्षणा, पचलवणा, पचप्रकूटा, कान्दिशीक, आहोपुरुषिका, अहमहमिका, यदृच्छा, इति॥ आकृतिगणोयम्॥ तेन—अकुतोभयं, एहिरेयाहिरा, उन्मृजविसृजा, उन्मृजावमृजा, वनान्तरम्, मुखचन्द्रः, द्रव्यान्तरम्, अवश्यकार्यम्॥ इत्यादि ग्राह्यम्॥

लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः–अब्राह्मणः ॥ **तस्मान्नुडचि । ६ । ३ । ७४** ॥ लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । **अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते**) ॥ रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति, अद्भुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेन– अनुपलब्धिः, अविवादः, अविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥ **(नञो नलोपस्तिङि क्षेपे)** ॥ अपचसि त्वं जाल्म ॥ नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह (सुप्सुपा)इति समासः ॥ **नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । ६ । ३ । ७५** ॥पादिति शत्रन्तः । वेदाः–इत्यसुन्नन्तः । न सत्याः–असत्याः । न असत्याः– नासत्याः । न मुञ्चतीति–नमुचिः । न कुलमस्य । न खमस्य।न स्त्री पुमान्। स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात्।न क्षरतीति–नक्षत्रम्–क्षीयतेः, क्षरतेर्वा, क्षत्रमिति निपात्यते। न क्रामतीति–नक्रः–क्रमेर्डः। न अकमस्मिन्निति–नाकः॥, **नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७** ॥ नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः अगाः–पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् । अगः–वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥ **कुगतिप्रादयः।२ । २। १८** ॥ एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः–कुपुरुषः ॥ (गतिश्च)–इत्यनुवर्तमाने ॥ **ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१** ॥ एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य ! पटपटाकृत्य ॥ **(कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्)** ॥ **कारिका**–क्रिया–कारिकाकृत्य ॥ **अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२** ॥ खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ॥ **आदरानादरयोः सदसती। १ । ४। ६३** ॥ सत्कृत्य। असत्कृत्य ॥ **भूषणेऽलम् ! १ । ४ । ६४** ॥ अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादित्रिसूत्री–**स्वभावात्कृञ्विषया** ॥ **अन्तरपरिग्रहे। १। ४। ६५** ॥ अन्तर्हत्य। मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥**कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते । १ । ४। ६६** ॥ कणेहत्य–पयः पिबति । मनोहत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातो अभिलाषातिशये वर्तते । मनः शब्दोऽप्यत्रैव ॥ **पुरोऽव्ययम् । १ । ४ । ६७** ॥ पुरस्कृत्य ॥ **अस्तं च । १ । ४ । ६८** ॥ अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् अस्तङ्गत्य ॥ **अच्छ गत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६९** ॥ अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं–गत्वा, उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति ॥

---

१ ऊरी, उररी, एते अंगीकारे । वेताली, धूसी, शंसकला, ताली, पम्पी, वितालीआताली, धूली, गुग्गुला, आलम्बी, एते विस्तारे । शकला, स्रंसकला, ध्वंसकला, भ्रंशकला,एते हिंसायाम्।गुग्गुधा,पीडायाम्।सजूः सहार्थे एते हिंसायाम्।फल,फली,विक्ली,फली, आक्ली, फलफ, एते विकारे।आलोष्टी, केवाली, सेवाली, शेवाली, वर्षाली,मसमसा, मश्मशा, एते हिंसायाम् । वौषट्, वषट्, श्रौषट्, स्वाहा, स्वधा, एते दाने । प्रादुस्, वृत् । आविस् एतौ प्रकाशने । वृत् ॥ इत्यूर्यादिः ॥श्रत, पाम्पाली, संकला, केवासी, वार्दाली, पार्दाली ॥

अदोऽनुपदेशे। १। ४। ७०॥ अदःकृत्य—अदः कृतम्। परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्। अदःकृत्वा—अदः कुरु॥ **तिरोऽन्तर्धौ। १। ४। ७१॥** तिरोभूय॥ **विभाषा कृञि। १। ४। ७२॥** तिरःकृत्य, तिरस्कृत्य, तिरः कृत्वा॥ **उपाजेऽन्वाजे। १। ४। ७३॥** एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः। उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा। अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः॥ **साक्षात्प्रभृतीनि च। १। ४। ७४॥** कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः॥ **(च्व्यर्थ इति वाच्यम्)॥** साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा। लवणङ्कृत्य, लवणं कृत्वा। मान्तत्वं निपातनात्॥ **अनत्याधान उरसिमनसी। १। ४। ७५॥** उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। **अत्याधानम्**—उपश्लेषणम्। तत्र न—उरसि कृत्वा पाणिं शेते॥ **मध्ये पदे निवचने च। १। ४। ७६॥** एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य, पदे कृत्वा। निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा। वाचं नियम्येत्यर्थः॥ **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने। १। ४। ७७॥** कृञि। **उपयमनं**—विवाहः। स्वीकारमात्रमित्यन्ये। हस्तेकृत्य। पाणौकृत्य॥ **प्राध्वं बन्धने। १। ४। ७८॥** प्राध्वमित्यव्ययम्। प्राध्वङ्कृत्य। बन्धनेन आनुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः। प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे—प्राध्वं कृत्वा॥ **जीविकोपनिषदावौपम्ये। १। ४। ७९॥** जीविकामिव कृत्वा—जीविकाकृत्य। उपनिषदमिव कृत्वा—उपनिषत्कृत्य। औपम्ये किम्। जीविकां कृत्वा॥ प्रादिग्रहणमगत्यर्थम्—सुपुरुषः॥ अत्र वार्तिकानि **(प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया)॥** प्रगत आचार्यः—प्राचार्यः॥ **(अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया)॥** अतिक्रान्तो मालाम्—अतिमालः॥ **(अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया)॥** अवक्रुष्टः कोकिलया—अवकोकिलः॥ **(पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या)॥** परिग्लानोऽध्ययनाय—पर्यध्ययनः॥ **(निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या)॥** निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः—निष्कौशाम्बिः॥ **(कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः)॥** वृक्षं प्रति॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्। ३। १। ९२॥** सप्तम्यन्ते पदे—कर्मणीत्यादौ, वाच्यत्वेन स्थितं—कुम्भादि, तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्, तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात्॥ **उपपदमतिङ्। २। २। १९॥** उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते, अतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भं करोतीति—कुम्भकारः। इह कुम्भ अस् कार, इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम्। अतिङ्

---

१ साक्षात्, मिथ्या, चिंता, भद्रा, रोचना, आस्था, अमा, श्रद्धा, प्राजर्या, प्राजरुहा, बीजर्या, बीजरुहा, संसर्या, अर्थे, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, अग्नौ, वशे, विकसने, विहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस्, आविस्,॥ आकृतिगणोऽयम् अत्र लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते॥

२ एषु वार्तिकेषु सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे, न तु व्यवस्थायाम्॥

किम् । मा भवान् भूत्—(माङि लुङ्)—इति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति (सुपेत्येतन्नेहानुवर्तते) इति । पूर्वसूत्रेपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ्ग्रहणं तत्राऽपकृष्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च—(**गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः**)—इति सिद्धम् ॥ व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ॥ **अमैवाव्ययेन** । २ । २ । २० ॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह । (कालसमयवेलासु तुमुन्) कालः समयो, वेला वा, भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम्, अग्रे भुक्त्वा,—(विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु)—इति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥ **तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्** । २ । २ । २१ ॥ (उपदंशस्तृतीयायाम्) इत्यादीन्युपपदानि अमन्तेन अव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकोपदंशम् ॥ **क्त्वा च** । २ । २ । २२ ॥ तृतीयाप्रभृतीनि उपपदानि क्त्वान्तेन सहवा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य, उच्चैः कृत्वा,—अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा,—खलु कृत्वा ॥ **तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः** । ५ । ४ । ८६ ॥ संख्याव्ययादेः अङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य—द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यः—निरङ्गुलम् ॥ **अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः** । ५ । ४ । ८७ ॥ एभ्योरात्रेरच् स्यात्, चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्—अहश्च रात्रिश्च—अहोरात्रः । सर्वा रात्रिः—सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिम्—अतिरात्रः ॥ **राजाहस्सखिभ्यष्टच्** । ५ । ४ । ९१ ॥ एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । परमराजः, अतिराजी । कृष्णसखः ॥ **अह्नष्टखोरेव** । ६ । ४ । १४५ ॥ टिलोपः स्यात्, नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतः—द्व्यहीनः—क्रतुः—तद्धितार्थे द्विगुः ॥ तमधीष्ट इत्यधिकारे (द्विगोर्वा) इत्यनुवृत्तौ (रात्र्यहःसंवत्सराच्च)—इति खः ॥ **लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह** । मद्राणां राज्ञी—मद्रराज्ञी ॥ **अह्नोऽह्न एतेभ्यः** । ५ । ४ । ८८ ॥ सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥ **अह्नोऽदन्तात्** । ८ । ४ । ७ ॥ अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याह्नोऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः संख्याताह्नः । द्वयोरह्नोर्भवः—(कालाठ्ञ्, द्विगोर्लुगनपत्ये) इति ठञो लुक्—द्व्यह्नः, स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्—द्व्यह्ना, द्व्यह्नप्रियः ॥ अत्यह्नः ॥ **क्षुभ्नादिषु च** । ८ । ४ । ३९ ॥ एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाह्नी

---

1 क्षुभ्न, नृनमन, नन्दिन्, नन्दन, नगर, (एतानि त्रीण्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति) हरिनन्दी । हरिनन्दनः, गिरिनगरम् ॥ (नृतिर्यङि प्रयोजयति) नरीनृत्यते । नर्तन, गहन, नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, (एतानि सप्तोत्तरपदानि प्रयोजयन्ति) परिनर्तनमित्यादि । (आचार्यादणत्वं च) आकृतिगणोयं क्षुभ्नादिः ॥ अत्र पाठान्तरम्—क्षुभ्न, तृप्नु, नृनमन, नर, नगर, नन्दन, (नृतिर्यङि) गिरिनन्दा, गृहनमन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, आचार्यभोगीन, चतुर्हायन, प्रेन्वन, परेन्वन (इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्) इरिका, तिमिर, समीर, कुबेर, हरि, कर्मार ॥ वृत् इति क्षुभ्नादिः ॥

आवृट् । एवं चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणे क्लेशो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्वेति णत्व-वारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणान्नेह–परागतमहः–पराह्नः ॥ **न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८९ ॥** समाहारे वर्तमानस्य संख्या-देरह्नादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरह्नोः समाहारः–द्व्यहः, त्र्यहः ॥ **उत्तमैकाभ्यां च । ५ । ४ । ९० ॥** आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दोन्त्यार्थः पुण्य-शब्दमाह–(**पुण्यैकाभ्याम्**)–इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके–संख्या-ताहः ॥ **अग्राख्यायामुरसः ।५।४।९३॥** टच् स्यात् । अश्वानामुर इव–अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ॥ **अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ९४ ॥** टच् स्याज्जातौ, संज्ञायां च । उपानसम्, । अमृताश्मः, कालायसम्, । मण्डूकसरसम्,– इति **जातिः ॥** महानसम्, पिण्डाश्मः लोहितायसम्, जलसरसम्–इति **संज्ञा॥ ग्राम-कौटाभ्यां च तक्ष्णः । ५ । ४ । ९५ ॥** ग्रामस्य तक्षा–ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः। कुट्यां भवः **कौटः** स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च–कौटतक्षः ॥ **अतेः शुनः । ५।४। ९६ ॥** अतिश्वः–वराहः अतिश्वी–सेवा ॥ **उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ९७ ॥** अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः श्वेव–आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् । वानरः श्वेव–वानरश्वा ॥ **उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः । ५ । ४ । ९८ ॥** चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि–फलक-सक्थम् ॥ **नावो द्विगोः । ५ । ४ । ९९ ॥** नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यात्, न तु ताद्धि-तलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः–द्विनावरूप्यः,–(**द्विगोर्लुगनपत्ये**) इत्यत्र अचीत्य-स्याऽपकर्षणाद्धलादेर्न लुक् ॥ पञ्चनावप्रियः, द्विनावम्, त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः–पञ्चनौः ॥ **अर्धाच्च । ५ । ४ । १०० ॥** अर्धान्नावष्टच् स्यात्, नावोऽर्धम् अर्धनावम्–क्लीबत्वं लोकात् ॥ **खार्याः प्राचाम् । ५।४ । १०१ ॥** द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात् । द्विखारम्, द्विखारि । अर्धखारम्, अर्धखारि ॥ **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ॥** टज्वा स्याद् द्विगौ । द्व्यञ्जलम्, द्व्यञ्ज-लि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः–द्व्यञ्जलिः॥ **ब्रह्मणो जानपदा-ख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ॥** ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्या-यते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा–सुराष्ट्रब्रह्मः ॥ **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ॥** आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा–कुब्रह्मः, कुब्रह्मा ॥ **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥** महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे ।

महाब्रह्मः, महाब्रह्मा, महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महतः सेवा—महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासो ग्रहीष्यत इति चेत् महाबाहुर्न स्यात् ॥ तस्मात् (**लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते**) समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् ॥(आद्) इति **योगविभागादात्वम्** । प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वा—एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भाव कृते आत्वम्—महाजातीया ॥ (**महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं, पुंवद्भावश्च**) ॥ असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा, घासः—महाघासः। महाकरः महाविशिष्टः ॥ (**अष्टनः कपाले हविषि**) ॥ अष्टाकपालः ॥ (**गवि च युक्ते**) ॥ गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये अष्टन आत्वं स्यात् । अष्टागवं—शकटम्—अच्प्रत्यन्ववेत्यत्र (अच्)—इति **योगविभागाद्**बहुव्रीहावप्यच् ॥ अष्टानां गवां समाहारः—अष्टगवम्—तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा ॥**द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ६ । ३ । ४७ ॥** आत्स्यात् । द्वौ च दश च—द्वादश । द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः,अष्टादश, अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः, द्व्यशीतिः ॥ (**प्राक्शताद्वक्तव्यम्**) ॥ नेह—द्विसहस्रम् ॥ **त्रेस्त्रयः । ६ । ३ । ४८ ॥** त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश, त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु—त्रिर्दश, त्रिदशाः-सुजर्थे बहुव्रीहिः ॥ अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥ **विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६ । ३ । ४९ ॥** द्व्यष्टनोः,त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे।द्विचत्वारिंशत्, द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्, अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्, त्रयश्चत्वारिंशत् ॥ एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥ **एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६ । ३ । ७६ ॥** एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्योदकस्य च अदुगागमश्च । नञो-विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह (तृतीया)—इति **योगविभागात्**समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः—एकान्न विंशतिः, एकाद्न विंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥(**षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम्**)॥ षोडन् । षोडश । षोढा, षड्धा ॥ **परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६** एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्यौ—इमे । मयूरीकुक्कुटौ—इमौ अर्धपिप्पली ॥ (**द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः**) ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्तो जीविकां—प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै । अलङ्कुमारिः । (**अतएव ज्ञापकात्समासः**) । निष्कौशाम्बिः ॥ **पूर्ववदश्ववडवौ । २ । ४।२७**॥द्विवचनमतन्त्रम् ।अश्ववडवौ अश्ववडवान्, अश्ववडवैः॥ **रात्राह्नाहाः पुंसि । २ । ४ । २९** । एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । **अनन्तरत्वात्**परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते—अहोरात्रः, रात्रेः पूर्वभागः—पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्व्यहः ॥ (**संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्**)॥

द्विरात्रम्। त्रिरात्रम्। गणरात्रम्॥ **अपथं नपुंसकम्।२।४।३०॥** तत्पुरुष इत्येव। अन्यत्र तु—अपथो देशः। कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह—अपन्थाः॥ **अर्धर्चाः पुंसि च।२।४।३१॥** अर्धर्चादयः शब्दाः—पुंसि, क्लीबे, च स्युः। अर्धर्चः, अर्धर्चम्। ध्वजः, ध्वजम्। एवं तीर्थः, शरीरः, मण्डपः, पीयूषः, देहः, अंकुशः, कलशः इत्यादि॥ **जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्।१।२।५८॥** एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः, ब्राह्मणः पूज्यः॥ **अस्मदो द्वयोश्च।१।२।५९॥** एकत्वे, द्वित्वे च, विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात्। वयं ब्रूमः, पक्षे अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूव इति वा॥ **(सविशेषणस्य प्रतिषेधः)** पटुरहं ब्रवीमि॥ **फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे।१।२।६०॥** द्वित्वे बहुत्वमयुक्तं कार्यं वा स्यात्। पूर्वे फल्गुन्यौ, पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे। पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। नक्षत्रे किम्। फल्गुन्यौ माणविके॥ **तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्।१।२।६३॥** बहुत्वं द्वित्ववद्भवति। तिष्यश्च पुनर्वसू च—तिष्यपुनर्वसू। तिष्येति किम्। विशाखानुराधाः। नक्षत्रेति किम्। तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः॥ **स नपुंसकम्।२।४।१७॥** समाहारे द्विगुः, द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्। परवल्लिङ्गापवादः। पञ्चगवम्। दन्तोष्ठम्॥ **(अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः)** पञ्चमूली॥ **(आबन्तो वा)** पञ्चखट्वी, पञ्चखट्वम्॥ **(अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्)** पञ्चतक्षी, पञ्चतक्षम्॥ **(पात्राद्यन्तस्य न)**॥ पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम्, चतुर्युगम्॥ **(पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्ली-**

---

१ अर्धर्च, गोमय, कषाय, कार्षापण, कुतप, कुणप, कपाट, शङ्ख, गूथ, यूथ, ध्वज, कबन्ध, पद्म, गृह, सरक, कंस, दिवस, यूष, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्डप, भूत, द्वीप, द्यूत, चक्र, धर्म, कलश, कर्म, मोदक, शतमान, यान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, दाडिम, हिम, रजत, सक्तु, पिधान, सार, पात्र, घृत, सैन्धव, औषध, आढक, चषक, द्रोण, खलीन, पात्रीव, षष्टीक, वार, बाण, प्रोथ, कपित्थ, शुष्क, शाल शील, शुक्ल, शीधु, कवच, रेणु, ऋण, कपट, शीकर, मुसल, सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, क्षीर, कर्ष, आकाश, अष्टापद, मङ्गल, निधान, निर्यास, जम्भ, वृत्त, पुस्त, बुस्त, क्ष्वेडित, शृङ्ग, निगड, खल, मधु, मूल, मूलक, स्थूल, शराव, नाल, वप्र, विमान, मुख, प्रग्रीव, शूल, वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क, नाट, मस्तक, वलय, कुसुम, तृण, पङ्क, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्बुद, अंकुश, तिमिर, आश्रम, भूषण, इल्कस, मुकुल, वसन्त, तटाक, तडाग, पिटक, विटङ्क, विडङ्ग, पिण्याक, माष, कोश, फलक, दिन, दैवत, पिनाक, समर, स्थाणु, अनीक, उपवास, शाक, कर्पास, विशाल, चषाल, खण्ड, दर, विटप, रण, बल, मृणाल, हस्त, आर्द्र, हल, सूत्र, ताण्डव, गाण्डिव, मण्डप, पटह, सौध, योध, पार्श्व, शरीर, देह, फल, छल, पुर, राष्ट्र, बिम्ब, अम्बर, कुट्टिम, मण्डल, कुक्कुट, कुडप, ककुद, खण्डल, तोमर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख, मध्य, वाल, छाल, वल्मीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, उद्यान, उद्योग, स्नेह, स्तन, स्तेन, स्वर, संगम, निष्क, क्षेम, शूक, छत्र, क्षत्र, पवित्र, यौवन, कलह, पालक, वल्कल, कुञ्ज, विहार, लोहित, विषाण, भवन, अरण्य, पुलिन, हल, दृढ, आसन, ऐरावत, शूर्प, तीर्थ, लोमश, तमाल, लोह, दण्डक, शपथ, प्रतिसर, दारु, धनुस्, मान, वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सहस्र, ओदन, प्रवाल, शकट, अपराह्ण, नीड, शकल, तण्डुल, मुस्तक॥ वृत्॥ इत्यर्धर्चादिः॥

बतेष्टा) ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ **(पथः संख्याव्ययादेः)** ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थाः—त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः-विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह—सुपन्थाः, अतिपन्थाः॥**(सामान्ये नपुंसकम्)**॥ मृदु पचति, प्रातः कमनीयम् ॥ **तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १९ ।** ॥ अधिकारोऽयम् ॥ **संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । २ । ४ । २० ॥** कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्य अपत्यानि सौशमयः । तेषां कन्था—सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षिकन्था ॥ **उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥** उपज्ञान्त, उपक्रमान्तश्च, तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा—पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ॥ **छायाबाहुल्ये । २ । ४ । २२ ॥** छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां छाया—इक्षुच्छायम् । विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः । "इक्षुच्छायानिषादिन्यः" इति तु आ समन्तान्निषादिन्यः, इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥ **सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥** राजपर्यायपूर्वः, अमनुष्यपूर्वश्च, सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम्, ईश्वरसभम् ॥ **(पर्यायस्यैवेष्यते)** ॥ नेह । राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह—रक्षःसभम्, पिशाचसभम् ॥ **अशाला च । २ । ४ । २४ ॥** संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ॥ **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ । ४ । २५ ॥** एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । कुड्यच्छायम्, कुड्यच्छाया । गोशालम्, गोशाला । श्वनिशम्, श्वनिशा । (तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः)—इत्यनुवृत्तेर्नेह—दृढसेनो राजा । असेना । परमसेना ॥ ॥ **इति तत्पुरुषः** ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥ अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥ **अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥** अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं—प्राप्तोदकः-ग्रामः।ऊढरथः—अनड्वान्।उपहृतपशुः—रुद्रः। उद्धृतौदना-स्थाली। पीताम्बरः-हरिः । वीरपुरुषः-ग्रामः ॥ प्रथमार्थे तु न—वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न-पञ्चभिर्भुक्तमस्य॥**(प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः)**॥ प्रपतितपर्णः—प्रपर्णः ॥**(नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः)**॥ अविद्यमानपुत्रः-अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्—अस्तिक्षीरा गौः ॥ **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रिया-**

द्दिषु ।६।३।३४॥ भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोस्यामिति बहुव्रीहिः।निपातनात्प-ञ्चम्या अलुक्, षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङः भावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु—पूरण्यां, प्रियादौ च, परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे—चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे—चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः ॥ अत्र केचित्—चित्रा-जरतीगुः, जरतीचित्रागुर्वा । एवं—दीर्घातन्वीजंघः, तन्वीदीर्घाजंघः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदत्वा-भावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः, पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमाव-यव इति वदन्ति ॥ वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव—चित्राजरद्गुरित्यादि । अतएव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्व-गर्भेपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्—जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु—चित्रजरद्गवीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणि दृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् । वामोरूभार्यः । समानाधि-करणे किम् । कल्याण्या माता--कल्याणीमाता । स्त्रियां किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य-- स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु--॥ अप्पूरणीप्रमाण्योः ।५।४।११६॥ पूर-णार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः--कल्याणीपञ्चमाः--रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य—स स्त्रीप्रमाणः । पुंव-द्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे-मुख्या । अन्यत्र तु—॥ नद्यृतश्च ।५।४।१५३॥ नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् । पुंवद्भावः ॥ केऽणः ।७।४।१३॥ के परे अणो ह्रस्वः स्यात् इति प्राप्ते ॥ न कपि ।७।४।१४॥ कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्च-मीकः--पक्षः--अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्य अन्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम्।बहुकर्तृकः अप्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वसा । कान्ता । क्षान्ता । समा । चपला। दुहिता । वामा । अबला। तनया ॥ प्रियादिः[1] ॥ (सामान्ये नपुंसकम्)--दृढं भक्तिर्यस्य सः--दृढभक्तिः। स्त्रीत्वविवक्षायां तु--दृढाभक्तिः ॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ।६।३।३५॥ तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्—अव्याप्त्यति-व्याप्तिपरिहाराय—त्रतसौ, तरप्तमपौ, चरट्जातीयरौ, कल्पब्देशीयरौ, रूपप्पाशपौ, थाल् तिल्थ्यनौ॥बह्वीषु--बहुत्र । बहुतः । दर्शनीयतरा, दर्शनीयतमा।घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते--पट्वितरा, पट्वितमा, पटुचरी, पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा, दर्शनीयदेशीया, दर्शनीयरूपा, दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकी--वृकतिः

---

१ श्लो०—प्रिया कान्ता मनोज्ञा स्वा कल्याणी भक्तिदुर्भगे ॥ सचिवा वामना क्षान्ता चपला निचिता समा॥ दुर्भगा दुहिता वामा स्वसा च तनया, तथा ॥ इति गणरत्नकृतः॥

अजाभ्यो हिता—अजथ्या ॥ (**शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः**)॥ बह्वीभ्यो देहि—बहुशः । अल्पाभ्यो देहि—अल्पशः ॥ (**त्वतलोर्गुणवचनस्य**) ॥ शुक्लाया भावः—शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्या भावः—कर्त्रीत्वम् । "शरदः कृतार्थता" इत्यादौ तु—(सामान्ये नपुंसकम्) ॥ (**भस्याऽढे तद्धिते**) ॥ हस्तिनीनां समूहः हास्तिकम् । अढे किम् । रौहिणेयः ।(स्त्रीभ्योढग्)—इति ढोऽत्र गृह्यते । (अग्नेर्ढग्)-इति ढकि तु पुंवदेव।अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः। सपत्नीशब्दस्त्रिधा—शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्येकः, 'समानः पतिर्यस्या'इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः, स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः ॥ आद्ययोः शिवाद्यण्—सपत्न्या अपत्यं—सापत्नः । तृतीयात्तु **लिङ्गविशिष्टपरिभाषया** पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव । न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः ॥ (**ठक्छसोश्च**) ॥ भवत्याश्छात्राः—भावत्काः । भवदीयाः।एतद्वार्तिकम्(एकतद्धिते च)—इति सूत्रं च न कर्त्तव्यम्। (**सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः**) इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् ॥ सर्वकाम्यति, सर्विका भार्या यस्य—सर्वकभार्यः, सर्वप्रिय इत्यादि ॥ पूर्वस्यैवेदम् । भस्त्रैषाद्वेति लिङ्गात् । तेन अकचि, एकशेषवृत्तौ च, न । सर्विका । सर्वा ॥ (**कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु**) ॥ कुक्कुट्या अण्डं—कुक्कुटाण्डम्, मृग्याः पदं—मृगपदम्, मृगक्षीरम्, काकशावः ॥ **क्यङ्मानिनोश्च** ।६।३।३६॥ एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति—एतायते । श्येनीवाचरति—श्येतायते । स्वभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते—दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ॥ **न कोपधायाः** । ६ । ३ । ३७॥ कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः, रसिकाभार्यः, मद्रिकायते, मद्रिकामानिनी ॥ (**कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रहणम्**) ॥नेह । पाका भार्या यस्य स—पाकभार्यः ॥ **संज्ञापूरण्योश्च** । ६ । ३ । ३८ ॥ अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः, दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः—स्त्रियां, पुंसि च, संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः, पञ्चमीपाशा ॥ **वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याऽरक्तविकारे** । ६ । ३ । ३९ ॥ वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिः तद्धेतुर्यस्तद्धितः अरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्रौघ्नीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु काषायी कन्था यस्य स—काषायकन्थः । विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत्—वैयाकरणभार्यः, सौवश्वभार्यः ॥ **स्वाङ्गाच्चेतः** । ६ । ३ । ४० ॥ स्वाङ्गाद्यः ईकारः तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः, स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्यः।ईतः किम् । अकेशभार्यः ॥ (**अमा**

कुक्कुटी, मृगी, काकी, अण्ड पद ,शाव, भ्रकुंस, भ्रकुटि इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥

निनीति वक्तव्यम्) ॥ सुकेशमानिनी ॥ **जातेश्च । ६ । ३ । ४१** ॥ जातेः-परो यः स्त्रीप्रत्ययः तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः, ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहः हास्तिकमित्यत्र (भस्याढे)--इति तु भवत्येव ॥ **संख्ययाऽव्ययाऽऽसन्नाऽदूराऽधिकसंख्याः संख्येये । २ । २ । २५** ॥ संख्येयार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते, स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति, ते--उपदशाः । नव, एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये इति वक्ष्यमाणो डच् ॥ **तिविंशतेर्डिति । ६ । ४ । १४२** ॥ विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा, त्रयो वा,--द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश--द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ॥ **दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६** ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं--दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्च अन्तरालं दिक् ॥ **तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७** ॥ सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे, तृतीयान्ते च प्रहरणविषये,--इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतीहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते ॥ **अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७** ॥ दीर्घ इत्यनुवर्तते । इचि कर्मव्यतीहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं--केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं--दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ॥ **ओर्गुणः । ६ । ४ । १४६** ॥ उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाहवि । (ओरोद् इति वक्तव्ये गुणोक्तिः(**संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः**) इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् । सरूपे इति किम् । हलेन--मुसलेन ॥ **तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८** ॥ तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥ **वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२** ॥ बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह--सपुत्रः, सहपुत्रो वा, आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ॥ **प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३** ॥ सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे--सहपुत्राय, सहामात्याय ॥ **(अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्)** ॥ सगवे, सवत्साय सहलाय ॥ **बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३** ॥ संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माद् डच् स्यात् । उपदशाः । अबहुगणात्किम् । उपबहवः, उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ **(संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः)** ॥ निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि--वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः--निस्त्रिंशः खड्गः ॥ **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । ५ । ४ । ११३** ॥ व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घे सक्थिनी यस्य स--दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् ॥ दीर्घसक्थि शकटम्,--स्थूलाक्षा--वेणुयष्टिः ।

(अक्ष्णोऽदर्शनात्)–इत्यच् । **अङ्गुलेर्दारुणि । ५ । ४ । ११४ ॥** अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत् पञ्चाङ्गुलं दारु--अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥ **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः।५।४।११५॥** आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ **(नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः)** ॥ मृगो नेता यासां ताः--मृगनेत्राः– रात्रयः।पुष्यनेत्राः ॥ **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः । ५ । ४ । ११७ ॥** आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥ **अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चाऽस्थूलात्।५ । ४ । ११८ ॥** नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात्, नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति, न तु स्थूलपूर्वात् ॥ **पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां, न तु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिका अस्य--द्रुणसः, खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनम्–ऋगयनम् । (अणृगयनादिभ्यः) इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य अग इति **प्रत्याख्यातं भाष्ये** । अस्थूलात्किम् । स्थूलनासिकः ॥ **(खुरखराभ्यां वा नस्)** ॥ खुरणाः खरणाः । पक्षे–**(अजपीष्यते)** ॥ खुरणसः, खरणसः ॥ **उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११९ ॥** प्रादेर्यो नासिकाशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरच्, नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । **(उपसर्गादनोत्परः)** इति सूत्रं तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह–॥**उपसर्गाद्बहुलम् ।८।४।२८॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणसः ॥ **(वेर्ग्रो वक्तव्यः)**॥ विगता नासिका अस्य–विग्रः ॥ **(ख्यश्च)** ॥ विख्यः ॥ **कथं तर्हि** " विनसा हतबान्धवा " इति **भट्टिः**॥ विगतया नासिकया उपलक्षितेति व्याख्येयम् ॥ **सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ॥** एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य--सुप्रातः।शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः। शोभनं दिवा अस्य–सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्य--शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः। एण्या इव पादावस्य--एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठः गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः॥ **नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । ५ । ४ ।१२१॥** अच् स्यात्।अहलः,अहलिः। असक्थः, असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् । **शक्त्योरिति पाठान्तरम्** । अशक्तः, अशक्तिः ॥ **नित्यमसिच्प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ॥** नञ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः, दुष्प्रजाः, सुप्रजाः । अमेधाः, दुर्मेधाः, सुमेधाः ॥ **धर्मादनिच्केवलात् । ५ । ४ । १२४ ॥** केवलात्पूर्वपदात्परो धर्मशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं, किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । " संदिग्धसाध्यधर्मा" इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । **एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव**–निवृत्ति-

धर्मा, अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते ॥ **जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ॥** जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । **जम्भो**—भक्ष्ये, दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य—सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य, तृणमिव दन्ता अस्येति वा,—तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः ॥ **दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ॥** दक्षिणे **ईर्म**—व्रणं यस्य—दक्षिणेर्मो—मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः ॥ **इच्कर्मव्यतीहारे । ५ । ४ । १२७ ॥** कर्मव्यतीहारे यो बहुव्रीहिः तस्मादिच् स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुसलामुसलि ॥ **द्विदण्डयादिभ्यश्च**[2] **। ५ । ४ । १२८ ॥** तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा । एषां सिद्ध्यर्थमिच् प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद्—द्विदण्डि—प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ॥ **प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः । ५ । ४ । १२९ ॥** आभ्यां परयोः जानुशब्दयोः ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य—प्रज्ञुः । संज्ञुः ॥ **ऊर्ध्वाद्विभाषा । ५ । ४ । १३० ॥** ऊर्ध्वज्ञुः, ऊर्ध्वजानुः ॥ **धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ॥** धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ॥ **वा संज्ञायाम् । ५ । ४ । १३३ ॥** शतधन्वा, शतधनुः ॥ **जायाया निङ् । ५ । ४ । १३४ ॥** जायान्तस्य बहुव्रीहेः निङादेशः स्यात् ॥ **लोपो व्योर्वलि । ६ । १ । ६६ ॥** वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः—युवतिर्जाया—अस्य—युवजानिः ॥ **गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ ॥** एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । **(गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्) । एकान्तः** एकदेश इव—अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं, सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः । नेह । शोभना गन्धाः द्रव्याणि अस्य—सुगन्ध आपणिकः ॥ **अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ॥** सूपस्य **गन्धः** लेशो यस्मिन् तत्—सूपगन्धि—भोजनम्, घृतगन्धि । " **गन्धो** गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः " इति **विश्वः** ॥ **उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ॥** पद्मस्येव गन्धोऽस्य—पद्मगन्धिः ॥ **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः**[3] **। ५ । ४ । १३८ ॥** हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य—व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः, कुसूलपादः ॥ **कुम्भपदीषु**[4] **च । ५ । ४ । १३९ ॥**

१ अनिच् प्रत्ययान्तोयम् ।

२ द्विदण्डि, द्विमुसलि, उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि, उभादन्ति, उभयादन्ति, उभाहस्ति, उभयाहस्ति, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, उभापाणि, उभयापाणि, उभाबाहु, उभयाबाहु, एकपदि, प्रोष्ठपदि, आढ्यपदि, सपदि, निकुच्यकर्णि, संहतपुच्छि, अन्तेवासि ॥ वृत् ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥

३ हस्तिन्, कुद्दाल, अश्व, कशिक, कुरुत, कटोल, कटोलक, गण्डोल, गण्डोलक, कण्डोल, कण्डोलक, अज, कपोल, जाल, गण्ड, महेला, दासी, गणिका, कुसूल ॥ वृत् ॥ इति हस्त्यादिः ॥

४ कुम्भपदी, एकपदी, जालपदी, मुनिपदी, शूलपदी, गुणपदी, शतपदी, सूत्रपदी, गोधापदी, कलशीपदी, विपदी, द्विपदी, त्रिपदी, षट्पदी, दासीपदी, तृणपदी, शितपदी, विष्णुपदी,

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो, ङीप् च, निपात्यते स्त्रियाम् । (पादः पत्)-कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः ॥ **संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ॥** पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ॥ **वयसि दन्तस्य दतृ । ५ । ४ । १४१ ॥** संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन्, चतुर्दन्, षट् दन्ताः अस्य-षोडन् । सुदन्, सुदती । वयसि किम् ॥ द्विदन्तः करी, सुदन्तः ॥ **स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ॥** दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती, फालदती । संज्ञायां किम् । समदन्ती ॥ **विभाषा श्यावाऽरोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ॥** दन्तस्य दतृ स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन्, श्यावदन्तः । अरोकदन्, अरोकदन्तः ॥ **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ॥** एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन्, कुड्मलाग्रदन्तः ॥ **ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ॥** अजातककुत्, पूर्णककुत् ॥ **त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ॥** त्रीणि ककुदानि अस्य-त्रिककुत्-संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदः--अन्यः ॥ **उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ॥** लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ॥ **पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ॥** पूर्णकाकुत्- पूर्णकाकुदः ॥ **सुहृद्दुर्हृदौ मित्राऽमित्रयोः । ५ । ४ । १५० ॥** सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते सुहृत्-मित्रम् । दुर्हृत्-अमित्रः । अन्यत्र--सुहृदयः, दुर्हृदयः ॥ **उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५ । ४ । १५१ ॥** व्यूढोरस्कः, प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, इति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु (शेषाद्विभाषा) इति विकल्पेन कप्--द्विपुमान्, द्विपुंस्कः ॥ **(अर्थान्नञः)**--अनर्थकम् । नञः किम् । अपार्थम्, अपार्थकम् ॥ **इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ॥** बहुदण्डिका--नगरी । **(अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति)**--बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् । बहुदण्डी, बहुदण्डिको ग्रामः ॥ **शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५३ ॥** अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कब्वा स्यात् । महायशस्कः, महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात्, सुगन्धिः, प्रियपथः । शेषाधिकारस्थात्किम् । उपबहवः, उपगणाः, उत्तरपूर्वा, सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः ॥ **आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ॥** कपि, आबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः, बहुमालकः । कबभावे--बहुमालः ॥ **न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५५ ॥** शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवाः अस्य--विश्वेदेवः ॥ **ईयसश्च । ५ । ४ । १५६ ॥** ईयसन्तोत्तरपदान्न

सुपदी, निष्पदी, आर्द्रपदी, कुणिपदी, कृष्णपदी, शुचिपदी, द्रोणीपदी, द्रुपदी, सूकरपदी शकृत्पदी, अष्टापदी, स्थूणापदी, आपदी, सूचीपदी, ॥ वृत् ॥ इति कुम्भपद्यादिः ॥

१ उरस्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनड्वान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, दधि, मधु, शालि, (अर्थान्नञः) ॥ वृत् ॥ इत्युरः=प्रभृतयः ॥

कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य—बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वे प्राप्ते—(**ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्**) बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य—बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः॥ **वन्दिते भ्रातुः** । ५ । ४ । १५७ ॥ पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् । प्रशस्तो भ्राता यस्य स—प्रशस्तभ्राता । (न पूजनात्) इति निषेधस्तु—बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति **वक्ष्यते** । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥ **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे** । ५ । ४ । १५९ ॥ स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात् कप् न स्यात् । बहुनाडिः—कायः । बहुतन्त्रीः—ग्रीवा । **तन्त्रीः**—धमनी।स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न । स्वाङ्गे किम् । बहुनाडीकः—स्तम्भः, बहुतन्त्रीका—वीणा ॥ **निष्प्रवाणिश्च** । ५ । ४ । १६० ॥ कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट्—**प्रवाणी**—तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाणी अस्य—निष्प्रवाणिः—पटः । समाप्तवानः । नव इत्यर्थः॥ **सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ** । २।२ । ३५ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः।अत एव ज्ञापकाद् (**व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः**)।चित्रगुः॥(**सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्**) । सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ (**मिथोऽनयोः समासे संख्यापूर्वम्**) शब्दपरविप्रतिषेधात्—द्व्यन्यः ॥ (**संख्याया अल्पीयस्याः**) । द्वित्राः । (**द्वन्द्वेऽपि**) । द्वादश ॥ (**वा प्रियस्य**)॥ गुडप्रियः, प्रियगुडः । (**गड्वादेः परा सप्तमी**) । गडुकण्ठः । क्वचिन्न—वहेगडुः ॥ **निष्ठा** । २ । २ । ३६ ॥ निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ (**जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या**)॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । **प्रायिकं चेदम्**—कृतकटः, पीतोदकः ॥ **वाहिताग्न्यादिषु** । २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्निः, अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ (**प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ**) । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न—विवृतासिः ॥ ॥ **इति बहुव्रीहिः** ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ॥ अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते, स द्वन्द्वः।समुच्चयाऽन्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराः—**चार्थाः** । परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नन्वयः—**समुच्चयः**।अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वे—**अन्वाचयः** । मिलितानामन्वयः—**इतरेतरयोगः**। समूहः—**समाहारः**।तत्र ईश्वरं, गुरुं च,भजस्वेति समुच्चये,—भिक्षामट, गां चानयेत्यन्वाचये च, न समासः असामर्थ्यात्। धवखदिरौ, संज्ञापरिभाषम्।अनेकोक्तेः-होतृपोतृनेष्टोद्गातारः।द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु—होतापोतानेष्टोद्गातारः॥**राजदन्ता**

१ आहिताग्निः,जातपुत्रः,जातदन्तः, जातश्मश्रुः, तैलपीतः, घृतपीतः, ऊढभार्यः, गतार्थः, आकृतिगणोयमाहिताग्न्यादिः। तेन—गडुकण्ठ, अस्युद्यत, दण्डपाणि इत्यादि ज्ञेयम् ॥

२ राजदन्तः,अग्रेवणम्,लिप्तवासितम्,नग्नमुषितम्,सिक्तसंमृष्टम्, मृष्टलुञ्चितम्, अवक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोप्तम्,उप्तगाढम्,उलूखलमुसलम्,तण्डुलकिण्वम्, दृषदुपलम्, आरग्वायनबन्धकी, चित्ररथबाह्लीकम्, अवन्त्यश्मकम्, शूद्रार्यम्, स्नातकराजानौ, विष्वक्सेनार्जुनौ, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम्, (धर्मादिषूभयम्)—अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थकामौ, कामार्थौ, वैकारिमतम्, गोजवाजम्, गोपालधानीपुलासम्, पुलासककरण्डम्,

दिषु परम् । २ । २ । ३१ । एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा—राजदन्तः ॥ (धर्मादिष्वनियमः) । अर्थधर्मौ, धर्मार्थौ । दम्पती, जम्पती, जायापती—जायाशब्दस्य—जम्भावो दम्भावश्च वा, निपात्यते । आकृतिगणोऽयम्¹॥ द्वन्द्वे घि । २ । २ । ३२ ॥ द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च—हरिहरौ ॥ (अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे) । हरिगुरुहराः, हरिहरगुरवः ॥ अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥ इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥ (बहुष्वनियमः) । अश्वरथेन्द्राः, इन्द्राश्वरथाः ॥ (घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन) । इन्द्राग्नी ॥ अल्पाच्तरम् ।२।२।३४॥ शिवकेशवौ ॥ (ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणामानुपूर्व्येण) । हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समानाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ (लघ्वक्षरं पूर्वम्) । कुशकाशम् ॥ (अभ्यर्हितं च) । तापसपर्वतौ ॥ (वर्णानामानुपूर्व्येण) । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ (भ्रातुर्ज्यायसः) । युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥ एषां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥ अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥ चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् सिद्धस्योपन्यासे ॥ (स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्) ।उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ॥ यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुः तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्वः एकवत् स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवज्रौ—सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये—अर्धर्चादी ॥ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ॥ अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदकक्रमकम् ॥ जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ॥ प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्वः एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु—विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह—रूपरसौ, गमनाकुञ्चने ।जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु—बदरामलकानि ॥ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ॥ ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः एकवत् स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च—उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च—गङ्गाशोणम् ।कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च—कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने, मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं—नगरम्, शालूकिनी—ग्रामः—जाम्बवशालूकिन्यौ ॥क्षुद्रजन्तवः²

---

¹ स्थलपूलासम्, स्थूलपूलासम्, उशीरबीजम्, सिञ्जास्थम्, चित्रास्वाती, भार्यापती, दम्पती, जम्पती, जायापती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रू, शिरोबीजम्, शिरोजानु, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ आकृतिगणोयं राजदन्तादिः ॥

² श्लो०-"क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः।शतं वा प्रसृतौ येषां केचिदानकुलावधि"॥

। २ । ४ । ८ ॥ एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत् स्यात् । यूकालिक्षम् । आ नकुलात् क्षुद्र-जन्तवः ॥ **येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ९ ।** एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम्, गोव्याघ्रम्, काकोलूकमित्यादौ परत्वाद्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ॥ **शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥** अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षाऽयस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु--चण्डालमृतपाः ॥ **गवाश्वप्रभृतीनि च ।२।४।११॥** यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम्, दासीदासमित्यादि ॥ **विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥** वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च, प्राग्वद्वा । वृक्षादौ-**विशेषाणामेव** ग्रहणम्--प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम्, रुरुपृषताः । कुशकाशम्, कुशकाशाः । व्रीहियवम्, व्रीहियवाः । दधिघृतम्, दधिघृते । गोमहिषम्, गोमहिषाः । शुकबकम्, शुकबकाः । अश्ववडवम्, अश्ववडवौ । पूर्वापरम्, पूर्वापरे । अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे ॥ (**फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ।** बदराणि च आमलकानि च--बदरामलकम् (जातिरप्राणिनाम्)--इत्येकवद्भावः । नेह--बदरामलके, रथिकाश्वारोहौ, प्लक्षन्यग्रोधौ--इत्यादि। विभाषावृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनः **तेषां ग्रहणं**-(जातिरप्राणिनाम्)--इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । **पशुग्रहणं**--हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव, शकुनीनां तैरेव, उभयत्र द्वन्द्वः--अन्यैस्तु सह इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । **एवं** पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु--पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्--(पूर्ववदश्ववडवौ)--इति स्यात् ॥ **विप्रतिषिद्धं चाऽनधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ॥** विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम्, शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः--स विरुद्धार्थानां **यदि** भवति, **तर्हि** अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे--उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥ **न दधिपयआदीनि । २ । ४ । १४ ॥** एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी, इध्माबर्हिषी--निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे, वाङ्मनसे ॥ **अधिकरणैतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ॥** द्रव्यसंख्या-

१ गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुब्जवामनम्, कुब्जकिरातम्, पुत्रपौत्रम्, श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीप्रच्छदम्, शाटीपट्टिकम्, उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्, मूत्रशकृत्, मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदः, मांसशोणितम्, दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनशिरीषम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोलपम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम् ॥ वृत् ॥ एते गवाश्वप्रभृतयः ॥

२ दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ, प्रवर्ग्योपसदौ, शुक्लकृष्णौ, इध्माबर्हिषी, दीक्षातपसी, अध्ययनतपसी, उलूखलमुसले, आद्यवसाने, श्रद्धामेधे, ऋक्सामे, वाङ्मनसे ॥ वृत् ॥ इति दधिपयआदयः ॥

वर्गमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ॥ **विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥** अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं–दन्तोष्ठम् । उपदशाः–दन्तोष्ठाः ॥ **आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ॥** विद्यायोनिसंबन्धवाचिनाम् ऋदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ, होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । (पुत्रेऽन्यतरस्याम्) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः–पितापुत्रौ ॥ **देवताद्वंद्वे च । ६ । ३ । २६ ॥** इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ॥ **(वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः)** । अग्निवायू, वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं, नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥ **ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ॥** देवताद्वंद्वे इत्येव ॥ **अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ॥** अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥ **इद्वृद्धौ । ६ । ३ । २८ ॥** वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वंद्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य–आग्निमारुतं–कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य–आग्निवारुणम् । (देवताद्वंद्वे च)–इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये आनङमीत्वं च बाधित्वा इः । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । (नेन्द्रस्य परस्य)–इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ (विष्णौ न) आग्नावैष्णवम् ॥ **दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ॥** देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी, द्यावाक्षामा ॥ **दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ॥** दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ ॥ **(छन्दसि दृष्टानुविधिः)** । "द्यावा चिदस्मै पृथिवी" । "दिवस्पृथिव्योररतिम्" इत्यत्र पदकाराः विसर्गं पठन्ति ॥ **उषासोषसः । ६ । ३ । ३१ ॥** उषस्शब्दस्य उषासादेशः देवताद्वंद्वे । उषासासूर्यम् ॥ **मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥** मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ ॥ **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ॥** चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वात् टच् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च–वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

॥ इति द्वन्द्वः ॥

॥ अथैकशेषवृत्तिः ॥

सरूपाणाम्–रामौ, रामाः ॥ **(विरूपाणामपि समानार्थानाम्)** । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च–वक्रदण्डौ, कुटिलदण्डौ ॥ **वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ॥** यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च–गार्ग्यौ । वृद्धः[1] किम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ ॥ कृत्स्नं किम् ।

---

१ वृद्धपदं पाणिन्युक्तगोत्रे प्राचीनैः प्रयुक्तम् । "अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम्" इति तैः परिभाषणात् । अन्तर्हितम्–पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः ।

गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥ **स्त्रीपुंवच्च । १ । २ । ६६ ॥** यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते। तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने (यञञोश्च)-- इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥ **पुमान् स्त्रिया । १ । २ । ६७ ॥** स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च–हंसौ ॥ **भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १ । २ । ६८ ॥** भ्राता च स्वसा च–भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च–पुत्रौ ॥ **नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।१।२।६९॥** अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते, तच्च वा एकवत्–स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः । शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रम् । तदिदं । शुक्लम, तानीमानि–शुक्लानि ॥ **पिता मात्रा । १ । २ । ७० ॥** मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ वा ॥ **श्वशुरः श्वश्र्वा । १ । २ । ७१ ॥** श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते,तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्।श्वश्रूश्च श्वशुरश्च–श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौवा॥**त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥** सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च–तौ ॥ (**त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते**) स च यश्च यौ ॥(**पूर्वशेषोऽपि दृश्यते**)--इति **भाष्यम्** ॥स च यश्च–तौ ॥ (त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति) सा च देवदत्तश्च–तौ, तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि पुन्नपुंसकयोस्तु–परत्वान्नपुंसकं शिष्यते–'तच्च देवदत्तश्च-ते'॥(**अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्**) कुक्कुटमयूर्यौ इमे । मयूरीकुक्कुटौ इमौ। तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यौ–ते ॥ **ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥** एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । (पुमान् स्त्रिया)–इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । संघेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे ॥ (**अनेकशफेष्विति वाच्यम्**) अश्वा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृते अनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वो न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ–(समासस्य)–इत्यन्तोदात्तः, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न, पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥ ॥**इत्येकशेषः**॥

॥ अथ सर्वसमासशेषः ॥

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च–वृत्तयः । परार्थाभिधानं–वृत्तिः । वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यं--**विग्रहः** । स द्विधा–लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुः **लौकिकः**।प्रयोगाऽनर्होऽसाधुः **अलौकिकः**।यथा--राज्ञः पुरुषः।राजन् अस् पुरुष सु इत्यविग्रहो **नित्यसमासः**, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विधः इति मायोवादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि (सह सुपा) इति विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानः।–**अव्ययीभावः**, उत्तरपदार्थप्रधानः–**तत्पुरुषः**, अन्यपदार्थप्रधानः–**बहुव्रीहिः**, उभयपदार्थप्रधानः–**द्वन्द्वः**, इत्यपि **प्राचां** प्रवादः मायोभिमायः ।

---

१ त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ।

'सूपमति' 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्याद्यव्ययीभावे, 'अतिमालादौ' तत्पुरुषे, 'द्वित्राः' इत्यादिबहुव्रीहौ 'दन्तोष्ठम्' इत्यादि द्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः–**कर्मधारयः**। तद्विशेषः–**द्विगुः** अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव, तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् ॥ **किं च** "सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ॥ सुबन्तेनेति विज्ञेयः **समासः षड्विधो बुधैः**" ॥१॥ सुपां–सुपा–राजपुरुषः, तिङा–पर्यभूषत्, नाम्ना–कुम्भकारः, धातुना–कटप्रूः, अजस्रम्, । तिङां–तिङा–पिबत खादता, खादतमोदता । तिङां सुपा–कृन्तविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा–कृन्तविचक्षणा । (एहीडादयोऽन्यपदार्थे) इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥ ॥ **इति सर्वसमासशेषः** ॥ ॥ ॥

ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ॥ अ अनक्षे इति च्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः स्यात्, अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्द्धर्चः । **(अनृचबह्वृचावध्येतर्येव)** नेह–अनृक् साम बह्वृक् सूक्तम् । विष्णोः पूः–विष्णुपुरम्–क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं–सरः ॥ **द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्** । ६ । ३ । ९७ ॥ अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत् स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति–द्वीपम्, अन्तरीपम्, प्रतीपम्, समीपम् "समापो देवयजनम्" इति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह–स्वप्, स्वपी ॥ (अवर्णान्ताद्वा) प्रेपम्, परेपम्, प्रापम्, परापम् ॥ **ऊदनोर्देशे** । ६ । ३ । ९८ । अनोः परस्य–आपस्य ऊत् स्याद्देशे । अनूपो–देशः । राजधुरा । अक्षे तु–अक्षधूः, दृढधूरक्षः सखिपथः, रम्यपथः, देशः ॥ **अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः** । ५ । ४ । ७५ ॥ एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम्, अनुसामम्, अवसामम् । प्रतिलोमम्, अनुलोमम्, अवलोमम् । **(कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते)** कृष्णभूमः, उदग्भूमः, पाण्डुभूमः, द्विभूमः,–प्रासादः ॥ **(संख्यायानदीगोदावरीभ्यां च)** पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । (अज् इति) **योगविभागादन्यत्रापि**–पद्मनाभः ॥ **अक्ष्णोऽदर्शनात्** । ५ । ४ । ७६ ॥ अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव–गवाक्षः ॥ **अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाऽक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाऽहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः** । ५ । ४ । ७७ ॥ एते पञ्चविंशतिः अजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः–अविद्यमानानि चत्वारि अस्य–अचतुरः, विचतुरः, सुचतुरः ॥ **(त्र्युपाभ्यां चतुरोजिष्यते)** । त्रिचतुराः चतुर्णां समीपे–उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः–स्त्रीपुंसौ, धेन्वनडुहौ, ऋक्सामे, वाङ्मनसे, अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम्, दाराश्च गावश्च–दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च–ऊर्वष्ठीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम्, निपात-

नात्पादशब्दस्य पद्भावः। नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम्, रात्रौ च दिवा च—रात्रिन्दिवम्,—रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते। अहनि च दिवा च—अहर्दिवम्—वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते। अहन्यहनीत्यर्थः। सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः। बहुव्रीहौ तु सरजः पङ्कजम्। निश्चितं श्रेयः—निश्श्रेयसम्—तत्पुरुष एव। नेह—निश्श्रेयान् पुरुषः। पुरुषस्यायुः—पुरुषायुषम्। ततो द्विगू—द्व्यायुषम्, त्र्यायुषम्। ततो द्वन्द्वः—ऋग्यजुषम्। ततस्त्रयः—कर्मधारयाः—जातोक्षः, महोक्षः, वृद्धोक्षः। शुनः समीपम्—उपशुनम्—टिलोपाभावः, सम्प्रसारणं च, निपात्यते। गोष्ठे श्वा—गोष्ठश्वः॥ **ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः। ५। ४। ७८॥** अच् स्यात्। ब्रह्मवर्चसम्। हस्तिवर्चसम्॥ **(पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्)**। पल्य[1]वर्चसम्। राजवर्चसम्॥ **अवसमन्धेभ्यस्तमसः। ५। ४। ७९॥** अवतमसम्। सन्तमसम्। अन्धयतीत्यन्धं—पचाद्यच्। अन्धं तमः—अन्धतमसम्॥ **श्वसो वसीयश्श्रेयसः। ५। ४। ८०॥** वसुशब्दः प्रशस्तवाची। ततः ईयसुनि—वसीयः। श्वश्शब्दः—उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः—श्वोवसीयसम्, श्वश्श्रेयसं ते भूयात्॥ **अन्ववतप्ताद्रहसः। ५। ४। ८१॥** अनुरहसम्। अवरहसम्। तप्तरहसम्॥ **प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्। ५। ४। ८२॥** उरसि प्रति प्रत्युरसम्—विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः॥ **अनुगवमायामे। ५। ४। ८३॥** एतन्निपात्यते दीर्घत्वे। अनुगवं यानम्—(यस्य चायामः)—इति समासः॥ **द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः। ५। ४। ८४॥** अच्प्रत्ययष्टिलोपः, समासश्च, निपात्यते। यावती प्रकृतौ वेदिः ततो द्विगुणा, त्रिगुणा वा,—अश्वमेधादौ। तत्रेदं निपातनम्। वेदिरिति किम्। द्विस्तावती, त्रिस्तावती, रज्जुः॥ **उपसर्गादध्वनः। ५। ४। ८५॥** प्रगतोध्वानं—प्राध्वो रथः॥ **न पूजनात्। ५। ४। ६९॥** पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ताः न स्युः। सुराजा, अतिराजा॥ **(स्वतिभ्यामेव)**। नेह—परमराजः। पूजनात्किम्। गामतिक्रान्तः—अतिगवः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेव अयं निषेधः। नेह—सुसक्थः, स्वक्षः॥ **किमः क्षेपे। ५। ४। ७०॥** क्षेपे यः किंशब्दः ततः परं यत् तदन्तात्समासान्ता न स्युः। कुत्सितो राजा—किंराजा, किंसखा, किंगौः। क्षेपे किम्। किंराजः, किंसखः, किंगवः॥ **नञस्तत्पुरुषात्। ५। ४। ७१॥** समासान्तो न। अराजा, असखा। तत्पुरुषात्किम्। अधुरं—शकटम्॥ **पथो विभाषा। ५। ४। ७२॥** नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः। अपथम्, अपन्थाः। तत्पुरुषादित्येव। अपथो देशः, अपथं वर्तते॥ ॥ **इति समासान्ताः** ॥ ॥ ॥

अलुगुत्तरपदे। ६। ३। १॥ अलुगधिकारः प्रागानङः। उत्तरपदाधिकारस्त्वापा[2]दपरिसमाप्तेः॥ **पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः[3]। ६। ३। २॥** एभ्यः पञ्चम्याः अलुक्

१ पल्यः मांसभक्षकः।
२ पदद्वयम्। एवमग्रेपि।
३ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणीति सूत्रपठित एव स्तोकादिः।

स्यादुत्तरपदे ॥ स्तोकान्मुक्तः । **एवम्**—अन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् । निष्क्रान्तः स्तोकात्—निस्तोकः ॥ (**ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्**) ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचाराद्—ब्राह्मणानि । तानि शंसतीति—ब्राह्मणाच्छंसी—ऋत्विग्विशेषः । (**द्वितीयार्थे पञ्चमी**)—उपसंख्यानादेव॥**ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः॥६ । ३ । ३ ॥** ओजसाकृतमित्यादि ॥ (**अञ्जस उपसंख्यानम्**) । अञ्जसा कृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ (**पुंसानुजो जनुषान्ध इति च**) । यस्य अग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धः—जात्यन्धः ॥ **मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ॥** मनसागुप्ता ॥ **आज्ञायिनि च । ६ । ३ । ५ ॥** मनस इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य-मनसाज्ञायी ॥ **आत्मनश्च ।६। ३ । ६॥** आत्मनस्तृतीयायाः अलुक् स्यात् ॥ (**पूरण इति वक्तव्यम्**) पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः, आत्मना पञ्चमः । "जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव" इति बहुव्रीहिर्बोध्यः । पूरणे किम् । आत्मकृतम् ॥ **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ ॥** आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम्, आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । (चतुर्थी)—इति **योगविभागात्समासः** ॥ **परस्य च । ६ ।३।८॥** परस्मैपदम्, परस्मैभाषा ॥ **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ॥** हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ॥ **गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ९५ ॥** आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवाऽलुक्—युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः—अत्र (संज्ञायाम्)—इति सप्तमीसमासः ॥ (**हृद्द्युभ्यां च**) । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥ **कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ॥** प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्याः अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्—कारनाम्न्येव, प्राचामेव, हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देशीयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटो—रणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः—नदीदोहः ॥ **मध्याद्गुरौ । ६ । ३ । ११ ॥** मध्येगुरुः ॥ (**अन्ताच्च**) अन्तेगुरुः ॥ **अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ॥** कण्ठेकालः, उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् । मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य—मुखकामः ॥ **बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ॥** हलदन्तात्सप्तम्याः अलुक् । हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः । हलदन्तेति किम् । गुप्तिबन्धः ॥ **तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४ ॥** स्तम्बेरमः, स्तम्बरमः । कर्णेजपः, कर्णजपः । क्वचिन्न—कुरुचरः ॥ **प्रावृट्शरत्कालदिवां जे । ६ । ३ । १५ ॥** प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥ **विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ६ । ३ । १६ ॥** एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः, वर्षजः । क्षरेजः, क्षरजः । शरे-

---

१ अप्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानं—शस्त्रम् ।

२ आत्मनश्च पूरण इति विशिष्टं सूत्रं काशिकाकृत्पाठः । आत्मनश्च पूरणे इति वार्तिकमिति लघुशब्देन्दुशेखरे । हरदत्तोऽप्येवम् ।

जः, अरजः । वरेजः, वरजः ॥ **घकालतनेषु कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ।** सप्तम्या विभाषा लुक् स्यात् । घे–पूर्वाह्णेतरे, पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णेतमे, पूर्वाह्णतमे । काले–पूर्वाह्णेकाले, पूर्वाह्णकाले । तने–पूर्वाह्णेतने, पूर्वाह्णतने ॥ **शयवासवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ ॥** खेशयः, खशयः । ग्रामेवासः, ग्रामवासः । ग्रामेवासी, ग्रामवासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः (**अपोयोनियन्मतुषु**) अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सः–अप्सुयोनिः । अप्सु भवोप्सव्यः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ ॥ **नेन्सिद्धबध्नातिषु च । ६ । ३ । १९ ॥** इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुङ्न । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबद्धः । **स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ॥** सप्तम्याः,अलुङ्न । समस्थः । भाषायां किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ॥ **षष्ठ्या आक्रोशे । ६ । ३ । २१** चौरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ (**वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु**) । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ **आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च)** । अमुष्यापत्यम् आमुष्यायणः नडादित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । एवम् । आमुष्यकुलिका ॥ **देवानां प्रिय इति च मूर्खे)** । अन्यत्र देवप्रियः ॥ **(शेपपुच्छलांगूलेषु शुनः)** । शुनःशेपः । शुनःपुच्छः।शुनोलाङ्गूलः ॥ **(दिवश्च दासे)** । दिवोदासः॥**पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ।** षष्ठ्याः पुत्रे परे अलुग्वा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः, दासीपुत्रः । निन्दायां किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ॥ **ऋतोविद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ॥** विद्यासंबन्धयोनिसंबंधवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः (**विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्**) नेह । होतृधनम् ॥ **विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ॥** ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः ॥ **मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५ ॥** आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा, मातुःस्वसा । पितुःष्वसा,पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु ॥ **मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ॥** आभ्यां परस्य स्वसुः । सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा । असमासे तु मातुःस्वसा, पितुःस्वसा॥ **इत्यलुक्समासः ॥**

॥ **घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ॥** भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्यात् घादिषु परेषु, चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा, ब्राह्मणितमा, ब्राह्मणिरूपा, ब्राह्मणिकल्पा, ब्राह्मणिचेली, ब्राह्मणिब्रुवा, ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । ब्रूञः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते। चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि। तैः (कुत्सितानि कुत्सनैः) इति समासः । ङ्यः किम् । दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा, कुवली-

तरा ॥ **नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्** । ६ । ३ । ४४ ॥ अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तस्यैकाचश्च । घादिषु ह्रस्वौ वा स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा, ब्रह्मबन्धूतरा । स्त्रीतरा, स्त्रितरा ॥ (कृन्नद्या न) । लक्ष्मीतरा ॥ **उगितश्च** । ६ । ३ । ४५ ॥ उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तसिलादिष्विति पुंवत् । विद्वत्तरा । **वृत्त्यादिषु** विदुषीतरेत्यप्युदाहृतम् ॥ **तन्निर्मूलम्** ॥ **हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु** । ६ । ३ । ५० ॥ हृदयं लिखतीति-हृल्लेखः ॥ हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं-हार्दम् । हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः।लेखग्रहणमेव ज्ञापकम्-(**उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति**) **इति**॥**वा शोकष्यञ्रोगेषु**।६।३।५१ ॥ हृच्छोकः हृदयशोकः।सौहार्द्यम्,सौहृदय्यम्। हृद्रोगः,हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥ **पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु** । ६ । ३ । ५२ ॥ एषूत्तरपदेषु पादस्य पदेति अदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः-(अज्यतिभ्यां पादे च)-इतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो: निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ॥ **पद्यत्यतदर्थे** । ६ । ३ । ५३ ॥ पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं-पाद्यम् । (पादार्घाभ्यां च) इति यत् ॥ **(इके चरतावुपसंख्यानम्)** । पादाभ्यां चरति-पदिकः-पर्पादित्वात् ष्ठन् ॥ **हिमकाषिहतिषु च** । ६ । ३ । ५४ । पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ॥ **ऋचः शे** । ६ । ३ । ५५ ॥ ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं-पच्छः-शंसति । पादम्पादमित्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः-कार्षापणं ददाति ॥ **वा घोषमिश्रशब्देषु** । ६ । ३ । ५६ ॥ पादस्य पत् । पद्घोषः,पादघोषः । पन्मिश्रः पादमिश्रः । पच्छब्दः, पादशब्दः ॥ **(निष्के चेति वाच्यम्)** । पन्निष्कः, पादनिष्कः ॥ **उदकस्योदः संज्ञायाम्** । ६ । ३ । ५७ ॥ उदमेघः । **(उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्)** । क्षीरोदः ॥ **पेषंवासवाहनधिषु च** । ६ । ३ । ५८ ॥ उदपेषं पिनष्टि ॥ उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ॥ **एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्** । ६ । ३ । ५९ ॥ उदकुम्भः,उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूरयितव्येति किम् । उदकपर्वतः ॥ **मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च** । ६ । ३ । ६० ॥ उदमन्थः, उदकमन्थः । उदौदनः, उदकौदनः ॥ **इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य** । ६। ३।६१॥इगन्तस्य अङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः, ग्रामणीपुत्रः।इकः किम् । रमापतिः ।अङ्य इति किम् । गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ **(इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम्)**।श्रीमदः । भ्रूभङ्गः । शुक्लीभावः॥ **(अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्)** । भ्रुकुंसः, भ्रुकुटिः, भ्रूकुंसः, भ्रूकुटिः । **अकारोऽभेन**

विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । भ्रकुंसः, भ्रकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं, शोभा वा, यस्य सः—स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः—कौटिल्यम् ॥ **एकतद्धिते च । ६।३।६२** ॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते, उत्तरपदे च एकस्या आगतम्—एकरूप्यम् ॥ एकक्षीरम् ॥ **ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३** ॥ रेवतिपुत्रः।अजक्षीरम् ॥ **त्वे च ।६ । ३ । ६४** ॥ त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम्, अजात्वम् । रोहिणित्वम्, रोहिणीत्वम् ॥ **ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३** ॥ ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ॥ **संप्रसारणस्य । ६ । ३ । १३९** ॥ संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः—कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । **व्यवस्थितविभाषया** ह्रस्वो न **(स्त्रीप्रत्यये चाऽनुपसर्जने न)**—इति तदादिनियमप्रतिषेधात्—परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह—अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥ **बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १ । १४** ॥ बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति—कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्यायाः बन्धुः—कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ **(मातज्मातृकमातृषु वा)** कारीषगन्धीमातः, कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः, कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनात्—**(मातृशब्दस्य मातजादेशः कब्विकल्पश्च)** ।बहुव्रीहावेवेदम्।नेह—कारीषगन्ध्याया माता-कारीषगन्ध्यामाता।चित्त्वसामर्थ्यात्—(चित्स्वरोबहुव्रीहिस्वरं बाधते)॥**इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु**।६।३।६५॥इष्टकादीनां,तदन्तानां च,पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्केष्टकचितम्। इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम्। मालभारी। उत्पलमालभारी॥**कारेसत्याऽगदस्य । ६ । ३ । ७०** ॥ मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । आगदङ्कारः ॥ **(अस्तोश्चेति वक्तव्यम्।)** अस्तुङ्कारः ॥ **(धेनोर्भव्यायाम्)** धेनुम्भव्या ॥ **(लोकस्य पृणे)** लोकम्पृणः । पृण इति-मूलविभुजादित्वात्कः ॥ **(इत्येऽनभ्याशस्य)** अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ **(भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे)** भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः ॥ **(गिलेऽगिलस्य)** तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः । **(गिलगिले च)**। तिमिङ्गिलगिलः॥ **(उष्णभद्रयोः करणे)** उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥ **रात्रेः कृति विभाषा । ६ । ३ । ७२** ॥ रात्रिञ्चरः, रात्रिचरः । रात्रिमटः, रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु अरुर्द्विषदिति नित्यमेव **वक्ष्यते** । रात्रिमन्यः ॥ **सहस्य सः संज्ञायाम् । ३ । ६ । ७८** ॥ उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा ॥ **ग्रन्थान्ताऽधिके च । ६ । ३ । ७९** ॥ अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं—ज्योतिषमधीते ।

सद्रोणा–खारी ॥ **द्वितीये चाऽनुपाख्ये । ६ । ३ । ८० ॥** अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका–निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ॥ **समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ । ८४ ॥** समानस्य सः स्यादुत्तरपदे, न तु मूर्द्धादिषु । अनुभ्राता–सगर्भ्यः । अनुसखा–सयूथ्यः । यो नः–सनुत्यः–तत्र भव इत्यर्थे–(सगर्भसयूथसनुताद्यत्) । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमूर्द्धा, समानप्रभृतयः, समानोदर्काः । (समानस्य)–इति **योगोविभज्यते** । तेन–सपक्षः, साधर्म्यं, सजातीयमित्यादि सिद्धमिति **काशिका।अथवा** सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति–सदृशः सख्या–ससखीति–यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः–समानः पक्षोऽस्येत्यादि॥ **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८५ ॥** एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः–इत्यादि ॥ **चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ॥** ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । **चरणः**–शाखा ब्रह्म–वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि–ब्रह्म । तच्चरतीति–ब्रह्मचारी । समानः सः–सब्रह्मचारी॥**तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ ॥** तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः–एकगुरुकः । (समानतीर्थेवासी)–इति यत्प्रत्ययः ॥ **विभाषोदरे । ६ । ३ । ८८ ॥** यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः, समानोदर्यः ॥ **दृग्दृशवतुषु । ६ । ३ । ८९ ॥** सदृक् । सदृशः ॥ **(दृक्षे चेति वक्तव्यम्)** सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः ॥ **इदंकिमोरीश्की । ६ । ३ । ९० ॥** दृग्दृशवतुषु–इदम ईश्, किमः की, स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते ॥ **(दृक्षे चेति वक्तव्यम्)** । ईदृक्षः । कीदृक्षः (आ सर्वनाम्नः), (दृक्षे च),–तादृक्, तादृशः, तावान्, तादृक्षः ॥ दीर्घः । मत्वोत्वे–अमूदृक् अमूदृशः । अमूदृक्षः ॥ **समासेऽङ्गुलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ॥** अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ॥ **भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ॥** भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु–भीरोः स्थानम् ॥ **ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८ । ३ । ८३ ॥** अभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः ॥ **सुषामादिषु च । ८ । ३ । ९८ ॥** सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य–सुषामा, सुषन्धिः ॥ **(एति संज्ञायामगात्)** सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः ।

---

१ सुषामा, निःषामा, दुःषामा सुषेधः, निषेधः,दुःषेधः,सुषन्धिः, निषन्धिः,दुःषन्धिः,सुष्ठु, दुष्ठु, (गौरिषक्थः संज्ञायाम्) । प्रतिष्णिका, जलाषाहम्, नौषेचनम्, दुन्दुभिषेवणम्, (एतिसंज्ञायामगात्) हरिषेणः । (नक्षत्राद्वा,) हरिणीषेणः । आकृतिगणोयं सुषामादिः॥ ' एतिसंज्ञायामगात् ' ' नक्षत्राद्वा ' इति गणसूत्रे एवेति बृहच्छेखरलघुशेखरतत्वबोधिन्यादौस्पष्टम् ।

एति किम् । । हरिसक्थम् । संज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकारात्किम् । विष्वक्सेनः। इण्कोरित्येव–सर्वसेनः ॥ (नक्षत्राद्वा) एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा । रोहिणीषेणः,रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् । शतभिषक्सेनः । **आकृतिगणोयम्** ॥ **अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याऽन्यस्य दुगाशीराशास्थाऽऽस्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु । ६ । ३ । ९९** ॥ अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम् । अन्यस्य अन्येन, वा आशीः–अन्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः-अन्यत्कारकः अन्यस्यायम्–अन्यदीयः–गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥ **अर्थे विभाषा । ६ । ३।१००** अन्यदर्थः,अन्यार्थः ॥ **कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । १०१** ॥ अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः–कदश्वः, कदन्नम्।तत्पुरुषे किम्।कूष्ट्रो राजा॥(**त्रौ च**) कुत्सितास्त्रयःकत्रयः ॥ **रथवदयोश्च । ६ । ३ ।१०२** ॥ कद्रथः।कद्वदः॥**तृणे च जातौ।६।३।१०३** कत्तृणम् ॥ **का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४** ॥ कापथम् । काक्षः–अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥ **ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५**॥ ईषज्जलं–काजलम्। अजादावपि परत्वात्कादेशः–काम्लः ॥ **विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६** ॥ कापुरुषः, कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव–ईषत्पुरुषः। कापुरुषः ॥ **कवं चोष्णे । ६ । ३ ।१०७** ॥उष्णशब्दे उत्तरपदे–कवं,का च,वा स्यात् कवोष्णम्,कोष्णम्, कदुष्णम् ॥ **पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०९** ॥ पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषद् उदरंपृषोदरम्–तलोपः । वारिवाहको–बलाहकः–पूर्वपदस्य बः,उत्तरपदादेश्च लत्वम् ॥–भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् । गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥ **दिक्छब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा**) दक्षिणतारम्,दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम्, उत्तरतीरम् ॥ (**दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च**) दुःखेन दाश्यते-दूडाशः,दुःखेन नाश्यते-दूणाशः, दुःखेन दम्यते-दूडभः, खलू त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति-दूढ्यः–आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति-बृसी–ब्रुवच्छब्दस्य बृ आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । **आकृतिगणोयम्** ॥ **संहितायाम् । ६ । ३ । ११४** ॥ अधिकारोयम् ॥ **कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाऽष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य । ६ । ३ । ११५** ॥ कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः, अष्टकर्णः, पञ्चकर्णः, मणिकर्णः, भिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः,

---

१ पृषोदर, पृषोत्थान, बलाहक, जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, बृसी, मयूर ॥ पृषोदरादिराकृतिगणः ॥

छिद्रकर्णः, स्रुवकर्णः, स्वस्तिककर्णः ॥ **नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ । ६ । ३ । ११६ ॥** क्विबन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वाविति किम् । परिणहनम् । (विभाषा पुरुषे)—इत्यतोमण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते । **सा च व्यवस्थिता** । तेन गतिकारकयोरेव । नेह—पटुरुक्, तिग्मरुक् ॥ **वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् । ६ । ३ । ११७ ॥** कोटरादीनां वने परे, किंशुलुकादीनां गिरौपरे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥ **वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराऽग्रेभ्यः।८। ४ । ४ ।** वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं, नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे-अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा ॥ किंशुलुका गिरिः ॥ **वले । ६ । ३ । ११८ ॥** वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः ॥ **मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११९ ॥** अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बह्वचः किम् । व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह—वलयवती ॥ **शरादीनां च । ६ । ३ । १२० ॥** शरावती ॥ **इको वहेऽपीलोः । ६ । ३ । १२१ ।** इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम् । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् । **(अपील्वादीनामिति वाच्यम्)** दारुवहम् ॥ **उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । ६ । ३ । १२२ ॥** उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्घञन्ते परे, न तु मनुष्ये परीपाकः, परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ॥ **इकः काशे ॥ । ६ । ३ । १२३ ॥** इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् । प्रकाशः ॥ **अष्टनः संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२५ ॥** उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः ॥ **चितेः कपि । ६ । ३ । १२७ ॥** एकचितीकः ॥ **नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२९ ॥** विश्वानरः । **मित्रे चर्षौ । ६ । ३ । १३० ॥**

---

१ कोटर, मिश्रक, सिध्रक, पुरग, शारिक, ॥ इति कोटरादिः ॥
२ किंशुलुक, शाव, नड, अञ्जन, भञ्जन, लोहित, कुक्कुट ॥ इति किंशुलुकादिः ॥
३ अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारंडव, चक्रवाक, ॥ इत्यजिरादिः ॥
४ शर, वंश, धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु ॥ इति शरादिराकृतिगणः ॥
५ पील्वादिराकृतिगणः ॥
६ (अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम्) प्रसेवः । प्रसारः । प्रहारः॥ (सादकारयोः कृत्रिमे) "एषोऽस्य प्रासादः,एषोऽस्य प्राकारः,कृत्रिमइति किमर्थम्।एषोऽस्य प्रसादः,प्रकारः"॥(प्रतिवेशादीनां विभाषा) "प्रतिवेशः,प्रतीवेशः।प्रतिकारः,प्रतीकारः।बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपंचः"॥

विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वामित्रो माणवकः॥ (**शुनोदन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः**) श्वादन्तः इत्यादि। **प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाऽऽम्रकार्श्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ॥** एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्श्यवणम् । इह षात्परत्वात् णत्वम् ॥ **विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः । ८ । ४ । ६ ॥** एभ्योवनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्, दूर्वावनम् । शिरीषवनम्, शिरीषवणम् ॥ (**द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव**) । नेह देवदारुवनम् ॥ (**इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः**) । इरिकावनम्, मिरिकावनम्॥ **वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ॥** आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । (**वहतेर्ल्युटि वृद्धिः**)—इहैव सूत्रे निपातनात् । **पानं देशे ।८।४।९॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्देशे गम्ये। क्षीरं पानं येषां ते-क्षीरपाणाः—उशीनराः । सुरापाणाः-प्राच्याः । पीयते इति-पानम्—कर्मणि ल्युट् ॥ **वा भावकरणयोः । ८ । ४ । १० ॥** पानस्येत्येव । क्षीरपानम्, क्षीरपाणम्॥ (**गिरिनद्यादीनां वा**) । गिरिनदी, गिरिणदी । चक्रनितम्बा, चक्रणितम्बा ॥ **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते—माषवापिणौ । नुमि—व्रीहिवापाणि । विभक्तौ—माषवापेण । पक्षे—माषवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह—गर्गाणां भगिनी—गर्गभगिनी । अत एव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम् । न तूत्तरपदस्य। किं च प्रहिण्वन्नित्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न ॥ (**युवादेर्न**) रम्ययूना । परिपक्वानि । (एकाजुत्तरपदे णः) नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि—क्षीरपाणि । विभक्तौ—क्षीरपेण,रम्यवीणा ॥ **कुमति च ॥ । ८ । ४ । १३ ॥** कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ, हरिकामाणि, हरिकामेण ॥ **पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ।** पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन, चतुरङ्गयोगेन ॥ (**अतद्धित इति वाच्यम्**) आर्द्रगोमयेण, शुष्कगोमयेण ॥ **कुस्तुम्बुरूणि जातिः । ६ । १ । १४३ ॥** अत्र सुण्निपात्यते । कुस्तुम्बुरुः—धान्याकम् । क्लीबत्वम् अतन्त्रम् । जाति किम् । कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ॥ **अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६ । १ ।**

---

१ अन्येषामपीति सूत्रस्थाभियुक्तोक्तिरियम् ॥
२ कार्ष्येति सूत्रे उदाहरणे च क्वचिन्मूर्धन्य पाठोऽपि दृश्यते ॥
३ इरिका, मिरिका, तिमिरा ॥ इरिकादिराकृतिगणः ॥
४ गिरिनदी, गिरिनख, गिरिनड्ड, गिरिनितम्ब, चक्रनदी,चक्रनितम्ब, तूर्यमान,माषोन, आर्गयन ॥ गिरिनद्यादिराकृतिगणः ॥
५ " इजादेस्सनुमः" इति सूत्रस्थकौमुद्यासह विरुद्धम् ।
६ रम्ययुवन्, परिपक्व, युवादिराकृतिगणः ॥ समस्ता श्शब्दा । एवात्र पठचन्ते सर्वे ॥

। १४४ ॥ सुण्निपात्यते । अपरस्पराः-सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः॥ **गोष्पदं सेविताऽसेवितप्रमाणेषु । ६ । १ । १४५ ॥** सुट्, सस्य षत्वं च, निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितानि गोष्पदः । असेविते—अगोष्पदानि अरण्यानि । प्रमाणे—गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः पदं—गोपदम् ॥ **आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । ६ । १ । १४६ ॥** आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते। आस्पदम् । प्रेति किम् । आ पदादापदम् ॥ **आश्चर्यमनित्ये । ६ । १ । १४७ ॥** अद्भुते सुट् । आश्चर्यं-यदि स भुञ्जीत । अनित्ये किम् । आचर्यं—कर्म शोभनम् ॥ **वर्चस्केऽवस्करः । ६ । १ । १४८ ॥** कुत्सितं वर्चः वर्चस्कम् । अन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इति—अवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः ॥ **अपस्करो रथाङ्गम् । ६ । १ । १४९ ॥** अपकरः अन्यः ॥ **विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा । ६ । १ ।१५०॥** पक्ष-विकिरः । वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति **वृत्तिः॥ तन्न॥ भाष्यविरोधात्॥ प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ॥** (कश गतिशासनयोः) इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते, षत्वं च । सहायः, पुरोयायी वा,—प्रतिष्कशः—इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः कशां—प्रतिकशः—अश्वः॥ **यद्यपि** कशेरेव कशा। **तथापि** कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गोन्न । **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ॥** हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषीति किम्। प्रकण्वः—देशः। हरिचन्द्रः—माणवकः ॥ **मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४॥** मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः। तस्य सुड्, इनिश्च,—निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरः ग्राहः । मकरी—समुद्रः ॥ **कास्तीराऽजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ॥** ईषत्तीरमस्यास्तीति—कास्तीरं नाम—नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति—अजस्तुन्दं नाम—नगरम् । नगरे किम् ॥ कातीरम्, अजतुन्दम् । **कारस्करो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ॥** कारं करोतीति—कारस्करः—वृक्षः । अन्यत्र—कारकरः ॥ **केचित्तु** कस्कादिष्विदं **पठन्ति न सूत्रेषु ॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६ ।१।१५७ ॥** एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः, किष्किन्धा ॥(**तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः—सुट्, तलोपश्च**)। तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारोऽपि बोध्यः। तद्बृहतोः—दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु—सुट् । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः ॥ (**प्रायस्य चित्तिचित्तयोः**)॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम्। वनस्पतिः इत्यादि । **आकृतिगणोयम् ॥**

॥ इति समासाश्रयविधयः ॥ ❀

---

१ पारस्करो देशः, कारस्करो वृक्षः, रथस्था नदी, किष्कुः॥ प्रमाणम्, किष्किन्धा गुहा(तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्, तलोपश्च) (प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि च)(प्रायस्य चित्तिचित्तयोः) ॥ पारस्करादिराकृतिगणः ॥

२ (प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा) इति भाष्यम् ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा । ४ । १ । ८२ ॥ इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं **परिनिष्ठितत्वम्** । कृतसन्धिकार्यमिति यावत् ॥ **प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ।** तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥ **अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥** एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः ॥ **तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥** ञिति, णिति च,–तद्धिते परे अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥ **किति च । ७।२। ११८ ॥** किति तद्धिते च तथा अश्वपतेरपत्यादि-आश्वपतम्, गाणपतम् । गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ॥ **दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः । ४ । १ । ८५ ॥** दित्यादिभ्यः, पत्युत्तरपदाच्च,–प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् । अणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा–आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ **(यमाच्च)–इति काशिकायाम्** ॥ याम्यः **(पृथिव्या ञाऽञौ)** । पार्थिवा । पार्थिवी । **(देवाद्यञञौ)** दैव्यम् । दैवम् । **(बहिषष्टिलोपो यञ्च)** । बाह्यः ॥ **(ईकक्च)** बाहीकः **(स्थाम्नोऽकारः)** अश्वत्थामः । पृषोदरादित्वात्सस्य तः ॥ **(भवार्थे तु लुग्वाच्यः)** ॥ अश्वत्थामा ॥ **(लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः)** । बाह्वादीञोऽपवादः । उडुलोमाः, उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः । **(गोरजादिप्रसङ्गे यत्)** । गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं–गोरूप्यम्, गोमयम् ॥ **उत्सादिभ्योऽञ् । ४।१।८६॥** औत्सः॥ **(अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः)** । अग्नेरपत्यादि । आग्नेयम्, कालेयम् ॥ **इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥**

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ४ । १ । ८७ ॥ धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात्–नञ्स्नञौ स्तः। स्त्रैणः।पौंस्नः।**(वत्यर्थे न)**।(स्त्री पुंवच्च)इति ज्ञापकात् । स्त्रीवत्, पुंवत् ॥ **द्विगोर्लुगनपत्ये । ४ । १ । ८८ ।** द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः–पञ्चकपालः । द्विगुनिमित्तस्येति किम् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं–पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् । पञ्चगर्गरूप्यम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं-द्वैमित्रिः ॥ **गोत्रेऽलुगचि । ४ । १ । ८९ ॥** अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्य अलुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः–वृद्धाच्छः ॥ **आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६ । १ । १५१ ॥** हलःपरस्याऽऽपत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे,नत्वाका-

---

१ अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, क्षत्रपति ॥ इत्यश्वपत्यादिः ॥

२ उत्स, उदपान, विकिर, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, (बष्कयाऽसे)धेनु, पृथ्वी, पंक्ति, जगती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण, उदस्थान देशे, पृषदंश, भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बृहत्, महत्, सत्वर, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान उष्णिक्, ककुभ, सुवर्ण, देव, ग्रीष्माच्छन्दसि ॥ इत्युत्सादिः ॥

रे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गेभ्यो हितं-गर्गीयम् । अचि किम् । गर्गेभ्यः आगतं-गर्गरूप्यम् ॥ **यूनि लुक् । ४ । १ । ९० ॥** अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं-ग्लुचुकायनिः-वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यण्-ग्लौचुकायनः । तस्य च्छात्रोऽपि-ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न ॥ ॥ **पैलादिभ्यश्च । २ । ४ । ५९ ॥** एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । (पीलाया वा इत्यण् । तस्माद्-(अणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य लुक्-पैलः-पिता, पुत्रश्च ॥ **(तद्राजाच्चाणः)** द्व्यञ्मगधेत्यणणन्तादाङ्गशब्दाद् (अणो द्व्यचः) इति फिञो लुक्-आङ्गः पिता, पुत्रश्च ॥ **इञः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ॥** गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्यापत्यम्-(अत इञ्) । (यञिञोश्च)-इति फक्-पान्नागारिः-पिता, पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः-पिता दाक्षायणः-पुत्रः ॥ **न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ॥** तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलः-ततः इञि फक्-तौल्वलिः-पिता तौल्वलायनः-पुत्रः ॥ **फक्फिञोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ९१ ॥** (यूनि लुग्) इति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य च्छात्राः-कातीयाः, कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा-यास्कायनिः । (अणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य) च्छात्राः-यास्कीयाः, यास्कायनीयाः ॥ **तस्यापत्यम् । ४ । १ । ९२ ॥** षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च, प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यं-औपगवः । **(आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते) ॥ (तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥)** योगविभागस्तु भानोरपत्यं-भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया सावुत्थितिर्मा भूत् । समर्थपरिभाषया नेह-वस्त्रम्-उपगोः अपत्यं-चैत्रस्य । प्रथमात् किम् । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे मा भूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि—उपग्वपत्यम् । जातित्वात् ङीष्—औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः ॥ **अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४ । १ । १६२ ॥** अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥ **जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ॥** वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यात् । न तु गोत्रसंज्ञम् ॥ **भ्रात-**

---

१ पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यंकामि, राहवि, रावणि, औदञ्चि, औदव्रजि, औदमेघि औदमज्जि, औदभृज्जि, दैवस्थानि, पैंगलौदायनि, राहक्षति, भौलिङ्गि, राणि, औदन्यि, औद्गाहमानि, औज्जिहानि, औदशुद्धि, (तद्राजाच्चाणः) । आकृतिगणोऽयं इति, पैलादिः ॥

२ तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवमित्रि, दैवति, वार्कलि, नैकवि, दैवयज्ञि, दैवमति, चाफट्टकि, बैल्वकि, बैम्बकि, आनुरोहिति, पौष्करसादि, आनुराहति, आह्नुति, प्रादोहनि, नैमिश्री, प्राडाहति, बान्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, (निमेशि,) नैमिसि, आसिबन्धकि, पौष्णि, कारेणुपालि, वैकर्णि, वैनकि, वैहति, इति तौल्वल्यादिः ॥

रि च ज्यायसि। ४। १। १६४॥ ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिः युवा स्यात्॥ **वाऽन्यस्मिन्त्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति। ४।१।१६५॥** भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात्। एकं जीवतिग्रहणम् अपत्यस्य विशेषणं, द्वितीयं सपिण्डस्य। तरब्निर्देशः उभयोरुत्कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे-पितृव्ये, मातामहे, भ्रातरि वा-, जीवति। गार्ग्यस्यापत्यं-गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा। स्थविरेति किम्। स्थानवयोन्यूने-गार्ग्य एव। जीवतीति किम्। मृते, मृतो वा-, गार्ग्य एव॥ **(वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम्)**। गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा **प्राचाम्**। गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम्। तत्र भवान्-गार्ग्यायणः। पूजेति किम्। गार्ग्यः॥ **(यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्)**। गार्ग्यो-जाल्मः। कुत्सेति किम्। गार्ग्यायणः॥ **एको गोत्रे।४।१।९३॥** गोत्रे एक एव अपत्यप्रत्ययः स्यात्। उपगोर्गोत्रापत्यम्-औपगवः। गार्ग्यः। नाडायनः॥ **गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा। यद्वा स्वद्व्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते॥१॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च। मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् २ पितुरेवापत्यमिति पक्षे** हि-उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादित्र् स्यात्। चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक्। इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः। पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु-तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्णन्तादिञपि स्यात्। चतुर्थे फगिति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्। **एव** मुत्तरसूत्रे प्यूह्यम्॥ **गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्।४।१।९४॥** यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव अपत्यप्रत्ययः स्यात्, स्त्रियां तु न युवसंज्ञा। गर्गस्य युवाऽपत्यं-गार्ग्यायणः। स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः॥ **अत इञ्। ४। १। ९५॥** अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ् स्यादपत्येऽर्थे। दाक्षिः॥ **बाह्वादिभ्यश्च। ४। १। ९६॥** बाहविः, औडुलोमिः। **आकृतिगणोऽयम्॥ सुधातुरकङ् च। ४। १। ९७॥** चादिञ्। सुधातुरपत्यं-सौधातकिः॥ **(व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्)। न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्। ७। ३। ३।** पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः-किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैजागमौ

---

१ वृद्धस्य च यूनश्चेति वार्तिके-सूत्रेषु प्रक्षिप्ते॥

२ बाहु, उपबाहु, उपवाकु, निवाकु, शिवाकु, वटाकु, उपबिन्दु, वृषली, वृकला, चूडा, बलाका, मूषिका, कुशला, छगला, ध्रुवका, सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद्, अनुहरद्, देवशर्मन्, देवशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन् अष्टन्। (अमितौजसः सलोपश्च)। सुधावन्, उदञ्चु, मात्र, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्। (शृंखलतोदिन्) खरनादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्ब, गद, प्रद्युम्न, राम, उदङ्क, उदक (संज्ञायाम्, संभूयोम्भसोः सलोपश्च) आकृतिगणोयं बाह्वादिः। तेन सात्यकिः, जाङ्घिः, ऐन्द्रशर्मिः, आजधेनविः, इलादयो ग्राह्याः।

स्तः । वैयासकिः, वारुडकिरित्यादि ॥ **गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् । ४ । १ । ९८ ॥** **व्रातच्फञोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥** व्रातवाचिभ्यः, च्फञन्तेभ्यश्च, स्वार्थे ञ्यः स्यात्, न तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते । ब्राध्नायन्यः । स्त्रियां–कौञ्जायनी–गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् । अनन्तरापत्ये–कौञ्जिः ॥ **नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥** गोत्र इत्येव । नाडायनः, चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥ **हरितादिभ्योऽञः । ४ । १ । १०० ॥** एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद् (यून्ययम्) । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः ॥ **यञिञोश्च । ४ । १ । १०१ ॥** ॥ गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरापत्यस्येति यलोपो न–गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ॥ **शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साऽऽग्रायणेषु । ४ । १ । १०२ ॥** गोत्रे फक् । अञिञोरपवादः । आद्यौ–बिदादी । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायण आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ॥ **द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ॥** एभ्यो गोत्रे फग् वा । द्रौणायनः, द्रौणिः । पार्वतायनः पार्वतिः । जैवन्तायनः, जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तु–उपचारात् ॥ **अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् । ४ । १ । १०४ ॥** एभ्योऽञ् गोत्रे । ये त्वत्राऽनृषयः तेभ्य आनन्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । बिदस्य गोत्रापत्यं–बैदः । अनन्तरो बैदिः–बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पुत्रस्यापत्यं–पौत्रः । दौहित्रः ॥ **गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५ ॥** गोत्र इत्येव । गार्ग्यः

---

१ कुञ्ज, ब्रध्न, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शाक, शुण्डा, शुभ, विपाश, स्कन्द, स्कम्भ इति कुञ्जादिः ॥

२ नड, चर, बक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्कु, शलङ्कच, सप्तल, वाजप्य, तिक, अग्निशर्मन्, वृषगणे, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल, किंकर, किङ्कल, काश्यप, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णरणौ, ब्राह्मणवासिष्ठे, अमित्र, लिगु, चित्र, कुमार, क्रोष्टु, क्रोष्टंच, लोह, दुर्ग, स्तम्भ, शिंशपा, अग्रतृण, शकट, सुमनस्, सुमत, निमत, ऋच, जलन्धर, अध्वर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन्, हस्तिन, पिण्ड, पञ्चल, चमसिन्, सुकृत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, बदर, अश्वल, खरप, लङ्क, इन्ध, अस्त्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्ड इति नडादिः ॥

३ अयं गणोऽत्रैवाग्रे द्रष्टव्यः ॥

४ बिद, ऊर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, किन्दर्भ, विश्वानर, ऋष्टिषेण, ऋतभाग, हर्यश्व, प्रियक, आपस्तम्ब, कूचवार, शरद्वत, शुनक, धेनु, गोपवन, शिग्रु, बिन्दु, भाजक, भाजन, अश्वावतान, श्यामक, श्यामाक, श्यावलि, श्यापर्ण, हरित, किन्दास, बह्यस्क, अर्क, लूप, वध्योग, विष्णुवृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, रथन्तर, नविष्टिर, निषाद, शबर, अलस, मठर, सूपाकु, मृदु, पुनर्भू पुत्र, दुहितृ, ननान्द, (परस्त्री परशुं च) इति बिदादिः ॥

५ गर्ग, वत्स, वाजासे, संस्कृति, अज, व्याघ्रपाद, विदभृत, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति, चमस, रैभ, अग्निवेश्य, शंख, शठ, शक, एक, धूम, अवट, मनस, धनञ्जय, वृक्ष, विश्वावसु, जरमाण, लोहित, संशित, बभ्रु, वल्गु, मण्ड, गण्ड, शङ्कु, लिगु, गुहलु, मन्तु, मङ्क्षु, अलि, जिगीषु, मनु,

वात्स्यः ॥ **यञञोश्च । २ । ४ । ६४** ॥ गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । बिदाः । उर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां तु—गार्ग्यः—स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः, औत्साः (प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह **गोत्रम्**) । तेनेह न—पौत्राः, दौहित्राः ॥ **मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६** ॥ गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिक ऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यार्थम्—बाभ्रव्यायणी ॥ **कपिबोधादाङ्गिरसे । ४ । १ । १०७** ॥ गोत्रे यञ् स्याद् । काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् । कापेयः, बोधिः ॥ **वतण्डाच्च । ४ । १ । १०८** ॥ आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ—वातण्ड्यः, वातण्डः ॥ **लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०९** ॥ (वतण्डाच्च)—इति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्—वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु—वातण्ड्यायनी—लोहितादित्वात् ष्फः । अणि तु—वातण्डी । ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः ष्यङ् न ॥ **अश्वादिभ्यः फञ् । ४ । १ । ११०** ॥ गोत्रे । आश्वायनः ॥ (**पुंसि जाते**) । पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं—जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं—जातेयः ॥ **भर्गात्त्रैगर्ते । ४ । १ । १११** ॥ गोत्रे फञ् । भार्गायणः—त्रैगर्त्तः । भार्गिरन्यः ॥ **शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२** ॥ गोत्र इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं—शैवः । गाङ्गः ।

तन्तु, मनायी, सूनु, कथक, कत्थक, ऋक्ष, लुक्ष, तनु, तरुक्ष, तलुक्ष, तण्ड, वतण्ड, कपिकत, शकल, कण्व, अगस्ति, कुरुकत, अनडुह्, गोकक्ष, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयजात, विरोहित, वृषगण, रहूगण, शण्डिल, चणक, चुलूक, मुद्गल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जतुकर्ण, महित, मन्त्रित, अश्मरथ, शर्कराक्ष, पूतिमाष, स्थूर, अररका, एरका, पिङ्गल, कृष्ण, गोलन्द, उलूक, तितिक्ष, भिषज् भिष्णज्, भडित, भण्डित, दल्भ, चैकित, चिकित्सित, देवहू, इन्द्रहू, एकलू, पिप्पलू, बृहदग्नि, सुलाभिन्, उक्थ, कुटीगु इति गर्गादिः ॥

१ अश्व, अश्मन्, शंख, शूद्रक, बिद, पुट, रोहिण, खर्जूर पिञ्जूल, भडिल, भण्डिल भडित, भण्डित, प्रहृत, रामोद, ग्रीवाक्राश, काण, गोलाङ्क, अर्क, स्वन, वन, पाद, चक्र, कुल, पूल, श्रविष्ठा, वीक्ष, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर, कुट, शपात्रेयेजन, जड, खड, ग्रीष्म, अर्ह, केत, विशय, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दास, वैल्य, प्राच, आनु, द्रुह्य, (पुंसि जाते, अर्जुन, सुमनस्, दुर्मनस्, नम, क्षान्त, ध्वन, आत्रेयभारद्वाजे, भरद्वाजात्रेये, उत्सआतव, कितव, शिव, खदिर, इत्यश्वादिः ॥

२ शिव, प्रोष्ठि, प्रोष्ठिक, पड, जम्भ, भूरि, दण्ड, कठार, ककुभ, भ्रम, अनभिम्लान, कोहित, सुख, सन्धि, मुनि, ककुत्स्थ, कहोड, कोहड, कहूषय, कहय, रोधक, पिञ्जल, खञ्जन, वतण्ड, तृण, कर्ण, क्षीर, ह्रद, जलह्रद, परिल, पिष्ट, हैहय, गोपिका, कपालिका, जटिलिका, बधिरिका, मञ्जिष्ठा, वृष्णिक, खञ्जार, खञ्जाल, रेख, लेख, रिख, आलेखन, विश्रवण, रवण, वर्तनाक्ष, ग्रीवाक्ष, पिटक, ऋक्षाक, नभाक, ऊर्णनाभ, जरत्कारु, पुरोहितिका, सुरोहिका, आर्य्यश्वेत, सुपिष्ट, मसुर, कर्ण, मयूरकर्ण, खदूरक, तक्षन्, ऋष्टिषेण, गङ्गा, विपाट्, यस्क, लह्य, दुह्य, अयस्थूण, तृणकर्ण, पर्ण, भलन्दन, विरूपाक्ष, भूमि, इला, सपत्नी, (द्व्यचो नद्याः) (त्रिवेणी, त्रिवणं च) शिवादिराकृतिगणः ॥

पक्षे तिकादित्वात् फिञ्—गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाड्ढक्—गाङ्गेयः ॥ **अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः** । ४ । १ । ११३ ॥ अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोपवादः । यामुनः, नार्मदः चिन्तिताया अपत्यं—चैन्तितः अवृद्धेभ्यः किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् शोभनाया अपत्यं—शोभनैयः ॥ **ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च** । ४ । १ । ११४ ॥ **ऋषयो** मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः, वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः वासुदेवः, आनिरुद्धः । शौरिरिति तु बाह्वादित्वादिञ् । कुरुभ्यः—नाकुलः, साहदेवः इञः एवायमपवादः । मध्येपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्—आत्रेयः ॥ **मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः** । ४ । १ । ११५ ॥ संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सौमात्रः, शुभ्रादित्वाद्—वैमात्रेयः ॥ **कन्यायाः कनीन च** । ४ । १ । ११६ ॥ ढकोपवादोऽण्, तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो—व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ॥ **विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु** । ४ । १ । ११७ ॥ अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः छागलिरन्यः । **केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तं पठन्ति**, तेषां ढक्प्रत्युदाहरणम्—शौङ्गेयः ॥ **पीलाया वा** । १ । ४ । ११८ ॥ तन्नामिकाऽणं बाधित्वा (द्व्यचः) इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यं—पैलः । पैलेयः ॥ **ढक् च मण्डूकात्** ।४।१।११९॥ चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः, माण्डूकः, माण्डूकिः ॥ **स्त्रीभ्यो ढक्** । ४ । १ । १२० ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात्—सौमित्रिः । शिवादित्वात्—सापत्नः ॥ **द्व्यचः** ।४।१।१२१॥ द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाऽणोपवादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् ॥ **इतश्चाऽनिञः** । ४ । १ । १२२ ॥ इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात्, न त्विञन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ॥ **शुभ्रादिभ्यश्च** । ४ । १ । १२३ ॥ ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं—शौभ्रेयः ॥ **विकर्णकुषीतकात्काश्यपे** । ४ । १ । १२४ ॥ अपत्ये

---

१ शुभ्र, विष्ट, पुर, ब्रह्मकृत, शतद्वार, शलाथल, शलाकाभ्र, लेखाभ्र, विकास, रोहिणी, रुक्मिणी, धर्मिणी, दिश्, शाल्लूक, अजबस्ति, शकन्धि, विमातृ, विधवा, शुक, विश्, देवतर, शकुनि, शुक्र, उग्र, शबल, बन्धकी, सुकण्डु, विश्र, अतिथि, गोदन्त, कुशाम्ब, मकष्टु, शान्ता, हर, यवष्टु, रिक, सुनामन्, (लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे,) गोधा, कृकलास, अणीव, प्रवाहण, भरत, भरम, वृकण्डु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदत्त, सुदक्ष, सुवक्षस्, सुदाकन्, कद्रु, तुदव, अशाय, कुमारिका, कुठारिका, मृकण्ड, किशोरिका, अम्बिका, जिह्माशिन, परिधि, वायुदत्त, शकल, शलाथा, स्वध्वर, कुबेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गला, खडोन्मत्त, अनुदृष्टिन्, जरतिन्, बलीवर्दिन्, विग्र, बीज, जीव, श्वन्, अश्मन्, अश्व शुभ्रादिराकृतिगणः ॥

ढक्। वैकर्णेयः। कौषीतकेयः। अन्यो वैकर्णिः कौषीतकिः। **भ्रुवो वुक् च**। ४। १। १२५॥ चात् ढक्। भ्रौवेयः॥ **प्रवाहणस्य ढे**। ७। ३। २८॥ प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा,—ढे परे। प्रवाहणस्यापत्यं—प्रावाहणेयः, प्रवाहणेयः॥ **तत्प्रत्ययस्य च**। ७। ३। २०॥ ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा। प्रवाहणेयस्यापत्यं—प्रावाहणेयिः, प्रवाहणेयिः। बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः॥ **कल्याण्यादीनामिनङ्**। ४। १। १२६॥ एषामिनङादेशः स्यात्, ढक् च। काल्याणिनेयः। बान्धकिनेयः॥ **कुलटाया वा**। ४। १। १२७। इनङ्मात्रं विकल्प्यते, ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव। कौलटिनेयः, कौलटेयः। सती भिक्षुकी—अत्र कुलटा। या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः (क्षुद्राभ्योवा—इति पक्षे ढ्रक्—कौलटेरः॥ **हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च**। ७। ३। १९॥ हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति, णिति, किति च। सुहृदोऽपत्यं—सौहार्दः। सुभगाया अपत्यं—सौभागिनेयः। सक्तुप्रधानाः सिन्धवः—सक्तुसिन्धवः। तेषु भवः—साक्तुसैन्धवः॥ **चटकाया ऐरक्**। ४।१।१२८॥ (**चटकस्येति वाच्यम्**)। **लिङ्गविशिष्टपरिभाषया** स्त्रिया अपि—चटकस्य, चटकाया वा,—अपत्यं—चाटकैरः।(**स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः**) तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका—अजादित्वाट्टाप्॥ **गोधाया ढ्रक्**। ४। १। १२९॥ गौधेरः। शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक्—गौधेयः॥ **आरगुदीचाम्**। ४।१।१३०॥ गौधारः। रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतोविधानार्थम्—जडस्यापत्यं—जाडारः, पण्डस्यापत्यं—पाण्डारः॥ **क्षुद्राभ्यो वा**।४।१।१३१॥ अङ्गहीनाः,शीलहीनाश्च,—क्षुद्राः ताभ्यो वा ढ्रक्। पक्षे ढक्। काणेरः,काणेयः।दासेरः,दासेयः॥ **पितृष्वसुश्छण्**।४।१।१३२॥ अणोऽपवादः।पैतृष्वस्रीयः **ढकि लोपः**। ४। १। १३३॥ पितृष्वसुरन्तलोपः स्याड्ढकि। अत एव ज्ञापकात्-(ढक्)। पैतृष्वसेयः॥ **मातृष्वसुश्च**। ४। १। १३४॥ पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात्। मातृष्वस्रीयः, मातृष्वसेयः॥ **चतुष्पाद्भ्यो ढञ्**। ४। १। १३५॥ **ढे लोपोऽकद्र्वाः**। ६। ४। १४७॥ कद्रूभिन्नस्य उवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे। कामण्डलेयः। कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे॥ **गृष्ट्यादिभ्यश्च**। ४। १। १३६॥ एभ्यो ढञ् स्यात्। अणूढकोरपवादः। गार्ष्टेयः। मित्रयोरपत्यम्—ऋष्यणि प्राप्ते ढञ्॥ **केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः**। ७। ३। २॥ एषां यकारादेरिय् आदेशः स्यात्—ञिति, णिति, किति च—तद्धिते परे। इति, इयादेशे प्राप्ते॥ **दाण्डिनायनहास्तिनायनाऽऽथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि**। ६। ४। १७४॥

---

१ कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, बन्धकी, अनुदृष्टि, अनुसृति, जरती, बली, वदी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री, इति कल्याण्यादिः॥

२ गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि, विश्रि, कुद्रि, अजबस्ति, मित्रयु,॥ इति गृष्ट्यादिः॥

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः, मैत्रेयौ ॥ **यस्कादिभ्यो गोत्रे ।२।४।६३॥** एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ॥ **अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २ । ४ । ६९ ॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥ **बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ।२।४। ६६ ॥** बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ॥ **न गोपवनादिभ्यः । २ । ४ । ६७ ॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुङ् न स्यात् । बिदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैग्रवाः ॥ **तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे । तैकायनश्च—कैतवायनश्च । तिकादिभ्यः फिञ् तस्य लुक्—तिककितवाः ॥ **उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥** एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च—लामकायनाश्च—(नडादिभ्यः फक्) । तस्य लुक्—उपकलमकाः, औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः, भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः । लमकाः, लामकायनाः ॥ **आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० ॥** एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च बहुषु लुक् स्याद्—अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्ति, कुण्डिनच्,—एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ॥ **राजश्वशुराद्यत् । ४।१। १३७॥(राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्) । ये चाऽभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ॥** यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात्, न तु भावकर्मणोः।राजन्यः। श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः ॥ **अन् । ६ । ४ । १६७ ॥** अणि अन् प्रकृत्या स्याद् इति टिलोपो न। अभावकर्मणोः किम्।राज्ञः कर्म,भावो वा,राज्यम्॥ **संयोगादिश्च ।६।४।१६६॥** इन् प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं—चाक्रिणः ॥

---

१ यस्क, लुह्य, द्रुह्य, अयः स्थूण, तृणकर्ण, सदामत्त, कम्बल, हार, बहिर्योग, कर्णाटक, पर्णाढक, पिण्डीजंघ, बकसक्थ, विश्रि, अजवस्त, वस्ति, कुद्रि, मित्रयु, रक्षोमुख, जंघारथ, उत्कास, कटुक, मन्थथक, पुष्करसद्, विषपुट,उपरिमेखल,क्रोष्टुमान, क्रोष्टुपाद, शीर्षमाय,खरप, पदक, वर्षुक, भलन्दन, भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित, इति यस्कादिः।

२ । ४ । १ । १०४ ॥ सूत्रे विदादौ प्राग्हरिताद्बोध्याः ।

३ तिककितवाः, वङ्खरभण्डीरथाः, उपकलमकाः, पफकनरकाः, बकनखगुदपरिणद्धाः, उब्जककुभाः, लङ्कशान्तमुखाः, उत्तरशलङ्कटाः, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः, भ्राष्टककपिष्ठलाः, अग्निवेशदशेरकाः ॥ इति तिककितवादिः ॥

४ उपक, लमक, भ्राष्ट्रक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, चूडारक, आडारक, गड्डुक, उदङ्क, सुधायुक, अबन्धक, पिङ्गलक, पिष्ट, सुपिष्ट, मयूरकर्ण, खरीजंघ, शलाथल, पतञ्जल, पदञ्चल, कष्टेरणि, कुषीतक, काशकृत्स्न, निदाघ, कलशीकण्ठ, दामकण्ठ, कृष्णपिङ्गल, कर्णक, पर्णक, जटिरक, बधिरक, जन्तुक, अनुलोम, अनुपद, प्रतिलोम, अपजघ, प्रतान, अनभिहित, कमक, वटारक, लेखाभ्र, कामन्दक, पिंजूलक, वर्णक, मसूरकर्ण, मदाघ, कबन्तक, कमन्तक, कदा,मन्त, दामकण्ठ, ॥ इति उपकादिः ॥

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ॥ मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृतः—चार्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोपत्यं—चाक्रवर्मणः ॥ **(वा हितनाम्न इति वाच्यम्)॥** हितनाम्नोऽपत्यं—हैतनामः, हैतनामनः ॥ **ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ । १७१ ॥ योगविभागोऽत्र** कर्तव्यः । (ब्राह्मः) इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं—हविः । ततः (अजातौ) । अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं—ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । ब्राह्मीऔषधिः ॥ **औक्षमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ।** अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षंपदम् । अनपत्ये किम् । उक्ष्णोपत्यम्—औक्ष्णः ॥ **षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि । ६ । ४ । १३५ ॥** षंपूर्वो योऽन्—तस्य, हनादेश्च,—भस्यातो लोपोऽणि । औक्ष्णः, ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं—धार्तराज्ञः । षपूर्वेति किम् । साम्नोऽपत्यं—सामनः । अणि किम् । ताक्षण्यः ॥ **क्षत्राद् घः । ४ । १ । १३८ ॥** क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ॥ **कुलात्खः । ४ । १ । १३९ ॥** कुलीनः । **(तदन्तादपि)** । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आढ्यकुलीनः ॥ **अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ । ४ । १ । १४० ॥** कुलादित्येव । पक्षे खः—कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुकुल्यः, बाहुकुलेयकः, बहुकुलीनः ॥ **महाकुलादञ्खञौ । ४ । १ । १४१ ॥** अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः—महाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः ॥ **दुष्कुलाड्ढक् । ४ । १ । १४२ ॥** पूर्ववत्पक्षे खः दौष्कुलेयः, दुष्कुलीनः ॥ **स्वसुश्छः । ४ । १ । १४३ ॥** स्वस्रीयः ॥ **भ्रातुर्व्यच्च । ४ । १ । १४४ ॥** चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः, भ्रात्रीयः ॥ **व्यन्सपत्ने । ४ । १ । १४५ ॥** भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यःशत्रुः । " पाप्मना भ्रातृव्येण " इति तूपचारात् ॥ **रेवत्यादिभ्यष्ठक् । ४ । १ । १४६ ॥ ठस्येकः । ७ । ३ । ५० ॥** अङ्गात्परस्य ठस्य इकादेशः स्यात् । रैवतिकः ॥ **गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । ४ । १ । १४७ ॥** गोत्रं या स्त्री—तद्वाचकाच्छब्दात् णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्यूनि । गार्ग्या अपत्यं—गार्गो, गार्गिको वा,—जाल्मः—(भस्याऽढे तद्धिते) इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ । यस्येति लोपः । आपत्यस्येति यलोपः ॥ **वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ॥** सुवीरदेशोद्भवाः—सौवीराः । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेः—भागवित्तिकः । पक्षे फक्—भागवित्तायनः ॥ **फेश्छ च । ४ । १ । १४९ ॥** फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये—छः, ठक् च—,कुत्सने गम्ये । यमुन्दस्यापत्यं—यामुन्दायनिः—तिकादित्वात् फिञ् । तस्यापत्यं—यामुन्दायनीयः, यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः—औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेति किम् । तैकायनिः ॥

१ रेवती, अश्वपाली, मणिपाली, द्वारपाली, वृकवञ्चिन्, वृकबन्धु, वृकग्राह, दण्डग्राह, कर्णग्राह, ककुदाक्ष, चामरग्राह, कुक्कुटाक्ष ॥ इति रेवत्यादिः ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ । ४ । १ । १५० ॥ सौवीरेषु । नेह (यथासंख्यम्) । अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति **वृत्तिकारः** । **भाष्ये तु**-यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः, फाण्टाहृतायनिः । मैमतः, मैमतायनिः ॥ **कुर्वादिभ्योण्यः** । ४ । १ । १५१ ॥ अपत्ये । कौरव्याः-ब्राह्मणाः । वावदूक्याः ॥ **(सम्राजः क्षत्रिये)** । साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः ॥ **सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च** । ४ । १ । १५२ ॥ एभ्यो ण्यः । (एति संज्ञायाम्) इति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः-**कारिः**-शिल्पी । तस्मात्-तान्तुवाय्यः, कौम्भकार्यः, नापित्यः॥ **उदीचामिञ्** । ४ । १ । १५३ ॥ हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः, कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात् फिञेव-नापितायनिः ॥ **(तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्)** । ताक्ष्णः । पक्षे-ताक्षण्यः॥ **तिकादिभ्यः फिञ्**।४।१।१५४॥तैकायनिः॥**कौसल्यकार्मार्याभ्यां च** । ४ । १ । १५५॥ अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः ॥ **(परमप्रकृतेरेवायमिष्यते)** । प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कोसलस्याऽपत्यं-कौसल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं-कार्मार्यायणिः ॥ **(छागवृषयोरपि)** । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ॥ **अणो द्व्यचः** । ४ । १ । १५६ ॥ अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । कार्त्रायणिः । अण इति किम् । दाक्षायणः । द्व्यचः किम् । औपगविः ॥ **(त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः)** । त्यादायनिः, त्यादः ॥ **उदीचां वृद्धादगोत्रात्** । ४ । १ । १५७ ॥ आम्रगुप्तायनिः। प्राचां तु-आम्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः ॥ **वाकिनादीनां कुक् च** । ४ । १ । १५८ ॥ अपत्ये फिञ् वा । वाकिनस्यापत्यम्-वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥ **पुत्रान्तादन्यतरस्याम्** । ४ । १ । १५९ ॥ अस्माद्वा फिञ् सिद्धः । तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिः ॥ **प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्** । ४ । १ । १६० ॥ ग्लुचुकायनिः ॥ **मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च** । ४ । १ । १६१ ॥ समुदायार्थौ जातिः मानुषः मनुष्यः ॥ **जनपदशब्दा-**

१ कुरु, गर्गर, मङ्गुष, अजमार, रथकार, वावदूक । (सम्राजः क्षत्रिये) । कवि, मति, कापिञ्जलादि, वाक्, वामरथ, पितृमत्, इन्द्रजाली, एजि, वातकि, दामोष्णीकी, गणकारि, कैशोरि, कुट, शालका, सुर, पुर, एडका, शुभ्र, अभ्र, दर्भ, केशिनी, वेना, छन्दसि, शूर्पणाय, शावनाय, श्यावरथ, शावपुत्र, सत्यङ्कार, वडभीकार, पथिकार, मूढशाकन्धु, शङ्कु, शाक, शाकिन, श्यालीन, कर्तृ, हर्तृ, इन, पिण्डी, तक्षन् । (वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम्) ॥ इति कुर्वादिः ॥

२ तिक, कितव, संज्ञा, वाला, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यमुन्द, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, गोकक्ष, कुरु, देवरथ, तैतिल, औरस, कौरव्य, भौरिकि, भौलिकि, मौलिकि, चौपत, चैटयत, शीकयत, क्षैतयत, ध्वानवत, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुयामन्, आरब्ध, वाह्यक, स्वल्प, वृष, लोमक, उदन्य, यज्ञ ॥ इति तिकादिः ॥

३ कौशलेति तालव्यपाठोपि । परमप्रकृतिः कोशल शब्दः न तु कुशल शब्दः ।

४ वाकिन, गाधेर, कार्कश, काक, लङ्का, (चर्मिवर्मिणौ नलोपश्च) ॥ इति वाकिनादिः ॥

क्षत्रियादञ् । ४ । १ । १६८ ॥ जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः—ऐक्ष्वाकः, ऐक्ष्वाकौ ॥ **(क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्)** । तद्राजमाचक्षाणस्तद्राजः इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् पञ्चालानां राजा—पाञ्चालः ॥ **(पूरोरण् वक्तव्यः)** । पौरवः ॥ **(पाण्डोर्ड्यण्)** । पाण्ड्यः ॥ **साल्वेयगान्धारिभ्यां च । ४ । १ । १६९ ॥** आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति ञ्यङोपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥ **द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् । ४ । १ । १७० ॥** अञोपवादः । द्व्यच्—आङ्गः । वाङ्गः, । सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ॥ **वृद्धेत्कोसलाऽजादाञ् ञ्यङ् । ४ । १ । १७१ ॥** वृद्धात्—आम्बष्ठ्यः, । सौवीर्यः । इत्—आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यम्—आजाद्यः ॥ **कुरुनादिभ्योण्यः । ४ । १ । १७२ ॥** कौरव्यः । नैषध्यः । "सनैषधस्यार्थपतेः"-इत्यादौ तु शैषिकोऽण् ॥ **साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् । ४ । १ १७३ । साल्वो** जनपदः।तदवयवाः उदुम्बरादयः।तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अञोपवादः।औदुम्बारिः। प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ॥ **ते तद्राजाः । ४ । १ । १७४ ॥** अञादयः एतत्संज्ञाः स्युः ॥ **तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥** बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः, पञ्चालाः,—इत्यादि। **कथं तर्हि** 'कौरव्याः पशवः,' 'तस्यामेव रघोःपाण्ड्याः' इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम्। 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये,' 'निरुध्यमाना यदुभिः कथंचिद्' इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ॥ **कम्बोजाल्लुक् ।४।१। १७५ ।** अस्मात्तद्राजस्य लुक्।कम्बोजः कम्बोजौ॥ **(कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्[1])** । चोलः, शकः,—द्व्यञ्लक्षणस्याणोलुक् । केरलः, यवनः, अञो लुक् । "कम्बोजाः समरे" इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु—कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः । (सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ) इत्यण् ॥ **स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ।४।१। १७६ ॥** तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः ॥ **अतश्च । ४ । १ । १७७ ॥** तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्री । कथं " माद्रीसुतौ"इति । ह्रस्व एव पाठ्य इति हरदत्तः, भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ॥ **न प्राच्यभर्गादि[2]यौधेया[3]दिभ्यः । ४ । १ । १७८ ॥** एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली, वैदर्भी, आङ्गी,-वाङ्गी, मागधी,—एते प्राच्याः । भार्गी, कारूशी, कैकेयी । केकयीत्यत्र तु—जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा, शुक्रा,—आभ्यां(द्व्यचः) इति ढक् । ततः स्वार्थे (पर्श्वादि-

१ कम्बोज, चोल, केरल, शक, यवन ॥ इति कम्बोजादिः ॥

२ भर्ग, करूश, केकय, कश्मीर,साल्व,सुस्थाल,उरस्, कौरव्य ॥ इति भर्गादिः ॥

३ यौधेय,शौक्रेय,शौभ्रेय,ज्यावाणेय,धौर्तेय,धार्तेय,त्रिगर्त,भरत,उशीनर॥इति यौधेयादिः॥

यौधेयादिभ्यामणञौ) इत्यञ्।शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् । (अतश्च) इति लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी, शौकेयी ॥ **अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे** । ४।१।७८॥ त्र्यादीनामन्त्यम्—उत्तमं तस्य समीपम्—उपोत्तमम्।गोत्रे यावणिञौ विहितौ अनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । (निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ति) इत्यणिञोरेव । षङावितौ।(यङश्चाप्) कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री—कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी, वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः किम् । औपगवी—जातिलक्षणो ङीष् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता—आहिच्छत्री ॥ **गोत्रावयवात्** । ४ । १ । ७९ ॥ **गोत्रावयवाः** गोत्राभिमताः कुलाख्याः । ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थमारम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ॥ **क्रौड्यादिभ्यश्च** । ४ । १ । ८० ॥ स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चाऽऽरम्भः । क्रौड्या, व्याड्या ॥ **(सूतयुवत्याम्)** । सूत्या ॥ (भोजक्षत्रिये) भोज्या ॥ **दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्** । ४ । १ । ८१ ॥ एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्वा । अगोत्रार्थमिदम् । गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्येति ङीष् । दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी ॥ ॥ **इत्यपत्याधिकारः** ॥

तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ॥ रज्यतेऽनेनेति—**रागः** । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥ **लाक्षारोचनाट्ठक्** । ४ । २ । २ ॥लाक्षिकः । रौचनिकः॥(**शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्**)।शाकलिकः।कार्दमिकः।(**आभ्यामणपि**)—इति **वृत्तिकारः**।शाकलः।कार्दमः॥(**नील्या अन् वक्तव्यः**)। नील्या रक्तं—नीलम् ॥ (**पीतात्कन्**) । पीतकम् ॥ **हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्**) । हारिद्रम् । माहारजनम् ॥ **नक्षत्रेण युक्तः कालः** । ४ । २ । ३॥ पुष्येण युक्तं—पौषम्—अहः, पौषी—रात्रिः **लुबविशेषे** । ४ । २ । ४ ॥ पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् । षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य-पुष्यः।**कथं तर्हि** "पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी" इति।(विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः)—इति निर्देशेन (**पौर्णमास्यामयं लुब् न**) इति ज्ञापितत्वात्।श्रवणशब्दात्तु अत एव लुब्, युक्तवद्भावाभावश्च।(**अबाधकान्यपि निपातनानि**)श्रावणी॥**संज्ञायां श्रवणाऽश्वत्थाभ्याम्** । ४ । २ । ५ ॥ विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा—रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्त्तः । संज्ञायां किम्।श्रावणी, आश्वत्थी॥**द्वन्द्वाच्छः** । ४ ।२।६॥नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्याद् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयम्-अहः । राधानुराधीया-रात्रिः।

१ क्रौडि, लाडि, व्याडि, आपिशलि, आपक्षिति, चौपयत, चैटयत, सैकयत, वैल्वयत, सौधातकि, (सूतयुवत्याम् । भोजक्षत्रिये) यौतकि, कौटि, भौरिकि, भौलिकि, शाल्मलि, शालास्थलि,कापिष्ठलि, गौकक्ष्य ॥ इति क्रौड्यादिः ॥

२ काण्ड विद्धीति पाठान्तरम् ।

दृष्टं साम ।४।२।७॥ तेनेत्येव। वसिष्ठेन दृष्टं—वासिष्ठं—साम॥(**अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः**)। उशनसा दृष्टम् औशनम्, औशनसम्॥**कलेर्ढक्** ।४।२।८॥ कलिना दृष्टं—कालेयं—साम॥ **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ** ।४।२।९॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम्॥(**सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ। ग्रहणं मा तदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे**)॥**परिवृतो रथः** ।४।२।१०॥ वस्त्रैः परिवृतो-वास्त्रो रथः। रथः किम्। वस्त्रेण परिवृतः कायः। समन्ताद्वेष्टितः—परिवृतः उच्यते। तेनेह न। छात्रैः परिवृतो रथः॥**पाण्डुकम्बलादिनिः** ।४।२।११॥ पाण्डुकम्बलेन परिवृतः—पाण्डुकम्बली। **पाण्डुकम्बलशब्दो** राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः। मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम्॥ **द्वैपवैयाघ्रादञ्** ।४।२।१२॥ द्वीपिनो विकारः द्वैपम्। तेन परिवृतः द्वैपो रथः। एवं वैयाघ्रः॥ **कौमारापूर्ववचने** ।४।२।१३॥ कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः। अपूर्वत्वे निपातनमिदम्। अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः—कौमारः—पतिः। **यद्वा** अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या॥**तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः** ।४।२।१४॥ शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः। **उद्धरतिरिह**—उद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते। तेन, सप्तमी। उद्धृत्य निहित इत्यर्थः॥ **स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते** ।४।२।१५॥ तत्रेत्येव। समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते। स्थण्डिले शेते—स्थाण्डिलो—भिक्षुः॥ **संस्कृतं भक्षाः** ।४।२।१६॥ सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे—यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः। भ्राष्ट्रे संस्कृताः—भ्राष्ट्राः—यवाः अष्टसु कपालेषु संस्कृतः—अष्टाकपालः—पुरोडाशः॥ **शूलोखाद्यत्** ।४।२।१७॥ अणोऽपवादः। शूले संस्कृतं—शूल्यं—मांसम्। **उखा**—पात्रविशेषः।तस्यां संस्कृतं-उख्यम्। **दध्नष्ठक्** ।४।२।१८॥ दध्नि संस्कृतं दाधिकम्॥ **उदश्वितोऽन्यतरस्याम्** ।४।२।१९॥ ठक् स्यात्पक्षे अण्॥ **इसुसुक्तान्तात्कः** ।४।२।५१॥इस्, उस्, उक्, त्,—एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात्। उदकेन श्वयति वर्धते इति—उदश्वित्। तत्र संस्कृतः—औदश्वित्कः, औदश्वितः। इसुसोः **प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणा**न्नेह—आशिषा चरति—आशिषिकः, उषा चरति—औषिकः॥ (**दोष उपसंख्यानम्**)। दोर्भ्यां चरति—दौष्कः॥ **क्षीराड्ढञ्** ।४।२।२०॥ अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते, न तु भक्षाः—इति। तेन यवाग्वामपि भवति—क्षैरेयी॥ **साऽस्मिन्पौर्णमासीति** ।४।२।२१॥ इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते। पौषी पौर्णमासी अस्मिन्—पौषो मासः॥ **आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्** ।४।२।२२। अग्रे हायनमस्या इति—आग्रहायणी। प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्—आग्रहायणिको मासः। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी—अश्वत्थः—निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुक्। आश्वत्थिकः॥ **विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्री-**

---

१ इदं वार्तिकमिति ल० श० शेखरे।
२ अयमपपाठः पुत्रैः परिवृत इति प्रयोगादू इति ल० श० शेखरे।

भ्यः । ४ । २ । २६ ॥ एभ्यष्ठग्वा पक्षे अण् । फाल्गुनिकः, फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः, श्रावणः । कार्तिकिकः, कार्तिकः । चैत्रिकः, चैत्रः ॥ **सास्य देवता** । ४ । । २ । २४ ॥ इन्द्रो देवताऽस्येति—ऐन्द्रं—हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पतम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया " इति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राग्नीति ढक् ॥ **कस्येत्** । ४ । २ ।२५॥ कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः—को ब्रह्मा देवताऽस्य-कायं—हविः । श्रीर्देवताऽस्य—श्रायम् ॥ **शुक्राद्घन्** । ४ । २ । २६ ॥ शुक्रियम् ॥ **अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः** । ४ । २ । २७ ॥ अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात्, अपान्नपाच्च देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते। अत एव 'अपोनपाते ' अपान्नपाते अनुब्रूहि इति प्रैषः ॥ **छ च** । ४ । २ । २८ ॥ **योगविभागो** यथासंख्यनिवृत्यर्थः । अपोनप्त्रीयम्, अपान्नप्त्रीयम्॥ **(शतरुद्राद्घश्च)** चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य—शतरुद्रियम्, शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद् (द्विगोर्लुगनपत्ये) इति न लुक् ॥ **महेन्द्राद्घाणौ च** । ४ । २ । २९ ॥ चाच्छः ॥ महेन्द्रियं हविः, माहेन्द्रम्, महेन्द्रीयम्॥**सोमाट्ट्यण्** । ४ । २ । ३० ॥ सौम्यम् । टित्वान्ङीप्—सौमी ऋक् ॥ **वाय्वृतुपित्रुषसो यत्** । ४ । २ । ३१ ॥ वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥ **रीङृतः** । ७ । ४ । २७ ॥ अकृद्यकारे असार्वधातुके यकारे च्वौ च, परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । (यस्येति च)—पित्र्यम्।उषस्यम् ॥ **द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च** । ४ । २ । । ३२ ॥ चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम् ॥ **अग्नेर्ढक्** । ४ । २ । ३३ ॥ आग्नेयम् ॥ **कालेभ्यो भववत्** । ४ । २ । ३४ ॥ मासिकम्, प्रावृषेण्यम् ॥ **महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्** । ४ । २ । ३५ ॥ माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ॥ **देवताद्वन्द्वे च** । ७ । ३ । २१ ॥ अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात्—ञिति, णिति, किति, च, परे । आग्निमारुतम् ॥**नेन्द्रस्य परस्य** । ७ । ३ । २२ ॥ परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सोमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः ॥ **दीर्घाच्च वरुणस्य** । ७ । ३ । २३ ॥ दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम्।"आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत"॥**(तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्)**।नावयज्ञिकः कालः,पाकयज्ञिकः॥**(पूर्णमासादण् वक्तव्यः)** पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति—पौर्णमासी—तिथिः ॥ **पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः** । ४ । २ । ३६ ॥ एते निपात्यन्ते ॥ **(पितुर्भ्रातरि व्यत्)** । पितुर्भ्राता—पितृव्यः ॥ **(मातुर्डुलच्)** । मातुर्भ्राता—मातुलः ॥ **मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्**)। मातुः पिता—मातामहः । पितुः पिता—पितामहः ॥ **(मातरि षिच्च)** मातामही, पितामही ॥ **(अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः)** । सकार

पाठसामर्थ्यान्न षः। अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ॥ **(तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ)**॥ तिलपिञ्जः, तिलपेजः। वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ **(पिञ्जश्छन्दसि डिच्च)**॥ तिलपिञ्जः ॥ **तस्य समूहः। ४। २। ३७**॥ काकानां समूहः—काकम्। बाकम् ॥ **भिक्षादिभ्योऽण्। ४। २। ३८**॥ भिक्षाणां समूहः—भैक्षम्। गर्भिणीनां समूहः—गार्भिणम्। इह भस्याढ इति पुंवद्भावे कृते ॥ **इनण्यनपत्ये। ६। ४। १६४**॥ अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात्। तेन (नस्तद्धिते) इति टिलोपो न। युवतीनां समूह यौवनम्। शत्रन्तादनुदात्तादेरञि—यौवतम्॥ **गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। ४। २। ३९**॥ एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह **गोत्रम्**। तच्चापत्यमात्रम् ॥ **युवोरनाकौ। ७। १। १**॥ यु वु—एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन, अक,—एतावादेशौ स्तः। ग्लुचुकायनीनां समूहः—ग्लौचुकायनकम्। औक्षकमित्यादि। आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते। **(प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवानः)** । राजन्यकम्। मानुष्यकम् ॥ **(वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्)** ॥ वार्द्धकम् ॥ **केदाराद्यञ्च। ४। २। ४०**॥ चाद्वुञ्। कैदार्यम्, कैदारकम् ॥ **(गणिकाया यञिति वक्तव्यम्)**। गाणिक्यम्॥ **ठञ्कवचिनश्च। ४। २। ४१**॥ चात्केदारादपि। कवचिनां समूहः—कावचिकम्। कैदारिकम् ॥ **ब्राह्मणमाणवबाडवाद्यत्। ४। २। ४२**॥ ब्राह्मण्यम्। माणव्यम्। बाडव्यम् ॥ **(पृष्ठादुपसंख्यानम्)**। पृष्ठ्यम् ॥ **ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्। ४। २। ४३**॥ ग्रामता। जनता। बन्धुता॥ **(गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्)**। गजता। सहायता ॥ **(अह्नः खः क्रतौ)**। अहीनः। अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः। क्रतौ किम्। आह्नः—इह खण्डिकादित्वादञ्। (अह्नष्टखोरेव)—इति नियमाट्टिलोपो न ॥ **(पर्श्वा णस् वक्तव्यः)**। **सिति च। १। ४। १६**॥ सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्। अभत्वाद्—(ओर्गुणः) न। पर्शूनां समूहः—पार्श्वम् ॥ **अनुदात्तादेरञ्। ४। २। ४४**॥ कापोतम्, मायूरम् ॥ **खण्डिकादिभ्यश्च। ४। २। ४५**॥ अञ् स्यात्। खण्डिकानां समूहः—खाण्डिकम् ॥ **चरणेभ्यो धर्मवत्। ४। २। ४६**॥ काठकम्, छान्दोग्यम् ॥ **अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। ४। २। ४७**॥ साक्तुकम्। हास्तिकम्। धैनुकम् ॥ **केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्। ४। २। ४८**॥ पक्षे—ठगणौ। कैश्यम्, कैशिकम्। अश्वीयम्, आश्वम् ॥ **पाशादिभ्यो यः। ४। २। ४९**॥ पाश्या, तृण्या, धूम्या, वन्या, वात्या ॥ **खल-**

---

१ भिक्षा, गर्भिणी, क्षेत्र, करिष, अङ्गार, चर्मिन्, धर्मिन्, सहस्र, युवति, पदाति पद्धति, अर्थवत्, दक्षिणा, भरत, विषय, श्रोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥

२ यौवनिकेति कर्मणि भावे वार्थे मनोज्ञादित्वाद्वुञि उदाहरणम्।

३ खण्डिका, बडवा, क्षुद्रक (मालवात्सेनासंज्ञायाम्) भिक्षुक, शुक, उलूक, श्वन्, अहन्, युगवरत्र, हलवन्ध्य ॥ इति खण्डिकादिः ॥

४ पाश, तृण, धूम, वात, अङ्गार, पाटल, पोत, गद, पिटक, पिटाक, शकट, हल, नड, वन ॥ इति पाशादिः ॥

गोरथात्।४।२।५०॥ खल्या । गव्या ।रथ्या॥**इनित्रकटचचश्च** ।४।२।५१॥ खलादिभ्यः क्रमात्स्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ **(खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः)** डाकिनी, कुटुम्बिनी । **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **विषयो देशे** ।४।२।५२ ॥ षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिबीनां विषयो देशः—शैबः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥ **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ।४।२।५३ ॥ राजन्यकः ॥ **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ** ।४।२।५४॥ भौरिकीणां विषयो देशः—भौरिकिविधम्, भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम्, सारसायनभक्तम् ॥ **सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु** ।४।२।५५॥ अण्।पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः—प्रगाथः ॥ **(स्वार्थ उपसंख्यानम्)**।त्रिष्टुबेव—त्रैष्टुभम्॥**संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः** ।४।२।५६ ॥ सोऽस्येत्यनुवर्तते ॥ सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति—सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य—भारतः ॥ **तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः** ।४।२।५७ ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा, मौष्टा ॥ **घञःसास्यां क्रियेति ञः** ।४।२।५८ ॥ घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात्।घञ इति कृद्ग्रहणाद् **(गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्)** ॥**श्येनतिलस्य पाते ञे** ।६।३।७१॥ श्येन, तिल—एतयोर्मुमागमः स्याद् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते—श्यैनम्पाता—मृगया।तिलपातोऽस्यां वर्तते—तैलम्पाता-स्वधा। श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते—दाण्डपाता—तिथिः॥**तदधीते तद्वेद** ।४।२।५९॥ व्याकरणमधीते, वेद वा,—वैयाकरणः॥**क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्** ।४।२।६०॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्योवेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः, वाजपेयिकः।उक्थं सामविशेषः ।तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणया उक्थम्।तदधीते, वेद वा,-औक्थिकः॥**(मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येते)** । न्यायम्—नैयायिकः । वृत्तिम्—वार्तिकाः।लौकायतम्—लौकायतिकः—इत्यादि ॥

---

१ खल, डाक, कुटुम्ब ॥ खलादिराकृतिगणः ॥ तेन शाकिनीत्यपि सिद्धम् ॥

२ राजन्य, अमृत, बाभ्रव्य, शालङ्कायन, दैवयात, जालन्धरायण, तैलु, आत्मकामेय, अम्बरीषपुत्र, वसाति, बैल्ववन, शैलूक, उदुम्बर, तीव्र, बैल्वल, आर्जुनायण, सांप्रय, दाक्षि, ऊर्णनाभ । राजन्यादिराकृतिगणोयम् । तेन वरत्रा, अब्रीड, राजायन, इत्यादि ग्राह्यम् ॥ ॥ इदं वार्तिकं भाष्ये ।

३ भौरिकि, भौलिकि, चापयत, चैतयत, काणेय, वाणिजक, बालिकाज्य, सैकयत, चैकयत ॥ इति भौरिक्यादिः ॥

४ ऐषुकारि, सारसायन, चान्द्रायण, द्व्याक्षायण, त्र्याक्षायण, औडायन जौलायन, खाडायन, दासमित्रि, दासमित्रायण, शौद्रायण, दाक्षायण, शाण्डायन, तार्क्ष्यायण, शौभ्रायण, सौवीर, सौवीरायणि, शयण्ड, शौण्ड, शयाण्ड, वैश्वमानव, वैश्वधेनव, नड, तुण्डदेव, विश्वदेव, सापिण्डि ॥ इत्यैषुकार्यादिः ॥

५ उक्थ, लोकायत, न्याय, न्यास, पुनरुक्त, निरुक्त, निमित्त, द्विपद, ज्योतिष, अनुपद, अनुकल्प, यज्ञ, धर्म, चर्चा, क्रमेतर, संहिता, पदक्रम, संघट्ट, वृत्ति, परिषद्, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद ॥ इत्युक्थादिः ॥

(सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते) ॥सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः॥ **(विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्)** । वायसाविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । **(अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्)** । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ **(आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च)** । यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद् यवक्रीतं तदधीते वेत्तिवा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । **(सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः)** । सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ **(इकन्पदोत्तरपदात्)** । **(शतषष्टेः षिकन् पथः)** । पूर्वपदिकः, उत्तरपदिकः । शतपथिकः, शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ॥ **क्रमादिभ्यो वुन्**।४।२।६१॥क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, मीमांसा, **क्रमादिः** ॥ **अनुब्राह्मणादिनिः** । ४ । २ । ६२ ॥ तदधीते, तद्वेद,—इत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थः—अनुब्राह्मणम् । तदधीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् ॥ **वसन्तादिभ्यष्ठक्** । ४ । २ । ६३ ॥ वासन्तिकः अथर्वाणमधीते—आथर्वणिकः । दाण्डिनायनेतिसूत्रे निपातनाट्टिलोपो न ॥ **प्रोक्ताल्लुक्** ४ । २ । ६४ ॥ प्रोक्तार्थप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं—पणः—(घञर्थे कविधानम्)—इति कः । सोस्यास्तीति—पणी । तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ॥ **गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च** । ६ । ४ । १६५ ॥ एते अणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इञ्—पाणिनिः ॥ **ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः** । २ । ४ । ५८ ॥ ण्यप्रत्ययान्तात्, क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्ताद्, ऋष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् ञितश्च, परयोर्युवाभिधायिनोः—अणिञोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता, श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता, वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता, तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण्—कौहडः पिता । तत इञ्—कौहडिः पुत्रः । यूनि किम् वामरथ्यस्य च्छात्राः—वामरथाः—इति—अणो लुक् तु न भवति ॥ आर्षग्रहणेन **प्रतिपदोक्तस्य** ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्—वृद्धाच्छः । (इञश्च)—इत्यण् तु न । गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः—पाणिनीयः, पाणिनीया ॥ **सूत्राच्च कोपधात्** । ४ । २ । ६५ ॥ सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य

---

२ वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमंत शिशिर प्रथम, चरम, गुण, अनुगुण, अथर्वन्, आथर्वण ॥ इति वसन्तादिः ॥

लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टौ । अध्यायाः परिमाणमस्य–अष्टकं–पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते, विदन्ति वा,–अष्टकाः ॥ **छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ४ । २ । ६६ ॥** छन्दांसि, ब्राह्मणानि च,–प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते–कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् । ततोऽण् । तस्य (प्रोक्ताल्लुक्)॥ **तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४ । २ । ६७ ॥** उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे–औदुम्बरः ॥ **तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ ॥** कुशाम्बेन निर्वृत्ता–कौशाम्बी–नगरी॥ **तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ॥** शिबीनां निवासो देशः–शैबः ॥ **अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ॥** विदिशाया अदूरभवं नगरं–वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोर्थाः सन्निधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ॥ **ओरञ् ।४।२।७१॥** अणोऽपवादः । कक्षतु काक्षतवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुप्–इक्षुमती ॥ **मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ॥** बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैध्रकावतम् । बह्वजिति किम् । आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं मा भूत् ॥ **बह्वचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ॥** अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो–दैर्घवरत्रः–कूपः ॥**उदक्च विपाशः । ४ । २ । ७४ ॥** विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थः–आरम्भः । दन्तेन निर्वृत्तः दान्तः–कूपः । उदक् किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणेव ॥ **संकलादिभ्यश्च । ४ । २ । ७५ ॥** कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निर्वृत्तं–साङ्कलम्, पौष्कलम् ॥ **स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु । ४ । २ । ७६ ॥** स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे–दत्तामित्रेण निर्वृत्ता–दात्तामित्री-नगरी । साल्वे–वैधूमाग्नी । प्राची–माकन्दी ॥ **सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ४ । २ । ७७ ॥** अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं–सौवास्तवम् । वर्णु–वार्णवम् । अणुग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम्–सौवास्तवी ॥ **रोणी । ४ । २ । ७८ ॥** रोणीशब्दात्, तदन्ताच्च अण् । कूपा ञोपवादः । रौणः, आजकरौणः ॥ **कोपधाच्च । ४ । २ । ७९ ॥** अण् । अञोपवादः । कार्णच्छिद्रकः–कूपः, कार्कवाकवम्, त्रैशङ्कवम् ॥ **वुञ्छण्कठजिल**

१ सकल, पुष्कल, उत्तम, उडुप, उद्वेप, उत्पुट, कुम्भ, निधान, सुदक्ष, सुदत्त, सुभूत, सुपूत, सुनेत्र, सुमङ्गल, सुपिङ्गल, सूत, सिकत, पूतीक, पूलास, कूलास, पलाश, निवेश, गवेश, गम्भीर, इतर, आन्, अहन्, लोमन्, वेमन्, वरुण, बहुल, सद्योज, अभिषिक्त, गोभृत, राजभृत, भल्ल, मल्ल, माल, ॥ इति संकलादिः ॥

२ सुवस्तु, वर्णु, भण्डु, खण्डु, सेवालिन, कर्पूरिन्, शिखण्डिन्, गर्त, कर्कश, शकटिकर्ण, कृष्णकर्ण, कर्क, कर्कन्धुमती, गोह, अहिसक्थ ॥ इति सुवास्त्वादिः ॥

सेनिरढञ्ण्यफक्फिञिञ्ञ्यककठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदं
काशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु

१ अरीहण, द्रुघण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण, साम्परायण, क्रौष्ट्रायण, औष्ट्रायण, त्रैगर्तायन, मैत्रायण, भास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन, सौसायन, धौमतायन, ऐन्द्रायण, कौन्द्रायण, खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्पोष, विपथ, विपाश, उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, काशकृत्स्न, जाम्बवत्, शिंशपा, रैवत, बिल्व, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर, जम्बु, खदिर, सुशर्मन्, भलतृ, भलन्दन, खण्डु, कनल, यज्ञदत्त, ॥ इत्यरीहणादिः ॥

२ कृशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वेश्मन्, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, लोमक, शबल, कूटवर्चल, सुवर्चल, सुकर, सूकर, प्रतर, सदृश, पुराग, पुरग, मुख, धूम, अजिन, विनत, अवनत, विकुटयास, पराशर, अरुस, अयस, मौद्गल्य, यूकर, ॥ इति कृशाश्वादिः ॥

३ ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, असनि, सित, मत, वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह्, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंश, ॥ इत्यृश्यादिः ॥

४ कुमुद, शर्करा, न्यग्रोध, इक्कट, संकट, कङ्कट, गत, बीज, परिवाप, निर्यास, शकट, कच, मधु, शिरीष, अश्व, अश्वत्थ, बल्व, यवास, कूप, विकङ्कट, दशग्राम ॥ वृत् ॥ इति कुमुदादिः॥

५ काश, पाश, अश्वत्थ, पलाश, पीयूक्षा, चरण, वास, नड, वन, कर्दम, कच्छूल, कंकट, गुहा, बिस, तृण, कर्पूर, बर्बर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, सीपाल, ॥ इति काशादिः॥

६ तृण, नड, मूल, वन, पर्ण, वराण, बिल, फुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण, बुस, ॥ इति तृणादिः ॥

७ प्रेक्षा, हलाका, बन्धुका, ध्रुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कंकट, संकट, कट, कूप, बुक, पुक, पुट, मह, परिवाप, यवास, ध्रुवका, गर्त, कूपक, हिरण्य, ॥ वृत् ॥ इति प्रेक्षादिः॥

८ अश्मन्, यूथ, ऊष, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कीट, पाम, कन्द, कान्द, कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह, ॥ इत्यश्मादिः ॥

९ सखि, अग्निदत्त, वायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, भल्ल, पाल, चक्र, चक्रवाक, छगल, अशोक, करवीर, वासव, वीर, वज्र, कुशीरक, सीहर, सरक, सरस, सरम, समर, समल, सुरस, सेह-तमाल, कदल सप्तल ॥ इति सख्यादिः ॥

१० संकाश, कपिल, कश्मीर, समीर, शूरसेन, सरक, सूर, सुपथिन्, (पन्थ च,) यूथ, अंश, अङ्ग, नासा, पलित, अनुनास, अश्मन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष, विरत, समल, सीर, पञ्जर, मन्थ, नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्ति, विकर, नासिका ॥ इति संकाशादिः ॥

११ बल, चुल, नल, दल, वट, लकुल, उरल, पुल, मूल, उल, डुल, वन, कुल॥वृत्॥इति बलादिः॥

१२ पक्ष, तुच्छ, तुष, तुण्ड, अण्ड, कम्बलिका, बलिक, चित्र, अस्ति, (पथः पन्थ च) कुम्भ, सीरक, सरक, सकल, सरस, समल, अतिश्वन्, रोमन्, लोमन्, हस्तिन्, मकर, लोमक, शीर्ष, निवात, पाक, सिंहक, अङ्कुश, सुवर्णक, हंसक, हिंसक, कुत्स, बिल, खिल, यमल, हस्तकला, सकर्णक ॥ इति पक्षादिः ॥

१३ कर्ण, वसिष्ठ, अर्क, अर्कलूष, द्रुपद, अनडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिच्, कुम्भी, कुन्ती, जित्वन्, जिवन्त, कुपिश, आण्डीवत, जव, जैत्र, आनक, ॥ इति कर्णादिः ॥

१४ सुतङ्गम, मुनिचित, विप्रचित, महाचित, महापुत्र, स्वन, श्वेत, खडिक, शुक्र, विग्र, बीजवापिन्, अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खण्डित, कर्ण, विग्रह ॥ वृत् ॥ इति सुतङ्गमादिः ॥

१५ प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कबिल, खण्डित, गदित, चूडार, मडार, मन्दार, कोविदार, ॥ इति प्रगद्यादिः ॥

१६ वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निबद्ध बलाद, स्थूल, विदग्ध, विजग्ध, विभग्न, निमग्न, बाहु, खदिर, शर्करा ॥ इति वराहादिः ॥

मुदादिभ्यः । ४ । २ । ८० ॥ सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ्—अरीहणेन निर्वृत्तम्—आरीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण्—कार्शाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः—ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यष्ठच्—कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः—काशिलः । तृणादिभ्यः सः तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः—प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः—अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ्—साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः—साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः—बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक्—पाक्षायणः, पथः पन्थ च—पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ्—कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः—प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक्—वाराहकः कुमुदादिभ्यष्ठक्—कौमुदिकः ॥ **जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ॥** जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ॥ **लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । १ । २ । ५१ ॥** लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासोजनपदः—पञ्चालाः, कुरवः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः ॥ **तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ॥** युक्तवद्वचनं न कर्तव्यम् । संज्ञानां प्रमाणत्वात् ॥ **लुब्योगाऽप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ॥** लुबपि न कर्तव्यः । अवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ॥ **योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । १ । २ । ५५ ॥ यदि** हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्, तदा तदभावे न दृश्येत ॥ **प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात् । १।२।५६ ॥ (प्रत्ययार्थः प्रधानम्)**—इत्येवं रूपं वचन मप्य शिष्यम् । कुतः । अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः ॥ **कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ॥** अतीताया रात्रेः पश्चार्द्धेन आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसः—**अद्यतनः । (विशेषणमुपसर्जनम्)**—इत्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः ॥ **विशेषणानां चाऽजातेः । १ । २ । ५२ ॥** लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तोः—जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ—रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चालाः—जनपदः । गोदौ—ग्रामः ॥ **(हरीतक्यादिषु व्यक्तिः)** हरीतक्याः फलानिहरीतक्यः ॥ **(खलतिकादिषु वचनम्)** खलतिकस्य पर्वतस्य अदूरभवानि—खलतिकं—वनानि ॥ **(मनुष्यलुपि प्रतिषेधः)** मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न, लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा—अभिरूपः ॥ **वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥** अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं—वरणा ॥ **शर्करायां वा । ४ । २ । ८३ ॥** अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ॥ **ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ॥** शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ, वराहादौ च,—पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठञ्ककौ । वाग्रहणसाम-

१ कुमुद, गोमथ, रथकार, दशग्राम, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनि, स्थल, कुण्डल, कूट, मधुकर्ण घास, कुन्द, शुचि, कर्ण ॥ इति कुमुदादिः ॥

२ वरणा, शृङ्गी, शाल्मलि, मुण्डी, शयाण्डी, पर्णी, ताम्रपर्णी, गोद, आलिङ्ग्यायनि, जानपदी, जम्बू, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, वल्गु, उज्जयिनी, गया, मथुरा, तक्षशिला, उरसा, गोमती, वलभी ॥ इति वरणादिः ॥

ष्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुब्विकल्पः । षड् रूपाणि—शर्करा, शार्करम्, शार्करिकम्, शर्करीयम्, शर्करिकम्, शार्करकम् ॥ **नद्यां मतुप् । ४ । २ । ८५ ॥** चातुरर्थिकः । इक्षुमती ॥ **मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥** मतुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थ-आरम्भः । मधुमान् ॥ **कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् । ४ । २ । ८७ ॥** कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोः झय इति, अन्त्ये—मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ **(महिषाच्चेति वक्तव्यम्)** । महिष्मान् नाम—देशः ॥ **नडशादाड् ड्वलच् । ४ । २ । ८८ ॥** नड्वलः । "शादो जम्बालघासयोः—" शाद्वलः ॥ **शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ॥** शिखावलम् ॥ **उत्करादिभ्यश्छः । ४ । २ । ९० ॥** उत्करीयः ॥ **नडादीनां कुक् च । ४ । २ । ९१ ॥** नडकीयम् ॥ **(कुश्वाद्ध्रस्वत्वं च)** । कुश्वकीयः ॥ **(तक्षन्नलोपश्च)** । तक्षकीयः ॥ **बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ॥** नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयः । तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा—बिल्वकीया । तस्यां भवा बैल्वकाः, वेत्रकीयाः—वैत्रकाः । छस्य किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्, कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा **सन्नियोगशिष्टानामि**ति कुगपि निवर्तेत । लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थं लोपोऽपि यमात्रस्य स्यात् ॥

॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे । ४ । २ । ९२ ॥ अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः—**शेषः** । तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते—चाक्षुषं—रूपम्, श्रावणः—शब्दः, औपनिषदः—पुरुषः, दृषदि पिष्टाः—दार्षदाः—सक्तवः, उलूखले क्षुण्णः—औलूखलः—यावकः, अश्वैरुह्यते—आश्वः—रथः, चतुर्भिरुह्यते—चातुरं—शकटम्, चतुर्दश्यां दृश्यते—चातुर्दशं-रक्षः । (शेषे) इति—लक्षणं च अधिकारश्च । (तस्य विकारः इत्यतः प्राक्छेषाधिकारः) ॥ **राष्ट्रावारपाराद्घखौ । ४ । २ । ९३ ॥** आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ **(अवारपाराद्विगृहीतादपि, विपरीताच्चेति वक्तव्यम्)** । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्घादयः ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषां जातादयोऽ-

---

१ मधु, बिस, स्थाणु, वेणु, कर्कन्धु, शमी, करीर, हिम, किशरा, शर्याण, मरुत्, वार्दाली, शर, इष्टका, आसुति, इष्टका, शक्ति, आसन्दी, सकल, शलाका, आमिषी, इक्षु, रोमन्, रुष्टि, रुष्य, तक्षशिला, खड, वट, वेट ॥ इति मध्वादिः ॥

२ उत्कर, संफल, शफर, पिप्पल, पिप्पलीमूल, अश्मन्, सुवर्ण, खलाजिन, तिक, कितव, अणक, त्रैणव, पिचुक, अश्वत्थ, काश, क्षुद्र, भस्त्रा, शाल, जन्या, अजिर, चर्मन्, उत्क्रोश, क्षान्त, खदिर, शूर्पणाय, श्यावनाय, नैवाकव, तृण, वृक्ष, शाक, पलाश, विजिगीषा, अनेक, आतप, फल, संपर, अर्क, गर्त, अग्नि, वैराणक, इडा, अरण्य, निशान्त, पण, नीचायक, शंकर, अवरोहित, क्षार, विशाल, वेत्र, अरीहण, खण्ड, वातागार, मन्त्रणार्ह, इन्द्रवृक्ष, नितान्तवृक्ष, आर्द्रवृक्ष, ॥ इत्युत्करादिः ॥

३ नड, प्लक्ष, बिल्व, वेणु, वेत्र, वेतस, इक्षु, काष्ठ, कपोत, तृण । (कुश्वा ह्रस्वत्वं च) (तक्षन् नलोपश्च) ॥ इति नडादिः ॥

४ नडाद्यन्तर्गणो बिल्वकादिगणः ।

र्थविशेषाः, समर्थविभक्तयश्च,—वक्ष्यन्ते ॥ **ग्रामाद्यखञौ** । ४ । २ । ९४ ॥ ग्राम्यः। ग्रामीणः ॥ **कत्र्यादिभ्यो ढकञ्** । ४ । २ । ९५ ॥ कुत्सिताः त्रयः—कत्रयः । तत्र जातादिः—कात्रेयकः, नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः—ग्रामेयकः ॥ **कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु** । ४ । २ । ९६ ॥ कौलेयकः—श्वा। कौलोऽन्यः । कौक्षेयकः—असिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकः—अलंकारः । ग्रैवोऽन्यः ॥ **नद्यादिभ्यो ढक्** । ४ । २ । ९७॥ नादेयम्, माहेयम्, वाराणसेयम् ॥ **दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्** । ४ । २ । ९८ ॥ 'दक्षिणा' इत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ॥ **कापिश्याः ष्फक्** । ४ । २ । ९९ ॥ कापिश्यां जातादि—कापिशायनं—मधु। कापिशायनी—द्राक्षा ॥ **रङ्कोरमनुष्येऽण् च** । ४ । २ । १०० ॥ चात् ष्फक् । राङ्कवः—गौः, राङ्कवायणः। अमनुष्ये इति किम् । राङ्कवकः मनुष्यः ॥ **द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्** । ४ । २। । १०१ ॥ दिव्यम् । प्राच्यम् । अवाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम्॥ **कन्थायाष्ठक्**। । ४ । २ । १०२॥ कान्थिकः ॥ **वर्णौ वुक्** ।४।२।१०३॥ वर्णुः नदः तस्य समीपदेशः—वर्णुः। तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक् स्यात्। "यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम्"॥ **अव्ययात्त्यप्**।३।२।१०४॥ **(अमेहक्वतसित्रेभ्य एव)** । "अमाऽन्तिकसहार्थयोः—" अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः॥ **(अव्ययानां भमात्रे टिलोपः) (अनित्योयम्)**। बहिषष्टिलोपविधानात्। तेनेह न । आरातीयः ॥ **(त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्)** । नित्यः ॥ **(निसोगते)**। **ह्रस्वात्तादौ तद्धिते** । ८ । ३ । १०१ ॥ ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यः—निष्टयः—चण्डालादिः ॥ **(अरण्याण्णः)**। आरण्याः—सुमनसः ॥ **(दूरादेत्यः)**। दूरेत्यः ॥ **(उत्तरादाहञ्)**। औत्तराहः ॥ **ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्** । ४ । २ । १०५ ॥ एभ्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ । ऐषमस्त्यम्, ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्, ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् । पक्षे—शौवस्तिकं—वक्ष्यते ॥ **तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ** । ४ । २ । १०६ ॥ यथासंख्येन । काकतीरम्, पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुच्पूर्वान्मा भूत् । बाहुरूप्यम् ॥ **दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः** । ४। । २ । १०७ ॥ अणोपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत्। पूर्वेषुकामशम्यां भवः—पूर्वैषुकामशमः। (प्राचां ग्रामनगराणाम्)—इत्युत्तरपद वृद्धिः॥ **मद्रेभ्योऽञ्** । ४ । २ । १०८ ॥ दिक्पूर्वपदादित्येव । (दिशोऽमद्राणाम्)—इति

१ कत्रि, उम्भि, पुष्कर, पुष्कल, मोदन, कुम्भी, कुण्डिन, (माहिष्मती नगरी) वर्मती, उख्या, ग्राम, (कुड्याया यलोपश्च) ॥ इति कत्र्यादिः ॥

२ नदी, मही, वाराणसी, श्रावस्ती, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशपरी, काशफरी, खादिरी, पूर्वनगरी, पाठा, माया, साल्वा, दार्वा, सेतकी । (वडवाया वृषे) ॥ इति नद्यादिः ॥

३ (तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः) ॥ भिन्द्यस्तराम्, छिन्द्युस्तराम् ॥

इति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः—पौर्वमद्रः, आपरमद्रः ॥ **उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्** । ४ । २ । १०९ ॥ अञ् स्यात् । शैवपुरम् ॥ **प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्** । ४ । २ । ११० ॥ माहिकिप्रस्थः । पालदः, नैलीनकः ॥ **कण्वादिभ्यो गोत्रे** । ४ । २ । १११ ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वः । गर्गादिः । कण्वस्य च्छात्राः—काण्वाः ॥ **इञश्च** । ४ । २ । ११२ ॥ गोत्रे य इञ् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः।गोत्रे किम्।सौतङ्गमेरिदं—सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकम् । तेनेह न।पाणिनीयम् ॥ **न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु**।४। । २ । ११३ ॥ इञश्चेत्यणोऽपवादः । प्लाक्षीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानम्।(**अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य**)—लिङ्गम् ॥ **वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्**।१।१। ७३ ॥ यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिः—तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥ **त्यदादीनि च**।१।१।७४॥ वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ **वृद्धाच्छः**।४।२।११४ ॥ शालीयः, मालीयः, तदीयः ॥ **एङ् प्राचां देशे** । १ । १ । ७५ ॥ एङ् यस्याचामादिः—तद्वृद्धसंज्ञं वास्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः, गोनर्दीयः, भोजकटीयः।पक्षे अणि—ऐणीपचनः, गौनर्दः, भाजकटः । एङ् किम्। आहिच्छत्रः,कान्यकुब्जः॥(**वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या**)।दैवदत्तः, देवदत्तीयः ॥ **भवतष्ठक्छसौ**।४।२।११५॥ वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः, जश्त्वम्—भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव—भावतः ॥ **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ** । ४ । २ । ११६ ॥ इकार उच्चारणार्थः । काशिकी, काशिका । बैदिकी, बैदिका ॥ (**आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्**) । **आपदादिराकृतिगणः** । आपत्कालिकी, आपत्कालिका ॥ **बाहीकग्रामेभ्यश्च** ।४।२। । ११७ ॥ बाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम--बाहीकग्रामः । कास्तीरिकी, कास्तीरिका ॥ **विभाषोशीनरेषु** । ४ । २ । । ११८ ॥ एषु ये ग्रामा स्तद्वाचिभ्योवृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी, सौदर्शनिका, सौदर्शनीया ॥ **ओर्देशे ठञ्** । ४ । २ । ११९ ॥ उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ठञ्।निषादकर्षुः— नैषादकर्षुकः—(केऽणः)—इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः—पाटवाः । ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ॥

---

१ पलदी, परिषद्,रोमक,बाहीक,कलकीट,बहुकीट, जालकीट,कमलकीट, कमलकीकर, कमलभिदा,गोष्ठी,नैकती,परिखा,शूरसेन,गोमती,पटच्चरा,उदपान,यकृल्लोम,इति पलद्यादिः॥

२ गर्गाद्यन्तर्गणोयम् ।

३ त्यदादिः—सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

४ काशि, वेदि, चेदि, सांयाति, संवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्तिकर्षू, कुनाम, हिरण्य, करण, गोवासन, भारङ्गी,अरिन्दम,अरित्र, देवदत्त,दशग्राम, शौवावतान, युवराज, देवराज,मोदन,सिन्धुमित्र,दासमित्र,सुधामित्र सोममित्र,छागमित्र,मधुमित्र इति काश्यादिः॥

५ आपद्, ऊर्ध्व, तद् आपदादिराकृतिगणः ॥

वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ॥ प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः, शाकजम्बुकः । नेह—मल्लवास्तु—माल्लवास्तवः ॥ **धन्वयोपधाद्वुञ्** । ४ । २ । १२१ ॥ धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च—, देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ् स्यात् । ऐरावतं धन्व—ऐरावतकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ—साङ्काश्यकः, काम्पिल्यकः ॥ **प्रस्थपुरवहान्ताच्च** । ४ । २ । १२२ ॥ एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् । छस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्राग्र्थम् । प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम् ॥ **रोपधेतोः प्राचाम्** । ४ । २ । १२३ ॥ रोपधाद्, ईकारान्ताच्च,—प्राग्देशवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ईतः--कान्दकः ॥ **जनपदतदवध्योश्च** । ४ । २ । १२४ ॥ जनपदवाचिनः, तदवधिवाचिनश्च,—वृद्धाद्वुञ् स्यात् । आदर्शकः । त्रैगर्तकः **अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्** । ४ । २ । १२५ । अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ् स्यात्।अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः।अवृद्धाज्जनपदात्—आङ्गकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः—आजमीढकः। वृद्धाज्जनपदात्—दार्वकः।वृद्धाज्जनपदावधेः—कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्तनी च, वर्तनी च, वर्तनी च,—वर्तन्यः । तासु भवः—वार्तनः ॥ **कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात्**।४।२। १२६॥ देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः।सैन्धुवक्त्रकः। बाहुवर्तकः ॥ **धूमादिभ्यश्च** । ४ । २ । १२७ ॥ देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः, तैर्थकः ॥ **नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः** । ४ । २ । १२८ ॥ नगरशब्दाद्वुञ् स्यात्कुत्सने, प्रावीण्ये च,--गम्ये । नागरकः चौरः, शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः ॥ **अरण्यान्मनुष्ये** । ४ । २ । १२९ ॥ वुञ् । (**अरण्याण्णः**)—इत्यस्यापवादः ॥ (**पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्**) आरण्यकः—पन्थाः, अध्यायः, न्यायः, विहारः, मनुष्यः, हस्ती वा ॥ (**वा गोमयेषु**) आरण्यकाः, आरण्या वा,—गोमयाः ॥ **विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्**। ४ । २ । १३० ॥ वुञ् । कौरवकः, कौरवः । यौगन्धरकः, यौगन्धरः॥**मद्रवृज्योः कन्** । ४ । २ । १३१ ॥ जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातः—मद्रकः । वृजिकः ॥

१ धूम, षण्ड, शशादन, अर्जुनाव, माहकस्थली, आनकस्थली, माहिषस्थली, मानस्थली अट्टस्थली, मद्रकस्थली, समुद्रस्थली, दाण्डायनस्थली, राजस्थली, राजगृह, विदेह, सात्रासाह, शष्प, मित्रवर्ध, मज्जाली, मद्रकूल, आजीकूल, द्व्याहाव, त्र्याहाव, संस्फाय, बर्बर, वर्ज्य, गर्त, आनर्त, माठर, पाथेय, घोष, पल्ली, आराज्ञी, धार्तराज्ञी, आवय, तीर्थ । (कूलात्सौवीरेषु) । (समुद्रान्नावि, मनुष्ये च) । कुक्षि, अन्तरीप, द्वीप, अरुण, उज्जयनी, पट्टार, दक्षिणापथ, साकेत ॥ इति धूमादिः ॥

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ॥ माहिषिकः ॥ **कच्छादिभ्यश्च** । ४ । २ । १३३ ॥ देशवाचिभ्योऽण् । वुञादेरपवादः । काच्छः, सैन्धवः ॥ **मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्** । ४ । २ । १३४ ॥ कच्छाद्यणोऽपवादः।कच्छे जातादिः काच्छकः—मनुष्यः, काच्छकं—हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो—गौः ॥ **अपदातौ साल्वात्** । ४ । २ । १३५ ॥ साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम्—अपदातावेवेति । साल्वकः ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः—पदातिर्व्रजति ॥ **गोयवाग्वोश्च** । ४ । २ । १३६ ॥ साल्वाद्वुञ् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्विका—यवागूः, साल्वकः गौः । साल्वमन्यत् ॥ **गर्त्तोत्तरपदाच्छः** ।४।३ ।१२७॥ देशे अणोऽपवादः। वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं—बहुच्पूर्वनिरासार्थम् ॥ **गहादिभ्यश्च** । ४ । २ ।१३८॥ छः स्यात्।गहीयः॥ (**मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च**) । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम्।(**अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां** ज्ञापयितुमिदम्) ॥ (**कुग्जनस्य, परस्य च**)। जनकीयम् । परकीयम् । (**देवस्य च**) । देवकीयम् ॥ (**स्वस्य च**) । स्वकीयम् ॥ (**वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः**) वेणुकीयम्, वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् ॥ **प्राचां कटादेः** । ४ । २ । १३९ ॥ प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम्, कटघोषीयम्, कटपल्वलीयम् ॥ **राज्ञः क च** । ४ । २ । १४० ॥ वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ॥ **वृद्धादकेकान्तखोपधात्** । ४ । २ । १४१ ॥ अक, इक, एतदन्तात्, खोपधाच्च,-वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात् । **ब्राह्मणको** नाम जनपदः—यत्र ब्राह्मणाआयुधजीविनः—तत्र जातः—ब्राह्मणकीयः, शाल्मलिकीयः। अयोमुखीयः ॥ **कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्** ।४।२।१४२॥ कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनः वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्ञिठादेरपवादः । दाक्षिकन्थीयम् ।दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम्।दाक्षिह्रदीयम् । **पर्वताच्च** । ४ । २ । १४३ ॥ पर्वतीयः ॥ **विभाषाऽमनुष्ये** । ४ । २ । १४४ ॥ मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् पक्षेऽण् । पर्वतीयानि, पार्वतानि वा, फलानि। अमनुष्ये किम् । पार्वतीयः—मनुष्यः ॥ **कृकणपर्णाद्भारद्वाजे** । ४।२।१४५॥भारद्वा

---

१ कच्छ, सिन्धु, वर्णु, गान्धार, मधुमत्, कम्बोज, कश्मीर, साल्व, कुरु, अनुषण्ड, द्वीप, अनूप, अजवाह, विजापक, कलूतर, रङ्कु, ॥ वृत् ॥ इति कच्छादिः॥

२ गह, अन्तस्थ, सम, विषम, मध्य,(मध्यन्दिन चरणे) उत्तम, अङ्ग, वङ्ग,मगध, पूर्वपक्ष, अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख, एकग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष, एकपलाश, इष्वग्र, इष्वनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाडायन, काठेरणि, लावेरणि, सौमित्र, शैशिरि, आसुत, दैवशर्मि, श्रौती, आहिंसि, आमित्रि, व्याडि, बैजि, आध्यश्वि, आनृशंसि, शौङ्गि, आग्निशर्मि, भौजि, वाराटकी, वाल्मीकि, क्षैमवृद्धि, आश्वत्थि, औगाहमानि, ऐकबिन्दवी, दन्ताग्रहंस, तन्त्वग्र, उत्तर, अनन्तर, (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च) (जनपरयोः कुक्च) (देवस्य च) इति गहादिराकृतिगणः ॥

३ वेणुराकृतिगणः ॥

जदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् । कार्कणम्, पार्णम् ॥ **युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४ । ३ । १॥** चाच्छः । पक्षेऽण् ।युवयोः, युष्माकं वा,–अयं–युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥ **तस्मिन्नणि च युष्माकाऽस्माकौ । ४ । ३ । २ ॥** युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः–खञि, अणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥ **तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ॥** एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञि, अणि च । तावकीनः, तावकः । मामकीनः, मामकः । छे तु–॥ **प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ९८ ॥** मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः–प्रत्यये, उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः ॥ **अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ॥** अर्ध्यः ॥ **पराऽवराऽधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ॥** परार्द्धचम्।अवरार्द्धचम् । अधमार्द्धचम् । उत्तमार्द्धचम्॥**दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च । ४।३ । ६ ॥** चाद्यत् । पौर्वार्द्धिकम्, पूर्वार्द्धचम् ॥ **ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । ४।३।७॥**ग्रामैकदेशवाचिनः,जनपदैकदेशवाचिनश्च,–दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तादञ्ठञौस्तः। इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा,–पौर्वार्द्धाः, पौर्पार्द्धिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं **स्पष्टार्थम्** । अञ् चेत्युक्ते यतोप्यनुकर्षः सम्भाव्येत॥ **मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥** मध्यमः ॥ **अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ॥** मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनः–मध्यः–वैयाकरणः।मध्यं–दारु । नातिह्रस्वं, नातिदीर्घमित्यर्थः ॥ **द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ॥** समुद्रस्य समीपे यो द्वीपः तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम्, द्वैप्या ॥ **कालाट्ठञ् । ४ । ३ । ११ ॥** कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम्, सांवत्सरिकम्, सायम्प्रातिकः, पौनःपुनिकः । **कथं तर्हि** "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये" इति **कालिदासः** । "अनुदितौषसराग" इति **भारविः**, "समानकालीनं, प्राक्कालीनम्" इत्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति **प्रामाणिकाः**। (तत्र जातः) इति यावत्कालाधिकारः॥**श्राद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ॥**ठञ् स्यात्।ऋत्वणोऽपवादः।शारदिकं–श्राद्धम् ॥ **विभाषा रोगातपयोः।४।३।१३॥**शारदिकः, शारदो वा,–रोगः, आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं–दधि॥ **निशाप्रदोषाभ्यां च । ४ । ३।१४ ॥** वा ठञ् स्यात् । नैशिकम्, नैशम्।प्रादोषिकम्, प्रादोषम् ॥ **श्वसस्तुट् च । ४ । ३ ।१५॥** श्वस्शब्दाट्ठञ् वा स्यात् तस्य तुडागमश्च॥ **द्वारादीनां च । ७ । ३ । ४ ॥** द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यकृत्, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व,–एषां न वृद्धिः, ऐजागमश्च । शौवस्तिकम् ॥ **सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ॥** सन्धिवेलादिभ्यः, ऋतुभ्यः, नक्षत्रेभ्यश्च,–कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं–सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, संध्या,

१ अत्रगणे शश्वतोवेति पाठ्यमिति–ल० श० शेखरे ॥

अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ (**संवत्सरात् फलपर्वणोः**)॥ सांवत्सरं—फलं, पर्व वा । सांवत्सरिकमन्यत् ॥ **प्रावृष एण्यः । ४ । ३ । १७ ॥** प्रावृषेण्यः ॥ **वर्षाभ्यष्ठक् । ४ । ३ । १८ ॥** वर्षासु साधु—वार्षिकं वासः ॥ (कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु)—इति साध्वर्थे ॥ **सर्वत्राण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ॥** हेमन्तादण् स्यात्, तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारात्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम्, हैमन्तम् ॥ **सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च । ४ । ३ । २३ ॥** सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः, अव्ययेभ्यश्च, कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तः, तयोस्तुट् च । (**तुटः प्रागनादेशः**) । अनद्यतन इत्यादि निर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम्, दिवातनम् ॥ (**चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः**) ॥ चिरत्नम् । परुत्नम् ॥ परारित्नम् ॥(**अग्रादिपश्चाड्डिमच्**)॥ अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ (**अन्ताच्च**) अन्तिमम् ॥ **विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ॥** आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तः, तयोस्तुट् च पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम्, अपराह्णेतनम्,।घकालनेष्वित्यलुक्। पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम्।अपराह्णतनम् ।पौर्वाह्णिकम्।आपराह्णिकम् ॥ **तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ॥** सप्तमीसमर्थाज्जातः, इत्यर्थे अणादयः घादयश्च, स्युः । स्रुघ्ने जातः—स्रौघ्नः, औत्सः,राष्ट्रियः, अवारपारीणः । इत्यादि ॥ **प्रावृषष्ठप् । ४ । ३ । २६ ॥** एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः—प्रावृषिकः ॥ **संज्ञायां शरदो वुञ् । ४ । ३ । २७ ॥** ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः— । दर्भविशेषाः, मुद्गविशेषाश्च ॥ **उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ॥** अधिकारोऽयम् । हनस्त इत्यस्मात्प्राक् ॥ **अवयवादृतोः । ७ । ३ । ११ ॥** अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति, णिति, किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात्किम् । पूर्वासु वर्षासु भवः—पौर्ववर्षिकः । (**ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्**)— इति तदन्तविधिः पुर्वत्र । इह तु न । अवयवत्वाभावात् ॥ **सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य । ७ । ३ । १२ ॥** उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः। जनपदतदवध्योरिति वुञ् ॥ (**सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्योजनपदस्य**) इति तदन्तविधिः ॥ **दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ॥** दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपञ्चालानामयं—पौर्वपञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । **योगविभाग उत्तरार्थः ॥ प्राचांग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ॥** दिशः परेषां नगरवाचिनां, ग्रामवाचिनां च अङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वेषु कामशम्यां भवः—पूर्वेषु कामशमः । नगरे—पूर्वपाटलिपुत्रकः ॥ **पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् । ४ । ३ । २८ ॥** पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ॥ **पथः पन्थ च । ४ । ३ । २९ ॥** पथि जातः पन्थकः ॥ **अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ॥** अमावास्यकः, अमावास्यः ॥

अच । ४ । ३ । ३१ ॥ अमावास्यः ॥ **सिन्ध्वपकराभ्यां कन्** । ४ । ३ । ३२ ॥ सिन्धुकः–कच्छाद्यणि, मनुष्यवुञि च, प्राप्ते । अपकरकः–औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ॥ **अणञौ च** । ४ । ३ । ३३ ॥ क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ॥ **श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्** । ४ । ३ । ३४ ॥ एभ्योनक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । **लुक् तद्धितलुकि** । १ । २ । ४९ ॥ तद्धितलुकि सति उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः–श्रविष्ठः, फल्गुनः, इत्यादि ॥ (**चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्**) चित्रायां जाता–चित्रा, रेवती रोहिणी आभ्यां (लुक्तद्धितलुकि) इति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष् ॥ (**फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ**) स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा ॥ (**श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः**) ॥ स्त्रियामपि । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः ॥ **जे प्रोष्ठपदानाम्** । ७ । ३ । १८ ॥ प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे-ञिति, णिति, किति च । प्रोष्ठपदासु जातः–प्रोष्ठपादः–माणवकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः–प्रौष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायेपि गृह्यते भाद्रपदः ॥ **स्थानान्तगोशालखरशालाच्च** । ४ । ३ । ३५ ॥ एभ्योजातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ॥ **वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा** । ४ । ३ । ३६ ॥ एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात् । वत्सशाले जातः–वत्सशालः–, वात्सशालः–, इत्यादि ॥ (**जातार्थेप्रतिप्रसूतोऽण्वा डिद्वक्तव्यः**) शातभिषजः–,शातभिषः–शतभिषक् ॥ **नक्षत्रेभ्यो बहुलम्** । ४ । ३ । ३७ ॥ जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुकस्यात् । रोहिणः–, रौहिणः ॥ **कृतलब्धक्रीतकुशलाः** । ४ । ३ । ३८ ॥ तत्रेत्येव । स्रुघ्ने कृतः, लब्धः, क्रीतः, कुशलो, वा-, स्रौघ्नः ॥ **प्रायभवः** । ४ । ३ । ३९ ॥ तत्रेत्येव । स्रुघ्ने **प्रायेण** बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः ॥ **उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्** । ४ । ३ । ४० ॥ औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥ **संभूते** । ४ । ३ । ४१ ॥ स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः ॥ **कोशाड्ढञ्** । ४ । ३ । ४२ ॥ कौशेयं वस्त्रम् ॥ **कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु** । ४ । ३ । ४३ ॥ हेमन्ते साधुः–हैमन्तः–प्राकारः । वसन्ते पुष्प्यन्ति–वासन्त्यः–कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते–शारदाः–शालयः ॥ **उप्ते च** । ४ । ३ । ४४ ॥ हेमन्ते उप्यन्ते–हैमन्ताः–यवाः ॥ **आश्वयुज्यावुञ्** । ४ । ३ । ४५ ॥ ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ताः–आश्वयुजकाः–माषाः ॥ **ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्** । ४ । ३ । ४६ ॥ पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकम्, ग्रैष्मम् । वासन्तकम्, वासन्तम् ॥ **देयमृणे** ४ । ३ । ४७ ॥ कालादित्येव । मासे देयमृणं–मासिकम् ॥ **कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्** । ४ । ३ । ४८ ॥ यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात् कलापी । तत्र देयमृणं कालापकम् ।

कलापकम्।अश्वत्थस्य फलम्-अश्वत्थः।तद्युक्तः कालः-अश्वत्थः।**यस्मिन्** कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयम्-अश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयं-यवबुसकम्॥ **ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् । ४ । ३ । ४९ ॥** ग्रीष्मे देयमृणं-ग्रैष्मकम् । आवरसमकम् ॥ **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च । ४ । ३ । ५० ॥** चाद्वुञ् । सांवत्सरिकम्, सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम्-आग्रहायणकम् ॥ **व्याहरति मृगः । ४ । ३ । । ५१ ॥** कालवाचिनः सप्तम्यन्तात् शब्दायते इत्यर्थे अणादयः स्युः-यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति-नैशः-मृगः, नैशिकः ॥ **तदस्य सोढम् । ४ । ३ । । ५२ ॥** कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा । तत्सोढमस्य-नैशिकः, नैशः॥ **तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ॥** स्रुघ्ने भवः--स्रौघ्नः, राष्ट्रियः ॥ **दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ ॥** दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥ **शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५॥** दन्त्यम् । कर्ण्यम् ॥ **प्राचां नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ॥** प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽचामादेरचो वृद्धिर्ञिति, णिति च । सुह्मनगरे भवः--सौह्मनागरः । पौर्वनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुदक्षु तत्र भवः--मानगरः ॥ **जङ्गलधेनुवलजाऽन्तस्य विभाषितमुत्तरम् । ७ । ३ । २५ ॥** जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति, णिति, किति च।कुरुजङ्गले भवं--कौरुजङ्गलम्, कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम्, वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम्, सौवर्णवालजम् ॥ **दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् । ४ । ३ । ५६ ॥** दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कलशिः--घटः । तत्र भवं-कालशेयम् ॥ **ग्रीवाभ्योऽण् च । ४ । ३ । ५७॥** चात् ढञ् । ग्रैवेयम्, ग्रैवम् ॥ **गम्भीराञ्ज्यः । ४।३। ५८ ॥** गम्भीरे भवं--गाम्भीर्यम् ॥ **अव्ययीभावाच्च । ४ । ३ । ५९ ॥** परिमुखं भवं--पारिमुख्यम् ॥ **(परिमुखादिभ्य एवेष्यते)** । नेह-औपकूलः ॥ **अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ३ ।६० ॥** अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि-अन्तः--अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवम्-आन्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् ॥**(अध्यात्मादेष्ठञिष्यते)** ।अध्यात्मं भवम्-आध्यात्मिकम् ॥ **अनुशातिकादीनां च । ७ । ३ । २० ॥** एषामुभयपदवृद्धिः स्यात्--ञिति, णिति,

१ दिश्, वर्ग, पूग, गण, पक्ष, धाय्या, मित्र, मेधा, अन्तर, पथिन्, रहस्, अलीक, उखा, साक्षिन्, देश, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेष, यूथ, (उदकात्संज्ञायाम्) न्याय, वंश,वेश, काल, आकाश, ॥ वृत् ॥ इति दिगादिः ॥

२ (पञ्चजनादुपसंख्यानम्) । पाञ्चजन्यः ॥

३ परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युलूखल, परिसीर, उपसीर, उपस्थूण, उपकलाप, अनुपथ, अनुपद, अनुगंग, अनुतिल, अनुसीत, अनुसाय, अनुसीर, अनुमाष, अनुयव, अनुयूप, अनुवंश, प्रतिशाख, ॥ वृत् ॥ इति परिमुखादिः ॥

४ अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, परलोक, अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥

५ अनुशीतक,अनुहोड,अनुसंवरण,अनुसंवत्सर,अङ्गारवेणु,असिहत्य,अस्यहत्य,अस्यहेति,

किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । **अध्यात्मादिराकृतिगणः** ॥ **देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्** । ७ । ३ । १ ॥ एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत्,–ञिति, णिति, किति, च । दाविकम् । देविकाकूले भवाः–दाविकाकूलाः–शालयः । शिंशपाया विकारः–शांशपः–चमसः । (पलाशादिभ्यो वा)–इत्यञ् । दित्यौह इदं–दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं–दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥ **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्** । ४ । ३ । ६१ ॥ ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥ **जिह्वामूलाऽङ्गुलेश्छः** । ४ । ३ । ६२ ॥ जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥ **वर्गान्ताच्च** । ४ । ३ । ६३ ॥ कवर्गीयम् ॥ **अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्** । ४ । ३ । ६४ ॥ पक्षे पूर्वेण छः । मद्वर्ग्यः । मद्वर्गीणः । मद्वर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयः–वर्णः ॥ **कर्णललाटात्कनलङ्कारे** । ४ । ३ । ६५ ॥ कर्णिका । ललाटिका ॥ **तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः** । ४ । ३ । ६६ ॥ सुपां व्याख्यानः–सौपः–ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं–सौपम् ॥ **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्** । ४ । ३ । ६७ ॥ षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं–षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानः, तत्र भवा,–षात्वणत्विकः ॥ **क्रतुयज्ञेभ्यश्च** । ४ । ३ । ६८ ॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्याद्–**(असोमका अपीह गृह्यन्ते)** । आग्निष्टोमस्य व्याख्यानः, तत्र भवो वा,–आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥ **अध्यायेष्वेवर्षेः** । ४ । ३ । ६९ ॥ ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाऽध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठः । तस्य व्याख्यानः, तत्र भवो वा,–वासिष्ठिकः–अध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी–ऋक् ॥ **पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्** । ४ । ३ । ७० ॥ पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः । स एव पौरोडाशः । ततः ष्ठन्–पौरोडाशिकः ॥ **छन्दसो यदणौ** । ४ । ३ । ७१ ॥ छान्दस्यः । छान्दसः ॥ **द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्** । ४ । ३ । ७२ ॥ द्व्यचः–ऐष्टिकः, पाशुकः, ऋत्–चातुर्होतृकः, ब्राह्मणिकः, आर्चिकः, इत्यादि ॥ **अणृगयनादिभ्यः** । ४ । ३ । ७३ ॥ ठञादेरपवादः । आर्गयनः, औपनिषदः ।

वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री । (राजपुरुषात् ष्यञि) । सूत्रनड । आकृतिगणोऽयमनुशतिकादिः । तेन अधिगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या,–इत्यादि ग्राह्यम् ।

१ ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव, संवत्सर, उपनिषद्, मुहूर्त, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा ॥ वृत् ॥ इत्यृगयनादिः ॥

वैयाकरणः ॥ **तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ॥** स्रुघ्नादागतः—स्रौघ्नः ॥ **ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥** शुल्कशालाया आगतः—शौल्कशालिकः ॥ **शुण्डिकादिभ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥** आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः—शौण्डिकः, कार्कणः, तैर्थः ॥ **विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ॥** औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥ **ऋतष्ठञ् । ४ । ३ । ७८ ॥** वुञोपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् ॥ **पितुर्यच्च । ४ । ३ । ७९ ॥** चाट्ठञ् । (रीङ्ऋतः) । यस्येति लोपः--पित्र्यम्, पैतृकम् ॥ **गोत्रादङ्कवत् । ४ । ३ । ८० ॥** विदेभ्य आगतं—बैदम्, गार्गम्, दाक्षम्, औपगवकम् ॥ **नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । ७ । ३ । ३० ॥** नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः-पूर्वपदस्य तु वा, ञिदादौ परे । आशौचम्, अशौचम् । आनैश्वर्यम्, अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम्, अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम्, अकौशलम् । आनैपुणम् अनैपुणम् ॥ **हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ॥** समादागतं--समरूप्यम्, विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम्, विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम्, दैवदत्तम् ॥ **मयट् च । ४ । ३ । ८२ ॥** सममयम्, विषममयम्, देवदत्तमयम् ॥ **प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ॥** तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति-हैमवती—गङ्गा ॥ **विदूराञ्ञ्यः । ४ । ३ । ८४ ॥** विदूरात्प्रभवति--वैदूर्यः मणिः ॥ **तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ॥** स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः--पन्थाः, दूतो वा ॥ **अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ॥** तदित्येव । स्रुघ्नमभिनिष्कामति—स्रौघ्नं-कान्यकुब्जद्वारम् ॥ **अधिकृत्यकृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥** तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः--शारीरकीयः । "शारीरकं भाष्यम्" इति त्वभेदोपचारात् ॥ **शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४ । ३ । ८८ ॥** शिशूनां क्रन्दनं--शिशुक्रन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनात् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । **इन्द्रजननादिराकृतिगणः** । इन्द्रजननीयम्, विरुद्धभोजनीयम् ॥ **सोऽस्यनिवासः । ४ । ३ । ८९ ॥** स्रुघ्नो निवासोऽस्य—स्रौघ्नः ॥ **अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ॥** स्रुघ्नोभिजनोस्य—स्रौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितं सः **अभिजन** इति विवेकः ॥ **आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ॥** पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्वतोभिजनो येषामायुधजीविनांतेहृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋक्षोदः । पर्वतोभिजनो येषां ते—आर्क्षोदाः द्विजाः **शौण्डिकादिभ्यो ञ्यः । ४ । ३ । ९२ ॥** शण्डिकोभिजनोऽस्य—शा-

---

१ शुण्डिक, कृकण, कृपण, स्थण्डिल, उदपान, उपल, तीर्थ, भूमि, तृण, पर्ण, इति शुण्डिकादिः ॥

२ इन्द्रजनन, प्रद्युम्नागमन, सीतान्वेषण, विरुद्धभोजन, इन्द्रजननादिराकृतिगणः ॥

३ (द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः) ॥ दैवासुरम् । रक्षोसुरम् । गौणमुख्यम् ॥

४ शण्डिक, सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शट, रक, शङ्ख, बोध, इति शण्डिकादिः ॥

ण्ढक्यः । **सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ** ।४।३।९३॥ सिन्ध्वादिभ्योऽण्,तक्षशिलादिभ्योऽञ्,स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः।तक्षशिला नगरी अभिजनोस्य--ताक्षशिलः ॥**तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः** । ४ । ३ । ९४ ॥ तूदी अभिजनोऽस्य-तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥ **भक्तिः** । ४ । ३ । ९५ ॥ सोस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति **भक्तिः**।स्रुघ्नो भक्तिरस्य--स्रौघ्नः ॥ **अचित्ताददेशकालाट्ठक्** । ४ । ३ । ९६ ॥ अपूपाः भक्तिरस्य--आपूपिकः, पायसिकः अचित्तात्किम् । दैवदत्तः । अदेशात्किम् । स्रौघ्नः । अकालात्किम् । ग्रैष्मः ॥ **महाराजाट्ठञ्** । ४ । ३ । ९७ ॥ माहाराजिकः ॥ **वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्** । ४ । ३ । ९८ ॥ वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥ **गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्** । ४ । ३ । ९९ ॥ अणोऽपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य-ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह--पाणिनोभक्तिरस्य पाणिनीयः ॥ **जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने** । ४ । ३ । १०० ॥ जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनां जनपदवत्, **सर्वं स्यात्**--प्रत्ययः, प्रकृतिश्च ॥ (जनपदतदवध्योश्च) इति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्ताः--तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गाः जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । जनपदिनां, किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य--पाञ्चालः । जनपदेनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥ **तेन प्रोक्तम्** । ४ । ३ । १०१ ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥ **तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्** । ४ । ३ । १०२ ॥ छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते--तैत्तिरीयाः ॥ **काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः** ४ । ३ । १०३ ॥ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते--काश्यपिनः ॥ **कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च** । ४ । ३ । १०४ ॥ कलाप्यन्तेवासिभ्यः--हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते--हारिद्रविणः।वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः--आलम्बिनः ॥ **पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु** । ४ । ३ । १०५ ॥ तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । **पुराणेन**--चिरंतनेन मुनिना प्रोक्ताः । भल्लु--भाल्लविनः । शाट्यायन--शाट्यायनिनः । कल्पे--पिङ्गेन प्रोक्तः पैंगी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञवल्क्यानि--ब्राह्मणानि, आश्मरथः--कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः ॥

---

१ सिन्धु, वर्णु, मधुमत, कम्बोज, साल्व, कश्मीर, गान्धार, किष्किन्धा, उरसा, दरद्, गन्दिका ॥ वृत ॥ इति सिन्ध्वादिः ॥

२ तक्षशिला, वत्सोद्धरण, कैमेंदुर, ग्रामणी, छगल, क्रोष्टकर्ण, सिंहकर्ण, संकुचित, किन्नर, काण्डधार, पर्वत, अवसान, बर्बर, कंस ॥ वृत ॥ इति तक्षशिलादिः ॥

३ शलेतितालव्यपाठो वृत्तौ ।

४ कूचभारादिति क्वचित्पाठः ।

५ सर्वत्रासौ सर्वं वात्र वसतीति वा; वासुः--बाहुलकादुण् । स चासौ देवश्च वासुदेवः तेन गोत्रक्षत्रियाख्याभावाद्वुनो विधानं सार्थकम् ॥

६ यत्तेन प्रोक्तमित्यधिकारात्प्राप्तं प्रोक्तं तत्र प्रोक्तपदवाच्याः प्रोक्ताः नाम पुराणप्रोक्ताश्चेत्तेभवन्तीत्यर्थः ।

७ कण्वादित्वादण् ।

शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥ छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः।शौनकेन प्रोक्तमधीयते—शौनकिनः ॥ **कठचरकाल्लुक्** । ४ । ३ । १०७ ॥ आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते—कठाः । चरकाः ॥ **कलापिनोऽण्** । ४ । ३ । १०८ ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते—कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे—(सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानात्)—टिलोपः ॥ **छगलिनो ढिनुक्** । ४ । ३ । १०९ ॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते—छागलेयिनः ॥ **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः** । ४ । ३ । ११० ॥ पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते—पाराशरिणः—भिक्षवः । शैलालिनः—नटाः ॥ **कर्मन्दकृशाश्वादिनिः** । ४ । ३ । १११ ॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते—कर्मन्दिनः—भिक्षवः । कृशाश्विनः—नटाः ॥ **तेनैकदिक्** । ४ । ३ । ११२ ॥ सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक्—सौदामनी ॥ **तसिश्च** । ४ । ३ । ११३ ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक्—पीलुमूलतः ॥ **उरसो यच्च** । ४ । ३ । ११४ ॥ चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक्—उरस्यः, उरस्तः ॥ **उपज्ञाते** । ४ । ३ । ११५ ॥ तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं—पाणिनीयम् ॥ **कृते ग्रन्थे** । ४ । ३ । ११६ ॥ वररुचिना कृतः—वाररुचः ग्रन्थः ॥ **संज्ञायाम्** । ४ । ३ । ११७ ॥ तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं—माक्षिकं—मधु ॥ **कुलालादिभ्यो वुञ्** । ४ । ३ । ११८ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं—कौलालकम् । वारुडकम् ॥ **क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्** । ४ । ३ । ११९ ॥ तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं—क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् । **तस्येदम्** । ४ । ३ । १२० ॥ उपगोरिदम्—औपगवम् ॥ (**वहेस्तुरणिट् च**) संवोढुः स्वं—सांवहित्रम् ॥ (**अग्नीधः शरणे रण् भं च**) अग्निमिन्धे—अग्नीत् । तस्य स्थानम्—आग्नीध्रम् । तात्स्थ्यात्सोपि आग्नीध्रः ॥ (**समिधामाधाने षेण्यण्**) । सामिधेन्यः—मन्त्रः, सामिधेनी—ऋक् ॥ **रथाद्यत्** । ४ । ३ ॥ १२१ ॥ रथ्यं—चक्रम् ॥ **पत्रपूर्वादञ्** । ४ । ३ । १२२ ॥ पत्रं—वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ॥ **पत्राध्वर्युपरिषदश्च** । ४ । ३ । १२३ ॥ अञ् ॥ (**पत्राद्वाह्ये**) । अश्वस्येदं वहनीयम्—आश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् । **हलसीराट्ठक्** । ४ । ३ । १२४ ॥ हालिकम् । सैरिकम् ॥ **द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः** । ४ । ३ । १२५ ॥ काकोलूकिका ।

---

१ शौनक, वाजसनेय, शार्ङ्गरव, शापेय, शाष्पेय, खाडायन, स्तम्भ, स्कन्ध, देवदर्शन, रज्जुभार, रजकण्ठ, कठशाठ, कषाय, तल, दण्ड, पुरुषांसक, अश्वपेज, वृत्॥ इति शौनकादिः॥

२ इदं छान्दसमेवेति भ्रान्तिमूलकम्, कलापीतिसूत्रभाष्यविरोधात् ॥

३ कुलाल, वरुड, चण्डाल, निषाद, कर्मार, सेना, सिरिध्र, सरिन्ध्र, देवराज, परिषद्, वधू, मधु, रुरु, रुद्र, अनडुह्, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक ॥ वृत् ॥ इति कुलालादिः ॥

कुत्सकुशिकिका ॥ (**वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः**) दैवाऽसुरम् ॥ **गोत्रचरणाद्वुञ् । ४ । ३ । १२६ ॥** औपगवकम् ॥ (**चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्**)। काठकम् ॥ **सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् । ४ । ३ । १२७ ॥** (**घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्**) । अञ्–बैदः–सङ्घः, अङ्कः, घोषो वा । बैदं लक्षणम्। यञ्–गार्गः, गार्गम् । इञ्–दाक्षः, दाक्षम् । परम्परासम्बन्धः–अङ्कः । साक्षात्तु–लक्षणम् ॥ **शाकलाद्वा । ४ । ३ । १२८ ॥** अण् वा उक्तेर्थे । पक्षे चरणत्वाद्वुञ् । शाकलेन प्रोक्तमधीयते–शाकलाः । तेषां सङ्घः, अङ्कः घोषो वा–शाकलः, शाकलकः। लक्षणे–क्लीबता ॥ **छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः । ४ । ३ । १२९॥** छन्दोगानां–धर्मः, आम्नायो वा,–छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् ॥ (चरणाद्धर्माम्नाययोः)–इत्युक्तम् । तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव॥ **न दण्डमाणवान्तेऽवासिषु । ४ । ३ । १३० ॥** दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः तेषु,शिष्येषु च,–वुञ् न स्यात्।दाक्षाः–दण्डमाणवाः,शिष्या वा।**रैवतिकादिभ्यश्छः।४ । ३ । १३१ ॥** (तस्येदम्)–इत्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः । बैजवापीयः ॥ (**कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वाच्यः**) । कुपिञ्जलस्याऽपत्यम् । इहैव निपातनादण्। तदन्तात्पुनरण् कौपिञ्जलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्याऽपत्यं–हास्तिपदः । तस्यायं–हास्तिपदः॥ **आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३३॥** अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः–धर्मः, आम्नायो वा । चरणाद्वुञोऽपवादः ॥ ॥ **इति शैषिकाः॥**

तस्यविकारः ।४।३।१३४॥(**अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः**)अश्मनोविकारः–आश्मः।भास्मनः । मार्तिकः ॥ **अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ॥** चाद्विकारे । मयूरस्य–अवयवः, विकारो वा–मायूरः । मौर्वं–काण्डं,भस्म वा।पैप्पलम् ॥ **बिल्वादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ॥** बैल्वम् ॥ **कोपधाच्च । ४ । ३ । १३७ ॥** अण् । अञोऽपवादः । तर्कु–तार्कवम् । तैतिडीकम् ॥ **त्रपुजतुनोः षुक् । ४ । ३ । १३८ ॥** आभ्यामण् स्याद्विकारे–एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ॥ **ओरञ् । ४ । ३ । १३९ ॥** दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥ **अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ॥** दाधित्थम् । कापित्थम् ॥ **पलाशादिभ्यो वा । ४ । ३ । १४१ ॥** पालाशम् । कारीरम् ॥ **शम्याः ष्लञ् । ४ । ३ । १४२ ॥** शामीलं–भस्म । षित्त्वान् ङीष्–शामीली स्रुक् ॥ **मयड्वैतयोर्भाषाया-**

---

१ ' द्वन्द्वे ' इत्यपपाठो लेखकप्रमादात् मैथुनिकायामतिव्याप्तिरित्यादि–तथा द्वंद्वे इति पाठस्तु शिशुक्रन्दत्यत्राधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थे प्रत्ययार्थ इत्यपि ल० श० शेखरे ।

२ रैवतिक, स्वापिशि, क्षैमवृद्धि, गौरग्रीवि, औदमेघ, औदवापि, बैजवापि ॥ वृत् ॥ इति रैवतिकादिः ॥

३ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

४ बिल्व, व्रीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुका, कर्पासी, पाटली, कर्कन्धू, कुटीर ॥ वृत् ॥ इति बिल्वादिः ॥

५ तैन्तिडीकं, तैन्त्रिडीकमित्यपि लोके दृश्यते ।

६ पलाश, खदिर, शिंशपा, स्पन्दन, पुलाक, करीर, शिरीष, पनस, विकङ्कत ॥ वृत् ॥ इति पलाशादिः ॥

मभक्ष्याऽऽच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ॥ मकृतिमात्रान्मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम्, आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः—सूपः, कार्पासम्—आच्छादनम् ॥ **नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । ४ । ३ । १४४ ॥** आम्रमयम्, शरमयम् ॥ **(एकाचो नित्यम्)** । त्वङ्मयम्, वाङ्मयम् । **कथं तर्हि** " आप्यमम्मयम्"इति। (तस्येदम्) इत्यणन्तात्स्वार्थे ष्यञ् ॥ **गोश्च पुरीषे । ४ । ३ । १४५ ॥** गोः पुरीषंगोमयम् ॥ **पिष्टाच्च । ४ । ३ । १४६ ॥**मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं—भस्म । **कथं** "पैष्टी सुरा" इति । सामान्यविवक्षायां (तस्येदम्)—इत्यण् ॥ **संज्ञायां कन् । ४ । ३ । १४७ ॥** पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः—पिष्टकः । "पूपोऽपूपः—पिष्टकःस्यात" ॥ **व्रीहेः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ॥** मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥ **असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ॥** तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु—तैलम्, यावकः ॥ **तालादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १५२ ॥** अन्मयटोरपवादः ॥ **(तालाद्धनुषि)** । तालं—धनुः।अन्यत्—तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ॥ **जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५३ ॥** अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः, तापनीयः, सौवर्णो वा,—निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी—यष्टिः ॥ **प्राणिरजतादिभ्योञ् । ४ । ३ । १५४ ॥** शौकम्, बाकम् । राजतम् ॥ **ञितश्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५५ ॥** ञितो विकारावयवमत्ययः तदन्तादञ् स्यात्—तयोरेवार्थयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य—शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । ञितः किम् । बैल्वमयम् ॥ **क्रीतवत्परिमाणात् । ४ । ३ । १५६ ॥** (माग्वतेष्ठञ्) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये मत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं—नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोपि—नैष्किकः । शतस्य विकारः—शत्यः, शतिकः ॥ **उष्ट्राद्वुञ् । ४ । ३ । १५७ ॥** माण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः।**उमोर्णयोर्वा । ४ । ३ । १५८ ॥** औमम्, औमकम् । और्णम्, और्णकम् । वुञभावे—यथाक्रममणञौ ॥ **एण्या ढञ् । ४। ३ । १५९ ॥** ऐणेयम् । एणस्य तु—ऐणम् ॥ **गोपयसोर्यत् । ४ । ३ । १६० ॥** गव्यम् । पयस्यम् ॥ **द्रोश्च । ४ । ३ । १६१ ॥** द्रुः वृक्षः तस्य विकारः, अवयवो वा द्रव्यम् ॥ **माने वयः । ४ । ३ । १६२ ॥** द्रोरित्येव । द्रुवयम् । " यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् " ॥ **फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ॥** विकारावयवमत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम्—आमलकम् ॥ **प्लक्षादिभ्योऽण्**

---

१ शर, दर्भ, मृद, कुटीतृण, सोम, बल्वज ॥ वृत् ॥ इति शरादिः ॥

२ (तालाद्धनुषि) बार्हिण, इन्द्रालिश, इन्द्रादश, इन्द्रायुध, चय, श्यामाक, पीयूक्षा, ॥ वृत् ॥ इति तालादिः ॥

३ रजत, सीस, लोह, उदुम्बर, नीप, दारु, रोहीतक, बिभीतक, पीतदारु, तीव्रदारु, त्रिकण्टक, कण्टकारि ॥ वृत् ॥ इति रजतादिः ॥

४ प्लक्ष, न्यग्रोध, इंगुदी, अश्वत्थ, शिग्रु, रुरु, कक्षतु, बृहती ॥ वृत् ॥ इति प्लक्षादिः ॥

। ४ । ३ । १६४ ॥ विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् ॥ **न्यग्रोधस्य च केवलस्य** । ७ । ३ । ५ ॥ अस्य न वृद्धिः, ऐजागमश्च । नैयग्रोधम्॥**जम्ब्वा वा**।४।३।१६५॥ जम्बूशब्दात् फले अणू वा स्यात्।जाम्बवम्।पक्षे(ओरञ्)।तस्य लुक्-जम्बु ॥**लुप् च** ।४।३। १६६॥जम्ब्वाःफलप्रत्ययस्य लुब् वा, स्यात् । लुपि युक्तवत्—जम्ब्वाः फलं–जम्बूः ॥ **(फलपाकशुषामुपसंख्यानम्)**।व्रीहयः, मुद्गाः ॥ **(पुष्पमूलेषु बहुलम्)**। मल्लिकायाः पुष्पं–मल्लिका।जात्याः पुष्पं--जाती । विदार्या मूलं--विदारी । बहुलग्रहणान्नेह–पाटलानि–पुष्पाणि, साल्वानि--मूलानि । बाहुलकात् क्वचिल्लुक्--अशोकम्, करवीरम् ॥ **हरीतक्यादिभ्यश्च** । ४ । ३ । १६७ ॥ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि--हरीतक्यः ॥ **कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च** । ४ । ३ । १६८॥ कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः, छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम् । तस्य विकारः--कांस्यम् । परशवे हितं–परशव्यम् । तस्य विकारः--पारशवः ॥　　**॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः॥** ॥

प्राग्वहतेष्ठक्॥४।४।१॥तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते ॥ **(तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्)**। मा शब्दः कारि इति य आह स--माशब्दिकः॥**स्वागतादीनां च** । ७ । ३ । ७ ॥ ऐज् न स्यात् । स्वागतमित्याह--स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्याऽपत्यं–स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं--व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं--व्याडिः । व्यवहारेण चरति--व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु–स्वापतेयम् ॥ **(आहौ प्रभूतादिभ्यः)** । प्रभूतमाह--प्राभूतिकः।पार्याप्तिकः॥**(पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः)** । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः, सौखशायनिकः--अनुशतिकादिः॥**(गच्छतौ परदारादिभ्यः)**। पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥ **तेन दीव्यति खनति जयति जितम्** । ४। । ४ । २ ॥ अक्षैर्दीव्यति--आक्षिकः । अभ्र्या खनति–आभ्रिकः । अक्षैर्जयति–आक्षिकः। अक्षैर्जितम्–आक्षिकम् ॥ **संस्कृतम्** । ४ । ४ । ३ ॥ दध्ना संस्कृतं–दाधिकम्। मारिचिकम् ॥ **कुलत्थकोपधादण्** । ४ । ४ । ४ ॥ ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ॥ **तरति** । ४ । ४ । ५ ॥ उडुपेन तरति--औडुपिकः ॥ **गोपुच्छाट्ठञ्** । ४ । ४ । ६ ॥ गौपुच्छिकः ॥ **नौद्व्यचष्ठन्** । ४ । ४ । ७ ॥ नाविकः । घटिकः, बाहुभ्यां तरति–बाहुका स्त्री ॥ **चरति** । ४ । ४ । ८ ॥तृती

---

१ हरीतकी, कोशातकी, नखरञ्जनी, शष्कण्डी, पाडी, दोडी, श्वेतपाकी, अर्जुनपाकी, द्राक्ष, काला, ध्वाङ्क्षा, गर्भिका, कण्टकारिका, पिप्पली, चिञ्चा, शेफालिका, ॥ वृत् ॥ इति हरीतक्यादिः ॥

२ माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द, ॥ वृत् ॥ इति माशब्दादिः ॥

३ स्वागत, स्वध्वर, स्वङ्ग, व्यड, व्यङ्ग, व्यवहार, स्वपति, स्वागतादिराकृतिगणः ॥

४ प्रभूत, पर्याप्त, प्रभूतादिराकृतिगणः॥

५ सुस्नात, सुखरात्रि, सुखशयन, सुस्नातादिराकृतिगणः ॥

६ परदार, गुरुतल्प, परदारादिराकृतिगणः ॥

७ कुलित्थ, कुलुत्थेति च लोके प्रायः अयं शब्दो व्यवह्रियते ॥

८ तैन्तिडीकं, तैन्त्रिडीकमित्यपि लोके दृश्यते ॥

यान्ताद्–गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोः ठक् स्यात्। हस्तिना चरति–हास्तिकः, शाकटिकः। दध्ना भक्षयति–दाधिकः ॥ **आकर्षात् ष्ठल्। ४। ४। ९॥** **आकर्षः**–निकषोपलः। आकषादिति **पाठान्तरम्**। तेन चरति–आकर्षिकः। षित्त्वान् ङीष्–आकर्षिकी ॥ **पर्पादिभ्यः ष्ठन्। ४। ४। १०॥** पर्पेण चरति–पर्पिकः, पर्पिकी। येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स–**पर्पः**। अश्विकः। रथिकः ॥ **श्वगणाट्ठञ्च। ४। ४। ११॥** चात् ष्ठन् ॥ **श्वादेरिञि। ७। ३। ८॥** ऐज् न। श्वभस्त्रस्यापत्यं--श्वाभस्त्रिः, श्वादंष्ट्रिः। **(तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम्)॥ (इकारादाविति वाच्यम्)।** श्वगणेन चरति--श्वागणिकः, श्वागणिकी। श्वगणिकः, श्वगणिकी ॥ **पदान्तस्याऽन्यतरस्याम्। ७। ३। ९॥** श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्य ऐज्वा। श्वापदस्येदं–श्वापदम्, शौवापदम् ॥ **वेतनादिभ्यो जीवति। ४। ४। १२॥** वेतनेन जीवति--वैतनिकः, धानुष्कः ॥ **वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्। ४। ४। १३॥** **वस्नेन**–मूल्येन जीवति–वस्निकः। क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम्–क्रयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः ॥ **आयुधाच्छ च। ४। ४। १४॥** चाट्ठन्। आयुधेन जीवति आयुधीयः, आयुधिकः ॥ **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः॥ ४। ४। १५॥** उत्सङ्गेन हरति--औत्सङ्गिकः ॥ **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्। ४। ४। १६॥** भस्त्रया हरति–भस्त्रिकः। षित्त्वान्ङीष्--भस्त्रिकी ॥ **विभाषा विवधात्। ४। ४। १७॥** विवधेन हरति विवधिकः। पक्षे ठक्–वैवधिकः। **एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्**–वीवधादपि ष्ठन्–वीवधिकः, वीवधिकी। **विवधवीवधशब्दौ**--उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते॥ **अण् कुटिलिकायाः। ४। ४। १८॥** कुटिलिका--व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च। कुटिलिकया हरति-मृगान्, अङ्गारान्वा, कौटिलिकः--व्याधः, कर्मारश्च॥ **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः। ४। ४। १९॥** अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम्–आक्षद्यूतिकं वैरम्॥ **क्त्रेर्मम्नित्यम्। ४। ४। २०॥** क्त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तात्–निर्वृत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम्। कृत्या निर्वृत्तं–कृत्रिमम्, पक्त्रिमम् ॥ **(भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः)।** पाकेन निर्वृत्तं--पाकिमम्, त्यागिमम् ॥ **अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ। ४। ४। २१॥** अपमित्येति ल्यबन्तम्। अपमित्य निर्वृत्तम्–आपमित्यकम्। याचितेन निर्वृत्तं–याचितकम् ॥ **संसृष्टे। ४। ४। २२॥** दध्ना

---

१ पर्प, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, व्याल, न्यास। (पादः पच्च)॥ वृत् ॥ इति पर्पादिः ॥

२ वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुष्, दण्ड, जाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपबस्ति, सुख, शय्या, शक्ति, उपनिषद्, उपदेश, स्फिच्, पाद, उपस्थ, उपस्थान, उपहस्त ॥ वृत् ॥ इति वेतनादिः ॥

३ उत्सङ्ग, उड्डुप, उत्प्लुत, उत्पन्न, उत्पुट, पिटक, पिटाक ॥ वृत् ॥ इत्युत्संगादिः ॥

४ भस्त्रा, भरट, भरण, शीर्षभार, शीर्षेभार, अंसभार, अंसेभार, ॥वृत् ॥ इति भस्त्रादिः॥

५ अक्षद्यूत, जानुप्रहृत, जंघप्रहृत, जंघाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्दन, गतानुगत, गतागत, यातोपयात, अनुगत ॥ वृत् ॥ इत्यक्षद्यूतादिः ॥

संसृष्टं--दाधिकम् ॥ **चूर्णादिनिः । ४ । ४ । २३ ॥** चूर्णैः संसृष्टाः--चूर्णिनः- अपूपाः ॥ **लवणाल्लुक् । ४ । ४ । २४ ॥** लवणेन संसृष्टः--लवणः सूपः, लवणं--शाकम् ॥ **मुद्गादण् । ४ । ४ । २५ ॥** मौद्गः--ओदनः ॥ **व्यञ्जनैरुपसिक्ते । ४ । ४ । २६ ॥** ठक् । दध्ना उपसिक्तं--दाधिकम् ॥ **ओजः सहोऽम्भसा वर्तते । ४ । ४ । २७ ॥** ओजसा वर्तते--औजसिकः--शूरः । साहसिकः--चौरः । आम्भसिकः--मत्स्यः ॥ **तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । ४ । ४ । २८ ॥** द्वितीयान्तादस्माद्--वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । **क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया।** प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः। आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः।आनुकूलिकः ॥ **परिमुखं च । ४ । ४ । २९ ॥** परिमुखं वर्तते--पारिमुखिकः । चात् पारिपार्श्विकः ॥ **प्रयच्छति गर्ह्यम्।४।४।३०॥** द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति--द्वैगुणिकः, त्रैगुणिकः ॥ **(वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः)** । वार्धुषिकः ॥ **कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ।४। ४। ३१ ॥** गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिः। तदर्थं द्रव्यं--**कुसीदम्** । तत्प्रयच्छतीति-कुसीदिकः, कुसीदिकी।एकादशार्थत्वादेकादश। ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः, दशैकादशिकी । दशैकादशान् प्रयच्छतीति उत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः ॥ **उञ्छति । ४ । ४ । ३२ ॥** बदराण्युञ्छति--बादरिकः ॥ **रक्षति । ४ । ४ । ३३ ॥** समाजं रक्षति--सामाजिकः ॥ **शब्ददर्दुरं करोति । ४ । ४ । ३४ ॥** शब्दं करोति-शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥ **पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । ४ । ४ । ३५ ॥** स्वरूपस्य पर्यायाणां, विशेषाणां च,--ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु **मीनस्यैव** । पक्षिणो हन्ति--पाक्षिकः। शाकुनिकः, मायूरिकः । मात्स्यिकः, मैनिकः । शाकुनिकः । मार्गिकः, हारिणिकः, सारङ्गिकः ॥ **परिपन्थं च तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ॥** अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति, हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं--वर्जयित्वा, व्याप्य वा, तिष्ठति--पारिपन्थिकः--चौरः । परिपन्थं हन्ति--पारिपन्थिकः ॥ **माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥** दण्डाकारो **माथः**--पन्थाः--**दण्डमाथः**।दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ॥ **आक्रन्दाट्ठञ्च । ४ । ४ । ३८ ॥** अस्माट्ठञ् स्यात्, चाट्ठक्,-धावतीत्यर्थे । **आक्रन्दं** दुःखिनां रोदनस्थानं धावति--आक्रन्दिकः । **पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४ । ४ । ३९ ॥** पूर्वपदं गृह्णाति--पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥ **प्रतिकण्ठार्थललामं च । ४ । ४ । ४० ॥** एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति--प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥ **धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ ॥** धार्मिकः ॥ **(अधर्माच्चेति वक्तव्यम्)** । आधर्मिकः ॥ **प्रतिपथमेति ठञ्च । ४ । ४ । ४२ ॥** प्रतिपथमेति--प्रातिपथिकः ॥ **समवायान्समवैति । ४ । ४ । ४३ ॥** सामवायिकः, सामूहिकः ॥ **परिषदो ण्यः । ४ । ४ । ४४ ॥**

परिषदं समवैति—पारिषद्यः ॥ **सेनाया वा । ४ । ४ । ४५** ॥ ण्यः स्यात् पक्षे ठक् । सैन्याः, सैनिकाः ॥ **संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६** ॥ ललाटं पश्यति—लालाटिकः—सेवकः । **कुक्कुटीशब्देन**—तत्पाताहः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । कौक्कुटिकः भिक्षुः ॥ **तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७** ॥ आपणस्य धर्म्यम् आपणिकम् ॥ **अण्महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८** ॥ महिष्या धर्म्यम्—माहिषम् । याजमानम् ॥ **ऋतोऽञ् । ४ । ४ । ४९** ॥ यातुः धर्म्यं—यात्रम् ॥(**नराच्चेति वक्तव्यम्**) नरस्य धर्म्या नारी ॥(**विशसितुरिड्लोपश्चाऽञ्च वक्तव्यः**)॥ विशसितुः धर्म्यं—वैशस्त्रम् ॥ (**विभाजयितुर्णिलोपश्चाऽञ्च वाच्यः**) ॥ विभाजयितुः धर्म्यं—वैभाजित्रम् ॥ **अवक्रयः । ४ । ४ । ५०** ॥ षष्ठ्यन्ताट्ठक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्य अवक्रयः—आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यम्—**अवक्रयः**॥**तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१** ॥ अपूपाः पण्यमस्य—आपूपिकः॥ **लवणाट्ठञ् । ४ । ४ । ५२** ॥ लावणिकः ॥ **किसरादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । ५३** ॥ किसरं पण्यमस्य—किसरिकः । षित्वान्ङीषू—किसरिकी । किसर, उशीर, नलद, इत्यादि **किसरादयः** सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ॥ **शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४** ॥ ष्ठन् स्याद्, पक्षे ठक् । शलालुकः शलालुकी- शालालुकः- शालालुकी । **शलालुः**—सुगन्धिद्रव्यविशेषः॥**शिल्पम् । ४ । ४ । ५५** ॥ मृदङ्गवादनं **शिल्पमस्य**—मार्दङ्गिकः ॥ **मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६** ॥ मड्डुकवादनं शिल्पमस्य—माड्डुकः,माड्डुकिकः । झार्झरः, झार्झरिकः ॥ **प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७** ॥ तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य—आसिकः, धानुष्कः ॥ **परश्वधाट्ठञ्च । ४ । ४ । ५८** ॥ पारश्वधिकः ॥ **शक्तियष्ट्योरीकक् । ४ । ४ । ५९** ॥ शाक्तीकः । याष्टीकः ॥ **अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४ । ४ । ६०** ॥ तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स—आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स—नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स—दैष्टिकः ॥ **शीलम् । ४ । ४ । ६१** ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य—आपूपिकः ॥ **छत्रादिभ्यो णः । ४ । ४ । ६२** ॥ गुरोर्दोषाणामावरणं **छत्रम्** । तच्छीलमस्य छात्रः ॥ **कार्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२** ॥ कार्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः—कार्मः । (**नस्ताद्धिते**) इत्येव सिद्धे (**अण्कार्यं ताच्छीलिके णेपि**) तेन—चौरी, तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कार्मणः ॥ **कर्माऽध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३** ॥ प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक् स्याद्—

---

१ महिषी, प्रजापति, प्रजावती, प्रलेपिका विलेपिका, अनुलेपिका, पुरोहित, मणिपालि अनुचारक, होतृ, यजमान, ॥ वृत् ॥ इति महिष्यादिः ।

२ किसर, नरद, नलद, स्थागल, तगर, गुग्गुलु, उशीर, हरिद्रा,हारिद्र, पणी,॥वृत् ॥ इति किसरादिः ॥ किशरादिभ्य इति तालव्यवत्पाठो वृत्ताविति ल० श० शे ।

३ छत्र, शिक्षा, प्ररोह, स्था, बुभुक्षा, चुरा, तितिक्षा, उपस्थान, कृषि, कर्मन्, विश्वधा, तपस्, सत्य, अनृत, विशिखा,विशिका,भक्षा, उदस्थान, पुरोडा, विक्षा, चुक्षा, मन्द्र, वृत् ॥ इति छत्रादिः ॥

अध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः ॥ **बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्** । ४ । ४ । ६४ ॥ प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने वृत्तान्यस्य--द्वादशान्यिकः । द्वादशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ॥ **हितं भक्षाः** । ४ । ४ । ६५ ॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै—आपूपिकः ॥ **तदस्मै दीयते नियुक्तम्** । ४ । ४ । ६६ ॥ अग्रभोजनं नियुक्तं दीयते अस्मै—आग्रभोजनिकः ॥ **श्राणामांसौदनाट्टिठन्** । ४ । ४ । ६७ ॥ श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै—श्राणिकः श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थम्—मांसौदनिकः, मांसिकः, औदनिकः ॥ **भक्तादणन्यतरस्याम्** । ४ । ४ । ६८ ॥ पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः, भाक्तिकः ॥ **तत्र नियुक्तः** । ४ । ४ । ६९ ॥ आकरे नियुक्तः आकरिकः ॥ **अगारान्ताट्ठन्** । ४ । ४ । ७० ॥ देवागारे नियुक्तः देवागारिकः ॥ **अध्यायिन्यदेशकालात्** ।४। ४ । ७१ ॥ निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते—श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते—चातुर्दशिकः ॥ **कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति** । ४ । ४ । ७२ ॥ तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति—वांशकठिनिकः।वंशा वेणवः कठिनाः यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥ **निकटे वसति** ४ । ४ । ७३ ॥ नैकटिकः भिक्षुः ॥ **आवसथात् ष्ठल्** ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ आवसथे वसति आवसथिकः । षित्वात् ङीष्—आवसथिकी ॥ (आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥ ॥ १ ॥) षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु—सप्त ॥ **इति ठकोवधिः समाप्तः** ॥

प्राग्घिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ॥ तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥ **तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्** । ४ । ४ । ७६ ॥ रथंवहति रथ्यः । युग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स **प्रासङ्गः** तं वहति प्रासङ्ग्यः ॥ **धुरो यड्ढकौ** । ४ । ४ । ७७ ॥ हलि च इति दीर्घे प्राप्ते ॥ **न भकुर्छुराम्** । ८ । २ । ७९ ॥ भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः, धौरेयः ॥ **खः सर्वधुरात्** । ४ । ४ । ७८ ॥ सर्वधुरं वहतीति—सर्वधुरीणः ॥ **एकधुराल्लुक् च** । ४ । ४ । ७९ ॥ एकधुरं वहति एकधुरीणः, एकधुरः ॥ **शकटादण्** ४ । ४ । ८० ॥ शकटं वहति—शाकटः गौः ॥ **हलसीराट्ठक्** । ४ । ४ । ८१ ॥ हलं वहति—हालिकः । सैरिकः ॥ **संज्ञायां जन्याः** । ४ । ४ । ८२ ॥ जनी—वधूः । तां वहति प्रापयति जन्या ॥ **विध्यत्यधनुषा** । ४ । ४ । ८३ ॥ द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत् स्यात् चेत् तत्र धनुष्करणम् । पादौ विध्यन्ति--पद्याः--शर्कराः ॥ **धनगणं लब्धा** । ४ । ४ । ८४ ॥ तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा—गण्यः ॥ **अन्नाण्णः** । ४ । ४ । ८५ ॥

अन्नं लब्धा—आन्नः ॥ **वशं गतः** । ४ । ४ । ८६ ॥ वश्यः—परेच्छानुचारी ॥ **पदमस्मिन्दृश्यम्** । ४ । ४ । ८७ ॥ पद्यः—कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ॥ **मूलमस्याऽऽबर्हि** । ४ । ४ । ८८ ॥ आबर्हणमाबर्हः—उत्पाटनम् । तदस्यास्तीति आबर्हि । मूलमाबर्हि येषां ते मूल्याः—मुद्गाः ॥ **संज्ञायां धेनुष्या** । ४ । ४ । ८९ ॥ धेनुशब्दस्य—षुगागमो, यमत्ययश्च, स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । "धेनुष्या बन्धके स्थिता" ॥ **गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः** । ४ । ४ । ९० ॥ गृहपतिः—यजमानः—तेन संयुक्तः—गार्हपत्यः—अग्निः ॥ **नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्याऽऽनाम्यसमसमितसम्मितेषु** । ४ । ४ । ९१ ॥ नावा तार्यं—नाव्यम् । वयसा तुल्यः—वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं—धर्म्यम् । विषेण वध्यः—विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समः—मूल्यः । सीतया समितं—सीत्यं—क्षेत्रम् । तुलया संमितं—तुल्यम् ॥ **धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते** । ४ । ४ । ९२ ॥ धर्मादनपेतं—धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ॥ **छन्दसो निर्मिते** । ४ । ४ । ९३ ॥ छन्दसा निर्मितं—छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ॥ **उरसोऽण् च** । ४ । ४ । ९४ ॥ चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्रः—औरसः, उरस्यः ॥ **हृदयस्य प्रियः** । ४ । ४ । ९५ ॥ हृद्यः—देशः । हृदयस्य हृल्लेखेति हृदादेशः ॥ **बन्धने चर्षौ** । ४ । ४ । ९६ ॥ हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्ताद्बन्धने यत् स्याद्—वेदेऽभिधेये । हृदयस्य बन्धनं—हृद्यः—वशीकरणमन्त्रः ॥ **मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु** । ४ । ४ । ९७ ॥ मतं—ज्ञानम् । तस्य करणं—भावः, साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो—जन्यः । हलस्य कर्षः—हल्यः ॥ **तत्र साधुः** । ४ । ४ । ९८ ॥ अग्रे साधुः—अग्र्यः । सामसु साधुः—सामन्यः । (ये चाभावकर्मणोः)- इति प्रकृतिभावः—कर्मण्यः, शरण्यः ॥ **प्रतिजनादिभ्यः खञ्** । ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजनं साधुः—प्रातिजनीनः, सांयुगीनः, सार्वजनीनः, वैश्वजनीनः ॥ **भक्ताण्णः** । ४ । ४ । १०० ॥ भक्ते साधवः—भाक्ताः—शालयः ॥ **परिषदो ण्यः** । ४ । ४ । १०१ ॥ पारिषद्यः, (परिषदः) इति योगविभागाण्णोऽपि । पारिषदः ॥ **कथादिभ्यष्ठक्** । ४ । ४ । १०२ ॥ कथायां साधुः—काथिकः **गुडादिभ्यष्ठञ्** । ४ । ४ । १०३ ॥ गुडे साधुः—गौडिकः—इक्षुः । साक्तुकः—यवः ॥ **पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्** । ४ । ४ । १०४ ॥ पथि साधु—पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं—वसतिः । तत्र साधुः—वासतेयी—रात्रिः । स्वापतेयं—धनम् ॥ **सभाया यः** । ४ । ४ । १०५ ॥ सभ्यः ॥ **समानतीर्थे वासी** ४ । ४ । १०७ ॥ साधुरिति निवृत्तम् ॥

---

१ प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विश्वजन, महाजन, पञ्चजन ॥ वृत् ॥ इति प्रतिजनादिः ॥

२ कथा, विकथा, विश्वकथा, संकथा, वितण्डा, कुष्टविद्, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद, वृत्ति, संग्रह, गुण, गण, आयुर्वेद ॥ वृत् ॥ इति कथादिः ॥

३ गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, मांसौदन, इक्षु, वेणु, संग्राम, संघात, संक्राम, संवाह, प्रवास, निवास, उपवास ॥ वृत् ॥ इति गुडादिः ॥

वसतीति–वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति--सतीर्थ्यः ॥ **समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।४।४।१०८॥** समाने उदरे शयितः स्थितः–समानोदर्यः–भ्राता॥ **सोदराद्यः ।४।४।१०९॥** सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥ **इति प्राग्घितीयाः ॥**

प्राक् क्रीताच्छः ।५।१।१॥ तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते॥ **उगवादिभ्यो यत् ।५।१।२॥** प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्, गवादिभ्यश्च यत्स्यात् । छस्यापवादः । **(नाभि नभं च)** ।–नभ्यः–अक्षः । नभ्यम्–अञ्जनम् । रथनाभावेदम् ॥ **(शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्)** । शून्यम्, शुन्यम् ॥ **(ऊधसोऽनङ् च)** । ऊधन्यः ॥ **कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।५।१।३॥** यत्स्यात् । कम्बल्यम्–उर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया–ऊर्णा ॥ **विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।५।१।४॥** आमिक्ष्यं–दधि, आमिक्षीयम् । पुरोडाश्याः--तण्डुलाः, पुरोडाशीयाः । अपूप्यम्, अपूपीयम् ॥ **तस्मै हितम् ।५।१।५॥** वत्सेभ्यो हितः–वत्सीयः–गोधुक् । शङ्कवे हितं–शङ्कव्यं--दारु, गव्यम्, हविष्यम् ॥ **शरीरावयवाद्यत् ।५।१।६॥** दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । **(नस् नासिकायाः)** । नस्यम् । नाभ्यम् ॥ **ये च तद्धिते ।६।१।६१॥** यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् । शिर इच्छति–शिरस्यति ॥ **(वा केशेषु)** । शीर्षण्याः, शिरस्या वा,–केशाः॥ **(अचि शीर्ष इति वाच्यम्)** । अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं--स्थौलशीर्षम् ॥ **खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।५।१।७॥** खलाय हितं–खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद्--रथ्या ॥ **अजाविभ्यां थ्यन् ।५।१।८॥** अजथ्या--यूथिः । अविथ्या ॥ **आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ।५।१।९। आत्माध्वानौ खे ।६।४।१६९॥** एतौ ख प्रकृत्या स्तः।आत्मने हितम्--आत्मनीनम्।विश्वजनीनम्॥ **(कर्मधारयादेवेष्यते)**। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयम् ॥ **(पञ्चजनादुपसंख्यानम्)**। पञ्चजनीनम्॥**(सर्वजनाट्ठञ्, खश्च)** । सार्वजनिकः, सर्वजनीनः॥**(महाजनाट्ठञ्)** माहाजनिकः । मातृभोगीणः, पितृभोगीणः, राजभोगीनः ॥ (आचार्यादणत्वं च) आचार्यभोगीनः॥**सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ।५।१।१०॥(सर्वाण्णोवेति वक्तव्यम्)**। सर्वस्मै हितं--सार्वम्, सर्वीयम् ॥ **(पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु)** । भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः। पुरुषस्य वधः--पौरुषेयः।(तस्येदम्)–इत्यणि प्राप्ते

१ गो, हविस्, अक्षर, विष, बर्हिस्, अष्टका, स्खदा, युग, मधा, स्रुच् । (नाभि नभं च) (शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्सन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्) । (ऊधसोऽनङ् च) कूप, खद, दर, खर, असुर, अध्वन्, क्षर, वेद, बीज, दीप्त ॥ वृत् इति गवादिः ॥

२ ' अपूप, तण्डुल, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, अभ्येष, पृथुक, ओदन, सूप पूप, किण्व, प्रदीप, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, अर्गल(अन्नविकारेभ्यश्च)।यूप, स्थूणा, दीप, अश्व, पत्र, वृत् ॥ इत्यपूपादिः ॥

पुरुषस्य विकारः—पौरुषेयः । (प्राणिरजतादिभ्योऽञ्) इत्यञि प्राप्ते समूहेऽप्यणि प्राप्ते । "एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव" इति **माघः** । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः ॥ **माणवचरकाभ्यां खञ्** ।५।१।११॥ माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥ **तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ** ।५।१। १२ ॥ विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि—अङ्गारीयाणि—काष्ठानि । प्राकारीयाः—इष्टकाः । शङ्कव्यं—दारु॥**छदिरुपधिबलेर्ढञ्** ।५।१।१३॥ छादिषेयाणि—तृणानि । बालेयाः—तण्डुलाः॥**(उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते)** । उपधीयत इत्युपधिः—रथाङ्गम्।तदेव—औपधेयम्॥**ऋषभोपानहोर्ञ्यः** ।५।१।१४॥ छस्यापवादः । आर्षभ्यः—वत्सः । औपानह्यः—मुञ्जः। (चर्म्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन) । औपानह्यं—चर्म्म ॥ **चर्मणोऽञ्** ।५।१।१५॥ चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वर्ध्र्यै इदं—वार्ध्रं—चर्म । वारत्रं—चर्म ॥ **तदस्य तदस्मिन्त्स्यादिति** ।५।१।१६॥ प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया—इष्टकाः । प्रासादीयं—दारु । प्राकारोऽस्मिन् स्यात्—प्राकारीयः—देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । तेनेह न—प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥ **परिखाया ढञ्** ।५।१।१७॥ पारिखेयी—भूमिः ॥ **छयतोः पूर्णोऽवधिः** ॥

प्राग्वतेष्ठञ्।५।१।१८॥तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति।ततः प्राक् ठञधिक्रियते ॥ **आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्** ।५।१।१९॥ (तदर्हति)—इत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादः ठगधिक्रियते—गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा॥ **असमासेनिष्कादिभ्यः** ।५।१।२०॥ आर्हादित्येतत्(तेनक्रीतम्)—इति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठञ् ॥ **परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः** ।७।३।१७॥ उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ । परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति—**(इतः प्राक् तदन्तविधिः)** इति । तेन सुगव्यम्, यवापूप्यमित्यादि । **(इतऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणम् प्राग्वतेरिष्यते, तच्चालुकि)** । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं—द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ् मा भूत्, किं तु ठञ् । द्विशौर्पिकम् ॥ **अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा** ।७।३।२७॥ अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ञिति, णिति, किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम्—अर्द्धद्रौणिकम्, आर्द्धद्रौणिकम्॥**नातः परस्य** ।७।३।२७॥ अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य—वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा,—ञिदादौ । अर्द्धप्रस्थिकम् । आर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । अर्द्धकौडविकम् । अर्द्धखार्यां भवा—अर्द्धखारी । अर्द्धखारिभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति—पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ॥

१ निष्क, पण, पाद, माप, वाह, द्रोण, षष्टि ॥ वृत् ॥ इति निष्कादिः ॥

शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ॥ शतेन क्रीतं--शतिकम्, शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य--शतकः--सङ्घः । इह मत्वर्थार्थौ वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते । तेन ठन्यतौ न, किं तु कन्नेव । असमास इत्येव । द्विशतेन क्रीतं-द्विशतकम्॥ **संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ॥** संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे, न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः--पञ्चकः, बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः--चात्वारिंशत्कः ॥ **वतोरिड्वा । ५ । १ । २३ ॥** वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात् । तावतिकः, तावत्कः ॥ **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ॥** योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां ड्वुन् स्यात् कनोपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु, विंशतिकः, त्रिंशतिकः ॥ **कंसाट्टिठन् । ५ । १ । २५ ॥** टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः, कंसिकी ॥ **(अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम्)** । अर्द्धिकः, अर्द्धिकी ॥ **(कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः, प्रतिरादेशश्च वा)** । कार्षापणिकः, कार्षापणिकी । प्रतिकः, प्रतिकी ॥ **शूर्पादञन्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ॥** शौर्पम्, शौर्पिकम् ॥ **शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ । २७ ॥** एभ्योऽण् स्यात् । ठण्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं--शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥ **अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ॥** अध्यर्द्धपूर्वाद्, द्विगोश्च, परस्य आर्हीयस्य लुक् स्यात् । अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु--पाञ्चकलापिकम्॥ **विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । ५ । १ । २९ ॥** लुग्वा स्यात् । अध्यर्द्धकार्षापणम्, अध्यर्द्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम्, द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे--अध्यर्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्द्धसहस्रम्, अध्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्, द्विसाहस्रम् ॥ **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । ५ । १ । ३० ॥** लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम्, द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्, त्रिनैष्किकम् ॥ **(बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्)** । बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम् ॥ **बिस्ताच्च । ५ । १ । ३१ ॥** द्वित्रिबहुपूर्वाद् बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम्, द्विबैस्तिकमित्यादि ॥ **विंशतिकात्खः । ५ । १ । ३२ ॥** अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ॥ **खार्या ईकन् । ५ । १ । ३३ ॥** अध्यर्द्धखारीकम्, द्विखारीकम् ॥ **(केवलायाश्चेति वक्तव्यम्)** । खारीकम् ॥ **पणपादमाषशताद्यत् । ५ । १ । ३४ ॥** अध्यर्द्धपण्यम्, द्विपण्यम् । अध्यर्द्धपाद्यम्, द्विपाद्यम् । इह (पादः पद्) इति न यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । (पद्यत्यतदर्थे) इत्यपि न । प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात्॥ **शाणाद्वा । ५ । १ । ३५ ॥** यत्स्यात् पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्द्धशाण्यम्,

---

१ (काकिण्याश्चोपसंख्यानम्) । अध्यर्धकाकिणीकम् ॥

अध्यर्द्धशाणम् ॥ **(द्वित्रिपूर्वादण् च)** । ५ । १ ॥ ३६ ॥ शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् (परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः)-इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम्, द्विशाण्यम्, द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश[2] प्रत्ययाः प्रकृताः । तेषां समर्थविभक्तयोर्थाश्चाकाङ्क्षिताः । ते इदानीमुच्यन्ते ॥ **तेन क्रीतम्** । ५ । १ । ३७ ॥ ठञ्—गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम्, साप्ततिकम्, प्रास्थिकम् । ठक्—नैष्किकम् ॥ **इद्गोण्याः** । १ । २ । ५० ॥ गोण्या इत्यस्यात्तद्धितलुकि लुकोपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः—पञ्चगोणिः ॥ **तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ** । ५ । १ । ३८ ॥ **संयोगः**—सम्बन्धः । **उत्पातः** शुभाशुभसूचकः । शतिकः, शत्यो वा,—धनपतिसंयोगः । शत्यं, शतिकं वा, दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् । शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ **(वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्)** । वातस्य—शमनं, कोपनं वा,—वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ **(सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्)** । सान्निपातिकम् ॥ **गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्** । ५ । १ । ३९ ॥ गोर्निमित्तं—संयोगः, उत्पातो वा,—गव्यः । द्व्यचः धन्यः, यशस्यः, स्वर्ग्यः । गोद्व्यचः किम् । विजयस्य—वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां-पञ्चकम्, साप्तकम्, प्रास्थिकम्, खारीकम्, अश्वादि[3] आश्विकम्, आश्मिकम् ॥ **(ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम्)** । ब्रह्मवर्चस्यम् ॥ **पुत्राच्छ च** । ५ । १ । ४० ॥ चाद्यत् । पुत्रीयः, पुत्र्यः ॥ **सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ** । ५ । १ । ४१ ॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा,—सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोनुशतिकादिषुपठ्यते ॥ **तस्येश्वरः** । ५ । १ । ४२ ॥ **तत्र विदित इति च** । ५ । १ । ४३ ॥ सर्वभूमेरीश्वरः, सर्वभूमौ विदितो वा,—सार्वभौमः, पार्थिवः ॥ **लोकसर्वलोकाट्ठञ्** । ५ । १ । ४४ ॥ तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः—सार्वलौकिकः ॥ **तस्य वापः** । ५ । १ । ४५ ॥ उप्यते अस्मिन्निति—**वापः**—क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः—प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥ **पात्रात् ष्ठन्** । ५ । १ । ४६ ॥ पात्रस्य वापः क्षेत्रं—पात्रिकम्, पात्रिकी—क्षेत्रभक्तिः ॥ **तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते** । ५ । १ । ४७ ॥ वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्च अस्मिन्—वृद्धिः, आयः, लाभः, शुल्कम्, उपदा वा, दीयते पञ्चकः । शतिकः । शत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भागः- **आयः** । विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं—**लाभः** । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्कोचः—**उपदा** ॥ **(चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानम्)** । पञ्च अस्मै वृद्ध्यादि दीयते—पञ्चकः देवदत्तः समम्ब्राह्मणे दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥ **पूरणार्धाट्ठन्** । ५ । १ । ४८ ॥ यथाक्रमं ठक्टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते-द्वितीयिकः ।

---

१ इदं वार्तिकं वृत्तिकृतासूत्रेषु प्रक्षिप्तमिति तत्त्वबोधिन्याम् ।

२ ठञ्ठठकौठन्यतौचैवकन्वुनौचटिठन्तथा । अञ्किंचशतमानादण्ईकईकन्पणादियत् । द्वितीतिवार्तिकोक्तस्त्वणित्येवं तेत्रयोदश ॥

३ अश्व, अश्मभगा, गण, ऊर्णा, उमा, वर्षा, 'वसु, ॥ वृत् ॥ इत्यश्वादिः ॥

तृतीयिकः । अर्धिकः । **अर्द्धशब्दः**—रूपकस्यार्द्धे रूढः ॥ **भागाद्यच्च** । ५ ।१।४९॥ चाट्ठन्। **भागशब्दोऽपि**—रूपकस्यार्द्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते—भाग्यम्, भागिकं, शतम् । भाग्या, भागिका,—विंशतिः ॥ **तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः** । ५ । १ । ५० ॥ वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दः तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति, वहति, आवहति वा,—वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति।भारभूतान्वंशान् हरति—वांशिकः । ऐक्षुकः ॥ **वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ** । ५ । १ । ५१ ॥ यथासंख्यं स्तः । वस्नं—हरति, वहति, आवहति वा, वस्निकः— । द्रव्यकः ॥ **सम्भवत्यवहरति पचति** । ५ । १ । ५२ ॥ प्रस्थं सम्भवति—प्रास्थिकः—कटाहः। प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी—ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति, पचति वेत्यर्थः॥ **(पत्पचतीति द्रोणादणू च)** । चाट्ठन् । द्रोणं पचतीति—द्रौणी, द्रौणिकी ॥ **आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्** । ५ । १ । ५३ ॥ पक्षे ठञ् । आढकं—सम्भवति, अवहरति, पचति वा,—आढकीना, आढकिकी । आचितीना, आचितिकी । पात्रीणा, पात्रिकी ॥ **द्विगोः ष्ठंश्च** । ५ । १ । ५४ ॥ आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्याध्यर्द्धेति लुक् । षित्वान्ङीष् व्याढकिकी, व्याढकीना । (द्विगोः)—इति ङीष्—व्याढकी।व्याचितिकी, व्याचितीना, अपरिमाणेति ङीषूनिषेधाद्, व्याचिता । द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा द्विपात्री ॥ **कुलिजाल्लुक्खौ च** । ५ । १ । ५५ ॥ कुलिजान्ताद्द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात् ष्ठंश्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी—द्वैकुलिजिकी—द्विकुलिजीना—द्विकुलिजिकी ॥ **सोऽस्यांशवस्नभृतयः** । ५ । १ । ५६ ॥ **अंशः**—भागः । **वस्नं**—मूल्यम् । भृतिः वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वा अस्य पञ्चकः ॥ **तदस्य परिमाणम्** । ५ । १।५७॥ प्रस्थं परिमाणमस्य—प्रास्थिकराशिः ॥ **संख्यायाः संज्ञासन्घसूत्राऽध्ययनेषु** । ५ । १ । ५८ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते ॥ **(तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः)** । **यद्वा** द्व्येकयोरितिवत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव—पञ्चकाः—शकुनयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा सङ्घे—पञ्चकः।सूत्रे अष्टकं—पाणिनीयम्।संघशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकम्—अध्ययनम् ॥ **(स्तोमे डविधिः)**। पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः—**स्तोमः** ॥ **पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्** । ५ । १ । ५९ ॥ एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥ **पञ्चद्दशतौ वर्गे वा** । ५ । १ । ६० ॥ पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्—वर्गः । दशत् । पक्षे पञ्चकः,

१ वंश, कुटज, बल्वज, स्थूण, स्थूणा, अक्ष, अश्व, अश्मन्, श्लक्ष्ण, मूल, इक्षु, खड्ग, ॥ वृत् ॥ इति वंशादिः ॥

दशकः ॥ **त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्।** ५ । १ । ६२ ॥ त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां--त्रैंशानि। चात्वारिंशानि--ब्राह्मणानि ॥ **तदर्हति।** ५ । १ । ६३ ॥ लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः। श्वेतच्छत्रमर्हति--श्वैतच्छत्रिकः ॥ **छेदादिभ्यो नित्यम्।** ५।१।६४॥ **नित्यम्**--आभीक्ष्ण्यम्। छेदं नित्यमर्हति--छैदिकः वेतसः। छिन्नप्ररूढत्वात् ॥ (**विरागविरङ्गं च**) ॥ विरागं नित्यमर्हति--वैरागिकः, वैरङ्गिकः ॥ **शीर्षच्छेदाद्यच्च।** ५ । १ । ६५ ॥ शिरश्छेदं नित्यमर्हति--शीर्षच्छेद्यः। शैर्षच्छेदिकः। यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥ **दण्डादिभ्यो यत्।** ५ । १ । ६६ ॥ एभ्योयत् स्यात्। दण्डमर्हति दण्ड्यः, अर्घ्यः, वध्यः॥**पात्राद् घंश्च।** ५ । १ ।६८ ॥ चायत् तदर्हतीत्यर्थे। पात्रियः पात्र्यः ॥ **कडङ्करदक्षिणाच्छच।** ५ । १ । ६९ ॥ चायत्। (**कडं करोतीति विग्रहे अत एव निपातनात् खच्**) कडंकरं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडंकरीयः--गौः, कडंकर्यः। दक्षिणामर्हतीति--दक्षिणीयः, दक्षिण्यः ॥ **स्थालीबिलात्।** ५। १ ।७०॥स्थालीबिलमर्हति स्थालीबिलीयाः--तण्डुलाः,स्थालीबिल्याः।पाकयोग्या इत्यर्थः॥ **यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ।** ५ । १ । ७१ ॥ यथा संख्यं स्तः। यज्ञम्, ऋत्विजं वा, अर्हति--यज्ञियः। आर्त्विजीनः यजमानः॥ (**यज्ञर्त्विग्भ्यांतत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्**) यज्ञियः देशः। आर्त्विजीनः ऋत्विक् ॥

इत्यार्हीयाणां पूर्णोवधिः।

अतःपरं ठञेव ॥ **पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति।** ५ । १ । ७२॥ पारायणं वर्त्तयति--पारायणिकः छात्रः। **तुरायणं**--यज्ञविशेषः। तं वर्तयति तौरायणिकः यजमानः। चान्द्रायणिकः ॥ **संशयमापन्नः।** ५ । १ । ७३ ॥ संशयविषयीभूतोर्थः सांशयिकः ॥ **योजनं गच्छति।** ५ । १ । ७४ ॥ यौजानिकः ॥(**क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्**) क्रोशशतं गच्छाति क्रौशशतिकः।यौजनशतिकः ॥ (**ततोभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्**) क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति--क्रौशशतिकः भिक्षु यौजनशतिकः आचार्यः ॥ **पथः ष्कन्।** ५ । १ । ७५ ॥ षो ङीषर्थः। पन्थान गच्छति पथिकः, पथिकी ॥ **पन्थोणे नित्यम्।** ५ । १ । ७६ ॥ पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः, पान्था ॥ **उत्तरपथेनाऽऽहृतं च।** ५। १ । ७७ ॥ उत्तरपथेन आहृतम्--

---

१ छेद, भेद, द्रोह, दोह, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संयोग, विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ण, प्रेषण, ॥वृत्॥ संप्रश्न, विप्रश्न, विकर्ष, प्रकर्ष, विराग विरङ्ग च ॥ वृत् ॥ इति छेदादिः ॥

२ दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेघ, मेधा, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ भङ्ग ॥ वृत् ॥ इति दण्डादिः।

३ य इति त्वपपाठः ल० श० शेखरे।

४ कडंगरेति पाठस्तु हरदत्तमाधवादि विरोधादुपेक्ष्य इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे।

णः, इति छेदः सौत्रत्वात्सोर्लोपः अण् इति छेदस्तु छेदादिभ्य इति सूत्रस्थभाष्यासम्मतः।

औत्तरपथिकम् । उत्तर पथेन गच्छति—औत्तरपथिकः ॥ आहृतप्रकरणे—(वारिजंगलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम्) । वारिपथिकम् ॥ **कालात् । ५ । १।७८ ॥** (व्युष्टादिभ्योण् इत्यतः प्रागधिकारोऽयम्)॥ **तेन निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ ॥** अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् ॥ **तमधीष्टोभृतो भूतो भावी । ५। १ । ८० ॥** अधीष्टः—सत्कृत्य व्यापारितः । भृतः वेतनेन क्रीतः।भूतः स्वसतया व्याप्तकालः।**भावी**—तादृश एवा नागतकालः । मासमधीष्टः मासिकः अध्यापकः । मासं भृतः मासिकः कर्मकरः । मासं भूतः मासिकः व्याधिः । मासं भावी—मासिकः उत्सवः ॥ **मासाद्वयसि यत्खञौ । ५ । १ । ८१ ॥** मासं भूतः मास्यः, मासीनः ॥ **द्विगोर्यप् । ५ । १। ८२ ॥** मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः ॥ **षण्मासाण्ण्यच्च । ५। १ । ८३ ॥** वयसीत्येव । यबप्यनुवर्तते । चाट्ठञ् । षण्मास्यः, षाण्मास्यः, षाण्मासिकः॥ **अवयसि ठंश्च । ५ । १ । ८४ ॥** चाण्ण्यत् । षण्मासिकः व्याधिः, षाण्मास्यः ॥ **समायाः खः । ५ । १ । ८५ ॥** समाम्—अधीष्टः, भृतः, भूतः, भावी वा,—समीनः ॥ **द्विगोर्वा । ५। १। ८६ ॥** समायाः ख इत्येव । तेन परिजय्येत्यतः—प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः—द्वैसमिकः ॥ **रात्र्यहः संवत्सराच्च । ५ । १ । ८७ ॥** द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः, द्वैयह्निकः । समासान्त विधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ॥ **संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७ । ३ । १५ ॥** संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् जिदादौ । द्विसांवत्सरिकः । द्वे षष्ठी भृतः द्विषाष्टिकः॥ संख्यायाः परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणम्(परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याऽग्रहणार्थम्) तेन द्वैसामिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥ **वर्षाल्लुक् च । ५ । १ । ८८ ॥** वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्वा खः पक्षे ठञ् वा च लुक् त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षीणः व्याधिः। द्विषार्षिकः, द्विवर्षः ॥ **वर्षस्या भविष्यति । ७ । ३ । १६ ॥** उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः- । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्ट भृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यता,न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्मकरिष्यतीति द्विवार्षिकःमनुष्यः ॥ **परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः ७ । ३ । १७ ॥** द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कपालाः परिमाणमस्य-पाञ्चकपालिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति । द्वैकुलिजिकः ॥ **चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८९ ॥** वर्षशब्दान्ताद्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् । चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षो दारकः ॥

१ (अजपथशंकुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम्) अजपथेन गच्छति आजपथिकः अजपथेनाहृतम् आजपथिकम् । शंकुपेथन गच्छति शांकुपथिकः । शंकुपथेनाहृतं—शांकुपथिकम् (मधुकरिचयोरणूस्थलात्) । स्थालपथं—मधुकम् । स्थालपथं—मारिचम् ॥

दारकः ॥ **षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५ । १ । ९०** ॥ बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिकः—धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ॥ **तेन परिजय्य-लभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ । ९३** ॥ मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यः मासिकः व्याधिः । मासेन—लभ्यं, कार्यं, सुकरं वा,—मासिकम् ॥ **तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ९४** ॥ द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मासं ब्रह्मचर्यमस्य—स मासिकः—ब्रह्मचारी, आर्द्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति—मासिकं—ब्रह्मचर्यम् ॥ **(महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम्)** । **महानाम्न्यो नाम** "विदामघवन्" इत्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्म-चर्यमस्य—महानाम्निकः। हरदत्तस्तु भस्याढ इति पुंवद्भावान्माहानामिक **इत्याह** ॥ **(चतु-र्मासाण्यो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे)** । चतुर्षु मासेषु भवन्ति—चातुर्मास्यानि—यज्ञ-कर्माणि ॥ **(संज्ञायामण्)** । चतुर्षु मासेषु भवति—चातुर्मासी पौर्णमासी । अण्ण-न्तत्वान् ङीप् ॥ **तस्यै दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ९५** ॥ द्वादशाहस्य-दक्षिणा—द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि—आग्निष्टोमिकी, वाजपेयिकी ॥ **तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ९६** ॥ प्रावृषि—दीयते, कार्यं वा,—प्रावृषे-ण्यम्, शारदम् ॥ **॥ कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥**

व्युष्टादिभ्योऽणू । ५ । १ । ९७ ॥ व्युष्टे—दीयते, कार्यं वा, वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास,—इत्यादि ॥ **तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । ९८** ॥ 'यथाकथाच' इत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्, हस्तशब्दाच्च,—यथासंख्यं णयतौ स्तः ॥ **(अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेष्यते)** । यथाकथाच-दीयते, कार्यं वा,-याथा कथाचम् । अनादरेण—देयं, कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन-दीयते, कार्यं वा,-हस्त्यम् ॥ **सम्पादिनि । ५ । १ । ९९** ॥ तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि- कार्णवेष्टकिकं-मुखम् । कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥ **कर्मवेषाद्यत् । ५ । १ । १००** ॥ कर्मणा सम्पादि—कर्मण्यं—शौर्यम् । वेषेण सम्पादी—वेष्यः—नटः । वेषः-कृत्रिम आकारः ॥ **तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । ५ । १ । १०१** ॥ सन्तापाय प्रभवति-सान्ता-

---

१ महानाम्नी, आदित्य, व्रत, गोदान, आवान्तरदीक्षा तिलव्रत, देवव्रत ॥ वृत् ॥ इति महानाम्न्यादि ॥

२ (अवान्तरदीक्षाभ्यो डिनिर्वक्तव्यः) । अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती ॥ (अष्टाचत्वारिंश-तोड्वुंश्च) । अष्टाचत्वारिंशकः अष्टाचत्वारिंशी ॥ (चातुर्मास्यानां यलोपश्च) । चातु-र्मासकः, डिनिश्च । चातुर्मासकः, चातुर्मासी ॥

३ तस्य चेति चसहितं पठन्ति केचित् । भाष्ये लघुबृहच्छेखरादिष्वपि तथा न दृश्यते ॥

४ व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, उपसंक्रमण, तीर्थ, आस्तरण, संग्राम, संघात, अग्निपद, पीलुमूल, प्रवास, उपवास, आकृतिगणोऽयं व्युष्टादिरिति गणरत्नकृदिति बृहच्छे खरे ॥ (अणप्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्) । व्युष्टादिभ्योण् ऋतोरण् ,विशाखाषा-ढादण्मन्थदण्डयो रिति सूत्रत्रयविहितोप्यण् अग्निपदादिभ्यो भवतीत्यर्थः।अग्निपदादिराकृति गणः । अग्निपदे दीयते, कार्यं वा,—आग्निपदम् । पैलुमूलम् ॥ उपवस्ता प्राप्तोस्य—औपव-स्त्रम् । प्राशिता प्राप्तस्य प्राशित्रम् ॥ चूडा प्रयोजनमस्य—चौडम् । श्रद्धाप्रयोजनमस्य—श्राद्धम् ॥ इति क्रमेणोदाहरणानि ॥

५ संताप, संग्राम, सन्नाह, संयोग, संपराय, संवेशन, संपेश, निष्पेश, सर्ग, उपसर्ग,

पिकः । सांग्रामिकः ॥ **योगाद्यच्च** । ५ । १ । १०२ ॥ चाट्ठञ् । योगाय प्रभवति-योग्यः, यौगिकः ॥ **कर्मण उकञ्** । ५ । १ । १०३ ॥ कर्मणे प्रभवति--कार्मुकम् ॥ **समयस्तदस्य प्राप्तम्** । ५ । १ । १०४ ॥ समयः प्राप्तोऽस्य--सामयिकम् ॥ **ऋतोरण्** । ५ । १ । १०५ ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्य--आर्तवम् ॥ **कालाद्यत्** । ५ । १ । १०७ ॥ कालः प्राप्तोऽस्य-काल्यं--शीतम् ॥ **प्रकृष्टे ठञ्** । ५ । १ । १०८ ॥ कालादित्येव, तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति--कालिकं--वैरम् ॥ **प्रयोजनम्** । ५ । १ । १०९ ॥ तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य--ऐन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं--फलं, कारणं च ॥ **विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः** । ५ । १ । ११० ॥ आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे--क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य-वैशाखः--मन्थः। आषाढः--दण्डः ॥ **(चूडादिभ्य उपसंख्यानम्)** । चूडा, चौडम्।श्रद्धा, श्राद्धम् ॥ **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** । ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य-अनुप्रवचनीयम् ॥ **समापनात्सपूर्वपदात्** । ५ । १ । ११२ ॥ व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य-व्याकरणसमापनीयम् ॥ **ऐकागारिकट् चौरे** । ५ ।१। ११३ ॥ एकम् असहायम् अगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोःस-ऐकागारिकः-चौरः॥**आकालिकडाद्यन्तवचने** । ५ । १ । ११४ ॥ समानकालौ आद्यन्तौ यस्येति-आकालिकः । समानकालस्य आकाला देशः । आशु विनाशीत्यर्थः, पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा॥**(आकालाट्ठंश्च)** । आकालिका-विद्युत् ॥**ठञः पूर्णोऽवधिः**॥

तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः । ५ । १ । ११५ ॥ ब्राह्मणेन तुल्यं-ब्राह्मणवद्-अधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये मा भूत्-पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥ **तत्र तस्येव** । ५ । १ । ११६ ॥ मथुरायामिव-मथुरावत्-स्रुघ्ने प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवत्-मैत्रस्य गावः ॥ **तदर्हम्** । ५ । १ । ११७॥ विधिमर्हति-विधिवत्-पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् ॥ **तस्य भावस्त्वतलौ** । ५ । १ । ११९ ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावः गोत्वम्, गोता । त्वान्तं क्लीबम् । तलन्तं स्त्रियाम् ॥ **आ च त्वात्** । ५ । १ । १२० ॥ (ब्रह्मणस्त्वः) इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः स्त्रैणम्,

---

निसर्ग, विसर्ग, प्रवास, उपवास, संघात, संवेष, संवास, संमोदन, सक्तु, (मांसौदनाद्विगृहीतादपि) ॥ वृत् ॥ इति संतापादिः ॥

१ व्युष्टाद्यन्तर्गणो योगिपदादिस्तदन्तर्गणोयम् । चूडादिराकृतिगण इति बृहच्छेखरे।

२ अनुपवचन,उत्थापन,उपस्थापन, संवेशन,प्रवेशन,अनुप्रवेशन, अनुवासन, अनुवचन, अनुवाचन,अन्वारोहण,प्रारम्भण,आरम्भण,आरोहण,पुण्याहवाचन,स्वस्तिवाचन, शान्तिवाचन, आकृतिगणोयमनुप्रवचनीयादिरिति गणरत्नकृदिति बृहच्छेखरे ॥ (छप्रकरणेविविशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम्) । विशि-गेहानुप्रवेशनीयम् । पूरी-प्रपापूरणीयम् । पदि-गोप्रपदनीयम् । रुहि-प्रासादारोहणीयम् ॥ (स्वर्गादिभ्योयत्) । स्वर्ग्यम्, यशस्यम्, धन्यम्, काम्यम् । आयुष्यम् । स्वर्गादिराकृतिगण इति बृहच्छेखरे ॥ (पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक्) । पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् ॥ पुण्याहवाचनादिराकृतिगणा यमिति बृहच्छखेरे।

स्त्रीत्वम्, स्त्रीता । पौंस्नम्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता ॥ **न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः । ५ । १ । १२१ ॥** इतः परं ये भावप्रत्ययाः--ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युः--चतुरादीन्वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः तस्य भावः--आपटवम् । अचतुरेत्यादि किम् । आचतुर्यम्, आसङ्गत्यम्, आलवण्यम्, आवट्यम्, आयुध्यम्, आकत्यम्, आरस्यम्, आलस्यम् ॥ **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ॥** वावचनम्--अणादिसमावेशार्थम् ॥ **र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ॥** हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् । इष्ठेमेयस्सु ॥ **टेः । ६ । ४ । १५५ ॥** भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । पृथोर्भावः--प्रथिमा, पार्थवम्, म्रदिमा, मार्दवम् ॥ **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ ॥** चादिमनिच् । शौक्ल्यम्, शुक्लिमा । दार्ढ्यम् । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम्--द्रढिमा । षो ङीबर्थः--औचिती, याथाकामी ॥ **गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ॥** चाद्भावे । जडस्य--कर्म, भावो वा,--जाड्यम् । मूढस्य--भावः, कर्म वा,--मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ **(अर्हतो नुम् च)** । अर्हतो भावः, कर्म वा, आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती । **ब्राह्मणादिराकृतिगणः ॥ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥** नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेण आदेरचो वृद्धिः--ञिदादौ । अयथातथाभावः--आयथातथ्यम्, अयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम्, अयाथापुर्यम् । (आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः) ॥ **(चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्)** । चत्वारो वर्णाः--चातुर्वर्ण्यम्, चातुराश्रम्यम्, त्रैस्वर्यम्, षाड्गुण्यम्, सैन्यम्, सान्निध्यम्, सामीप्यम्, औपम्यम्, त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः--सर्ववेदाः । तानधीते--सर्ववेदः--सर्वादेरिति लुक् । स एव--सार्ववैद्यः ॥ **(चतुर्वेदस्योभयपद-**

---

१ पृथु, मृदु, महत्, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु, गुरु, बहुल, खण्ड, दण्ड, चण्ड, अकिञ्चन, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, स्वादु, ह्रस्व, दीर्घ, प्रिय, वृष, ऋजु, क्षिप्र, क्षुद्र, अणु, ॥ वृत् ॥ इति पृथ्वादिः ॥

२ दृढ, वृढ, परिवृढ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आम्र, कृष्ट, लवण, ताम्र, शीत, उष्ण, जड, बधिर, पंडित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, (घेर्यातलातमतिर्मनःशारदानाम्) (समो मतिमनसोः ,) जवन, ॥ वृत् ॥ इति दृढादिः ॥

३ ब्राह्मण, वाडव ,माणव, (अर्हतो नुम् च,) चोर, धूर्त, आराधय, विराधय, अपराधय, उपराधय, एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव, अक्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेशिन्, सभाषिन्, बहुभाषिन्, शीर्षघातिन्, विघातिन्, समस्थ, विषमस्थ, परमस्थ, मध्यस्थ, अनीश्वर, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, विश्न, बालिश, अलस, दुःपुरुष, कापुरुष, राजन्, गणपति, अधिपति, गड्डुल, दायाद, विशस्ति, विषम, विपात, निपात (सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे) । (चतुर्वेदस्यभयपदवृद्धिश्च) शौटीर । ब्राह्मणादिराकृतिगणः, तेन औचित्यमित्यादि सिद्धम् ।

४ चतुर्वर्ण, चतुराश्रम, सर्वविद्य, त्रिलोक, त्रिस्वर, षड्गुण, सेना, अनन्तर, सन्निधि, समीप, उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक ॥ वृत् ॥ इति चतुर्वर्णादिः ॥

वृद्धिश्च)। चतुरो वेदानधीते—चतुर्वेदः । स एव—चातुर्वैद्यः । (चतुर्विद्यस्य)—इति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव—चातुर्वैद्यः ॥ **स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५ । १ । १२५ ॥** नेति सङ्घातग्रहणम् । (स्तेन चौर्ये) पचाद्यच् । स्तेनस्य—भावः, कर्म वा,—स्तेयम् । (स्तेनाद्)—इति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति॥ **सख्युर्यः ।५ । १ । १२६ ॥** सख्युर्भावः, कर्म वा,—सख्यम् ॥ **(दूतवणिग्भ्यां च)** । दूतस्य-भावः, कर्म वा,- दूत्यम् । 'वणिज्यम्' इति **काशिका । माधवस्तु** "वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणि" इत्याह । **भाष्ये तु**—दूतवणिग्भ्यां च इति नास्त्येव।ब्राह्मणादित्वाद्—वाणिज्यमपि॥ **कपिज्ञात्योर्ढक् । ५।१। १२७॥**कापेयम्।ज्ञातेयम्॥**पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ॥** सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ **(राजासे)** । राजशब्दः असमासे यकं अलभत इत्यर्थः।राज्ञो भावः, कर्म वा,—राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्—आधिराज्यम्॥ **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । ५ । १ । १२९ ॥** प्राणभृज्जाति—आश्वम्, औष्ट्रम् । वयोवचन—कौमारम्, कैशोरम् । औद्गात्रम्, औन्नेत्रम्, सौष्ठवम्, दौष्ठवम् ॥ **हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । ५ । १ । १३० ॥** द्वैहायनम्, त्रैहायनम् । यौवनम्, स्थाविरम् ॥ **(श्रोत्रियस्य यलोपश्च)** । श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः—युवादिषु ब्राह्मणादिषु च,—पठ्यन्ते—कौशल्यम्, कौशलमित्यादि ॥ **इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ । १३१ ॥** शुचेः—भावः, कर्म वा,—शौचम् । मौनम् ॥ **कथं** काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥ **योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । ५ । १ । १३२ ॥** रामणीयकम्, आभिधानीयकम् ॥ **(सहायाद्वा)** । साहाय्यम्, साहायकम् ॥ **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १ । १३३ ॥** शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥ **गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु । ५ । १ । १३४॥ अत्याकारः**—अधिक्षेपः **तदवेतः**—त गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः, अव-

---

१ पुरोहित । (राजाऽसे) ग्रामिक, पिण्डिक, सुहित, बाल, मन्द, खण्डिक, दण्डिक, वर्मिक, कर्मिक, धर्मिक, शिलिक, सूतिक, मूलिक, तिलक, अञ्जलिक, अञ्जनिक, ऋषिक, पुत्रिक अविक, छत्रिक, पर्षिक, पथिक, चर्मिक, प्रतिक, सारथि, आस्तिक, सूचिक, संरक्ष, सूचक, नास्तिक, अजानिक, शाक्वर, नागर, चूडिक ॥ वृत् ॥ इति पुरोहितादिः ॥

२ उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रतिहर्तृ, प्रशास्तृ, होतृ, पोतृ, हर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु, वधू, सुभग, मन्त्र ॥ वृत् ॥ इत्युद्गात्रादिः ॥

३ युवन्, स्थविर, होतृ, यजमान, (पुरुषाऽसे) भ्रातृ, कुतुक, श्रमण, कटुक, कमण्डलु, कुस्त्री, सुस्त्री, दुःस्त्री, सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद्, दुर्हृद, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ, वृषल, परिव्राजक, सब्रह्मचारिन्, अनृशंस, (हृदयाऽसे) कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, (श्रोत्रियस्य यलोपश्च) ॥ वृत् ॥ इति युवादिः ॥

४ मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेधाविन्, आढ्य, कुलपुत्र, छान्दस, छात्र, श्रोत्रिय, चोर, धूर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, ग्रामपुत्र, ग्रामकुलाल, ग्रामषण्ड, ग्रामकुमार, सुकुमार, बहुल, अवश्यपुत्र, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपत्र, शतपत्र, ॥ वृत् ॥ इति मनोज्ञादिः ॥

मतवान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः । गार्गिकयाऽत्याकुते । गार्गिकामवेतः ॥ **होत्राभ्यश्छः** । ५ । १ । १३५ ॥ होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य—भावः,कर्म वा,—अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ॥ **ब्रह्मणस्त्वः** । ५ । १ । १३६ ॥ होत्रावाचिनो ब्रह्मन्छब्दात् त्वः स्यात् । छस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन्छब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम्, ब्रह्मता॥—॥**नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः॥**

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ॥ भवत्यस्मिन्निति—भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं—मौद्गीनम् ॥ **व्रीहिशाल्योर्ढक्** । ५ । २ । २ ॥ व्रैहेयम् । शालेयम् ॥ **यवयवकषष्टिकाद्यत्** । ५ । २ । ३ ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं—यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥ **विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः** । ५ । २ । ४ ॥ यद् वा स्यात्पक्षे खञ् । तिल्यम्, तैलीनम् । माष्यम्, माषीणम् । उम्यम्, औमीनम् । भङ्ग्यम्, भाङ्गीनम् । अणव्यम्, आणवीनम् ॥ **सर्वचर्मणः कृतः खखञौ** । ५ । २ । ५ ॥ असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वचर्मणा कृतः—सर्वचर्मीणः, सार्वचर्मीणः ॥ **यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः** । ५ । २ । ६ ॥ मुखस्य सदृशं-यथामुखं—प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनः—यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥ **तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति** । ५ । २ । ७ ॥ सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद्द्वितीयान्तात्—खः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति—सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मीणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥ **आप्रपदं प्राप्नोति** । ५ । २ । ८ ॥ पादस्याग्रं—प्रपदम् । नन्मर्यादीकृत्य—**आप्रपदम्** । आप्रपदीनः—पटः ॥ **अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु** । ५ । २ । ९ ॥ अनुः आयामे, सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा—अनुपदीना—उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति—सर्वान्नीनः-भिक्षुः। **अयानयः**-स्थलविशेषः । तन्नेयः—अयानयीनः शारः ॥ **परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति** । ५ । २ । १० ॥ परांश्च अवरांश्च अनुभवतीति—परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च परतरांश्च अनुभवति—परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति—पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम् । तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । **कथं** पारावर्यवदिति ॥ असाधुरेव । खप्रत्ययसंनियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ॥ **अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामं गामी** । ५ । २ । ११ ॥ अवारपारं गामी- अवारपारीणः।अवारीणः।पारीणः।पारावारीणः । अत्यन्तं गामी-अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी—अनुकामीनः।यथेष्टंगन्तेत्यर्थः ॥ **समांसमां विजायते** । ५ । २ । १२ ॥ यलोपः अवशिष्टविभक्तेः अलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना—गौः । "समांसमाना—सा दैव प्रतिवर्षं प्रसूयत" ॥ (**खप्रत्य**

१ यथामुखसम्मुखदर्शन इति स्वरहितः पाठो दृश्यते ।

यानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः) । समांसमां विजायते, समायां समायां वा॥ **अद्यश्वीनावष्टब्धे । ५ । २ । १३ ॥** अद्य, श्वो, वा,—विजायते—अद्यश्वीना—वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति अद्यश्वीनं—मरणम्। आसन्नमित्यर्थः ॥ **आगवीनः । ५ । २ । १४ ॥** आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्यये निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स—आगवीनः ॥ **अनुग्वलं गामी । ५ । २ । १५ ॥** अनुगु, गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति—अनुगवीनः ॥ गोपालः ॥ **अध्वनो यत्खौ । ५ । २ । १६ ॥** अध्वानमलं गच्छति—अध्वन्यः, अध्वनीनः । (ये चाऽभावकर्मणोः), (आत्माऽध्वानौखे)—इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ॥ **अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ॥** चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीणः । अमित्राऽभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥ **गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे । ५ । २ । १८ ॥** गोष्ठा, भूतपूर्वः—गौष्ठीनः—देशः ॥ **अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ॥** एकाहेन गम्यते इति एकाहगमः—आश्वीनः—अध्वा ॥ **शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । ५ । २ । २० ॥** शालाप्रवेशमर्हति—शालीनः—अधृष्टः । कूपपतनमर्हति—कौपीनं—पापम् । तत्साधनत्वात्तद्द्वोप्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि ॥ **व्रातेन जीवति । ५ । २ । २१ ॥** व्रातेन शरीरायासेन जीवति, न तु बुद्धिवैभवेन स—व्रातीनः ॥ **सात्पदीनं सख्यम् । ५ । २ । २२ ॥** सप्तभिः पदैरवाप्यते—साप्तपदीनम् ॥ **हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ॥** ह्यो गोदोहस्य हियङ्गुरादेशः, विकारार्थे खञ् च,--निपात्यते। दुह्यत इति--दोहः क्षीरम् । ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं—नवनीतम् ॥ **तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ । ५ । २ । २४ ॥** पीलूनां पाकः—पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं—कर्णजाहम् ॥ **पक्षात्तिः । ५ । २ । २५ ॥** मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं—पक्षतिः ॥ **तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ । ५ । २ । २६ ॥** यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः । तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तः—विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः॥ **विनञ्भ्यां नानाञौ नसह । ५ । २ । २७ ॥** असहार्थे पृथग्भवे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना ॥ **वेः शालच्छङ्कटचौ । ५ । २ । २८ ॥** क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात् स्वार्थे । विस्तृतम्—विशालम्, विशङ्कटम् ॥ **सम्प्रोदश्च कटच् । ५ । २ । २९ ॥** सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् । **(अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्)** । अलाबूनां रजः—अलाबूकटम् तिलकूटम् । **(गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः)** । गवां स्थानं—गोगोष्ठम् ॥ (संघाते कटच्) । अवीनां सङ्घातः—अविकटः ॥ (विस्तारे पटच्) । अविपटः ॥ **(द्वित्वे गोयु-**

---

१ हैयङ्गवीनं घृतमिति भावे ।

२ पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुवलय, बदर, अश्वत्थ, खदिर, इति पील्वादिः ॥

३ कर्ण, अक्षि, नख, मुख,केश,पाद,गुल्फ, भ्रू, शृंग, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ, इति कर्णादिः ॥

४ क्वचित्पुँल्लिङ्गेपि भाष्ये ।

५ अत्र दिपदत्रयमपि प्रकारार्थकम् ।

गच्) । द्वावुष्ट्रौ—उष्ट्रगोयुगम् ॥ (षट्त्वे षड्गवच्) । अश्वषड्गवम् ॥ (स्नेहे तैलच्)। तिलतैलम्, सर्षपतैलम् ॥ (भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ) । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥ **अवात्कुटारच्च। ५ । २ ।३०॥** चात्कटच् । अवाचीनः—अवकुटारः। अवकटः ॥ **नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः । ५ । २ । ३१ ॥** अवादित्येव । **नतं**—नमनम् । नासिकायां नतम्—अवटीटम्, अवनाटम्, अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका—अवटीटा । पुरुषोऽपि—अवटीटः ॥ **नेर्बिडज्बिरीसचौ । ५ । २ । ३२ ॥** निबिडम् । निबिरीसम् ॥ **इनच् पिटच्चिक चि च । ५ । २ । ३३ ॥** नेरित्येव।नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च ॥ (**कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ**) । चिकिनम् । चिपिटम् । चिक्कम् ॥ (**क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चाऽस्य चक्षुषी**) । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः, पिल्लः ॥ (**चुल् च**) । चुल्लः ॥ **उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नाऽऽरूढयोः ।५। । २।३४॥** संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलम्—उपत्यका।आरूढं स्थलम्—अधित्यका ॥ **कर्मणि घटोऽठच् । ५ । २ । ३५ ॥** घटत इति—घटः—पचाद्यच्। कर्मणि घटते—कर्मठः—पुरुषः ॥ **तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् । ५ । २ । ३६॥** तारकः संजाता अस्य—तारकितं-नभः । **आकृतिगणोऽयम्** ॥ **प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ।५। २ । ३७ ॥** तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरू प्रमाणमस्य—ऊरुद्वयसम्, ऊरुदघ्नम्, ऊरुमात्रम् ॥ (**प्रमाणे लः**) । शमः, दिष्टिः, वितस्तिः॥ (**द्विगोर्नित्यम्**)। द्वौ शमौ प्रमाणमस्य—द्विशमम्॥ (**प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः**) । शममात्रम्, प्रस्थमात्रम्, पञ्चमात्रम्॥(**वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ**[3]) । तावदेव—तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ॥ **पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५ । २ । ३८ ॥** पुरुषः प्रमाणमस्य—पौरुषम्, पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्। हस्तिद्वयसम् ॥ **यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३९ ॥** यत्—परिमाणमस्य—यावान् । तावान् । एतावान् ॥ **किमिदम्भ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ॥** आभ्यां वतुप्-स्याद्,वस्य च घः ।कियान् । इयान् ॥ **किमः संख्यापरिमाणे डति च । ५ । २ । ४१ ॥** चाद्वतुप्, तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते—

---

१ तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजीष, क्षण' सूत्र, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार, कुड्मल, कण्टक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तबक, किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, मुद्रा, बुभुक्षा, धेनुष्या, पिपासा, श्रद्धा, अभ्र, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक, अन्धक, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्ध, क्षुध्, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, तृष्, कोरक, कल्लोल, स्थपुट, फल, कञ्चुक, शृङ्गार, अङ्कुर, शैवल, वकुल, श्वभ्र, अराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्छा, अङ्गार हस्तक प्रस्तिक, प्रतिबिम्ब, विघ्नतन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज।(गर्भादप्राणिनि) तारकादिराकृतिगणः ॥

२ (डट् स्तोमे वक्तव्यः) ॥ ॥ पञ्चदशः स्तोमः ॥ (शतशतोर्डिनिः) ॥ त्रिंशिनो मासाः । पञ्चदशिनः अर्धमासाः, ॥(विंशतेश्च,) ॥ विंशिनः—अङ्गिरसः ॥

३ भाष्येज बहुलमित्येतत्सहितः पाठ इति शेखरे।

कति, कियन्तः ॥ **संख्याया अवयवे तयप्** ।५।२।४२॥ पञ्च अवयवा अस्य-पञ्चतयं-दारु ॥ **द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा** । ५ । २ । ४३ ॥ द्वयम्, द्वितयम् । त्रयम्, त्रितयम् ॥ **उभादुदात्तो नित्यम्** । ५ । २ । ४४ ॥ उभशब्दात्तयपः-अयच् स्यात्, स चाद्युदात्तः । उभयम् ॥ **तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः** । ५ । २ । ४५ ॥ एकादश अधिका अस्मिन्-एकादशम् ॥ (**शतसहस्रयोरेवेष्यते**)। नेह-एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ (**प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व एवेष्यते**) । नेह-एकादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते ॥ **शदन्तविंशतेश्च** । ५ । २ । ४६ ॥ डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन्-त्रिंश-शतम् । विंशम् ॥ **संख्याया गुणस्य निमाने मयट्** । ५ । २ । ४७ ॥ भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य-द्विमयम् उदश्विद्यवानाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ॥ **तस्य पूरणे डट्** । ५ । २।४८॥ एकादशानां पूरणः एकादशः ॥ **नान्तादसंख्यादेर्मट्** । ५ । २ । ४९ ॥ डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः-पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः ॥ **षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्** । ५ । २ । ५१ ॥ एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः-षष्ठः । कतिथः । (**कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट्**)कतिपयथः।चतुर्थः॥ (**चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च**) । तुरीयः।तुर्यः॥ **बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्** ५।२। ५२ ॥ डटीत्येव । (**पूगसंघयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट्**) । बहुतिथः,इत्यादि॥ **वतोरिथुक्** । ५ । २ । ५३ ॥ डटीत्येव । यावतिथः ॥ **द्वेस्तीयः** । ५ । २ । ५४ ॥ डटोपवादः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः॥ **त्रेः सम्प्रसारणं च** । ५ । २ । ५५ ॥ तृतीयः ॥ **विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्** । ५ । २ । ५६ ॥ एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः, विंशः । एकविंशतितमः, एकविंशः ॥ **नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च** । ५ । २ । ५७ ॥ शतस्य पूरणः-शततमः, एकशततमः॥(**मासादेरत एवडट्** ।मासतमः॥**षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः** ।५।२।५८॥ षष्टितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्टः, एकषष्टितमः ॥ **मतौ छः सूक्तसाम्नोः** । ५ । २।५९ ॥ मत्वर्थे छःस्यात । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति-अच्छावाकीयं-सूक्तम् । वारवन्तीयं-साम ॥ **अध्यायानुवाकयोर्लुक्** । ५ ।२।६० ॥ मत्वर्थस्य छस्य।(**अत एव ज्ञापकात्तत्र छः**)।(**विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक्**)।गर्दभाण्डः, गर्दभाण्डीयः ॥ **विमुक्तादिभ्योऽण्** ।५। २ । ६१ ॥

---

१ गुणशब्दोऽत्र समानभागे । निमीयत इति निमानं मूल्यम् । मध्यमणिन्यायेन गुणशब्दः उभयत्र सम्बध्यते । गुणकर्मक निमाने वर्तमानाद् गुणगतसंख्यावाचकादित्यर्थः-निमानस्य निमेयस्य च भागरूपत्व एवास्य प्रवृत्तिः । निमानविशेषणं गुणस्यैकत्वं विवक्षितम् ॥

२ विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद, सुवर्ण, परिसारक, सदसत्, वसु, मरुत्,

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति—वैमुक्तः । दैवासुरः ॥ **गोषदादिभ्यो वुन्** । ५ । २ । ६२ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ॥ **तत्र कुशलः पथः** । ५ । २ । ६३ ॥ वुन् स्यात् । पथि कुशलः—पथिकः ॥ **आकर्षादिभ्यः कन्** । ५ । २ । ६४ ॥ आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकषादिभ्यः—इति रेफरहितो मुख्यः पाठः । आकषः—निकषः ॥ **धनहिरण्यात्कामे** । ५ । २ । ६५ ॥ काम इच्छा । धने कामः—धनकः—देवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥ **स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते** । ५ । २ । ६६ ॥ केशेषु प्रसितः । केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ॥ **उदराट्ठगाद्यूने** । ५ । २ । ६७ ॥ अविजिगीषौ ठक् स्यात् कनोऽपवादः । बुभुक्षया अत्यन्तपीडिते उदरे प्रसितः—औदरिकः । आद्यूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ॥ **सस्येन परिजातः** । ५ । २ । ६८ ॥ कन् स्मर्यते, न तु ठक् । सस्यशब्दः—गुणवाची, न तु धान्यवाची । 'शस्येन' इति **पाठान्तरम्** । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः—सस्यकः—साधुः ॥ **अंशं हारी** । ५ । २ । ६९ ॥ हारीत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशकः—दायादः ॥ **तन्त्रादचिराऽपहृते** । ५ । २ । ७० ॥ तन्त्रकः—पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ॥ **ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्** । ५ । २ । ७१ ॥ आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स—ब्राह्मकः । अल्पमन्नं यस्यां सा—उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते ॥ **शीतोष्णाभ्यां कारिणि** । ५ । २ । ७२ ॥ शीतं करोतीति—शीतकः—अलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ॥ **अधिकम्** । ५ । २ । ७३ ॥ अध्यारूढशब्दात्कन्, उत्तरपदलोपश्च ॥ **अनुकाऽभिकाभीकः कमिता** । ५ । २ । ७४ ॥ अन्वभिभ्यां कन्, अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते—अनुकः । अभिकामयते—अभिकः, अभीकः ॥ **पार्श्वेनाऽन्विच्छति** । ५ । २ । ७५ ॥ अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति—पार्श्वकः ॥ **अयःशूलदण्डाऽजिनाभ्यां ठक्ठञौ** । ५ । २ । ७६ ॥ तीक्ष्ण उपायः—अयःशूलम् । तेनान्विच्छति—आयःशूलिकः—साहसिकः । दण्डाजिनं—दम्भः । तेनान्विच्छति—दाण्डाऽजिनिकः ॥ **तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा** । ५ । २ । ७७ ॥ कन् स्यात्, पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं, द्विकं वा,—ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ (तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो, नित्यं च लुक्) । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति—षट्कः—देवदत्तः । पञ्चकः ॥ **स एषां ग्रामणीः** । ५ । २ । ७८ ॥ देवदत्तो मुख्योऽस्य—देवदत्तकः । त्वत्कः । मत्कः ॥ **शृङ्खलमस्य बन्धनं**

पत्नीवत्, वसुमत्, महीयत्त्व, सत्त्ववत्, बर्हवत्, दशार्ण, दशार्ह, वयस, हविर्धान, पतत्रिन्, महित्री, अस्यहत्य, सोमापूषन्, इडा, अग्नाविष्णू, उर्वशी, वृत्रहन् ॥ वृत् ॥ इति विमुक्तादिः ॥

१ गोषद, इषेत्वा, मातरिश्वन्, देवस्यत्वा, देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्ठः, देवींधियम्, रक्षोहण, युञ्जान, अञ्जन्, प्रभूत, प्रतूर्त, कृशाकु, ॥ वृत् ॥ इति गोषदादिः ॥

२ आकर्ष, (आकष), त्सरु, पिशाच, पिचण्ड, अशनि, अश्मन्, निचय, चय, विजय, जय, आचय, नय, पाद, दीप, ह्रद, ह्राद, ह्लाद, गद्गद, शकुनि ॥ वृत् ॥ इत्याकर्षादिः ॥

३ ग्रहणमिति करणे ल्युट् । ग्रहणसाधनमित्यर्थः । तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तोपलक्षणम् । ग्रहणोपाधिकात्प्रथमान्तात्स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । द्वितीयकं, द्विकमित्यादेः ग्रहणकरणं द्वितीयं रूपमित्यर्थः ।

११

करभे । ५ । २ । ७९ ॥ शृङ्खलकः करभः ॥ **उत्क उन्मनाः** । ५ । २ । ८० ॥ उद्गतमनस्कवृत्तेः उच्छब्दात् स्वार्थे कन् । उत्कः उत्कण्ठितः ॥ **कालप्रयोजनाद्रोगे** । ५ । २ । ८१ ॥ कालवचनात्, प्रयोजनवचनाच्च,—कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽहनि भवः-द्वितीयकः—ज्वरः । **प्रयोजनं**—कारणं, रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितः—विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य—उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥ **तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्** । ५ । २ । ८२ ॥ प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् ॥ गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां—गुडापूपिका—पौर्णमासी ॥ **(वटकेभ्य इनिर्वाच्यः)** । वटकिनी ॥ **कुल्माषादञ्** । ५ । २ । ८३ ॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां—कौल्माषी ॥ **श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते** । ५ । २ । ८४ ॥ श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेः—छान्दसः ॥ **श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ** । ५ । २ । ८५ ॥ श्राद्धी, श्राद्धिकः ॥ **पूर्वादिनिः** । ५ । २ । ८६ ॥ पूर्वं कृतमनेन—पूर्वी ॥ **सपूर्वाच्च** । ५ । २ । ८७ ॥ कृतपूर्वी ॥ **इष्टादिभ्यश्च**[1] । ५ । २ । ८८ ॥ इष्टमनेन—इष्टी, अधीती ॥ **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि** । ५ । २ । ८९ ॥ लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ॥ **अनुपद्यन्वेष्टा** । ५ । २ । ९० ॥ अनुपदमन्वेष्टा—अनुपदी ॥ **साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्** । ५ । २ । ९१ ॥ साक्षाद्द्रष्टा—साक्षी ॥ **क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः** । ५ । २ । ९२ ॥ क्षेत्रियः-व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतिकार्य इत्यर्थः ॥ **इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा** । ५ । २ । ९३ ॥ इन्द्रः-आत्मा । तस्य लिङ्गम् । करणेन कर्तुरनुमानात् । **इतिशब्दः**—प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयम्—इन्द्रियम् ॥ **तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्** । ५ । २ । ९४ ॥ गावोऽस्य अस्मिन्वा, सन्ति—गोमान् ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ॥ सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ १ ॥ **रसादिभ्यश्च** । ५ । २ । ९५ ॥ मतुप् । रसवान्, रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह, **(गुणात्)** । **(एकाचः)** । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥ **तसौ मत्वर्थे** । १ । ४ । १९ ॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । (वसोः संप्रसारणम्)—विदुष्मान् ॥ **(गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः)** । शुक्लो गुणो स्यास्तीति—शुक्लः पटः, कृष्णः ॥ **मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः**[3] । ८ । २ । ९ ।

---

१ इष्ट, पूर्त, उपासादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निषादित, निपठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, गणित, अवकीर्ण, आयुक्त, गृहीत, आम्नात, श्रुत, अधीत, अवधान, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, अनुयुक्त, अनुगणित, अनुपठित, व्याकुलित ॥ वृत् ॥ इतीष्टादिः ॥

२ काष्ठमयं पाशकं यत्पादे व्यतिषज्यते—तच्छृङ्खलमिति कैयट इति शेखरे शृङ्खलमित्यपि क्वचित्पाठ इत्यपि तत्रैव ।

३ यव, दल्मि, ऊर्मि, भूमि, कृमि, क्रुञ्चा, वशा, द्राक्षा, ध्राक्षा, ध्रजि, व्रजि, ध्वजि, नजि, सञ्जि, हरित, ककुद, मरुत्, गरुत्, इक्षु, द्रु, मधु, आकृतिगणोऽयं यवादिः ॥

मवर्णाऽवर्णान्तात्, मवर्णाऽवर्णोपधाच्च यवादिवर्जितपरस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु—यवमान् भूमिमान् ॥ **झयः । ८ । २ । १० ॥** झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम्—विद्युत्वान् ॥ **संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ॥** मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती, मुनीवती, (शरादीनां च) इति दीर्घः ॥ **आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती । ८ । २ । १२ ॥** एते षट्संज्ञायां निपात्यन्ते । आसनशब्दस्यासन्दीभावः आसन्दीवान्—ग्रामः । अन्यत्राऽऽसनवान् । अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः—अष्ठीवान् अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः—चक्रीवान् नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः सम्प्रसारणम्—कक्षीवान् नाम ऋषिः कक्ष्यावानन्यत्र। लवणशब्दस्य रुमण्भावः रुमण्वान् नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो, णत्वं च चर्मण्वती—नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र ॥ **उदन्वानुदधौ च । ८ । २ । १३ ॥** उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ, संज्ञायां-च । उदन्वान्—समुद्रः, ऋषिश्च ॥ **राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ॥** राजन्वती—भूः । राजवानन्यत्र॥ **प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम् । ५ । २ । ९६ ॥** चूडालः, चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् हस्तवान् । **(प्राण्यङ्गादेव)** । नेह—वेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे 'चूडालोऽसि' इत्यादौ (स्वरितोवानुदात्ते पदादौ) इति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ॥ **सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ ॥** लज्वा स्यात् । सिध्मलः, सिध्मवान् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं, न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेनाऽकारान्तेभ्य इनि ठनौ न ॥ **(वातदन्तबलललाटानामूङ् च)** वातुलः ॥ **वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ९८ ॥** आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं—कामवति, बलवति चार्थे।वत्सलः । अंसलः ॥ **फेनादिलच्च । ५ । २ । ९९** चाल्लच् । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः, फेनलः, फेनवान् ॥ **लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥** लोमादिभ्यः शः—लोमशः, लोमवान् । रोमशः, रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः ॥ **(अङ्गात्कल्याणे)** अङ्गना ॥ **(लक्ष्म्या अच्च)** लक्ष्मणः ॥ (विश्वगित्युत्तरपदलोपश्चाऽकृतसन्धेः) । विषुणः ॥ **(पिच्छादिभ्य इलच्)** पिच्छिलः, पिच्छवान् । उरसिलः, उरस्वान् ॥ **प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः**

---

१ सिध्म, गडु, मणि, नाभि, बीज, विजय, वीणा, कृष्ण, निष्पाव, पांसु, पार्श्व, पर्शू, हनु, सक्तु, मांस, (पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च)।(वातदन्तबलललाटानामूङ् च) (जटाघटाकटाकालाः क्षेपे) पर्ण, उदक, प्रज्ञा, सक्थि, कर्ण, स्नेह, शीत, श्याम, पिङ्ग, पित्त, पुष्क, पृथु, मृदु, मञ्जु, मण्ड, पत्र, चटु, कपि, गण्ड, ग्रन्थि, श्री, कुश, धारा, वर्ष्मन्, श्लेष्मन्, पक्ष्मन्, पेश, निष्पाद्, कुण्ड (क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च)॥ वृत् ॥ इति सिध्मादिः ॥

२ लोमन्, रोमन्, बभ्रु, अरिगिरि, कर्क, कपि, मुनि, तरु॥ वृत् ॥ इति लोमादिः ॥

३ पामन्, वामन्, वेमन्, हेमन्, श्लेष्मन्, कद्रु, बलि, सामन्, ऊष्मन्, कृमि, (अङ्गात्कल्याणे)(शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च)। (विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः) (लक्ष्म्या अच्च) ॥ वृत् ॥ इति पामादिः ॥

४ पिच्छा, उरस्, ध्रुवक, धुवक, (जटाघटाकालाः क्षेपे वर्ण, उदक, पङ्क, (प्रज्ञा) वृत् इति पिच्छादिः ॥

५ । २ । १०१ ॥ प्राज्ञो व्याकरणम्, प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ (**वृत्तेश्च**) ॥ वार्तः ॥ **तपस्सहस्राभ्यां विनीनी** । ५ । २ । १०२ ॥ विनीन्योरिकारोनकारपरित्राणार्थः॥ तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तुठनोऽपि बाधनार्थम् ॥ **अण् च** । ५ ।२ । १०३ ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ।(**ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्**)॥ ज्योत्स्नः, तामिस्रः॥ **सिकताशर्कराभ्यां च** । ५ । २ । १०४ ॥ सैकतः घटः।शार्करः ॥ **देशे लुबिलचौ च** । ५ । २ । १०५ ॥ चादण्, मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः सिकतिलः, सैकतः सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ॥ **दन्त उन्नत उरच्** ।५ । २ । १०६ ॥ उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः– **ऊषसुषिमुष्कमधो रः** । ५ । २ । १०७ ॥ ऊषरः । सुषिरः । मुष्कः,-अण्डः।मुष्करः । **मधु**–माधुर्यम्–मधुरः ॥ (**रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्**)खरः। मुखरः । कुञ्जः-हस्तिहनुः कुञ्जरः॥ (**नगपांसुपाण्डुभ्यश्च**) ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव ॥ (**कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च**) कच्छुरः ॥ **द्युद्रुभ्यां मः** । ५ । २ । १०८ ॥ द्युमः द्रुमः ॥ **केशाद्वोऽन्यतरस्याम्** । ५ । २ । १०९ ॥ प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः, केशी, केशिकः, केशवान्॥ (**अन्येभ्योऽपि दृश्यते**) ॥ मणिवः नागविशेषः । हिरण्यवः निधिविशेषः ॥ (**अर्णसोलोपश्च**) अर्णवः॥ **गाण्डयजगात्संज्ञायां** । ५ । २ । ११० ॥ ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम्, गाण्डीवम्। अर्जुनस्य धनुः–अजगवं–पिनाकः ॥ **काण्डाण्डादीरन्नीरचौ** । ५। २ । १११ ॥ काण्डीरः । आण्डीरः ॥ **रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्** । ५ । २ । ११२ ॥ रजस्वला स्त्री । कृषीवलः (वले) इति दीर्घः–आसुतीवलः–शौण्डिकः–परिषद्वलः । पर्षदिति **पाठान्तरम्**–पर्षद्वलम् ॥ (**अन्येभ्योऽपि दृश्यते**) ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । (**वले**) इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः **दन्तशिखात्संज्ञायाम्**।५। २। ११३॥ दन्तावलः–हस्ती । शिखावलः–केकी । **ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः** ।५।२।११४॥ मत्वर्थे निपात्यन्ते। ज्योतिषउपधालोपो नश्च प्रत्ययः–ज्योत्स्ना तमस उपधाया इत्वं रश्च, तमिस्रा।स्त्रीत्वमतन्त्रम्–तमिस्रम् ।शृङ्गादिनच्–शृङ्गिणः।ऊर्जसो वलच् । तेन वाधा मा भूदिति विनिरपि–ऊर्जस्वी,ऊर्जस्वलः । 'ऊर्जोऽसुगागमः'इति वृत्तिस्तु **चिन्त्या** । ऊर्जस्वतीतिवदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः–गोमी । मलशब्दादिनच्-मलिनः । (**ईमसच्च**)। मलीमसः ॥ **अत इनिठनौ** । ५ । २ । ११५ ॥ दण्डी, दण्डिकः ॥ **व्रीह्यादिभ्यश्च** । ५ । २ । ११६ ॥ व्रीही, व्रीहिकः । (**न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते**) किं तर्हि ॥ (**शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः**)। (**यवखदादिभ्य इकः**)। (**अन्येभ्य उभयम्**)॥ **तुन्दादिभ्य इलच्च** । ५ । २ । ११७ ॥ चादिनिठनौ, मतुप् च । तुन्दिलः, तुन्दी,

---

१ ज्योत्स्ना, तमिस्रा, कुण्डल, कुतप, विसप, विपादिका, ॥वृत्॥ इति ज्योत्स्नादिः॥ २ व्रीहि, माया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, चर्मन्, कर्मन् वर्मन्, दंष्ट्रा, संज्ञा, वडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका, यवखद, नौ, कुमारी । (शीर्षान्नञः) ॥ वृत् ॥ इति व्रीह्यादिः ॥ ३ अयं गणो मूल एवोक्तः ॥

तुन्दिकः, तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि । (स्वाङ्गाद्विवृद्धौ) । विवृद्धौ कर्णौ यस्य सः--कर्णिलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान् ॥ **एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् । ५ । २ । ११८ ॥** एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ॥ **शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ॥** निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ् स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥ **रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५ । २ । १२० ॥** आहतं रूपमस्यास्तीति—रूप्यः—कार्षापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति—रूप्यः—गौः । आहतेति किम् । रूपवान् ॥ (**अन्यभ्योऽपि दृश्यते**) । हिम्याः—पर्वताः । गुण्याः—ब्राह्मणाः ॥ **अस्मायामेधास्रजो विनिः । ५ । २ । १२१ ॥** यशस्वी, यशस्वान् मायावी । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ—मायी मायिकः । विन्नन्तत्वात्कुः—स्रग्वी ॥ (**आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च**) । आमयावी ॥ (**शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्**) । शृंगारकः । वृन्दारकः ॥ (**फलबर्हाभ्यामिनच्**) । फलिनः । बर्हिणः ॥ (**हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्**) । इनिठनौ, मतुप् च । हृदयालुः, हृदयी, हृदयिकः, हृदयवान् ॥ (**शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने**) । शीतं न सहते—शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितश्चीति रक्—तृप्रः—पुरोडाशः । तं न सहते—तृप्रालुः । तृप्रं—दुःखमिति माधवः ॥ (**हिमाच्चेलुः**) । हिमं न सहते—हिमेलुः ॥ (**बलादूलः**) । बलं न सहते—बलूलः ॥ (**वातात्समूहे च**) । वातं न सहते, वातस्य समूहो वा,--वातूलः ॥ (**तप्पर्वमरुद्भ्याम्**) । पर्वतः । मरुत्तः ॥ **उर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ॥** सित्त्वात्पदत्वम्—उर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथाहि, अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ॥ **वाचो ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ॥** वाग्मी ॥ **आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५ । २ । १२५ ॥** (**कुत्सित इति वक्तव्यम्**) । कुत्सितं बहु भाषते--वाचालः, वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव ॥ **स्वामिन्नैश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ॥** ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ॥ **अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥** अर्शांसि अविद्यन्ते—अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ॥** द्वन्द्वः, कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापः--रोगः कुष्ठी, किलासी । गर्ह्यं—निन्द्यम्—ककुदावर्ती, काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवान्--घटः ॥ (**प्राण्यङ्गान्न**) । पाणिपादवती । अत इत्येव--चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥ **वातातीसाराभ्यां कुक् च । ५।२।१२९॥** चादिनिः। वातकी । अतीसारकी ॥ (**रोगे चायमिष्यते**) । नेह—वातवती--गुहा ॥ (**पिशाचाच्च**) । पिशाचकी ॥ **वयसि पूरणात् । ५ । २ । । १३० ॥** पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः, संवत्सरो वा, पञ्चमोऽस्यास्तीति--पञ्चमी- उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान्—

---

१ विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयस्युरित्यर्थः ।

२ अर्शस्, उरस्, तुन्द, चतुर, पलित, जटा, घटा, घाटा, अघ, कर्दम, अम्ल, लवण, (स्वाङ्गाद्धीनात्) वर्णात् अर्शआदिराकृतिगणः ॥

ग्रामः ॥ **सुखादिभ्यश्च** । ५ । २ । १३१ ॥ इनिर्मत्वर्थे । सुखी, दुःखी ॥ **(माला क्षेपे)** । माली ॥ **धर्मशीलवर्णान्ताच्च** । ५ । २ । १३२ ॥ धर्माद्यन्तादिनिः—मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी, ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥ **हस्ताज्जातौ** । ५ । २ । १३३ ॥ हस्ती । जातौ किम् । हस्तवान्—पुरुषः ॥ **वर्णाद्ब्रह्मचारिणि** । ५ । २ । १३४ ॥ वर्णी ॥ **पुष्करादिभ्यो देशे** । ५ । २ । १३५ ॥ पुष्करिणी, पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करी ॥ **(बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्)** । बाहुबली । ऊरुबली ॥ **(सर्वादेश्च)** । सर्वधनी, सर्वबीजी ॥ **(अर्थाच्चासन्निहिते)** । अर्थी । सन्निहिते तु—अर्थवान् ॥ **(तदन्ताच्च)** । धान्यार्थी, हिरण्यार्थी ॥ **बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्** । ५ । २ । १३६ ॥ बलवान्, बली । उत्साहवान् उत्साही ॥ **संज्ञायां मन्माभ्याम्** । ५ । २ । १३७ ॥ मन्नन्तात्, मान्ताच्च,—इति मत्वर्थे । मथिमिनी, दामिनी । होमिनी, सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् ॥ **कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः** । ५ । २ । १३८ ॥ कंशुमिति मान्तौ । कमित्युदकसुखयोः शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कँबः । कम्भः । कँय्युः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कँय्यः ।शव्वः । शम्भः । शय्युः । शन्तिः शन्तुः । शन्तः । शंय्यः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ ॥ **तुन्दिवलिवटेर्भः** । ५ । २ । १३९ ॥ वृद्धानाभिः—तुन्दिः । मूर्धन्योपधोऽयमिति **माधवः** । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वाद्—वलिनोपि ॥ **अहंशुभमोर्युस्** । ५ । २ । १४० ॥ अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति—शुभे । अहंयुः—अहङ्कारवान् । शुभंयुः—शुभान्वितः ॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः । ५ । ३ । १ ॥ दिक्छब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः। **(अथस्वार्थिकाः प्रत्ययाः)**। समर्थानामिति, प्रथमादिति च,—निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तत एव ॥ **किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः** । ५ । ३ । २ ॥ किमः, सर्वनाम्नो, बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥ **इदम इश्** । ५ । ३ । ३ ॥ प्राग्दिशीये परे ॥ **एतेतौ रथोः** । ५ । ३ । ४ ॥ इदम्शब्दस्य एत, इत,—इत्यादेशौ स्तो रेफादौ, थकारादौ च,—प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ॥ **एतदोऽन्** । ५ । ३ । ५ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । **(एतदः)** ।एतेतौ स्तोरथोः । **(अन्)** ।एतद इत्येव। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । (नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य) ॥ **सर्वस्य सोऽन्यतरस्यांदि** । ५ । ३ । ६ ॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ॥

---

१ पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नड, कपित्थ, बिस, मृणाल, कर्दम, शालूक, विगर्ह, करीष, शिरीष, यवास, प्रवाह, हिरण्य, कैरव, कल्लोल, तट, तरङ्ग, पङ्कज, सरोज, राजीव, नालीक, सरोरुह, पुटक, अरविन्द, अम्भोज, अब्ज, कमल, पयस्, इति पुष्करादिः॥

२ बल, उत्साह, उद्भास, उद्वास, उदास, शिखा, कुल, चूडा, सुल, पूल, आयाम, व्यायाम, उपयाम, आरोह, अवरोह, परिणाह, युद्ध, इति बलादिः ॥

३ सुख, दुःख, तृप्त, कृच्छ्र, अस्र (आस्र) अलीक, करुण, कृपण, सोढ, प्रतीप, शील, हल, मालाक्षेपे, कृपण, प्रणय, दल, कक्ष, इति सुखादिः ॥

पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ॥ पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यः–तसिल् स्याद्वा ॥ कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ॥ किमः कुः स्यात्तादौ, हादौ च,–विभक्तौ परतः । कुतः, कस्मात् । यतः ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु–द्वाभ्याम् ॥ तसेश्च । ५ । ३ । ८ ॥ किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं, विभक्त्यर्थं च,–वचनम् ॥ पर्यभिभ्यां च । ५ । ३ । ९ ॥ आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ (सर्वोभयार्थाभ्यामेव) । परितः, सर्वतः–इत्यर्थः । अभितः, उभयत इत्यर्थः ॥ सप्तम्यास्त्रल् । ५ । ३ । १० ॥ कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥ इदमो हः । ५ । ३ । ११ ॥ त्रलोऽपवादः । इशादेशः । इह ॥ किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ॥ वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् ॥ क्वाति । ७ । २ । १०५ ॥ किमः क्वादेशः स्यादति । क्व । कुत्र ॥ वा ह च च्छन्दसि । ५ । ३ । १३ ॥ कुह स्थः । कुह जग्मथुः ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥ अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्, स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः, तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथोऽत्राधीमहे अतो न गन्तास्मः ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ॥ पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव । स भवान् । ततोभवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः, देवानांप्रियः, आयुष्मान्[1] ॥ सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ॥ सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले–सदा, सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ॥ इदमो र्हिल् । ५ । ३ । १६ ॥ सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन् काले–एतर्हि । काले किम् । इह देशे ॥ अधुना । ५ । ३ । १७ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुना प्रत्ययः स्यात् । इश् । यस्येति लोपः–अधुना ॥ दानीं च । ५ । ३ । १८ ॥ इदानीम् ॥ तदो दा च । ५ । ३ । १९ ॥ तदा, तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकम् । विहितत्वात् ॥ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ॥ कर्हि, कदा । यर्हि, यदा । तर्हि, तदा । एतस्मिन् काले–एतर्हि ॥ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः । ५ । ३ । २२ ॥ एते निपात्यन्ते ॥ समानस्य सभावो द्यस् चाहनि–समानेऽहनि–सद्यः ॥ पूर्वपूर्वतरयोः परः, उदारी च संवत्सरे–पूर्वस्मिन्वत्सरे–परुत्, पूर्वतरे वत्सरे–परारि ॥ (इदम इश्) समसण् प्रत्ययश्च,–संवत्सरे–अस्मिन्संवत्सरे–ऐषमः ॥ परस्मादेद्यव्यहनि–परस्मिन्नहनि–परेद्यवि ॥ इदमोऽश्, द्युश्च,–अस्मिन्नहनि–अद्य ॥ पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस्–पूर्वस्मिन्नहनिपूर्वेद्युः, अन्यस्मिन्नहनि–अन्येद्युः, उभयो रह्नोउभयेद्युः, द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः–उभयेद्युः[2] ॥ प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ॥ ॥ प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः–थाल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण–तथा । यथा ॥ इदमस्थमुः । ५ ।

१ भवदादीत्यत्रत्यादिपदार्थमाह दीर्घायुरित्यादि ।
२ अत्र कस्यकस्यानुवृत्तिः, कुतो वा । अधिकारेण तु सर्वनाम सामान्यात्प्राप्नोति ।

। ३ । २४ ॥ थालोऽपवादः ॥ (**एतदो वाच्यः**) । अनेन, एतेन वा,—प्रकारेण—इत्थम् ॥ **किमश्च** । ५ । ३ । २५ ॥ केन प्रकारेण—कथम् ॥

इति प्राग्दिशीयानां पूर्णोऽवधिः ।

दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योऽदिग्देशकालेष्वस्तातिः । ५ । ३ ।२७॥ सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थे अस्तातिप्रत्ययः स्यात् ॥ **पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्** । ५ । ३ । ३९ ॥ एभ्योऽस्तात्यर्थे—असिप्रत्ययः स्यात्, तद्योगे चैषां क्रमात्—पुर्, अध्, अव्, इत्यादेशाः स्युः ॥ **अस्ताति च** । ५ । ३ ।४० ॥ अस्ततौ परे पूर्वादीनां परादयः स्युः । पूर्वस्यां,पूर्वस्याः, पूर्वा वा,–दिक्–पुरः,पुरस्तात् । अधः अधस्तात्।अवः अवस्तात्॥ **विभाषाऽवरस्य** ।५। ३ । ४१ ॥ अवरस्याऽस्तातौ परेऽव् स्याद्वा । अवस्तात्, अवरस्तात् । एवं देशे, काले च । दिशि रूढेभ्यः किम् । ऐन्द्र्यां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । द्दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । (अस्तातिच)—इति ज्ञापकाद्-(असिरस्तातिं न बाधते) ॥ **दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्** । ५।३। २८ ॥ अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥ **विभाषा पराऽवराभ्याम्** । ५ । ३ । २९ ॥ परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥ **अञ्चेर्लुक्** । ५ । ३ । ३० ॥ अञ्चत्यन्ताद्दिक्छब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । (लुक् तद्धितलुकि) प्राच्यां, प्राच्याः, प्राची वा-दिक्-प्राक् । उदक् । एवं—देशे, काले च ॥ **उपर्युपरिष्टात्** । ५ । ३ । ३१ ॥ अस्तात्स्तेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्य उपादेशः स्याद्—रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ ॥ उपरि, उपरिष्टाद्वा,—वसति, आगतो, रमणीयं वा ॥ **पश्चात्** । ५ । ३ । ३२ ॥ अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययः, अस्तातेर्विषये ॥ **उत्तराधरदक्षिणादातिः** ।५ । ३ । ३४ ॥ उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥ **एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः** । ५ । ३ । ३५ ॥ उत्तरादिभ्य एनब् वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये, पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः[1]पूर्वेण ग्रामम्, अपरेण ग्रामम् ॥ **दक्षिणादाच्** । ५ । ३ । ३६ ॥ अस्तातेर्विषये । दक्षिणा—वसति । अपञ्चम्या इत्येव—दक्षिणादागतः ॥ **आहि च दूरे** । ५ । ३ । ३७ ॥ दक्षिणाद् दूरे आहिः स्यात्, चादाच् । दक्षिणाहि, दक्षिणा **उत्तराच्च** । ५ । ३ । ३८ ॥ उत्तराहि, उत्तरा ॥ **संख्याया विधार्थे धा** । ५ । ३ । ४२ ॥ क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा, पञ्चधा ॥ **अधिकरणविचाले च** । ५ । ३ । ४३ ॥ द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं—पञ्चधा कुरु ॥ **एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्** । ५ । ३ । ४४ ॥ ऐकध्यम् । एकधा ॥ **द्वित्र्योश्च धमुञ्** । ५ । ३ । ४५ ॥ आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम्, द्विधा । त्रैधम्, त्रिधा ॥ (**धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम्**) पथि द्वैधानि[2] ॥

---

१ पूर्वस्यां, पूर्वस्याः, पूर्वा,—इति सप्तम्याद्यन्तात्प्रत्ययांगीकारादिगित्युपलक्षणम् । दिशः दिशीत्यनयोः ।

२ तृणानीत्यादिविशेष्याध्याहारः ॥

द्घाच्च । ५ । ३ । ४६ ॥ द्वेधा, त्रेधा ॥ **याप्ये पाशप्** ।५। ३ । ४७ ॥ कुत्सितो भिषक्–भिषक्पाशः ॥ **पूरणाद्भागे तीयादन्** । ५ । ३ । ४८ ॥ द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ (तीयादीकक् **स्वार्थे वा वाच्यः**) द्वैतीयीकः, द्वितियः । तार्तीयीकः। तृतीयः ॥ (**न विद्यायाः**) ॥ द्वितीया, तृतीया, विद्येत्येव ॥ **प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि** । ५ । ३ ।४९ ॥ पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः, पञ्चमः ॥ **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च**।५ । ३ । ५० ॥ चादन् । षष्ठो भागः–षाष्ठः, षष्ठः अष्टमः, आष्टमः ॥ **मानपश्वङ्गयोः कँल्लुकौ च** । ५ । ३ । ५१ ॥ षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तः–माने, पश्वङ्गे च,–वाच्ये । षष्ठकः भागः–मानं चेत् । अष्टमः भागः–पश्वङ्गश्चेत् । ञस्य, अनो वा,–लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः, षाष्ठः । अष्टमः आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं (**पूर्वत्र ञानौ नित्यौ**) इति ज्ञापयति ॥ **एकादाकिनिच्चाऽसहाये** । ५ । ३ ।५२ ॥ चात्कँल्लुकौ । एकः, एकाकी, एककः। **भूतपूर्वेचरट्** । ५ । ३ । ५३ ॥ आढ्यो भूतपूर्वः–आढ्यचरः ॥ **षष्ठ्या रूप्य च** ५ । ३ । ५४ ॥ षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वेर्थे रूप्यः स्यात् चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः–कृष्णरूप्यः,कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्नपुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः–शुभ्रारूप्यः ॥ **अतिशायने तमबिष्ठनौ** । ५ । ३ । ५५ ॥ अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेन आढ्यः–आढ्यतमः । लघुतमः लघिष्ठः ॥ **तिङश्च** । ५ ।५६ ॥ तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥ **तरप्तमपौ घः** । १ ।१ । २२ ॥ एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥ **किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे** । ५ । ४ । ११ ॥ किमः, एदन्तात् तिङव्ययाच्च,–यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमः तरुः ॥ **द्विवचन विभज्योपपदे तरबीयसुनौ**।५।३।५७॥ द्वयोरेकस्याऽतिशये,विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः–लघुतरः,लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः, पटीयांसः ॥ **अजादीगुणवचनादेव** । ५ । ३ । ५८ ॥ इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह पाचकतरः, पचकतमः ॥ **तुश्छन्दसि** । ५ ।३ । ५९ ॥ तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः ॥ **तुरिष्ठेमेयस्सु** । ६ । ४ । १५४ ॥ तृशब्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ **प्रशस्यस्य श्रः** । ५ । ३ । ६० ॥ अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ॥ **प्रकृत्यैकाच्** । ३ । ४ । ६३ ॥ इष्ठादिषु एकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः श्रेयान् ॥ **ज्य च** । ५ । ३ । ६१ ॥ प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः। ज्येष्ठः ॥ **ज्यादादीयसः** । ६ । ४ । १६० ॥ (आदेः परस्य) ज्यायान् ॥ **वृद्धस्य च** । ५ । ३ । ६२ ॥ ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः, ज्यायान् ॥ **अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ**। ५ । ३ । ६३ ॥ अजाद्योः । ने-

१ अतिशेते इत्यतिशायनमिति अतिपूर्वात्पराभिभवार्थाच्छेतेः कर्तरिल्युट् दीर्घो निपातनात् स च प्रकृत्यर्थे विशेषणम् । अतिशयविशिष्टो योऽर्थः तत्र विद्यमानं यत्प्रातिपदिकं तस्मादित्यर्थः। आढ्यतम इत्यादेरितराभिभवकर्तृत्वविशिष्टआढ्य इत्याद्यर्थः ॥

२ उच्यतेनेनेति वचनं पदम् । द्वयोरर्थयोर्वचनमितिकर्मणिषष्ठ्या समासः विभक्तव्यं विभज्यम्। ण्यंतं बाधित्वानिपातनाद्यत् । द्विवचनं च विभज्यं चेति समाहारद्वन्द्वः । ततः उपपदेन कर्मधारयः ॥

दिष्ठः, नेदीयान् । साधिष्ठः, साधीयान् ॥ **स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः** । ६ । ४ । १५६ ॥ एषां यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एवमीयसु । ह्रस्व क्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वाद्–ह्रसिमा, क्षेपिमा, क्षोदिमा ॥ **प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः** । ६ । ४ । १५७ ॥ प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन्–प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्–प्रेम–इत्यादि ॥ **बहोर्लोपो भू च बहोः** । ६ । ४ । १५८ ॥ बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्, बहोश्च भूरादेशः । भूमा, भूयान् ॥ **इष्ठस्य यिट् च** । ६ । ४ । १५९ ॥ बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात्, यिडागमश्च । भूयिष्ठः युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्।५।३।६४। एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः, कनीयान् पक्षे यविष्ठः, अल्पिष्ठ इत्यादि॥ **विन्मतोर्लुक्** ।५।३।६५॥ विनो मतुपश्च, लुक् स्यादिष्ठेयसोः। अतिशयेन स्रग्वी–स्रजिष्ठः, स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान्–त्वचिष्ठः, त्वचीयान् ॥ **प्रशंसायां रूपप्** । ५ । ३ । ६६ ॥ सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः–पटुरूपः । प्रशस्तं पचति–पचतिरूपम् ॥ **ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः** । ५ । ३ । ६७ ॥ ईषदूनो विद्वान्–विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ॥ **विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु** । ५ । ३ । ६८॥ ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात् । स च प्रागेव, न तु परतः । ईषदूनः पटुः–बहुपटुः, पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥ **प्रकारवचने जातीयर्** । ५ । ३ । ६९ ॥ प्रकारवति चायम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः–पटुजातीयः ॥ **प्रागिवात्कः** । ५ । ३ । ७० ॥ (इवे प्रतिकृतौ) इत्यतः प्राक् काऽधिकारः ॥ **अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः** । ५ । ३ । ७१ ॥ (तिङश्च) इत्यनुवर्तते ॥ **कस्य च दः** । ५ । ३ । ७२ ॥ कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्याद्–अकच्च॥**अज्ञाते** ।५।३।७३॥ कस्यायमश्वः–अश्वकः । उच्चकैः।नीचकैः सर्वके । विश्वके ॥ **(ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्.)**। युवकयोः, आवकयोः । युष्मकासु, अस्मकासु । युष्मकाभिः, अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका, मयका॥**(अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः)** । मित्त्वादन्त्यादचः परः। तूष्णीकामस्ते ॥ **(शीले कोमलोपश्च)** । तूष्णींशीलः–तूष्णीकः । पचतकि, जल्पतकि । धकित्, हिरकुत ॥ **कुत्सिते** ।५।३।७४ ॥ कुत्सितोऽश्वः-अश्वकः ॥ **संज्ञायां कन्** । ५ । ३ । ७५ ॥ कुत्सिते कन् स्यात्–तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः, राधकः । स्वरार्थ वचनम् ॥ **अनुकम्पायाम्** । ५ । ३ । ७६ ॥ पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥ **नीतौ च तद्युक्तात्** । ५ । ३ । ७७ ॥ सामदानादिरूपा नीतिः । तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्प्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः, गुडकाः एहकि, अद्धकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासम्बंधेऽपीति विशेषः॥ **बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा** । ५ । ४ । ७८ ॥ पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥ **घनिलचौ च**

१ युष्मदस्मच्छब्दमात्रविषये इदम् ।

। ५ । ३ । ७९ ॥ तत्रैव ॥ **ठजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ॥** अस्मिन्प्रकरणे—यः ठः, । अजादिप्रत्ययश्च,—तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तः—देविकः, देवियः, देविलः, देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तः—वायुकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् ॥ वायुदत्तकः वायुकः, पितृकः ॥ **(चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः)** । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः- बृहस्पतिकः ॥ **(अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः)**। देवदत्तकः, देवकः ॥ **(लोपः पूर्वपदस्य च)** । दत्तिकः, दत्तियः, दत्तिलः, दत्तकः ॥ **(विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः)** । देवदत्तः, दत्तः, देवः । सत्यभामा, भामा, सत्या ॥ (उवर्णाल्ल इलस्य च) । भानुदत्तः, भानुलः ॥ **(ऋवर्णादपि)** । सवित्रियः—सवितृलः ॥—(चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ॥ अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ १ ॥) ॥ **प्राचामुपादेरडज्वुचौ च । ५ । ३ । ८० ॥** उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच्, वुच्,—एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः—उपडः, उपकः, उपिकः, उपियः, उपिलः, उपेन्द्रदत्तकः,—षड्रूपाणि ॥ **जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ॥** मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो—यो मनुष्यनामधेयः—तस्मात्कन् स्यादनुकम्पायां,नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः ॥ **(द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः)** । कहोडः—कहिकः॥ **(एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः)**। वागाशीर्दत्तः—वाचिकः । **कथं** 'षडङ्गुलिदत्तः—षडिकः ' इति॥षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्॥ **शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । ५ । ३ । ८४ ॥** एषां मनुष्यनाम्नां ठजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः—शेवलिकः,—शेवलियः, शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः ॥ **अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ॥** अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन्, तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनः—व्याघ्रकः । सिंहकः ॥ **अल्पे । ५ । ३ । ८५ ॥** अल्पं तैलं—तैलकम् ॥ **ह्रस्वे । ५ । ३ । ८६ ॥** ह्रस्वो वृक्षः—वृक्षकः ॥ **संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ८७ ॥** ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः। वंशकः। वेणुकः ॥ **कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ॥** ह्रस्वा कुटी—कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥ **कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ॥** ह्रस्वा कुतूः—कुतुपः । " कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं, ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् " ॥ **कासूगोणीभ्यां ष्टरच् । ५ । ३ । ९० ॥** आयुधविशेषः—**कासूः** । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ॥ **वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ॥** वत्सतरः—द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः।अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ॥ **किंयत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ।५। ३ । ९२॥** अनयोः—कतरः—वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया—कः, यः, सः वा **बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥** बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमज् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमः—भव-

१ सचादेः परस्य इलस्यलः लोपः चाद्वितीयाद्यच ऊर्ध्वं लोप इत्यर्थः ।

तां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम्—यकः-सकः । महाविभाषयायः, सः । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि—कतरः ॥ **एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ९४ ॥** डतरच्, डतमच्च स्यात् । अनयोः—एकतरः मैत्रः । एषाम्—एकतमः ॥ **अवक्षेपणे कन् । ५ । ३ । ९५ ॥** व्याकरणेन गर्वितो व्याकरणकः ॥ येनेतरः कुत्स्यते—तदिहोदाहरणम्।स्वतः कुत्सितं तु (कुत्सित)—इत्यस्य॥इति **प्रागिवीयानांपूर्णोविधिः**

इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ ॥ कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः—अश्वकः । प्रतिकृतौ किम्।गौरिव गवयः॥**संज्ञायां च । ५ । ३ । ९७ ॥** इवार्थे कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा—अश्वकः । उष्ट्रकः ॥ **लुम्मनुष्ये । ५ । ३ । ९८ ॥** संज्ञायां च विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा—तृणमयः पुमान् । चञ्चेव मनुष्यः—चञ्चा । वर्ध्रिका[1] ॥ **जीविकार्थे चाऽपण्ये । ५ । ३ । ९९ ॥** जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः, शिवः, स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते ॥ **देवपथादिभ्यश्च[2] । ५ । ३ । १०० ॥** कनो लुप्स्यात् । देवपथः । हंसपथः । **आकृतिगणोऽयम् ॥ वस्तेर्ढञ् । ५ । ३ । १०१ ॥** इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव—वास्तेयम्, वास्तेयी ॥ **शिलायाढः । ५ । ३ । १०२ ॥** (शिलायाः) इति **योगविभागाड्ढञपीत्येके** । शिलेव—शिलेयम्, शैलेयम् ॥ **शाखादिभ्यो[3] यः[4] । ५ । ३ । १०३ ॥** शाखेव—शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव—जघन्यः । अग्र्यः । शरण्यः ॥ **द्रव्यं च भव्ये । ५ । ३ । १०४ ॥** द्रव्यम्—अयं ब्राह्मणः ॥ **कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ॥** कुशाग्रमिव—कुशाग्रीया बुद्धिः ॥ **समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ॥** इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयः—देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः।अजाकृपाणीयः ।अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः॥**शर्करादिभ्योऽण्[5] । ५ । ३ । १०७॥** शर्करेव—शार्करम् ॥ **अंगुल्यादिभ्यष्ठक्[6] । ५ । ३ । १०८ ॥** अङ्गुलीव—आङ्गुलिकः । भरुजेव—भारुजिकः॥**एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ॥** एकशालाशब्दादिवार्थे ठञ्वा पक्षे-ठक् । एकशालेव—एकशालिकः, ऐकशालिकः ॥ **कर्कलोहितादीकक् ।५।३।११०॥**

---

१ वर्धिकेत्यपि भाष्ये क्वचित्पाठो दृश्यते ।

२ देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, रथपथ, स्थलपथ, करिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शंकुपथ, सिन्धुपथ, सिद्धगति, उष्ट्रग्रीव, वामरज्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुष्प पुरुष, मत्स्य, देवपथादिराकृतिगणः ॥

३ शाखा, मुख, शृङ्ग, जघन, मेघ, अभ्र, चरण, स्कन्ध, स्कन्द, उरस्, शिरस्, अग्र, शरण, ॥ वृत् ॥ इति शाखादिः ॥

४ अत्र यदिति पाठः । य इति तु अपपाठः । मुख्यादीनामाद्युदात्तदर्शनात् । उगवादिभ्य इति सूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्चेति । ल० श० शेखरे ।

५ शर्करा, कपालिका, कपाटिका, कनिष्ठिका, पुण्डरीक, शतपत्र, गोलोमन्, लोमन्, गोपुच्छ, नराची, नकुल, सिकत, ॥ वृत् ॥ इति शर्करादिः ॥

६ अंगुली, भरुज, बभ्रु, वल्गु, मण्डर, मण्डल, शष्कुली, हरि, कपि, मुनि, रुह, खल, उदश्वित, गोणी, उरस्, कुलिश, ॥ वृत् ॥ इत्यंगुल्यादिः ॥

कर्कः—शुक्लोऽश्वः । स इव-ककींकः । लौहितीकः—स्फाटिकः ॥ **पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्** । ५ । ३ । ११२ ॥ इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः—पूगाः । तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः ॥ **व्रातच्फञोरस्त्रियाम्** । ५ । ३ । ११३ ॥ व्रातेः—कापोतपाक्यः । च्फञ्-कौञ्जायन्यः, ब्राध्नायन्यः ॥ **आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्** । ५ । ३ । ११४ ॥ वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः स्वार्थे स्यट् । क्षौद्रक्यः, मालव्यः । टित्त्वान्ङीप्—क्षौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति किम् । सम्राट् । वाहीकेषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपालकाः, शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे—**तद्विशेषग्रहणम्** । राजन्ये—स्वरूपग्रहणम् ॥ **वृकाट्टेण्यण्** । ५ । ३ । ११५ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे । वार्केण्यः । आयुधेति किम् । ज्ञातिशब्दान्माभूत् ॥ **दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः** । ५ । ३ । ११६ ॥ दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठे यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः ॥ (**आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु**) कौण्डोपरथदाण्डकी । क्रोष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः—) १ दामनीयः—दामनीयौ— । दामनयः । औलपि—औलपीयः । त्रिगर्तः—त्रिगर्तीयः, कौण्डोपरथीयः, दाण्डकीयः ॥ **पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ** । ५ । ३ । ११७ ॥ आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्शवः—पार्शवौ—पार्शवाः । यौधेयः—यौधेयौ—यौधेयाः ॥ **अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्** । ५ । ३ । ११८ ॥ अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रौमत्यः ॥ **ञ्यादयस्तद्राजाः** । ५ । ३ । ११९ ॥ पूगाञ्ञ्य इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनाऽस्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायना इत्यादि ॥ **पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च** । ५ । ४ । १ ॥ लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । (पादः पत्) । तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव—द्वौद्वौ पादौ ददाति—द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोदकिकाम् ॥ **दण्डव्यवसर्गयोश्च** । ५ । ४ । २ ॥ वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपादिकां व्यवसृजति । ददातीत्यर्थः ॥ **स्थूलादिभ्यः प्रका-**

---

१ इतआरभ्य तद्राजसंज्ञकाःप्रत्ययाइत्यग्रे नेनतद्राजस्येति बहुत्वेऽस्त्रियां लुक् ।

२ दामनी, औलपी, वैजवापि, औदकि, औदङ्कि, अच्युतन्ति, अच्युतदन्ति शाकुन्तकि, आकिदन्ति, औडवि, काकदन्तकि, शत्रन्तपि, सार्वसेनि, बिन्दु, बैन्दवि, तुलभ, मौञ्जायनि, काकन्दि, सावित्रीपुत्र, ॥ वृत् ॥ इति दामन्यादिः ॥

३ पर्शु, असुर, रक्षस्, बाल्हीकि, वयस्, वसु, मरुत्, सत्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि कार्षापण ॥ वृत् ॥ इति पर्श्वादिः ॥

४ यौधेय, कौशेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, धौर्तेय धार्त्तेय,ज्याबाणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर॥वृत्॥ इति यौधेयादिः ॥

५ स्थूल, अणु, माष, इषु, कृष्ण, तिलेषु, यव व्रीहिषु, इक्षु, तिल, पाद्य, कालावदात, सुरा, ग्राम, गोमूत्र, आच्छादने (सुराया अहौ) जीर्ण, शालीषु, पत्रमूल,"समस्तो व्यस्तश्च, कुमारीपुत्र, कुमारीश्वशुर,मणि ॥ वृत् ॥ इति स्थूलादिः ॥

रवचने कन् । ५ । ४ । ३ ॥ जातीयरोपवादः । स्थूलकः, अणुकः ॥ (**चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम्**) । चञ्चत्कः । बृहत्कः । (**सुराया अहौ**) ॥ सुरावर्णोऽहिः- सुरकः ॥ **अनत्यन्तगतौ क्तात्** । ५ । ४।४॥ छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ॥ **न सामिवचने** । ५। ४ । ५ ॥ सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन् । सामिकृतम् । अर्द्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन्न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रम्- (**अत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति**) । बहुतरकम् ॥ **बृहत्या आच्छादने** । ५ । ४ । ६ ॥ कन् स्यात् । " द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ–बृहतिका–तथा" आच्छादने किम् । बृहती छन्दः ॥ **अषडक्षाऽऽशितङ्ग्वलंकर्माऽलम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः** । ५ । ४ । ७ ॥ स्वार्थे । अषडक्षीणः मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशितागावोऽस्मिन्निति–आशितङ्गवीनम्–अरण्यम्–निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे अलंकर्मीणः । अलम्पुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रेविभाषाग्रहणात् (**अन्येऽपिकेचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते**)–तमबादयः प्राक्कनः, ञ्यादयः प्राग्वुनः, आमादयः प्राङ्मयटः । बृहती जात्यन्ताः समासान्ताश्चेति॥ **विभाषाऽञ्चेरदिक् स्त्रियाम्** । ५ । ४। ८ ॥ अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीचीनम् । अवाक्, अवाचीनम् । "निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमा" इत्यमरः॥अर्वन्तमञ्चतीति–अर्वाक्,–अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् । प्राची–दिक्, उदीची–दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना–ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं ग्रामादाम्राः । **जात्यन्ताच्छ बन्धुनि** । ५ । ४। ९ ॥ ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं–बन्धु ॥ **स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्** । ५ । ४ । १० ॥ **सस्थानेन**–तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः, पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोस्थानम् ॥ **अनुगादिनष्ठक्** । ५ । ४ । १३ ॥ अनुगदतीति–**अनुगादी** स एव आनुगादिकः ॥ **विसारिणो मत्स्ये** । ५ । ५ । १६ ॥ अण् स्यात् । वैसारिणः । मत्स्ये इति किम् । विसारी–देवदत्तः **संख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्** । ५ । ५।१७॥ **अभ्यावृत्तिः**-जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वः-भुंक्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान् भुंक्ते ॥ **द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्** । ५ । ४ । १८ ॥ कृत्वसुचोऽपवादः।द्विः भुंक्ते । त्रिः । (रात्रस्य)–चतुः ॥ **एकस्य सकृच्च** ५ । ४ । १९ ॥ सकृदिति आदेशः स्याद् चात्सुच् । सकृद् भुंक्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः, न तु हल्ङ्याविति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् ॥ **विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले** । ५ । ४ । २० ॥ **अविप्रकृष्ट**-आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुंक्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुंक्ते ॥ **तत्प्रकृतवचने मयट्** ५ । ४ । २१ ॥ प्राचुर्येण प्रस्तुतं–**प्रकृतम्** । तस्य **वचनं**–प्रतिपादनम् । भावे, अधि-

करणे वा, ल्युट् आद्ये—प्रकृतमन्नम्-अन्नमयम्, अपूपमयं, यवागूमयी। द्वितीये—अन्नमयो-यज्ञः-अपूपमयं—पर्व ॥ **समूहवच्च बहुषु** ।५।४।२२॥ सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते, चान्मयट्।मोदकाः प्रकृताः।मौदकिकम्, मोदकमयम्।शाष्कुलिकम्।शष्कुलीमयम्।द्वितीयेऽर्थे-मौदकिको यज्ञः, मोदकमयः—**अनन्ताऽऽवसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः** । ५ । ४ । २३॥ अनन्त एव आनन्त्यम् । आवसथ एव आवसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायाः ऐतिह्यम् । भेषजमेव—भैषज्यम् ॥ **देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्** । ५ । ४ । २४ ॥ तदर्थ एवता दर्थ्यम्—स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदम्—अग्निदेवत्यम्, पितृदेवत्यम् ॥ **पादार्घाभ्यां च** । ५ । ४ । २५ ॥ पादार्थमुदकं—पाद्यम्, अर्घ्यम् ॥ (**नवस्य नू आदेशः, त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः**) नूत्नम्, नूतनम्, नवीनम् ॥ (**नश्च पुराणे प्रात्**) ॥ पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः, चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम्, प्रत्नम्, प्रतनम्, प्रीणम् ॥ (**भागरूपनामभ्यो धेयः**) भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम्॥**आग्नीध्रसाधारणादञ्**) आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप्—आग्नीध्री, साधारणी ॥ **अतिथेर्ञ्यः** । ५ । ४ । २६ ॥ तादर्थ्य इत्येव। अतिथये इदम्—आतिथ्यम् ॥ **देवात्तल्** । ५।४।२७॥ देवएव—देवता ॥**अवेः कः** । ५ । ४ । २८ ॥ अविरेव—अविकः ॥ **यावादिभ्यः कन्** । ५ । ४ । २९ ॥ याव एव-यावकः । मणिकः ॥ **लोहितान्मणौ** । ५ । ४ । ३० ॥ लोहित एव मणिः-लोहितकः ॥ **वर्णे चाऽनित्ये** । ५ । ४ ३१ ॥ लोहितकः—कोपेन ॥ (**लोहितालिङ्गबाधनं वा**) लोहितिका, लोहिनिका, कोपेन ॥ **रक्ते** । ५ । ४ । ३२ ॥ लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दः तस्मात्कन् स्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव—लोहितिका, लोहिनिका, शाटी ॥ **कालाच्च** । ५ । ४ । ३३ ॥ वर्णे चानित्ये, रक्ते, इति द्वयमनुवर्तते । कालकं—मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका—शाटी ॥ **विनयादिभ्यष्ठक्** । ५ । ४ । ३४ ॥ विनय एव—वैनयिकः, सामयिकः ॥ (**उपायो ह्रस्वत्वं च**) ॥ औपयिकः ॥ **वाचो व्याहृतार्थायाम्** । ५ । ४ । ३५ ॥ सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । "संदेशवाग् वाचिकं स्यात्" ॥ **तद्युक्तात्कर्मणोऽण्** ।५।४।३६॥ कर्मैव कार्मणम्।वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ॥ **ओषधेरजातौ**।५।४।३७॥ स्वार्थेऽण् । औषधं—पिबति ।अजातौ किम् । ओषधयः—क्षेत्रे रूढाः ॥

---

१ याव, मणि, अस्थि, तालु, जानु, सान्द्र, पीत, स्तम्ब (ऋतावुष्णशीते) । (पशौ लूनविपाते) । (अणु निपुणे) (पुत्र कृत्रिमे) (स्नात वेदसमाप्तौ) (शून्य रिक्ते) । (दान कुत्सिते) (तनु सत्रे) (ईयसश्च) ज्ञात, अज्ञात, (कुमारीक्रीडनकानि च ॥ वृत् ॥ इति यावादिः ॥

२ विनय, समय, (उपायो ह्रस्वत्वं च) संप्रति, संगति, कथंचित्, अकस्माद्, समाचार, उपचार, समयाचार, व्यवहार, संप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, अत्यय ॥ वृत् ॥ इति विनयादिः ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥ प्रज्ञ एव--प्राज्ञः, प्राज्ञी—स्त्री । दैवतः, बान्धवः ॥ **मृदस्तिकन्** । ५ । ४ । ३९ ॥मृदेव-मृत्तिका । **सस्नौ प्रशंसायाम्** ।५।४।४०॥ रूपकोऽपवादः । प्रशस्ता मृत्—मृत्सा, मृत्स्ना । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणान्नित्योऽयम् ॥ **बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्** । ५ । ४ । ४२ ॥ बहूनि ददाति--बहुशः । अल्पानि—अल्पशः ॥ (**बह्वल्पार्थान्मङ्गलाऽमङ्गलवचनम्**)॥ नेह—बहूनि ददाति अनिष्टेषु । अल्पं ददाति अभ्युदयिकेषु ॥ **संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्** । ५ । ४ । ४३ ॥ द्वौद्वौ ददाति—द्विशः । माषंमाषं—माषशः, प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटं घटं ददाति । वीप्सायां किम् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव—द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥ **प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः** । ५ । ४ । ४४ ॥ प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात् तसिः स्याद् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ॥ (**आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्**) ॥ आदौ-आदितः, मध्यतः, अन्ततः, पृष्ठतः, पार्श्वतः, **आकृतिगणोऽयम्** । स्वरेण—स्वरतः। वर्णतः । **अपादाने चाऽहीयरुहोः** । ५ । ४ ।४५॥ अपादाने या पञ्चमी तदन्तात् तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति—ग्रामतः । अहीयरुहोः किम् । स्वर्गात् हीयते, । पर्वताद् अवरोहति ॥ **अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरितृतीयायाः** । ५ । ४ । ४६ ॥ अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहः- अतिग्रहः । चारित्रेण अतिगृह्यते-चारित्रतः--अतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः ।**अव्यथनम्**—अचलनम्। वृत्तेन—न व्यथते—वृत्ततो—न व्यथते।वृत्तेन न चलतीत्यर्थः।क्षेपे-वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्तितः-क्षिप्तः-वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः।अकर्त्तरीति किम्।देवदत्तेन क्षिप्तः॥**हीयमानपापयोगाच्च**। ५ । ४ । ४७ ॥ हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते, वृत्तेन पापः, वृत्ततः । क्षेपस्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते ॥ **षष्ठ्या व्याश्रये** । ५ । ४ । ४८ ॥ षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यात् नानापक्षसमाश्रये । "देवाअर्जुनतोऽभवन्" "आदित्याः कर्णतोऽभवन्" । अर्जुनस्य, कर्णस्य, पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृक्षस्य शाखां ॥ **रोगाच्चाऽपनयने** । ५ । ४ । ४९ ॥ रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ॥ **कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः** । ५ । ४ । ५० ॥ (**अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्**) विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे॥**अस्य**

१ प्रज्ञ, वणिज, उष्णिज, उशिज, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विद्वन्, षोडन्, विद्या, मनस्, श्रोत्रशरीरे, जुह्वत, कृष्णमृग, चिकीर्षत, चोर, शत्रु, योध, चक्षुस्, वसु, एनस, मरुत, क्रुञ्च, सत्वत, दशा[illegible] वयस्, व्याकृत, असुर, रक्षस्, पिशाच, अशनि, कर्षापण, देवता-बन्धु ॥ वृत् ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

२ आदि, मध्य, अन्त, पृष्ठ, पार्श्व, आद्यादिराकृतिगणः ॥

३ संपद्यत इति विद्यमानादित्यर्थः ॥

च्वौ । ७ । ४ । ३२ ॥ अवर्णस्य ईत्स्याव् च्वौ । च्वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्याव् ॥ **(अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्)** ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्च (अव्ययीभावश्च) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥ **क्यच्व्योश्च । ६ । ४ । १५२ ॥** हलः परस्य आपत्ययकारस्य लोपः स्यात्—क्ये, च्वौ च परतः । गार्गीभवति ॥ **च्वौ च । ७ ।४ । २६ ॥** च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्याव् । शुचीभवति । पटू स्याव् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति **केचित् । तन्निर्मूलम्** । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । स्वस्ती स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति **चेदस्तु । यदि** नेष्यते, **तर्ह्यनभिधानाव्** च्विरेव नोत्पद्यते **इत्यस्तु** । रीङ् ऋतः—मात्रीकरोति ॥ **अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ॥** एषां लोपः स्याव् च्विश्च । अरूकरोति । उन्मनी स्याव । उच्चक्षूकरोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ॥ **विभाषा साति कात्स्न्र्ये । ५ । ४ । ५२ ॥** च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥ **सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥** सातेः, पदादेश्च, सस्य षत्वं न स्याव् । दधि सिञ्चति कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यते-अग्निसाद्–भवति, अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्न्र्ये किम् । एकदेशेन शुक्ली भवति पटः ॥ **अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ॥** सम्पदा, कृभ्वस्तिभिश्च, योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसाव् संपद्यते—अग्निसाद्–भवति शस्त्रम्, अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते, जलीभवति–लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेन अन्यथाभावः **कात्स्न्र्यम्** । बहूनां व्यक्तीनां किंचिदवयवाऽवच्छेदेन अन्यथात्वं तु अभिविधिः ॥ **तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥** सातिः स्याव् कृभ्वस्तिभिः, सम्पदा च,–योगे । राजसात्करोति, राजसात्संपद्यते । राजाधीनमित्यर्थः । **देये त्रा च । ५ । ४ । ५५ ॥** तदधीने देये त्रा स्याव्, सातिश्च, कृभ्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति- विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा संपद्यते । पक्षे विप्रसाव् करोति । देये किम् । राजसाद् भवति–राष्ट्रम् ॥ **देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् । ५ । ४ ५६ ॥** एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः, सप्तम्यन्तेभ्यश्च, त्रा स्याव् । देवत्रा वन्दे, रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ॥ **अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ५ । ४ । ५७ ॥** द्व्यजेव अवरं न्यूनं, न तु ततो न्यूनम् । अनेकाजिति यावव् तादृशमर्धं यस्य यस्माव् डाच् स्यात्कृभ्वस्तिभिर्योगे ॥ **(डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्)** ॥ **(नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्)** ॥ डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्याद इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटा करोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । दृषव् करोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । श्रव् करोति । अवरेति किम् । खरटखरटा करोति । त्रपटत्रपटा करोति । अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परसप्तम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ

किम् । षटिति–करोति ॥ **कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ** । ५।४।५८॥ द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं, तृतीयं,–कर्षणं करोति–द्वितीया करोति, तृतीया करोति । **शम्बशब्दः**–प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति–शम्बा करोति । बीजेन सह कर्षति–बीजा करोति ॥ **संख्यायाश्च गुणान्तायाः** । ५ । ४ । ५९ ॥ कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणा करोति–क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ॥ **समयाच्च यापनायाम्** । ५ । ४ । ६० ॥ कृषाविति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच् स्यात् । समया करोति । कालं यापयतीत्यर्थः ॥ **सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने** । ५ । ४ । ६१ ॥ सपत्रा करोति–मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्रा करोति । सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा, करोति-भूतलम् ॥ **निष्कुलान्निष्कोषणे** । ५ । ४ । ६२ ॥ निष्कुला करोति दाडिमम् । निर्गतम्–कुलम् । अन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ॥ **सुखप्रियादानुलोम्ये**।५।४।६३॥ सुखा करोति, प्रिया करोति,–गुरुम् । अनुकूलाचरणेनाऽऽनन्दयतीत्यर्थः ॥ **दुःखात्प्रातिलोम्ये** । ५ । ४ । ६४ ॥ दुःखा करोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ॥ **शूलात्पाके** । ५ । ४ । ६५ ॥ शूला करोति–मासम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥ **सत्यादशपथे** । ५ । ४ । ६६ ॥ सत्या करोति–भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ॥ **मद्रात्परिवापणे** । ५।४।६७॥ **मद्रशब्दः**–मङ्गलार्थः । **परिवापणं**–मुण्डनम् । मद्रा करोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ **(भद्राच्चेति–वक्तव्यम्)** । भद्रा करोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् ॥ मद्रं करोति ॥ ॥ **इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता** ॥

सर्वस्य द्वे । ८ । १ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ **नित्यवीप्सयोः** । ८ । १ । ४॥ आभीक्ष्ण्ये, वीप्सायां च,–द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च–पचति पचति, भुक्त्वा भुक्त्वा । वीप्सायाम्–वृक्षं वृक्षं–सिञ्चति. ग्रामो ग्रामो रमणीयः ॥ **परेर्वर्जने** । ८ । १ । ५ ॥ परि परि–वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः ॥ **(परेर्वर्जने वा वचनम्)** । परि–वङ्गेभ्यः॥ **उपर्यध्यधसः सामीप्ये** । ८ । १ । ७ ॥ उपर्युपरि–ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः॥ अध्यधि–सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ॥ **वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु** । ८ । १ । ८ ॥ असूयायाम्–सुन्दर सुन्दर–वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्मतौ–देव देव–वन्द्योऽसि । कोपे–दुर्विनीत दुर्विनीत–इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने–धानुष्क धानुष्क–वृथा ते धनुः । भर्त्सने–चोर चोर–घातयिष्यामि त्वाम् ॥ **एकं ब-**

हुव्रीहिवत् ।८।१।९ ॥ द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकम्–अक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्स-मुदायात्सुप् । एकैकया आहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । (न बहुव्रीहौ) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनाऽतिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामता-स्त्येवेति **प्राञ्चः । वस्तुतस्तु** भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थे ऽलौकिके विग्रहे निषेधकं, न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशङ्कैव नास्ति।एकैकस्मै-देहि॥**आ-बाधे च ।८।१।१०॥**पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च।गतगतः।विरहात्पीडयमान-स्येयमुक्तिः। बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक्।गतगता।इह पुंवद्भावः ॥ **कर्मधारयवदुत्तरेषु । ।८।१।११ ॥** इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भा-वान्तोदात्तत्वानि ॥ **प्रकारे गुणवचनस्य ।८।१।१२ ॥** सादृश्ये द्योत्ये गुणवच-नस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत्।(कर्मधारयवदुत्तरेषु)–इत्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंव-द्भावः, (समासस्य)–इत्यन्तोदात्तत्वं च–पटुपट्वी, पटुपटुः । पटुसदृशः, ईषत्पटुरिति यावत्। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः, केवलगुणवाचिनश्च, इह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं–रूपम् । शुक्लशुक्लः-पटः॥**(आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये)**।मूलेमूले स्थूलः॥ **(संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः)**।सर्प सर्प बुध्यस्व-बुध्यस्व।सर्प सर्प सर्प-बुध्यस्व-बुध्यस्व-बुध्यस्व **(क्रियासमभिहारे च)** । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। (नित्यवीप्सयोः)–इति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम्, पौनःपुन्येऽपि लोट सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा।। **(कर्मव्य-तिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये, समासवच्च बहुलम्)**।बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समा-सवत्।इतरशब्दस्य तु नित्यम् **(असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः)** अन्योऽन्यं-विप्रा नमन्ति, अन्योन्यौ, अन्योन्यान्, अन्योन्येन-कृतम्, अन्योऽन्यस्मै-दत्तमि त्यादि।"अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्तः" इति **माघः। एवं** परस्परम्-अत्र कस्कादित्वाद्विस-र्गस्य सः । इतरेतरम्, इतरेतरेणेत्यादि ।। **(स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभ-क्तेराम्भावो वा वक्तव्यः)** । अन्योन्याम्, अन्योन्यम् । परस्पराम्, परस्परम् । इतरेत-राम्, इतरेतरं वा,–इमे ब्राह्मण्यौ, कुले वा,–भोजयतः। **अत्र केचित्**-(आमादेशो द्विती-याया एव) भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूप-**मित्याहुः । अन्ये** तूदाहरणस्य । दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः ॥ **दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाडिरहः स्वमोः ॥ समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥ १ ॥** तथा हि–अन्योऽन्यं, परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः। **न च** सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात्।**न च** द्विर्वचन-मेव वृत्तिः ।"यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं सासा" इत्यादावतिप्रसङ्गात्।अन्योऽन्यम्,इतरे तरमित्यत्र च–(अड्डतरादिभ्यः)इत्यद्डू प्राप्तः।"अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्, "अन्योन्या-श्रयः" परस्पराक्षिसादृश्यम् " अदृष्टपरस्परैः" इत्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः।सर्वं बाहुलकबलेन

समाधेयम्।मकृतवार्तिकभाष्योदाहरणं(स्त्रियाम्)—इति सूत्रे "अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्" इति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति॥ **अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८ । १ । १३॥** प्रियप्रियेण—ददाति, प्रियेण वा । सुखसुखेन—ददाति, सुखेन वा । द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः ॥ **यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ॥** यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । योऽयमात्मा, यद्यच्चात्मीयं,—तद्—यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता । यथास्वभावमित्यर्थः, यथात्मीयमिति वा॥ **द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाऽभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ॥** द्विशब्दस्य द्विर्वचनं, पूर्वपदस्याऽम्भावः, अत्वं च उत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च,—निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं—**द्वन्द्वशब्दस्य** वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं—मन्त्रयते। रहस्यमित्यर्थः । **मर्यादा**—स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति[1] माता पुत्रेण मिथुनं गच्छन्ति, पौत्रेण, प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः । **व्युत्क्रमणं**—पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । **योगविभागाद् (अन्यत्रापि) द्वन्द्व इष्यते ॥**

इति द्विरुक्तप्रक्रिया ।

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

---

१ मिथुनायन्ते इति क्वचिदपपाठः उपमानार्थाभावाच्चिन्त्य इति ल० श० शेखरे ।

"श्रीवेङ्कटेश्वर" यन्त्रालयाध्यक्ष—मुंबई.

के० स्वामीमाधवानन्दस्येदम्

श्रीः ।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।

उत्तरार्द्धम् ।

ॐ नमः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्यो गुरुभ्यः ।

श्रौत्राऽऽर्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥
पूर्वार्धकथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥ **वर्तमाने लट् ।३ । २ । १२३ ॥** वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटाविती ॥ **लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६९ ॥** लकाराः सकर्मकेभ्यः—कर्मणि, कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो—भावे कर्तरि च ॥ **लस्य । ३ । ४ । ७७ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्ताऽऽतांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् । ३ । ४ । ७८ ॥** एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥ **लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ९९ ॥** लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाःस्युः ॥ **तङानावात्मनेपदम् । १ ।४।१००॥** तङ् प्रत्याहारः, शानच्कानचौ च एतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥ **अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥** अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् ॥ **स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १ । ३ । ७२ ॥** स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ **शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥** आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥ **तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥** तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥ **तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४ । १०२ ॥** लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥ **युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥** तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि—प्रयुज्यमाने, अप्रयुज्यमाने च, मध्यमः स्यात् ॥ **प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ।१।४।**

१०६ ॥ मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोः—तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने, मन्यतेस्तूत्तमः स्यात् स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥ **अस्मद्युत्तमः**। १।४। १०७ ॥ तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् ॥ **शेषे प्रथमः**। १ ।४। १०८ ॥ मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ (भू, सत्तायाम्)॥ कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते॥ **तिङ्शित्सार्वधातुकम्** । ३ । ४ । ११३ ॥ तिङः, शितश्च, धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । **कर्तरि शप्**। ३ । १ । ६८ ॥ कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ॥ **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** । ७ । ३ । ८४ ॥ अनयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः—भवति,भवतः ॥ **झोऽन्तः** ।७। १ । ३ ॥ प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । (अतो गुणे) भवन्ति । भवसि, भवथः, भवथ ॥ **अतो दीर्घो यञि**। ७ । ३ । १०१ ॥ अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि, भवावः, भवामः स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं—भवसि । युवां—भवथः । यूयं—भवथ । अहं—भवामि।आवां—भवावः । वयं—भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः।एतम्, एत वा, मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे, भोक्ष्यध्वे, भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे, इत्यादि ॥ मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे, इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति । प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत्।एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ॥ **परोक्षे लिट्** । ३ । २ । ११५ ॥ भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥ **लिट् च** । ३ । ४ । ११५ ॥ लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यात्, न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न॥ **परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः**। ३ ।४ । ८२ ॥ लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव क्रमात्स्युः । भू अ इति स्थिते ॥ **भुवो वुग्लुङ्लिटोः** । ६ । ४ । ८८ ॥ भुवो वुगागमः स्याल्लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्वुग् गुणवृद्धी बाधते ॥ **एकाचो द्वे प्रथमस्य** । ६ । १ । १ ॥ **अजादेर्द्वितीयस्य** । ६ । १ । २ ॥ इत्यधिकृत्य।**लिटि धातोरनभ्यासस्य** । ६ । १ । ८ ॥ लिटिपरेऽनभ्यासधात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचः द्वे स्तः, आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥ **पूर्वोऽभ्यासः**६ ।१।४ ॥ अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥ **हलादिः शेषः**।७।४।६०॥अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते, अन्ये हलो लुप्यन्ते।इति वलोपः।**ह्रस्वः**।७।४।५९॥अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात्॥**भवतेरः**।७।४।७३॥भवतेरभ्यासोकारस्य अकारः स्यात् लिटि॥**अभ्यासे चर्च** ८।४।५४॥अभ्यासे झलां चरः स्युः, जशश्च।झशां जशः खयां चरः। तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः, इति विवेकः । आन्तरतम्यात् ॥ **असिद्धवदत्राभात्**। ६ । ४ । २२ ॥ इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये

तस्मिन् कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात्। इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते॥ (**वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ**)। बभूव, बभूवतुः, बभूवुः॥ **आर्धधातुकस्येड्वलादेः** ।७।२।३५॥ वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात्। बभूविथ, बभूवथुः, बभूव। बभूव, बभूविव, बभूविम॥ **अनद्यतने लुट्**।३।३।१५॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात्॥ **स्यतासी लृलुटोः**।३।१।३३॥ ऌ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम्। धातोः स्यतासी एतौ स्तः, लृलुटोः परतः। शबाद्यपवादः॥ **आर्द्धधातुकं शेषः**।३।४।११४॥ तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्ययः एतत्संज्ञः स्यात्। इट्॥ **लुटः प्रथमस्य डारौरसः**।२।४।८५॥ डा, रौ, रस्, एते क्रमात् स्युः। (**डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः**)॥ **पुगन्तलघूपधस्य च** ।७।३।८६॥ पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि। वचनप्रामाण्यात्। तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः। भवित् आ। अत्रेको गुणे प्राप्ते॥ **दीधीवेवीटाम्**।१।१।६॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः। भविता॥ **तासस्त्योर्लोपः**।७।४।५०॥ तासे रस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे॥ **रि च**।७।४।५१॥ रादौ प्रत्यये परे प्राग्वत्। भवितारौ, भवितारः। भवितासि, भवितास्थः, भवितास्थ। भवितास्मि, भवितास्वः, भवितास्मः॥ **लृट् शेषे च**।३।३।१३॥ भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां च। स्य इट्। भविष्यति, भविष्यतः, भविष्यन्ति। भविष्यसि, भविष्यथः, भविष्यथ। भविष्यामि, भाविष्यावः, भविष्यामः॥ **लोट् च**।३।३।१६२॥ विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात्॥ **आशिषि लिङ्लोटौ**।३।३।१७३॥ **एरुः**।३।४।८६॥ लोट इकारस्य उः स्यात्। भवतु॥ **तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्**।७।१।३५॥ आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। **यद्यपि** (ङिच्च)- इत्ययमपवादः। **तथाप्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ** इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजनङकारे तातङि प्रन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते। इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात्। भवतात्॥ **लोटो लङ्वत्**।३।४।८५॥ लोटो लङ इव कार्यं स्यात्। तेन तामादयः, सलोपश्च। तथा हि॥ **तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः**।३।४।१०१॥ ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात् स्युः॥ **नित्यं ङितः**।३।४।९९॥ सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात्। (अलोऽन्त्यस्य)–इति सस्य लोपः। भवताम्, भवन्तु॥ **सेर्ह्यपिच्च** ।३।४।८७॥ लोटः सेर्हिः स्यात्सोपिच्च॥ **अतो हेः**।६।४।१०५॥ अतः परस्य हेर्लुक् स्यात्। भव, भवतात्, भवतम्, भवत,॥ **मेर्निः**।३।४।८९॥ लोटो मेर्निः स्यात्॥ **आडुत्तमस्य पिच्च**।३।४।९२॥ लोडुत्तमस्याऽऽडागमः स्यात्स

पिच्च । (हिन्योरुत्वं न) इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि, भवाव, भवाम ॥ **अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ॥** अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥ **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः । ६।४।७१ ॥** एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात्, स चोदात्तः ॥ **इतश्च । ३ । ४ । १०० ॥** ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात् । अभवत्, अभवताम्, अभवन् । अभवः, अभवतम्, अभवत । अभवम्, अभवाव, अभवाम, ॥ **विधिनिमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥** एष्वर्थेषु—द्योत्येषु, वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । (विधिः) प्रेरणं—भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । (निमन्त्रणं) नियोगकरणम्—आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । (आमन्त्रणं) कामाचारानुज्ञा । (अधीष्टः) सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥ **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । ३ ।४।१०३॥** लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्, स चोदात्तो, ङिच्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते-(क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेधः)—इति । श्नश्शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् ॥ **सुट्तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥** लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुण् न बाध्यते । लिङो यासुट्, तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ॥ **लिङस्सलोपोऽनन्त्यस्य । ७ । २ । ७९ ॥** सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्रात्मनेपदे ॥ **अतो येयः । ७ । २ । ८० ॥** अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन । हि (अतो लोपः) एव बाध्येत, भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः स्यात् । भवेताम् । **झेर्जुस् । ३ । ४ । १०८ ॥** लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् ॥ **उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ९६ ॥** अपदन्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्च (अतो येयः) इति प्राञ्चः ॥ यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यम् । तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । (अतो येयः) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः, भवेतम्, भवेत । भवेयम्, भवेव, भवेम ॥ **लिङाशिषि । ३ । ४ । ११६ ॥** आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ **किदाशिषि । ३ । ४ । १०४ ॥** आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । स्कोरिति सलोपः ॥ **क्ङिति च । १ । १ । ५ ॥** गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः । भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त । भूयासम्, भूयास्व, भूयास्म ॥ **लुङ् । ३ । २ । ११० ॥** भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥ **माङि लुङ् । ३ ।३। १७५ ॥** सर्वलकारापवादः ॥ **स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥** स्मोत्तरे माङि लुङ् स्याल्लङ् च ॥ **च्लि लुङि ।३। १ । ४३ ॥** शबाद्यपवादः ॥ **च्लेस्सिच् ।३। १।४४ ॥** इचावितौ ॥ **गातिस्थाघुपाभूभ्यस्सिचः परस्मैपदेषु । २ ।४।७७ ॥**

एभ्यः सिचो लुक् स्यात्। गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥ **भूसुवोस्तिङि। ७।३।८८॥** भू, सू, एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ॥ **अस्तिसिचोऽपृक्ते। ७।३।९६॥** सिच्, अस् चेति समाहारद्वन्द्वः। सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम्। अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः।ततः पञ्चम्याः सौत्रत्वाल्लुक्। विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात्। इतीण् नेह। सिचो लुप्तत्वात्। अभूत्। हलः किम्। ऐधिषि। अपृक्तस्येति किम्। ऐधिष्ट। अभूताम् ॥ **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च। ३।४।१०९॥** सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबंधिनो झेर्जुस् स्यात्। इति प्राप्ते ॥ **आतः। ३।४।११०॥** सिज्लुक्यादन्तादेव झेर्जुस् स्यात्। अभूवन्। अभूः, अभूतम्, अभूत। अभूवम्, अभूव, अभूम ॥ **न माङ्योगे ६।४।७४॥** अडाटौ न स्तः। मा भवान् भूत्, मा स्म भवत्, मा स्म भूद्वा, ॥ **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ। ३।३।१३९॥** हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तम् तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम्। अभविष्यत्, अभविष्यताम्, अभविष्यन्। अभविष्यः, अभविष्यतम्, अभविष्यत। अभविष्यम्, अभविष्याव, अभविष्याम॥ **ते प्राग्धातोः।१।४।८०॥** ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः॥ **आनि लोट्। ८।४।१६॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्याऽऽनीत्यस्य नस्य णः स्यात्। प्रभवाणि ॥ **(दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः)** ॥ दुःस्थितिः, दुर्भवानि ॥ **(अन्तःशब्दस्याऽङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्)** ॥ अन्तर्धा। अन्तर्धिः। अन्तर्भवाणि ॥ **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे। ८।४।१८॥** उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्-धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात्। प्रणिभवति। प्रनिभवति। इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या। तदुक्तम्(संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः। नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते) इति। सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम्। यागात् स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात्। **उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः।** प्रभवति, पराभवति, सम्भवति, अनुभवति, अभिभवति, उद्भवति, परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः। उक्तं च (उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवद्)-इति॥(एध वृद्धौ)**कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः॥ टित आत्मनेपदानां टेरे। ३।४।७९॥** टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात्। एधते ॥ **सार्वधातुकमपित्। १।२।४॥** अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत् स्यात् ॥**आतो ङितः।७।२।८१॥**अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात्। एधेते, एधन्ते ॥ **थासस्से। ३।४।८०॥** टितो लस्य थासः से स्यात्। एधसे, एधेथे, एधध्वे।(अतो गुणे) एधे, एधावहे, एधामहे ॥ **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः। ३।१।३६॥** इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि।**(आमो मकारस्य नेत्त्वम्)**आस्कासोराम्विधानाज्ज्ञा

पकात् ॥ **आमः । २ । ४ । ८१ ॥** आमः परस्य लुक् स्यात् ॥ **कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥** आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । (आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य) इति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृभ्वस्तियोग इत्यतः कृञो द्वितीयेति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते॥ **आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥** आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः।आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह—(पूर्ववत्)—इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं, न तु तद्विपरीतमिति।तेन कर्तृगेऽपि फले इन्दाञ्चकारेत्यादौ न तङ् ॥ **लिटस्तझयोरेशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ॥** लिडादेशयोस्तझयोरेश्, इरेच्, एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं (**तङादेशानां टेरेत्वं न**)—इति । तेन डारौरसां नाक्र ए इति स्थिते ॥ **असंयोगाल्लिट्कित् । १।२। ५ ॥** असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । (क्ङिति च) इति निषेधात्—(सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥ **द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५९ ॥** द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्यात्—द्वित्वे कर्तव्ये ॥ **उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥** अभ्यासऋवर्णस्य अत् स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् ॥ (हलादिः शेषः) प्रत्यये किम् । वव्रश्च ॥ **कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥** अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते, एधांचक्रिरे ॥ **एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ॥** उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येण् न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि (**श्तिपा श्पानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि**) इति । एतच्चेहैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणे सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्तते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः ।आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात्।**अनुदात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते**।एधाञ्चकृषे,एधाञ्चक्राथे॥ **इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात्।८।३।७८॥** इण्णन्तादङ्गात्परेषां षीध्वं लुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्।एधाञ्चकृढ्वे।एधाञ्चक्रे।एधाञ्चकृवहे।एधाञ्चकृमहे। एधाम्बभूव (**अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न**)अन्यथा हि कृञ्चानुप्रयुज्यत इति कृभ्विति वा, ब्रूयात् **अत आदेः । ७ । ४ । ७० ॥** अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास, एधामासतुरित्यादि ॥ एधिता, एधितारौ, एधितारः।एधितासे,एधितासाथे ॥ **धि च ८ । २ । २५ ॥** धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ॥ **ह एति । ७ । ४ । ५२ ॥** तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे, एधितास्वहे, एधितास्महे ॥

एधिष्यते, एधिष्येते, एधिष्यन्ते । एधिष्यसे, एधिष्येथे, एधिष्यध्वे । एधिष्ये, एधिष्यावहे, एधिष्यामहे ॥ **आमेतः । ३ । ४ । ९०.** ॥ लोट एकारस्य आम् स्यात् । एधताम्, एधेताम्, एधन्ताम् ॥ **सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ९१** ॥ सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्, अम्, एतौ स्तः । एधस्व, एधेताम्, एधध्वम् ॥ **एत ऐ । ३ । ४ । ९३** ॥ लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । एधै, एधावहै, एधामहै ॥ **आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२** ॥ अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु । अटोपवादः । (आटश्च)—ऐधत, ऐधेताम्, ऐधन्त । ऐधथाः, ऐधेथाम्, ऐधध्वम् । ऐधे, ऐधावहि, ऐधामहि ॥ **लिङस्सीयुट् । ३ । ४ । १०२** ॥ लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमःस्यात् । सलोपः—एधेत, एधेयाताम् ॥ **झस्य रन् । ३ । ४ । १०५** ॥ लिङो झस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः, एधेयाथाम्, एधेध्वम् ॥ **इटोऽत । ३ । ४ । १०६** ॥ लिङादेशस्येटोऽत्स्यात् । एधेय, एधेवहि, एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम्—एधिषीष्ट, एधिषीयास्ताम्, एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः, एधिषीयास्थाम्, एधिषीध्वम् । एधिषीय, एधिषीवहि, एधिषीमहि । ऐधिष्ट, ऐधिषाताम् ॥ **आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५** ॥ अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः, ऐधिषाथाम् । (इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात्)—ऐधिढ्वम् । इड्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते तु । ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोडश रूपाणि । ऐधिषि, ऐधिष्वहि, ऐधिष्महि । ऐधिष्यत, ऐधिष्येताम्, ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः, ऐधिष्येथाम्, ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये, ऐधिष्यावहि, ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्धलादेरिट् प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते—(ऊद्दन्तैर्यौति-रु-क्ष्णु-शीङ्-स्नु-नु-क्षु-श्वि-डीङ्-श्रिभिः॥वृङ्-वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥१॥ शक्ल-पच्-मुच्-रिच्-वच-विच्-सिच्-प्रच्छि-त्यज्-निजिर्-भजः ॥ भञ्ज्-भुज्-भ्रस्ज्-मस्जि-यज्-युज्-रुज्-रञ्ज-विजिर्-स्वञ्जि-सञ्ज्-सृजः ॥ २॥ अद्-क्षुद्-खिद्-च्छिद्-तुदि-नुदः-पद्य-भिद्-विद्यति-विनद् ॥ शद्-सदी-स्विद्यति स्कन्दिर्-हदी, क्रुध्-क्षुधि-बुध्यती ॥ ३ ॥ बन्धि-युधि-रुधी, राधि-व्यध-शुधः, साधि-सिध्यती ॥ मन्य-हन्नाप्-क्षिप्-छुपि-तप्-तिपस्तृप्यति-दृप्यती ॥ ॥ ४ ॥ लिप्-लुप्-वप्-शप्-स्वप्-सृपि-यभ्-रभ्-लभ्-गम्-नम्-यमो-रमिः । क्रुशि-दंशि-दिशी, दृश्-मृश्-रिश्-रुश्-लिश्-विश्-स्पृशः कृषिः ॥५ ॥ त्विष्-तुष्-द्विष्-दुष्-पुष्य-पिष्-विष्-शिष्, श्लिष्यतयो- घसिः ॥ वसतिर्दह्-दिहि-दुहो-नह्-मिह्-रुह्-लिह्--वहिस्तथा ॥ ६ ॥ अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् । तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥ तृप्--दृपी--तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः) ॥ किं च--(स्विद्य--पद्यौ, सिध्य-बुध्यौ, मन्य--पुष्य---श्लिषः श्यना ॥ ८ ॥

वसिः—शपा, लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ निजिर्, विजिर्, शल्, इति सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥ विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते । व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥ १० ॥ रञ्जि—मस्जी, अदि—पदी, तुद्, क्षुध्, शुषि, पुषी, शिषिः ॥ भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः) ॥ ११ ॥ स्पर्धसंघर्षे। संघर्षः पराभिभवेच्छा। धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः। स्पर्धते ॥ **शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ॥** अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । (हलादिः शेषः)—इत्यस्यापवादः। पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट। अस्पर्धिष्यत ॥ २ ॥ (गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च)॥ गाधते । जगाधे॥ ३ ॥ (बाधृ लोडने) लोडनं प्रतिघातः । बाधते ॥ ४ ॥ **(नाथृ, नाधृ, याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु)॥ (आशिषि नाथ इति वाच्यम्)** ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते अन्यत्र, नाथति॥५॥ नाधते ॥६ ॥ (दध, धारणे) ॥ दधते ॥ **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ॥** लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्याऽसंयुक्तहल्मध्यस्थस्याऽकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥ **थलि च सेटि । ६ । ४ । १२१ ॥** प्रागुक्तं स्यात् । **(आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते)** । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात्। तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे, देधाते, देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम्। ररासे । एकेत्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिट आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ॥ ७ ॥(स्कुदि, आप्रवणे) । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ॥ **इदितो नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ॥** स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥८॥(श्विदि श्वैत्ये) । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे॥९॥ (वदि **अभिवादनस्तुत्योः)** वन्दते। ववन्दे । १० (भदि, कल्याणे सुखे च)। भन्दते । बभन्दे । ११ (मदि, स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तगतिषु) । मन्दते । ममन्दे । १२, **स्पदि (किंचिच्चलने)** । स्पन्दते । पस्पन्दे। १३(**क्लिदि, परिदेवने)** । शोक—इत्यर्थः । सकर्मकः—क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे । १४ (मुद, हर्षे)। मोदते १५ (दद, दाने) । ददते ॥ **न शसददवादिगुणानाम्।६।४।१२६॥** शसेर्ददेर्वकारादीनां, गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न स्तः। ददे, ददाते, ददिरे ॥ १६ ॥ (ष्वद, स्वर्द, आस्वादने) । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥ **धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४॥** धातोरादेः षस्य सः स्यात् । (सात्पदाद्योः) इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे ॥ १७॥ स्वर्दते । सस्वर्दे॥ १८॥(उर्द, माने क्रीडायां च) ॥ **उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥** धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे ॥ १९ ॥ (कुर्द, खुर्द, गुर्द, गुद, क्रीडायामेव) । कूर्दते । चुकूर्दे॥२०॥ खूर्दते ॥ २१ ॥ गूर्दते ॥ २२॥ गोदते । जुगुदे ॥ २३ ॥

(षूद, क्षरणे)। सूदते। सुषूदे॥ (सेक्–सृप्–सृ–स्तृ–सृज–स्तृ–स्त्या, ऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क–स्विद्–स्वद्–स्वञ्ज्–स्वप्–स्मिङः ॥ (दन्त्यः केवलदन्त्यः) न तु दन्तोष्ठजोऽपि। ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात्॥२४ (ह्राद, अव्यक्ते शब्दे)। ह्रादते। जह्रादे॥२५–(ह्लादी, सुखे च)। चादव्यक्ते शब्दे। ह्लादते॥ २६–(स्वाद, आस्वादने)॥ स्वादते॥ २७–(पर्द, कुत्सिते शब्दे)। गुदरवे इत्यर्थः। पर्दते॥ २८–(यती, प्रयत्ने)॥ यतते। येते॥ २९–(युतृ, जुतृ, भासने)॥योतते। युयुते॥३०॥ जोतते। जुजुते॥ ३१–(विथृ, वेथृ याचने)॥ विविथे॥विवेथे॥३२॥३३–(श्रथि, शैथिल्ये)॥श्रन्थते॥३४-(ग्रथि, कौटिल्ये)॥ ग्रन्थते॥३५–(कत्थ, श्लाघायाम्)। कत्थते॥३६॥एधादयोऽनुदात्तेतो गताः॥ अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः–(अत, सातत्यगमने)–अतति॥ (अत आदेः)। आत, आततुः, आतुः। लुङि आ अति स् ईद् इति स्थिते॥इट ईटि।८।२। २८॥ इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे॥ (सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः) ॥आतीत्, आतिष्टाम्, आतिषुः॥ वदव्रजहलन्तस्याचः।७।२।३॥ वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु। इति प्राप्ते॥ नेटि। ।७।२।४॥ इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात्।मा भवानतीत्। अतिष्टाम्। अतिषुः ॥१॥ (चिती, संज्ञाने)–चेतति। चिचेत। अचेतीत्, अचेतिष्टाम्, अचेतिषुः॥२॥ (च्युतिर्, आसेचने)। सेचनमार्द्रीकरणम्। आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च॥ (इरइत्संज्ञा वाच्या)॥ च्योतति। चुच्योत॥ इरितो वा।३।१।५७॥ इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे।अच्युतत्। अच्योतीत्॥३॥ (श्च्युतिर्, क्षरणे)–श्च्योतति। चुश्च्योत। अश्च्युतत्। अश्च्योतीत्। यकाररहितोऽप्ययम्। श्चोतति॥४॥ (मन्थ, विलोडने)। विलोडनं प्रतीघातः। मन्थति। ममन्थ। यासुटः किदाशिषीति कित्त्वादनिदितामिति नलोपः। मथ्यात्॥ ५॥ (कुथि, पुथि, लुथि, मथि, हिंसासंक्लेशनयोः। इदित्त्वान्नलोपो न। कुन्थ्यात्॥ ९॥ (षिध गत्याम्) सेधति। सिषेध। सेधिता। असेधीत्। (सात्पदाद्योः) इति षत्वनिषेधे प्राप्ते॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्।८।३।६५॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात्॥ सदिरप्रतेः।८।३।६६॥ प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात्॥ स्तन्भेः।८।३।६७॥ स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात्। योगविभाग उत्तरार्थः॥ किञ्च अप्रतेरिति नानुवर्तते। बाहुमतिष्टम्भविवृद्धमन्युः॥ अवाच्चाऽऽलम्बनाऽऽविदूर्ययोः।८।३।६८॥ अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात्॥ वेश्च स्वनो भोजने।८।३।६९॥ व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्।८।३।७०॥ परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात्। निषेधति॥ प्राक् सितादड्व्यवायेपि।

। ८ । ३ । ६३ ॥ सेवासितेत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत्, न्यषेधीत्, न्यषेधिष्यत्॥ **स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८। । ३ । ६४ ॥** प्राक् सितात् स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्, एषामेव चाभ्यासस्य, न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ **सेधतेर्गतौ । ८ । ३। । ११३ ॥** गत्यर्थस्य सेधतेः सस्य षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ १० ॥ (षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च)-शास्त्रं शासनम् ॥ **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा । ७। । २ । ४४ ॥** स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥ **झषस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥** झषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध । सिषेधिथ । सेद्धा । सेधिता । सेत्स्यति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥ **झलो झलि । ८। । २ । २६ ॥** झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्धाम्, असैत्सुः । असैत्सीः, असैद्धम्, असैद्ध । असैत्सम्, असैत्स्व, असैत्स्म । पक्षे असेधीत्, असेधिष्टामित्यादि ॥ ॥ ११ ॥ (खादृ भक्षणे)-ऋकार इत् । खादति । चखाद ॥१२॥ (खद स्थैर्ये हिंसायां च) चाद्भक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ॥ **अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥** उपधाया अतो वृद्धिः स्यात्-ञिति, णिति च, प्रत्यये परे । चखाद ॥ **णलुत्तमो वा । ७ । १ । ९१ ॥** उत्तमो णल्वा णित्स्यात् । चखाद । चखद ॥ **अतो हलादेर्लघोः । ७ । २ । ७ ॥** हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् । अखदीत् ॥ १३ ॥ बद स्थैर्ये । (पवर्गीयादिः) । बदति । बबाद, बेदतुः । बेदिथ । बबद । अबादीत्, अबदीत् ॥ १४ ॥ (गद व्यक्तायां वाचि) गदति ॥ **नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद् गदनदादिषु । प्रणिगदति । जगाद । १५ ॥ (रद विलेखने)-लेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः । १६ ॥ (णद अव्यक्ते शब्दे) **णो नः । ६ । १ । ६५ ॥** धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ॥ (**णोपदेशास्त्वनर्द-नाटि-नाथ-नाध्-नन्द्-नक्-नॄ-नृतः**) । नाटेर्दीर्घोहस्य पर्युदासाद् घटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नॄनन्द्योश्च **केचिण्णोपदेशतामाहुः ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । १७ ॥ (अर्द गतौ याचने च) । (अतआदेः) **तस्मान्नुड् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥** द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् । १८ ॥ (नर्द गर्द शब्दे) । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति । १९ ॥ गर्दति । जगर्द । २० ॥ (तर्द हिंसायाम्)-तर्दति २१ ॥ (कर्द कुत्सिते शब्दे)-कुत्सिते कौक्षे । कर्दति । २२ ॥ (खर्द दन्दशूके)-दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । २३ ॥ (अति अदि बन्धने)

अन्तति आनन्त। २४ ॥ अन्दति। आनन्द। २५ ॥ (इदि, परमैश्वर्ये) इन्दति। इन्दाञ्चकार ॥ २६ ॥ (बिदि, अवयवे)—पवर्गतृतीयादिः। बिन्दति। अवयवं करोतीत्यर्थः। **भिदीति पाठान्तरम्** ॥ २७ ॥ (गडि, वदनैकदेशे)—गण्डति। अन्तत्यादयः **पश्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः। अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति**।२८॥ (णिदि, कुत्सायाम्)—निन्दति। प्रणिन्दति। २९॥(टु—नदि, समृद्धौ)॥ **आदिर्ञिटुडवः। १। ३। ५॥** उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः। नन्दति। इदित्वान्नलोपो ना। नन्द्यात् ॥ ३० ॥ (चदि, आह्लादे) चचन्द। ३१ ॥ (त्रदि, चेष्टायाम्)—तत्रन्द। ३२ ॥ (कदि, क्रदि, क्लदि, आह्वाने रोदने च) चकन्द। ३३ ॥ चक्रन्द। ३४ ॥चक्लन्द। ३५ ॥ (क्लिदि, परिदेवने) चिक्लिन्द। ३६ ॥ (शुन्ध शुद्धौ)—शुशुन्ध।नलोपः-शुध्यात्। ३७॥ **अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत्** (शीकृ, सेचने) तालव्यादिः। **दन्त्यादिरित्येके**। शीकते। शिशीके। १ ॥(लोकृ, दर्शने) लोकते लुलोके। २ ॥ (श्लोकृ, संघाते)—सङ्घातो ग्रन्थः। स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा। **आद्ये**—अकर्मकः द्वितीये—सकर्मकः। श्लोकते। ३ ॥ (द्रेकृ, ध्रेकृ, शब्दोत्साहयोः) उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च। दिद्रेके। ४। दिध्रेके। ५ ॥ (रेकृ, शंकायाम्) रेकते। ६ ॥ (सेकृ ७, स्रेकृ ८, स्रकि ९ श्रकि १०, श्लकि ११, गतौ)॥ त्रयो दन्त्यादयो द्वौ तालव्यादी। अषोपदेशत्वान्न षः-सिसेके (शकि शंकायाम्) शंकते, शशंके। १२ ॥ (अकि, लक्षणे) अंकते। आनंके। १३ ॥ (वकि कौटिल्ये) वंकते। १४ ॥ (मकि, मण्डने)—मंकते। १५ ॥ (कक, लौल्ये)—लौल्यं गर्वश्चापल्यं च। ककते। चकके। १६ ॥ (कुक वृक आदाने) कोकते। चुकुके। १७ ॥ वर्कते। ववृके, ॥१८॥ (**ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन**)॥(चक,-तृप्तौ मतिघाते च)—चकते। चेके। १९ ॥ (ककि २०, वकि, २१ श्वकि २२, त्रकि २३, ढौकृ २४, त्रौकृ २५, ष्वष्क २६, वस्क २७, मस्क, २८, टिकृ २९, टीकृ ३०, तिकृ ३१, तीकृ ३२, रघि ३३, लघि ३४, गत्यर्थाः) कंकते। डुढौके। तुत्रौके ॥ (**सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः**) ष्वष्कते। षष्वष्के। **अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके** ॥ (लघि, भोजननिवृत्तावपि)। ३५ ॥ (अघि ३६, वघि ३७, मघि ३८, गत्याक्षेपे) आक्षेपो निन्दा। गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये। अंघते। आनंघे। वंघते। मंघते ॥ (मघि, कैतवे च)। ३८ ॥ राघृ ३९, लाघृ ४०, द्राघृ ४१, सामर्थ्ये)—राघते। लाघते ॥ **ध्राघृ इत्यपि केचित्** ॥ (द्राघृ, आयामे च)—आयामो दैर्घ्यम्। द्राघते। ४१ ॥ (श्लाघृ, कत्थने,) श्लाघते ॥ ४२ ॥ **अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत्**—(फक्क, नीचैर्गतौ)—नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च। फक्कति। पफक्क। १ ॥(तक, हसने)—तकति। २ ॥(तकि कृच्छ्रजीवने) तंकति। ३ ॥ (बुक्क, भषणे) भषणं श्वरवः। बुक्कति। ४ ॥ (कखे हसने)—ध्वनि कखति ५ ॥ (ओखृ ६, राखृ ७, लाखृ ८, द्राखृ ९, ध्राखृ १०, शोषणालमर्थयोः)—ओखति। ओखाञ्चकार ॥ (शाखृ ११, श्लाखृ १२, व्याप्तौ)

शाखति । (उख १३, उखि १४, वख १५, वखि १६, मख १७, मखि १८, णख, १९, णखि २०, रख २१, रखि २२, लख २३, लखि २४, इख २५, इखि २६ ईखि २७, वल्ग २८, रगि १९, लगि ३०, अगि ३१, वगि ३२, मगि ३३, तगि ३४, त्वगि ३५, श्रगि ३६, श्लगि ३७, इगि ३८, रिगि ३९, लिगि ४०, गत्यर्थाः)—कवर्गद्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु (रिख ४१ त्रख ४२ त्रिखि ४३ शिखि ४४) इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति ॥ **अभ्यासस्याऽसवर्णे । ६ । ४ । ७८ ॥** अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि परे। उवोख॥ **सन्निपातपरिभाषया** इजादेरित्याम्न—ऊखतुः ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः माप्तो न भवति । **सकृत्प्रवृत्तत्वात्** । आङ्गत्वाद्धि **पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या** ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः॥ **(वार्णादाङ्गं बलीयः)** इति न्यायात्परत्वाच्च ॥ उङ्खति । ववखतुः । वङ्खति । मेखतुः । (त्वगि कम्पने च) (युगि ४५ जुगि ४६ वुगि ४७ वर्जने) युङ्गति ॥(घघ हसने) घघति । जघाघ । ४८ ॥ (मघि मण्डने)—मंघति । ४९ ॥ (शिघि आघ्राणे) शिंघति । ५० ॥ **अथ चवर्गीयान्ताः अनुदात्तेत एकविंशतिः**—(वर्च दीप्तौ)—वर्चते।१॥ (षच सेचने सेवने च)—सचते । सेचे । सचिता ॥ (लोचृदर्शने,) लोचते । लुलोचे । ३ ॥ (शच व्यक्तायां वाचि) शेचे । ४ ॥ (श्वच, श्वचि, गतौ)—श्वचते । ५ ॥ श्वञ्चते। ६ ॥ (कच बन्धने)—कचते ।७॥ (कचि ८, काचि ९, दीप्तिबंधनयोः)—चकञ्चे ।चकाञ्चे। (मच १०, मुचि।११, कल्कने)कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कत्थनमित्यन्ये । मेचे।मुमुञ्चे (मचि, धारणोच्छ्रायपूजनेषु)—ममञ्चे । १२ ॥ (पचि व्यक्तीकरणे)—पञ्चते । १३॥(ष्टुच प्रसादे) स्तोचते । तुष्टुचे । १४ ॥ (ऋज, गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु)—अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते । तेन द्विहल्त्वान्नुट्—आनृजे ॥ १५॥(ऋजि१६, भृजी १७, भर्जने) ऋञ्जते । उपसर्गादृतीति वृद्धिः । मार्ञ्जते । ऋञ्जाञ्चक्रे । आर्ञ्जिष्ट । भर्जते । बभृजे।अभर्जिष्ट॥(एजृ १८ भेजृ१९ भ्राजृ २० दीप्तौ)एजाञ्चक्रे।२०॥(ईजगतिकुत्सनयोः) ईजाञ्चक्रे॥२१॥**अथ द्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः**॥ (शुच, शोके)—शोचति ॥१॥ (कुच, शब्देतारे)—कोचति ॥२॥(कुञ्च ३, क्रुञ्च ४, कौटिल्याल्पीभावयोः)—अनिदितामिति नलोपः । कुच्यात् । क्रुच्यात् ॥ (लुञ्च, अपनयने) लुच्यात् ॥ ५ ॥ (अञ्चु, गतिपूजनयोः) अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् । ॥६॥ (वञ्चु ७. चञ्चु ८, तञ्चु ९, त्वञ्चु १०, म्रुञ्चु ११, म्लुञ्च १२, म्रुचु १३, म्लुचु१४ ग्रुचु १५, ग्लुचु १६, गत्यर्थाः) ॥ वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अम्रुञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् ॥ **जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । ३ । १ । ५८ ॥** एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् । अम्रुचत् । अम्रोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् । ग्रुचु १७, ग्लुचु १८. कुजु १९, खुजु २०, स्तेयकरणे॥जग्रोच । अग्रुचत् । अग्रोचीत् ।जुग्लोच । अग्लुचत् । अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् ॥ (ग्लुञ्चु२१ षस्ज २२ गतौ ॥

अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् । २१ ॥ सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः।सज्जति। **अयमात्मनेपद्यपि** । सज्जते । २२ ॥ (गुजि, अव्यक्ते शब्दे) गुञ्जति । गुञ्ज्यात् । २३ ॥ (अर्च, पूजायाम्)—आनर्च । २४ ॥ (म्लेच्छ, अव्यक्ते शब्दे)—अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ । २५ ॥ (लच्छ २६, लाच्छि २७,लक्षणे)—ललच्छ। ललाञ्च्छ ॥ (वाछि, इच्छायाम्)—वाञ्छति । २८ ॥ (आछि, आयामे)—आञ्छति ॥ (अत आदेः)—इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति **मते** तु नुट्—आनाञ्छ॥२९॥ (ह्रीछ, लज्जायाम्) जिह्रीच्छ ।३०॥(हुर्छा,कौटिल्ये)—कौटिल्यमपसरणमिति **मैत्रेयः**।(उपधायां च) इति दीर्घः। हूर्च्छति।३१॥(मुर्च्छा,मोहसमुच्छ्राययोः)—मूर्च्छति।३२ ॥ (स्फुर्च्छा, विस्तृतौ)स्फूर्छति । ।३३॥(युच्छ, प्रमादे)—युच्छति।३४॥(उछि उञ्छे)—उञ्छःकणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलमिति **यादवः** । उञ्छति । उञ्छाञ्चकार । ३५ ॥ (उच्छी विवासे)—विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति । ३६ ॥ (ध्रज ३७, ध्रजि ३८, धृज ३९, धृजि ४०,ध्वज ४१,ध्वजि ४२,गतौ)-ध्रजति । ध्रञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति ॥(कूज,अव्यक्ते शब्दे)—चुकूज । ४३ ॥ (अर्ज ४४,षर्ज ४५,अर्जने)अर्जति । आनर्ज ॥ सर्जति।ससर्ज॥ (गर्ज, शब्दे)--गर्जति । ४६ ॥ (तर्ज. भर्त्सने)--तर्जति । ४७ ॥ (कर्ज, व्यथने)— चकर्ज । ४८ ॥ (खर्ज, पूजने च)—चखर्ज । ४९ ॥ (अज, गतिक्षेपणयोः) अजति ॥ **अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥** अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये, घञमपं च वर्जयित्वा॥(**वलादावार्धधातुके वेष्यते**) ॥ विवाय, विव्यतुः, विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वाद् (उपधायां च)—इति दीर्घे प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् । **न च** न पदान्तेति निषेधः। **(स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवद्)**—इत्युक्तेः।थलि एकाच इतीण् निषेधे प्राप्ते॥**कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि।७।२।१३॥**एभ्यो लिट इण्न स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थं प्रकृत्याश्रयः, प्रत्ययाश्रयो वा, यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव,नान्येभ्य इति।ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य, वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य च इटो निषेधार्थम्॥ **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् । ७ । २ । ६१॥** उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न स्यात् ॥ **उपदेशेऽत्वतः । ७ । २ । ६२॥** उपदेशेऽकारवांस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न स्यात् ॥ **ऋतो भारद्वाजस्य । ७ । २ । ६३ ॥** तासौ नित्यानिटः ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । **अयमत्र संग्रहः** (अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् । ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत्) ॥ १ ॥ **न च** स्तुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्वदिति, उपदेशेऽत्वत इति च, योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः । **अनन्तरस्येति** न्यायात् । विवयिथ, विवेथ,

आजिथ । विव्यथुः, विव्य । विवाय, विवय, विव्यिव, विव्यिम । वेता, अजिता । वेष्यति, अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ॥ **सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु।७।२।१॥** इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदेपरे सिचि । अवैषीत्, आजीत्।अवेष्यत्, आजिष्यत् ।५०॥ (तेज,पालने)–तेजति।५१॥(खज, मंथे) खजति ।५२॥ (खजि, गतिवैकल्ये)–खञ्जति । ५३ ॥ (एजृ, कम्पने)–एजाञ्चकार ॥ ५४ ॥ (टुओस्फूर्जा, वज्रनिर्घोषे)स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५५ ॥ (क्षि, क्षये) अकर्मकः । अन्तर्भाविण्यर्थस्तु सकर्मकः। क्षयति । चिक्षाय, चिक्षियतुः, चिक्षियुः । चिक्षयिथ, चिक्षेथ । चिक्षियिव, चिक्षियिम । क्षेता॥ **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। ७ । ४ । २५ ॥** अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे, न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षैषीत् । ५६॥(क्षीज, अव्यक्ते शब्दे)- कूजिना सहायं पठितुं युक्तः ॥ चिक्षीज । ५७ ॥ (लज ५८,लजि ५९, भर्जने)–(लाज ६०, लाजि ६१, भर्त्सने च)–(जज ६२,जजि ६३,युद्धे) ॥ (तुज,हिंसायाम्)–तोजति तुतोज । ६४ ॥ (तुजि,पालने)–६५ ॥ (गज ६६, गजि ६७, गृज ६८, गृजि ६९, मुज७०, मुजि ७१,शब्दार्थाः) । (गज,मदने च) ७२ ॥ (वज ७३, व्रज ७४,गतौ)॥ वदव्रजेति वृद्धिः–अव्राजीत् ॥ **अथ टवर्गीयान्ताः शाड्यन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत्**–(अट्ट ।१॥ अतिक्रमहिंसयोः)–दोपधोऽयम् ॥ तोपध इत्येके ॥ अट्टते। आनट्टे (वेष्ट । २ ॥ वेष्टने)–विवेष्टे (चेष्ट । ३ ॥ चेष्टायाम्) अचेष्टिष्ट ॥ (गोष्ट ४ लोष्ट ५ सङ्घाते) जुगोष्टे ॥ लुलोष्टे ॥ (घट्ट ६ चलने)–जघट्टे (स्फुट ७ विकसने) स्फोटते । पुस्फुटे (अठि ८ गतौ)–अण्ठते । आनण्ठे (वठि ९ एकचर्यायाम्)–वण्ठते। ववण्ठे । (मठि १० कठि ११ शोके) शोक इह आध्यानम् । मण्ठते । कण्ठते। (मुठि १२ पालने)–मुण्ठते । (हेठ १३ विबाधायाम्)–बाधा शाठ्यम् । जिहेठे । (एठ १४ च)–एठाञ्चक्रे । (हिडि १५ गत्यनादरयोः)–हिण्डते । जिहिण्डे । (हुडि १६ सङ्घाते)–जुहुण्डे ।१६॥ (कुडि १७ दाहे)–चुकुण्डे । (वडि १८ विभाजने) मडि १९ च ववण्डे॥ (भडि २० परिभाषणे)–परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च **परिभाषणम्**॥ बभण्डे । (पिडि २१ सङ्घाते)–पिपिण्डे । (मुडि २२ मार्जने **मार्जनं** शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते । तुडि २३ तोडने–**तोडनं** दारणं हिंसनं च । तुण्डते। (हुडि २४ वरणे)–**वरणं** स्वीकारः । हरण इत्येके । हुण्डते।(चडि २५ कोपे)–चण्डते (शडि २६ रुजायां सङ्घाते च) शण्डते । (तडि २७ ताडने)–तण्डते । (पडि २८ गतौ)–पण्डते।(कडि २९ मदे)–कण्डते । (खडि ३० मन्थे) हेठृ ३१ होडृ ३२ अनादरे । जिहेडे जुहोडे ॥ (बाडृ ३३ आप्लाव्ये)–बशादिः । **आप्लाव्य** माप्लवः। बाडते । (द्राडृ ३४ ध्राडृ ३५ विशरणे) द्राडते ध्राडते ॥ (शाडृ ३६ श्लाघायाम्)–शाडते ॥ **अथ आटवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः**–(शौटृ १ गर्वे)

शौटति। शुशौट ॥ (यौटृक् २ बन्धे)-यौटति ॥ म्लेट्ट ३, म्लेड्ड ४ उन्मादे। द्वितीयो डान्तः। टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत्। म्लेटति। म्लेडति। (कटे ५ वर्षावरणयोः)। (चटे ६ इत्येके) चकाट। सिचि अतो हलादेरिति वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥ **ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्** ।७।२।५। हमयान्तस्य, क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदिताश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि। अकटीत् ॥ (अट ७ पट ८ गतौ) आट, आटतुः, आटुः। पपाट, पेटतुः, पेटुः॥ (रट ९ परिभाषणे)-रराट॥ (लट १० बाल्ये) ललाट ॥ (शट ११ रुजाविशरणगत्यवसादनेषु)-शशाट ॥ (वट १२ वेष्टने)-ववाट, ववटतुः, ववटुः। ववटिथ ॥ (किट १३ खिट १४ त्रासे)-केटति। खेटति ॥ (शिट १५ षिट १६ अनादरे)-शेटति। शिशेट सेटति। सिषेट ॥ (जट १७ झट १८ संघाते) ॥ (भट १९ भृतौ)॥ (तट २० उच्छ्राये)-॥ खट २१ काङ्क्षायाम्)॥ (णट २२ नृत्तौ) ॥ (पिट २३ शब्दसङ्घातयोः) ॥ (हट २४ दीप्तौ) ॥ (षट २५ अवयवे) ॥ (लुट २६ विलोडने)॥ डान्तोऽयमित्येके।२७॥ (चिट २८ परप्रेष्ये)-(विट २९ शब्दे) ॥ (बिट ३० आक्रोशे) बशादिः ॥ हिटेत्येके। (इट ३१ किट ३२ कटी ३३-गतौ) एटति। केटति। कटति। ईकारः श्वीदितो निष्ठायामितीण्निषेधार्थः ॥ केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति। अन्ते च-इ ३४, ई ३५, इति प्रश्लिष्य-अयति, इयाय, ईयतुः, ईयुः। इययिथ, इयेथ। इयाय, इयय। दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि-अयाञ्चकारेत्यादि उदाहरन्ति ॥ (मडि ३६ भूषायाम्) ॥ (कुडि ३७ वैकल्ये)-कुण्डति॥ कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ (मुड ३८ प्रुड ३९ मर्दने)। (चुडि ४० अल्पीभावे)॥ (मुडि ४१ खण्डने)-मुण्डति॥ (पुडि चेत्येके)-पुण्डति ४२॥ (रुटि ४३ लुटि ४४ स्तेये)-रुण्टति। लुण्टति ॥ (रुठि ४५ लुठि ४६ इत्येके) ॥ (रुडि ४७ लुडीत्यपरे। ४८ ॥ (स्फुटिर् ४९ विशरणे)-इरित्त्वादङ्वा। अस्फुटत्, अस्फोटीत् ॥ (स्फुटीत्यपि केचित् ५०) इदित्त्वान्नुम्-स्फुण्टति। (पठ ५१ व्यक्तायां वाचि)-पेठतुः। पेठिथ। अपठीत्, अपाठीत्, ॥ (वठ ५२ स्थौल्ये)-ववठथुः। ववठिथ ॥ (मठ ५३ मदनिवासयोः) ॥ (कठ ५४ कृच्छ्रजीवने) ॥ (रट ५५ परिभाषणे) ॥ (रठेत्येके) ५६॥ (हठ ५७ प्लुतिशठत्वयोः)-बलात्कारे इत्येके। हठति। जहाठ ॥ (रुठ ५८ लुठ ५९ उठ ६० उपघाते। ओठति ॥) ऊठेत्येके)-ऊठति। ऊठाञ्चकार। ६१ (पिठ ६२ हिंसासंक्लेशनयोः)॥ (शठ ६३ कैतवे च) ॥ (शुठ ६४ प्रतिघाते)-शोठति ॥ (शुठीति ६५ स्वामी)-शुण्ठति ॥ (कुठि च) कुण्ठति ६६ ॥ (लुठि ६७ आलस्ये प्रतिघाते च ॥ (शुठि ६८ शोषणे) (रुठि ६९ लुठि ७० गतौ) ॥ (चुड्ड ७१ भावकरणे)-भावकरणमभिप्रायसूचनम्। चुड्डति। चुचुड्ड (अड्ड ७२ अभियोगे)-अड्डति। आनड्ड ॥ (कड्ड ७३ कार्कश्ये)-कड्डति। चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः। तेन क्विपि चुत्, अत्, कत्-इत्यादि ॥ (क्रीड्ट ७४ विहारे)

चिक्रीड ॥ (तुडृ ७५ तोडने) । तोडति । तुतोड ॥ (तूड ७६ इत्येके) (हुडृ ७७ हूडृ ७८ होडृ ७९ गतौ)—हुड्यात् । हूड्यात् ।होड्यात् ॥ (रौडृ ८० अनादरे) (रोडृ ८१ लोडृ ८२ उन्मादे) ॥ (अड ८३ उद्यमे)—अडति । आड, आडतुः, आडुः ॥ (लड ८४ विलासे) लडति ॥ डलयोर्ललयोश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीति **स्वाम्यादयः** ॥ (कड ८५ मदे)—कडति ॥ (कडि ८६ **इत्येके**) । कण्डति ॥ (गडि ८७ वदनैकदेशे गण्डति ॥ **इति टवर्गीयान्ताः** ॥ **अथ पवर्गीयान्ताः आनुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत्**—(तिपृ १ तेपृ २ ष्टिपृ ३ ष्टेपृ ४ क्षरणार्थाः)—आद्योऽनुदात्तः ॥ **क्षीरस्वामी** त्वयं सेडिति **बभ्राम** ॥ तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट्—तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते ॥ **लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥** इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्त्वान्न गुणः—तिप्सीष्ट, तिप्सीयास्ताम्, तिप्सीरन् । लुङि–(झलो झलि)—इति सलोपः । अतिप्त, अतिप्साताम्, अतिप्सत ॥ तेपते । तितेपे ॥ तिष्टिपे, तिष्टिपाते, तिष्टिपिरे ॥ तिष्टेपे, तिष्टेपाते, तिष्टेपिरे । तेपृ **कम्पने च** २ ॥ (ग्लेपृ ५ दैन्ये)—ग्लेपते ॥ (टुवेपृ ६ कम्पने) वेपते ॥ केपृ ७ गेपृ ८ ग्लेपृ ५ च (चात्कम्पने गतौ च) । सूत्रविभागादिति **स्वामी । मैत्रेयस्तु** चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत **इत्याह** ॥ ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः ॥ (मेपृ ९ रेपृ १० लेपृ ११ गतौ) ॥ (त्रपूष् १२ लज्जायाम्)—त्रपते ॥ **तॄफलभजत्रपश्च । ६ । ४ । १२२ ॥** एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि, सेटि थलि च । त्रेपे, त्रेपाते, त्रेपिरे । ऊदित्त्वादिड्वा—त्रपिता, त्रप्ता । त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट ॥ (कपि १३ चलने)—कम्पते । चकम्पे ॥ (रबि १४ लबि १५ अबि १६ शब्दे)—ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे ॥ लबि **अवस्रंसने च** ॥ (कबृ १७ वर्णे)—चकबे ॥ (क्लीबृ १८ अधाष्टर्ये—चिक्लीबे ॥ (क्षीबृ १९ मदे) क्षीबते ॥ (शीभृ २० कत्थने)—शीभते ॥ (चीभृ च) २१ ॥ (रेभृ २२ शब्दे) रिरेभे ॥ (अभि २३ रभी २४ **क्वचित्पठ्येते**)—अम्भते । रम्भते ॥ (ष्टभि २५ स्कभि २६ प्रतिबन्धे)—स्थम्भते । उत्तम्भते—उदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । (स्तम्भे) इति षत्वं तु न भवति । सुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तु उदः स्थास्तम्भोरिति पवर्गीयोपधपाठः, स्तन्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति **माधवः । केचिदस्य** टकार औपदेशिक **इत्याहुः** ॥ तन्मते—टष्टम्भे २७ ॥ (जभि २८ जृभि २९ गात्रविनामे ॥ **रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ॥** एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट ॥ जृम्भते । जजृम्भे ॥ शल्भ ३० कत्थने)—शशल्भे ॥ (वल्भ ३१ भोजने)—दन्तोष्ठ्यादिः । ववल्भे ॥ (गल्भ ३२ धाष्टर्ये) गल्भते ॥ (श्रम्भु ३३ प्रमादे)—तालव्यादिः ॥ **दन्त्यादिश्च ३४** ॥ श्रम्भते स्रम्भते ॥ (ष्टुभु ३५ स्तम्भे)—स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ॥ **अथ पर-**

स्मैपदिनः–(गुपू १ रक्षणे) ॥ **गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः आयः । ३ । १।२८॥** एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ॥ **सनाद्यन्ता धातवः ।३।१। ३२॥** सनादयः क्रमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां, ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः–गोपायति ॥ **आयादय आर्धधातुकेवा । ३ । १ । ३१** ॥ आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥ **कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ ।३५॥** कासृधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाऽऽम् स्याल्लिटि, न तु मन्त्रे ॥ (कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ॥ **आर्धधातुके । ६ । ४ । ४६ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **अतो लोपः । ६ । ४ । ४८** ॥ आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे। गोपायाञ्चकार । गोपायाम्बभूव । गोपायामास। जुगोप, जुगुपतुः । ऊदित्त्वाद्वेट्–जुगोपिथ, जुगोप्थ । गोपायिता, गोपिता, गोप्ता । गोपाय्यात्, गुप्यात् । अगोपायीत्, अगोपीत्, अगौप्सीत् ॥ (धूप २ सन्तापे)–धूपायति । धूपायाञ्चकार, दुधूप । धूपायितासि, धूपितासि ॥ (जप ३ जल्प ४ व्यक्तायां वाचि) ॥ (जप ४ मानसे च) ॥ (चप ५ सांत्वने) ॥ (षप ६ समवाये)–समवायः सम्बन्धः, सम्यगवबोधो वा । सपति ॥ (रप ७ लप ८ व्यक्तायां वाचि)– (चुप ९ मन्दायां गतौ)–चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ (तुप १० तुम्प ११ त्रुप १२ त्रुम्प १३ तुफ १४ तुम्फ १५ त्रुफ १६ त्रुम्फ १७ हिंसार्थाः) तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प, तुतुम्पतुःसंयोगात्परस्य लिटः कित्वाभावान्नलोपो न । क्विदा शिषीति कित्त्वान्नलोपः–तुप्यात्।(**प्राचुम्पतौ गवि कर्तरि इति** पारस्करादिगणे पाठा त्सुट् प्रस्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न–प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः॥(पर्प १८ रफ १९ रफि २० अर्ब २१ पर्ब २२ लर्ब २३ बर्ब २४ मर्ब २५ कर्ब २६ खर्ब २७ गर्ब २८ शर्ब २९ षर्ब ३० चर्ब ३१ गतौ)–आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति–पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति चर्बति ॥ (कुम्बि ३२ आच्छादने) कुम्बति। (लुबि ३३ तुबि ३४ अर्दने)–लुम्बति । तुम्बति ॥ (चुबि ३५ वक्त्रसंयोगे) चुम्बति ॥ षृभु ३६ षृम्भु ३७ हिंसार्थौ)–सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भाति । ससृम्भ। सृम्भ्यात् ॥ (षिभु ३८ षिम्भु ३९ **इत्येके**)–सेभति । सिम्भति ॥ (शुभ ४० शुम्भ ४१ भाषणे)–भासने **इत्येके** हिंसायामित्यन्ये ॥ ॥ **अथानुनासिकान्ताः कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश**–(घिणि १ घुणि २ घृणि ३ ग्रहणे)॥ नुम् णुत्वम्–घिण्णते । जिघिण्णे ॥ घुण्णते । जुघुण्णे ॥ घृण्णते जघृण्णे ॥ (घुण ४ घूर्ण ५ भ्रमणे)–घोणते । घूर्णते । इमौ–(**तुदादौ**) परस्मैपदिनौ ॥ (पण ६ व्यवहारे स्तुतौ च) ॥ (पन ७ च) । स्तुतावित्येव सम्बध्यते । पृथङ्निर्देशात् । पनि

नासाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते, पेणे, पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम्—पणायति। पणायाञ्चकार। पेणे । पणायितासि, पणितासे । पणाय्यात्, पणिषीष्ट । पनायति । पनायाञ्चकार, पेने। (भाम ८ क्रोधे)—भामते । बभामे ॥ (क्षमूष् ९ सहने) क्षमते । चक्षमिषे । चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ॥ **म्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥** मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे, वकारेच परे । णत्वम्—चक्षण्वहे । चक्षमिमहे, चक्षण्महे । क्षमिष्यते, क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि--क्षमिषीष्ट, क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट, अक्षंस्त । (कमु१०कान्तौ)—**कान्तिरिच्छा** ॥ **कमेर्णिङ् । ३ । १ । ३० ॥** कमेर्णिङ् स्यात्स्वार्थे । ङित्वात्तङ्—कामयते ॥ **अयामन्ताऽऽल्वाय्येत्न्विष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ॥** आम्, अन्त, आलु आय्य, इत्नु, इष्णु. एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । (आयादय आर्द्धधातुके वा)—चकमे । कामयिता। कमिता । कामयिष्यते, कमिष्यते ॥ **णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् । ३ । १ । ४८॥** ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । अकाम्—इ—अत-इति स्थिते ॥ **णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥** अनिडादावार्धधातुकपरे णेर्लोपः स्यात् । परत्वादेरनेकाच इति यणि प्राप्ते (**ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन**)—इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु—पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः ॥ **वस्तुतस्त्वनिटीति** वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः ॥ तथा चेयङादेरपवादएवायम् । इयङ्—अततक्षत् । यण्—आटिटत् । गुणः कारणा । वृद्धिः—कारकः । दीर्घः—कार्यते ॥ **णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । ७।४।४१॥** चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ **चङि । ७ । १ । ११ ॥** चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तः अजादेस्तु द्वितीयस्य॥ **सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । ७ । ४ । ९३ ॥** चङ्परे इति बहुव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् । तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्यांऽभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति।अथ वा अङ्गस्येति नावर्त्तते चङ्परे णौ यदगं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादिप्राग्वत् ॥ **सन्यतः । ७ । ४ । ७९ ॥** अभ्यासस्यात इकारःस्यात्सनि ॥ **दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ९४ ॥** लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत् । णिङभावपक्षे ॥ (**कमेश्च्लेश्चङ्** **वाच्यः**) णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ—अचकमत । (संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते । तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाच्ष्विति माधवः ॥ १ ॥ चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते । ॥ किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाच्ष्विदं द्वयम् ॥ २ ॥ वस्तुतोऽङ्गस्याऽवयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ॥ ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे॥ ३ ॥चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया।णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यंगमेव वा ॥ ४ ॥इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात्।णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ५ ॥ **अथक्रम्यन्ताःपरस्मैपदिनः**-(अण१रण२वण३भण३मण५कण६क्वण७

व्रण ८ भ्रण ९ ध्वण १० शब्दार्थाः)—अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः, ववणिथ । (धणिरपि ११ कैश्चित्पठचते)—धणति । (ओणृ १२ अपनयने)--ओणति । ओणाञ्चकार । ॥ (शोणृ १३ वर्णगत्योः)--शोणति । शुशोण । (श्रोणृ १४ सङ्घाते)--श्रोणति । ॥ श्लोणृ च १५ ॥ शोणादयस्त्रयोऽमी ताळव्योष्मादयः. ॥ (पैणृ १६ गतिप्रेरणश्लेषणेषु) पिपैण ॥ (भ्रण १७ शब्दे) उपदेशे नान्तोऽयम् । रषाभ्यामिति णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशफलं यङ्लुकि--दन्ध्रंति ॥ (बणेत्यपि १८केचित्)—बेणतुः, बेणिथ ॥ (कनी १९ दीप्तिकान्तिगतिषु)--चकान । ॥ (ष्टन २० वन २१ शब्दे) स्तनति । वनति ॥ (वन २१ षण २२ सम्भक्तौ) वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान, सेनतुः ॥ **ये विभाषा । ६ । ४ ।४३ ॥** जनसनखनामात्त्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति । सायात्, सन्यात् ॥ (अम २३ गत्यादिषु) कनीदीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम ॥ (द्रम २४ हम्म २५ मीमृ २६ गतौ)--द्रमति । दद्राम । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः--अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम ॥ अयं शब्दे च ॥ (चमु २७ छमु २८ जमु २९ झमु ३० अदने) ॥ **ष्ठिवुक्लमुचमां शिति । ७ । ३ । ७९॥** एषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ (**आङि चम इति वक्तव्यम्**) । आचामति । आङि किम् । चमति, विचमति । अचमीत् । (जिमिं ३१ केचित्पठन्ति) जेमति । (क्रमु३२ पादविक्षेपे) ॥ **वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । ३ । १ । ७० ॥** एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥ **क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥** क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति, क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु, क्रामतु ॥ **स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ।७।२।३६ ॥** अत्रैवेट् । अक्रमीत् ॥ **अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ॥** (अय १ वय२पय ३ मय४चय५तय६णय७गतौ)--अयते॥ **दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥** दय,अय, आस्,एभ्य आम् स्याल्लिटि ॥ अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट ॥ **विभाषेटः । ८ । ३ ।७९॥** इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यादेशः स्यात् । अयिषीढ्वम्, अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम्, आयिध्वम् ॥ **उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १९ ॥** अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते । निस्दुसोरुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते॥निर्दुरोस्तु निलयते, दुलयते । प्रत्ययं इति त्विणो रूपम् ॥ **अथ** कथमुदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः ।"इटकिटकटी" इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । **यद्वा (अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्)** । चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वाद्--ववये । पेये । मेये ।चेये । तेये । नेये ॥ (दय८ दानगतिरक्षणहिंसादानेषु)--**आदानं** ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे ॥ (रय ९ गतौ) ॥ (ऊयी १० तन्तुसन्ताने)--ऊयाञ्चक्रे ॥(पूयी ११ विशरणे, दुर्गन्धे च)--पूयते । पुपूये ॥ (क्नूयी १२ शब्दे, उन्दे च) चुक्नूये । ॥(क्ष्मायी १३ विधूनने)--चक्ष्माये ॥ (स्फायी १४ ओप्यायी १५ वृद्धौ)--स्फायते।पस्फाये । प्यायते ॥ **लिड्यङोश्च । ६ । १ । २९ ॥** लिटि, यङि च प्यायः

पीभावः स्यात्। पुनः **प्रसङ्गविज्ञानात्**पीशब्दस्य द्वित्वम्। एरनेकाच इति यण्—पिप्ये, पिप्याते, पिप्यिरे ॥ **दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ६१ ॥** एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ॥ **चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ॥** चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥ (तायृ १६ सन्तानपालनयोः)— **सन्तानः** प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि, अतायिष्ट ॥ (शल १७ चलनसंवरणयोः) ॥ (वल१८वल्ल१९संवरणे, संचरणे च)—ववले । ववल्ले ॥ (मल २० मल्ल २१ धारणे)—मेले । ममल्ले॥(भल २२ भल्ल २३ परिभाषणहिंसादानेषु)—बभले । बभल्ले ॥ (कल२४शब्दसंख्यानयोः)—कलते । चकले ॥ (कल्ल २५ अव्यक्ते शब्दे)—कल्लते । अशब्द इति **स्वामी** । अशब्दस्तूष्णींभाव **इति च** ॥ (तेवृ २६ देवृ २७ देवने)—तितेवे । दिदेवे ॥ (षेवृ २८ गेवृ २९ ग्लेवृ ३० पेवृ ३१ मेवृ३२ म्लेवृ ३३ सेवने) परिनिविभ्य इति षत्वम्—परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशोऽपीति **न्यासकारादयः । तद्भाष्यविरुद्धम्** । गेवते । जिगेवे। जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते। म्लेवते ॥ (शेवृ ३४ खेवृ ३५ क्लेवृ ३६ **इत्यप्येके**) ॥ (रेवृ३७प्लवगतौ) **प्लवगतिः**—प्लुतगतिः । रेवते ॥—॥**अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः**—(मव्य १ बन्धने) ममव्य ॥ (सूर्क्ष्य २ ईर्क्ष्य ३ ईर्ष्य ४ ईर्ष्यार्थाः) ॥ (हय ५ गतौ)—अहयीत्— । यान्तत्वान्न वृद्धिः ॥(शुच्य ६ अभिषवे)—अवयवानां शिथिलीकरणं, सुरायाः सन्धानं वा अभिषवः । स्नानं च । शुशुच्य ॥(चुच्य ७ इत्येके)॥(हर्य ८ गतिकान्त्योः)—जहर्य । ॥(अल ९ भूषणपर्याप्तिवारणेषु)—अलति । आल ॥ **अतोल्रान्तस्य । ७ । २ । २ ॥** ल्रेति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदेपरे सिचि । (नेटीति निषेधस्यातोहलादेरिति विकल्पस्य चापवादः) मा भवानलीत् । अयं **स्वरितेदित्येके** । तन्मते—अलते--इत्याद्यपि ॥ (ञि--फला१०विशरणे) । तॄफलेत्येत्वम्—फेलतुः, फेलुः । अफालीत् ॥(मील ११ श्मील १२स्मील१३क्ष्मील १४ निमेषणे)—निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः॥ (पील१५प्रतिष्टम्भे)--**प्रतिष्टम्भो** रोधनम् ॥ (नील १६ वर्णे)—निनील ॥ (शील १७ समाधौ)—शीलति ॥ (कील१८ बन्धे) ॥ (कूल १९ आवरणे) ॥ (शूल २० रुजायां, संघोषे च) ॥ (तूल२१निष्कर्षे)--**निष्कर्षो**—निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निस्सारणम् । तुतूल॥ (पूल२२सङ्घाते)॥ (मूल२३प्रतिष्ठायाम्) ॥ (फल २४ निष्पत्तौ)— फेलतुः, फेलुः ॥ (चुल्ल २५ भावकरणे)--**भावकरणम्**—अभिप्रायाविष्कारः ॥ (फुल्ल २६ विकसने)॥ (चिल्ल २७ शैथिल्ये, भावकरणे च)॥ (तिल २८ गतौ) तेलति ॥ (तिल्ल २९ **त्येके**)--तिल्लति ॥ (वेल ३० चेल ३१ केल ३२ खेल ३३ क्ष्वेल ३४ वेल्ल ३५ चलने)--पक्ष्म ऋदितः।षष्ठो लोपधः ॥ (पेल ३६ फेल ३७ शेल३८गतौ)—३८ ॥ (षेल ३९ **इत्येके**) ॥ (स्खल ४० संचलने)—चस्खाल । अस्खालीत् ॥ (खल ४१ सञ्चये) ॥ (गल ४२ अदने)—गलति । अगालीत् ॥ (षल ४३ गतौ— सलति ॥(दल ४४ विशरणे) ॥ (श्वल ४५ श्वल्ल ४६ आशुगमने)--शश्वाल ।

अश्वालीत्। शश्वल्ल। अश्वल्लीत्॥ (खोल ४७ खोर्ऋ ४८ गतिप्रतिघाते)—खोलति। खोरति॥ (धोर्ऋ ४९ गतिचातुर्ये) धोरति॥ (त्सर ५० छद्मगतौ)—तत्सार। अत्सारीत्।॥ (क्मर ५१ हूर्च्छने)—चक्मार॥ (अभ्र ५२ वभ्र ५३ मभ्र ५४ चर ५५ गत्यर्थाः)। चरतिर्भक्षणेऽपि। अभ्रति। आनभ्र। माभवानभ्रीत्। अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः॥ (ष्ठिवु ५६ निरसने)। ष्ठिवुक्लम्विति दीर्घः ष्ठीवति। अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति **वृत्तिः**। तिष्ठेव, तिष्ठिवतुः, तिष्ठिवुः। टिष्ठेव, टिष्ठिवतुः, टिष्ठिवुः। हलि चेति दीर्घः—ष्ठीव्यात्॥ (जि ५७ जये) अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः। **जय** उत्कर्षप्राप्तिः। अकर्मकोऽयम्। जयति॥ **सन्लिटोर्जेः।** ७। ३। ५७॥ जयतेः सँल्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात्। जिगाय, जिग्यतुः, जिग्युः। जिगयिथ, जिगेथ। जिगाय, जिगय, जिग्यिव, जिग्यिम। जेता। जीयात्। अजैषीत्॥ (जीव ५८ प्राणधारणे)—जिजीव॥ (पीव ५९, मीव ६०, तीव ६१, णीव ६२, स्थौल्ये)—पिपीव। मिमीव। तितीव। निनीव॥ (क्षीवु ६३, क्षेवु ६४, निरसने)॥ उर्वी ६५, तुर्वी ६६, थुर्वी ६७, दुर्वी ६८, धुर्वी ६९, हिंसार्थाः) ऊर्वाञ्चकार। उपधायां चेति दीर्घः। तुतूर्व॥ (गुर्वी ७० उद्यमने)—गूर्वति। जुगूर्व॥ (मुर्वी ७१ बन्धने)॥ (पुर्व ७२, पर्व ७३, मर्व ७४, पूरणे)॥ (चर्व ७५ अदने)—(भर्व ७६ हिंसायाम्)॥ (कर्व ७७, खर्व ७८, गर्व ७९, दर्पे)॥ (अर्व ८०, शर्व ८१, षर्व ८२, हिंसायाम्)—आनर्व। शर्वति। सर्वति॥ (इवि ८३ व्याप्तौ)—इन्वति। इन्वाञ्चकार॥ (पिवि ८४, मिवि ८५, णिवि ८६ सेचने)। (तृतीयो मूर्द्धन्योष्मादिरित्येके सेवन इति **तरङ्गिण्याम्**। पिन्वति। पिपिन्व॥ (हिवि ८७, दिवि ८८, धिवि ८९, जिवि ९०, प्रीणनार्थाः)—हिन्वति। दिन्वति॥ **धिन्विकृण्व्योर च। ३। १। ८०॥** अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये। (अतो लोपः)। तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न। उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः—धिनोति। धिनुतः। धिन्वन्ति॥ **लोपश्चास्याऽन्यतरस्यां म्वोः। ६। ४। १०७॥** असंयोगपूर्वोयः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्यांगस्य लोपो वा स्यान्म्वोः परयोः। धिन्वः, धिनुवः, धिन्मः, धिनुमः। मिपि तु परत्वाद्गुणः—धिनोमि॥ **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्। ६। ४। १०६॥** असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादंगात्परस्य हेर्लुक् स्यात्। धिनु। नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट्—धिनवाव, धिनवाम। जिन्वति—इत्यादि॥ (रिवि ९१ रवि ९२, धवि ९३, गत्यर्थाः) रिण्वति। रण्वति। धन्वति॥ (कृवि ९४ हिंसाकरणयोश्च)। चकाराद्गतौ। कृणोति—इत्यादि धिनोतिवत्। **अयं स्वादौ च॥** (मव ९५ बन्धने,) मवति। मेवतुः, मेवुः। अमवीत्, अमावीत्॥ (अव ९६ रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिंसादानभागवृद्धिषु)—अवति। आव। मा भवानवीत्।॥ (धावु ९७ गतिशुद्ध्योः)—**स्वरितेत्**—धावति, धावते। दधाव, दधावे॥ **अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः**—(धुक्ष १ धिक्ष २ सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु)-धुक्षते। दुधुक्षे। धिक्षते। दिधिक्षे॥ (वृक्ष ३ वरणे)-वृक्षते।

ववृक्षे ॥ (शिक्ष ४ विद्योपादाने)--शिक्षते ॥ (भिक्ष ५ भिक्षायामलाभे, लाभे च)--भिक्षते ॥ (क्लेश ६ अव्यक्तायां वाचि)-**बाधन इति दुर्गः** । क्लेशते । चिक्लेशे। (दक्ष ७ वृद्धौ, शीघ्रार्थे च)--दक्षते । ददक्षे ॥ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु)--दीक्षते । दिदीक्षे ॥ (ईक्ष ९ दर्शने)--ईक्षाञ्चक्रे ॥ (ईष १० गतिहिंसादर्शनेषु)--ईषाञ्चक्रे ॥ (भाष ११ व्यक्तायां वाचि)--भाषते ॥ (वर्ष १२ स्नेहने)--दन्त्योष्ठ्यादिः । ववर्षे ॥ (गेषृ १३ अन्विच्छायाम्)॥(ग्लेषृ१४इत्येके) **अन्विच्छा** अन्वेषणम् । जिगेषे ॥ (पेषृ १५ प्रयत्ने) पेषते ॥ (जेषृ १६, णेषृ १७,एषृ १८ प्रेषृ१९, गतौ)--जेषते । नेषते । एषाञ्चक्रे । पिप्रेषे ॥(रेषृ २०, हेषृ२१ ह्रेषृ २२,अव्यक्ते शब्दे) आद्यो **वृकशब्दे** । ततो **द्वौ अश्वशब्दे** । रेषते । हेषते । ह्रेषते॥(कासृ,२३शब्दकुत्सायाम्) कासाञ्चक्रे ॥ (भासृ, २४ दीप्तौ) बभासे ॥ (णासृ २५, रासृ २६, शब्दे)नासते । प्रणासते ॥ (णस, २७ कौटिल्ये) नसते ॥ (भ्यस२८ भये)--भ्यसते। बभ्यसे ॥ (आङः--शसि २९, इच्छायाम्) आशंसते । आशशंसे ॥ (ग्रसु ३० ग्लसु ३१, अदने)--जग्रसे । जग्लसे ॥ (ईह, ३२ चेष्टायाम्)--ईहाञ्चक्रे ॥ (बहि ३३, महि ३४, वृद्धौ)--बंहते । बबंहे । मंहते ॥ (अहि,३५गतौ)--अंहते।आनंहे (गर्ह ३६, गल्ह ३७ कुत्सायाम्)--जगर्हे । जगल्हे ॥ (बर्ह ३८, बल्ह ३९, प्राधान्ये) ओष्ठ्यादी ॥ (वर्ह ४०, वल्ह ४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु)--दन्त्योष्ठ्यादी । **केचित्तु** पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितां **चाहुः** ॥ (प्लिह ४२, गतौ)--पिप्लिहे ॥ (वेहृ ४३, जेहृ ४४,बाहृ ४५,प्रयत्ने)--आद्यो--दन्त्योष्ठ्यादिः । अन्त्यः--केवलोष्ठ्योदिः । उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके । दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे । **जेहतिर्गत्यर्थोऽपि** । ववाहे॥(द्राहृ४६,निद्राक्षये) निक्षेपे इत्येके । (काशृ ४७ दीप्तौ) चकाशे ॥ (ऊह ४८ वितर्के)--ऊहाञ्चक्रे (गाहू ४९ विलोडने)--गाहते । जगाहे । जगाहिषे, जघाक्षे । जगाहिढ्वे । जगाहिध्वे । जघाढ्वे ॥ **ढो ढे लोपः** । ८ । ३ । १३ ॥ ढस्य लोपः स्याड्ढे परे । गाहिता, गाढा । गाहिष्यते, घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट, घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट, अगाढ, अघाक्षाताम्, अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि ॥ (गृहू ५० ग्रहणे) गर्हते । जगृहे ॥ (**ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन**) ॥ जगृहिषे, जघृक्षे । जघृढ्वे । गर्हिता, गर्ढा । गर्हिष्यते, घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट, घृक्षीष्ट । लुङि--अगर्हिष्ट । इडभावे--॥ **शल इगुपधादनिटः क्सः** । ३ । १ । ४५ ॥ इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् । अघृक्षत ॥ **क्सस्याचि** । ७ । ३ । ७२ ॥ अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । (अलोऽन्त्यस्य)--अघृक्षाताम्, अघृक्षन्त ॥ (ग्लह५१ च) ग्लहते ॥ (घुषि ५२कान्तिकरणे)--घुंषते। जुघुंषे । केचिद्घषेत्यदुपधं पठन्ति ॥ ॥**अथार्हत्यन्ताःपरस्मैपदिनः**--(घुषिर् १ अविशब्दने) विशब्दनं प्रतिज्ञानम् । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे **इत्येके**।शब्दे **इत्यन्येपेठुः**।घोषति । जुघोष । घोषिता।इरित्त्वादङ् वा--अघुषत्, आघोषीत्॥ (अक्षू २ व्याप्तौ)॥ **अक्षोऽन्यतरस्याम्** । ३।१।७५॥ अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधा-

तुके परे। पक्षे शप्। अक्ष्णोति, अक्ष्णुतः, अक्ष्णुवन्ति। अक्षति, अक्षतः, अक्षन्ति। आनक्ष। आनक्षिथ, आनष्ठ। अक्षिता, अष्टा। अक्षिष्यति। स्कोरिति कलोपः। (षढोः कः सि)–अक्ष्यति। अक्ष्णोतु। अक्ष्णुहि। अक्ष्णवानि। आक्ष्णोत्। आक्ष्णवम्। अक्ष्णुयात्। अक्ष्यात्। ऊदित्त्वाद्वेट्। (नेटि)-मा भवान्–अक्षीत्, अक्षिषुः। इडभावे तु मा भवान्-आक्षीत्, आष्टाम्, आक्षुः॥ (तक्षू ३ त्वक्षू ४ तनूकरणे)॥ **तनूकरणे तक्षः। ३। १। ७६॥** स्नुर्वा स्यात् शब्विषये। तक्ष्णोति, तक्षति काष्ठम्। ततक्षिथ, ततष्ठ। अतक्षीत्, अतक्षिष्टाम्। अताक्षीत्, आताष्टाम्। तनूकरणे किम्। वाग्भिः–संतक्षति। भर्त्सयतीत्यर्थः॥ (उक्ष ५ सेचने)–उक्षाञ्चकार॥ (रक्ष ६ पालने)॥ (णिक्ष ७ चुम्बने प्रणिक्षति॥ (तृक्ष ८ स्तृक्ष ९ णक्ष १० गतौ) तृक्षतीति स्तृक्षति। नक्षति॥ (वक्ष ११ रोषे (सङ्घाते **इत्येके**॥ (मृक्ष १२ सङ्घाते)॥ (म्रक्ष १३ इत्येके)॥ (तक्ष १४ त्वचने) **त्वचनं** संवरणं, त्वचो ग्रहणं च। (पक्ष परिग्रहे) **इत्येके**॥ (सूर्क्ष १५ आदरे) सुसूर्क्ष। अनादर इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः। अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणमित्यमरः॥ (काक्षि १६ वाक्षि १७ माक्षि १८ काङ्क्षायाम्)॥ (द्राक्षि १९ ध्राक्षि २० ध्वाक्षि २१ घोरवासिते च)॥ (चूष २२ पाने)–चुचूष॥ (तूष २३ तुष्टौ)॥ (पूष २४ वृद्धौ)॥ (मूष २५ स्तेये)। (लूष २६ रूष २७ भूषायाम्)॥ (शूष २८ प्रसवे)–**प्रसवोऽ**भ्यनुज्ञानम्। तालव्योष्मादिः॥ (यूष २९ हिंसायाम्)॥ (जूष ३० च)॥ (भूष ३१ अलङ्कारे)–भूषति॥ (ऊष ३२ रुजायाम्)–उषाञ्चकार॥ (ईष ३३ उञ्छे)॥ (कष ३४ खष ३५ शिष ३६ जष ३७ झष ३८ शष ३९ वष ४० मष ४१ रुष ४२ रिष ४३ हिंसार्थाः)। तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी। सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः। चकाष। चखाष। शिशेष। शिशेषिथ, शेष्टा। क्सः–अशिक्षत्। अशेक्ष्यत्। जेषतुः। जझषतुः। शेषतुः। ववषतुः। मेषतुः॥ **तीषसहलुभरुषरिषः। ७। २। ४८॥** इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात्। रोषिता, रोष्टा। रोषिष्यति। रेषिता, रेष्टा। रेषिष्यति॥ (भष ४४ भर्त्सने)–इह **भर्त्सनं** श्वरवः। भषति। बभाष॥ (उष ४५ दाहे)–ओषति॥ **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्। ३। १। ३८॥** एभ्यो लिट्याम्वा स्यात्। ओषाञ्चकार, उवोष, ऊषतुः। उवोषिथ॥ (जिषु ४६ विषु ४७ मिषु ४८ सेचने)–जिजेष। क्रादिनियमादिट्। विवेषिथ। विविषिव। वेष्टा। वेक्ष्यति। अविक्षत्॥ (पुष ४९ पुष्टौ पोषति। पोषिता। पोषिष्यति। अपोषीत्। अनिट्केषु पुष्येति श्यना निर्देशादयं सेट्। अतो न क्सः। अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाऽङ्॥ (श्रिषु ५० श्लिषु ५१ प्रुषु ५२ प्लुषु ५३ दाहे)–श्रेषति। शिश्रेष। श्रेषिता। श्लेषति। शिश्लेष। श्लेषिता अयमपि सेट्। अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति **कैयटादयः॥ यत्त्वनिट्कारिकान्यासे** द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम्॥ **तत्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम्॥** पुप्रोष। पुप्लोष॥ (पृषु ५४ वृषु ५५ मृषु ५६ सेचने) मृषु **सहने च। इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च।** पर्षति पपर्ष। पृष्यात्॥ (घृषु ५७ संघर्षे)॥ (हृषु ५८ अलीके)॥ (तुस ५९ ह्रस ६० ह्लस ६१ रस ६२ शब्दे)–तुतोस। जह्रास जह्लास। ररास॥ (लस ६३ श्लेषणक्रीडनयोः)॥

(घस्लृ ६४ अदने)—(अयं न सार्वत्रिकः) लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेशविधानात्। ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः। अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम्। लृदित्करणमङि।अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके।क्मरचि तु विशिष्योपादानम्। घसति। घस्ता ॥ **सस्याऽऽर्धधातुके। ७। ४। ४९॥** सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके। घत्स्यति। घसतु। अघसत्। लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः॥ **पुषादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु। ३। १। ५५॥** श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु। अघसत् ॥ (जर्ज ६५ चर्च ६६ झर्झ ६७ परिभाषणहिंसातर्जनेषु) ॥ (पिसृ ६८ पेसृ ६९ गतौ)—पिपिसतुः। पिपेसतुः। (हसे ७० हसने)। एदित्वान्न वृद्धिः—अहसीत् ॥ (णिश ७१ समाधौ) तालव्योष्मान्तः। प्रणेशति ॥ (मिश ७२ मश ७३ शब्दे, रोषकृते च ॥ (शव ७४ गतौ) दन्त्योष्ठ्यान्तः।तालव्योष्मादिः। शवति। अशवीत्, अशावीत्॥(शश ७५ प्लुतगतौ)तालव्योष्माद्यन्तः। शशाश, शेशतुः, शेशुः। शेशिथ॥ (शसु ७६ हिंसायाम्)—दन्त्योष्मान्तः। न शसददेत्येत्वं न—शशसतुः, शशसुः।शशसिथ॥ (शंसु ७७ स्तुतौ)—अयं **दुर्गतावपीति दुर्गः।** नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः। शशंस। आशिषि नलोपः—शस्यात्॥ (चह ७८ परिकल्कने)—परिकल्कनं शाठ्यम्। अचहीत्॥ (मह ७९ पूजायाम्)—अमहीत्॥(रह ८० त्यागे)॥ (रहि ८१ गतौ)—रंहति।रंह्यात्॥(दृह ८२ दृहि ८३ वृह ८४ वृहि ८५ वृद्धौ)- दर्हति ददर्ह, ददृहतुः। दृंहति। बर्हति। बृंहति। (बृहि ८६ शब्दे च) बृंहितं करिगर्जितम् ॥ (बृहिर् इत्येके)—अबृहत्, अबर्हीत्। ॥ (तुहिर् ८७ दुहिर् ८८ उहिर् ८९ अर्दने)—तोहति। तुतोह। अतुहत्, अतोहीत्। दोहति। अदुहत्, अदोहीत्। अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति। ओहति। उवोह, ऊहतुः। ओहिता। मा भवानुहत्। औहीत्॥ (अर्ह ९० पूजायाम्)—आनर्ह॥ **अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः—** (द्युत, दीप्तौ)—द्योतते॥ **द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्।७।४।६७॥**अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात्। दिद्युते, दिद्युताते। द्योतिता॥ **द्युद्भ्यो लुङि। १। ३। ९१॥** द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात्। परस्मैपदे परे—अङ् अद्युतत्। अद्योतिष्ट ॥ (श्विता२ वर्णे)—श्वेतते। शिश्विते। अश्वितत्। अश्वेतिष्ट॥(ञिमिदा३ स्नेहने)—मेदते **मिदेर्गुणः।७।३।८२॥** मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे। एश आदिशित्त्वाभावान्नानेन गुणः—मिमिदे। अमिदत्। अमेदिष्ट॥ (ञिष्विदा४स्नेहनमोचनयोः) मोहनयोरित्येके। स्वेदते। सिष्विदे। अस्विदत्।अस्वेदिष्ट॥(ञिक्ष्विदा५चेत्येके) अक्ष्विदत्।अक्ष्वेदिष्ट॥ (रुच६ दीप्तावभिप्रीतौ च)—रोचते सूर्यः। हरये रोचते—भक्तिः। अरुचत्। अरोचिष्ट॥ (घुट ७ परिवर्तने)—घोटते।अघुटत्, अघोटिष्ट॥ (रुट ८ लुट ९ लुठ १० प्रतिघाते)—अरुटत्, अरोटिष्ट॥(शुभ ११ दीप्तौ)॥ (क्षुभ १२ सञ्चलने)॥ (णभ १३ तुभ १४ हिंसायाम्) आद्योऽभावेपि।नभन्तामन्यके समे। मा भूवन्नन्यके सर्वे इति **निरुक्तम्।** अनभत्, अनभिष्ट। अतुभत्, अतोभिष्ट। **इमौ दिवादी क्र्यादी च।**(स्रंसु १५ ध्वंसु १६ भ्रंसु १७ अवस्रंसने) (ध्वंसु गतौ च)अङि न लोपः—

अस्रसत्,अस्रंसिष्ट । नास्रसत्करिणां ग्रैवमिति रघु वंशे, (भ्रंशु१८इत्यपि केचित्पेठुः) अत्र तृतीय एव ताल्व्यान्त इत्यन्ये। "भ्रशु भ्रंशु अधः पतने"इति दिवादौ॥(स्रम्भु१९ विश्वासे)-अस्रभत्, अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् ॥ ताल्व्यादिस्तु, प्रमादे गतः । (वृतु२०वर्तने)-वर्तते । ववृते ॥ **वृद्भ्यः स्यसनोः । १।३।९२ ॥** वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये, सनि च ॥ **न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५९ ॥** एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण् न स्यात्तङानयोरभावे । वर्त्स्यति, वर्तिष्यते । अवृतत्, अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत्, अवर्तिष्यत ॥ (वृधु २१ वृद्धौ) ॥ (शृधु २२ शब्दकुत्सायाम्)। इमौ वृतिवत्, (स्यन्दू २३ प्रस्रवणे)-स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे, सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे, सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता, स्यन्ता । (वृद्भ्यः स्यसनोः)-इति परस्मैपदे कृते-(**ऊदित्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्भ्य इति निषेधः**)। स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते, स्यन्त्स्यते। स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्ट । (द्युद्भ्यो लुङि)-इति परस्मैपदपक्षे अङ्।नलोपः-अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट अस्यन्त, अस्यन्त्साताम्, अस्यन्त्सत । अस्यन्दिष्यत, अस्यन्त्स्यत ॥ **अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।८।३।७२॥** एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव। प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ (कृपू २४ सामर्थ्ये) **कृपो रो लः। ।८।२।१८॥** कृप उ इति च्छेदः । कृपेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लःस्यात्, कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात्। कल्पते। चक्लृपे। चक्लृपिषे, चक्लृप्से, इत्यादि स्यन्दिवत् ॥ **लुटि च कॢपः । १ । ३ । ९३ ॥** लुटि, स्यसनोश्च, कृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ॥ **तासि च कॢपः । ७ । २ । ६० ॥** कृपेः परस्य तासेः, सकारादेरार्धधातुकस्य चेण्न स्यात्तङानयोरभावे । कल्प्तासि, कल्प्तास्थः । कल्पितासे, कल्प्तासे । कल्प्स्यति,कल्पिष्यते, कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट, क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत् अकल्पिष्ट, अक्लृप्त । अकल्पिष्यत,अकल्प्यत ॥ **(वृत्) वृतः सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः ॥ अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च**-(घट १ चेष्टायाम्)-घटते । जघटे (घटादयो मितः) इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा तत्फलं तु णौ-(मितां ह्रस्वः)-इति, (चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्)-इति च वक्ष्यते । घटयति, विघटयाति ॥ **कथं तर्हि** कमलवनोद्घाटनं कुर्वते य, प्रविघाटयिता समुत्पतन्हरिदश्वः कमलाकरानिक इत्यादि ॥ **शृणु** ॥ (घट सङ्घाते) इति चौरादिकस्येदम् ॥ **न च** तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति **वाच्यम्** ॥ (नान्ये मितोऽहेतौ)-इति निषेधात्। अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः ॥ (व्यथ २ भयसंचलनयोः)-व्यथते ॥ **व्यथो लिटि । ७ । ४ । ६८ ॥** व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिश्शेषापवादः । थस्य हलादिश्शेषेण निवृत्तिः-विव्यथे ॥ (प्रथ ३ प्रख्याने)-पप्रथे ॥ (प्रस ४ विस्तारे)-पप्रसे ॥ (म्रद ५ मर्दने) ॥ (स्खद ६ स्खदने) स्खदनं विदा-

वणम् ॥ (क्षजि ७ गतिदानयोः) **(मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलो-रिति दीर्घविकल्पः)**—अक्षञ्जि, अक्षाञ्जि । क्षञ्जङ्क्षञ्जम् । क्षाञ्जङ्क्षाञ्जम् ॥ (दक्ष ८ गतिहिंसनयोः) योऽयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु **पठितस्त**स्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः ॥ (क्रप ९ कृपायां गतौ) ॥ (कदि १० क्रदि ११ क्लदि १२ वैक्लव्ये) वैकल्य इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति **नन्दी** । इदित इति **स्वामी** । कदिक्रदिक्ल-दीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थः, आत्मनेपदार्थश्च ॥ (ञित्वरा १३ संभ्रमे) ॥ **घटादयः षितः** । षित्त्वादङ् कृत्सु **वक्ष्यते** ॥ * ॥ **अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः**—(ज्वर १ रोगे)—ज्वरति । जज्वार । ॥ (गड २ सेचने) गडति । जगाड ॥ (हेड ३ वेष्टने) हेडृ अनादर इत्यात्मनेपदिषु **गतः** । स एवोत्सृष्टा-नुबन्धोऽनूद्यते--अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये **(तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम्)** । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि, अहीडि । अनादरे तु हेडयति ॥ (वट ४ भट ५ परिभाषणे)—वट वेष्टने भट भृता-विति **पठितयोः** परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः ॥ (णट ६ नृतौ) इत्थमेव पूर्वमपि **पठि-तम्** । **तत्रायं विवेकः**--पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः--वाक्यार्था-भिनयो **(नाट्यम्)** घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः--पदार्था-भिनयो-**(नृत्यम्)** । गात्रविक्षेपमात्रं-**(नृत्तम्)** । **केचित्तु** घटादौ " णट नतौ" इति **पठन्ति** । गतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठाद् घटादिर्णोपदेश एव ॥ (ष्टक ७ प्रतीघाते) स्तकति ॥ (चक ८ तृप्तौ) तृप्ति-प्रतीघातयोः पूर्वं **पठितस्य** तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य-**(परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम्)** ॥ (कखे ९ हसने) एदित्वान्न वृद्धिः-- अकखीत् ॥ (रगे १० शङ्कायाम्) ॥ (लगे ११ सङ्गे) ॥ (ह्रगे १२ ह्लगे १३ षगे १४ ष्टगे १५ संवरणे) ॥ (कगे १६ नोच्यते) अस्यायमर्थ इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थ त्वात् अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ (अक १७ अग १८ कुटिलायां गतौ) (कण १९ रण २० गतौ) चकाण । रराण ॥ (चण २१ शण २२ श्रण २३ दाने च) (शण २४ गता-**वित्यन्ये**) ॥ श्रथ २५ श्लथ २६ क्नथ २७ क्लथ २८ हिंसार्थाः) ॥ **(जासिनि-प्रहणेति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते)**—क्राथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वाच्चिण्णमुलोरिति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि, अक्राथि । क्रथङ्क्रथम् । क्राथङ्क्राथम् ॥ (चन २९ च) हिंसायामिति **शेषः** ॥ (वनु ३० च । नोच्यते) वनु इत्यपूर्व एवायं धातुः । न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये—वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो **वक्ष्यते** ॥ (ज्वल ३१ दीप्तौ)—णप्रत्ययार्थं **पठिष्यमाण** एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते—प्रज्वलयति ॥ (ह्वल ३२ ह्मल ३३ चलने)—प्रह्वलयति प्रह्मलयति ॥ (स्मृ ३४ आध्याने) चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । **आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं** स्मरणम् ॥ (दॄ ३५ भये) दॄ विदारणे इति **क्र्यादेरयं** मित्त्वार्थोऽनुवादः । दॄणन्तं मे (यति--दरयति । भयादन्यत्र-दारयति । धात्वन्तरमे-वेदमिति मते तु दरतीत्यादि ॥ **केचिद्धटादौ**, अर्त्तिस्सृदृदत्वरेति सूत्रे च, दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं

ठन्ति॥तन्नेति माधवः ॥ (नॄ नये)–क्र्यादिषु ३६ पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ॥ (श्रा ३७ पाके)–श्रै इति कृतात्वस्य, श्रा इत्यादादिकस्य च, सामान्ये नानुकरणम्–(लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य) (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्)–इति परिभाषाभ्याम् । श्रपयति–विक्लेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र–श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ (मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ३८)–निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित्। (ज्ञप मिच्च)–इति चुरादौ ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः॥कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति, तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च शृणु ॥ माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु (ज्ञा नियोगे)–इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः॥(कम्पने चलिः३९) । (चल कम्पने)–इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु–शीलं–चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ (छदिः४० ऊर्जने) (छद अपवारण)इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेऽरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं, प्राणवन्तं वा, करोतीत्यर्थः । अन्यत्र तु–छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थणिचि तु–छादयति । बलीभवति, प्राणीभवति, अपवारयति वेत्यर्थः ॥ (जह्वोन्मथने लडिः४१)–(लड विलासे)–इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः। उन्मथनं ज्ञापनम्। जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः–लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा–लडयति जिह्वया ॥ अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् ॥ (मदी ४२ हर्षग्लेपनयोः)–ग्लेपनं दैन्यम्। दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः।मदयति । हर्षयति, ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र–मादयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ (ध्वन ४३ शब्दे) भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र–ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ अत्र भोजः (दलि ४४वलि४५स्खलि ४६ रणि ४७ ध्वनि ४८ त्रपि ४९ क्षपयश्च ५०) इति पपाठ ॥ तत्र ध्वनि ४३ रणी २० उदाहृतौ । (दल विशरणे), (वल संवरणे), (स्खल सञ्चलने), (त्रपूष् लज्जायाम्)–इति गताः । तेषां णौ–दलयति, वलयति, स्खलयति, त्रपयति । (क्षै क्षये) इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः।क्षपयति॥(स्वन५१अवतंसने)शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र–स्वानयति ॥ (घटादयो मितः) । मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ (जनी ५२ जॄष् ५३ क्नसु ५४ रञ्जो ५५ ऽमन्ताश्च) मित इत्यनुवर्तते । जॄषिति षित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु–जारयति । केचित्तु जनी जॄ ष्णसु इति पठित्वा(ष्णसु निरसने) इति दैवादिकमुदाहरन्ति । (ज्वल ५६ ह्वल ५७ ह्मल ५८ नमाम् ५९ अनुपसर्गाद्वा) । एषामित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति, ज्वल-

यति । उपसृष्टे तु—नित्यं मित्त्वम्—प्रज्वलयति ॥ **कथं तर्हि** प्रज्वालयति, उन्नामयति, इति ॥ **घञन्तात्तत्करोतीति णौ** ॥ **कथं** संक्रामयतीति । (मितां ह्रस्वः)—इति सूत्रे-(वा चित्तविरागे)—इत्यतो वेत्यनुवर्त्त्य **व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत्** ॥ **एतेन** "रजो विश्रामयन्राज्ञाम्" "धुर्यान्विश्रामयेति सः" इत्यादि **व्याख्यातम्** ॥ (ग्ला ६० स्ना ६१ वनु ६२ वमां ६३ च) ॥ अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते, इतरयोः **प्राप्ते विभाषा** ॥ (न कम्यमि ६४–६५ चमाम् ६६) ॥ अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥ (शमो ६७ दर्शने)। शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु—" प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः " ॥ **कथं तर्हि** " निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम " इति । (शम आलोचने) इति **चौरादिकस्य** । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः—शाम्यतिवत् ॥ (यम ६८ अपरिवेषणे) ॥ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात् । आयामयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु—यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । "पर्यवसितं नियमयन्" इत्यादि तु—नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् ॥ (स्खदि ६९ रवपरिभ्यां च) मिन्नेत्येव । अवस्खादयति । परिस्खादयति । (अपावपरिभ्य इति **न्यासकारः**) । **स्वामी** तु न कमीति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शमः अदर्शने इति **चिच्छेद** । यमस्त्वपरिवेषणे मित्त्व**माह** । **तन्मते** पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्खदेश्चेदवादिपूर्वस्यैवेति नियमात्प्रस्खादयतीत्य**याह** । तस्मात्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । **इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम्** ॥ (फण ७० गतौ) । नेति निवृत्तम् । असम्भवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् ॥ **फणां च सप्तानाम्** । ।६।४।१२५॥ एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि, सेटि थलि च । फेणतुः, फेणुः । फेणिथ । पफणतुः, पफणुः । फणयति ॥ वृत् ॥—॥ **घटादिः समाप्तः** ॥—॥ फणेः प्रागेव वृदित्येके । **तन्मते** फाणयतीत्येव ॥ (राजृ ७१ दीप्तौ)—**स्वरितेत्**—राजति, राजते । रेजतुः, रराजतुः । रेजे, रराजे । (**अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्वम्**) ॥ (टुभ्राजृ ७२ टुभ्राशृ ७३ टुभ्लाशृ ७४ दीप्तौ) **अनुदात्तेतः** । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेजे, बभ्राजे । वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते, भ्राशते । भ्रेशे, बभ्राशे । म्लाश्यते, भ्लाशते । म्लेशे, बम्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ ॥ (स्यमु १ स्वन २ ध्वन ३ शब्दे)—**स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः**—स्येमतुः, सस्यमतुः । अस्यमीव । स्वेनतुः, सस्वनतुः, सस्वनुः, अस्वानीत्, अस्वनीत् । विष्वणति, अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेश्च स्वन इति षत्वम् ॥ **फणादयो गताः** ॥ दध्वनतुः ॥ (षम ४ ष्टम ५ अवैकल्ये) ससाम । तस्ताम ॥ (ज्वल ६ दीप्तौ)—अज्वालीत् ॥ (चल ७ कम्पने) ॥ (जल ८ घातने)—**घातनं** तैक्ष्ण्यम् ॥ (टल ९ ट्वल १० वैक्लव्ये) ॥ (ष्ठल ११ स्थाने) ॥ (हल १२ विलेखने) ॥ (णल गन्धे) बन्धन इत्येके

(पल १४ गतौ)-पलति ॥ (बल १५ प्राणने, धान्यावरोधने च)-बलति। बेलतुः, बेलुः ॥ (पुल१६ महत्त्वे)-पोलति ॥ (कुल १७ संस्त्याने, बन्धुषु च)-**संस्त्यानं** सङ्घातः।बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते। कोलति। चुकोल ॥ (शल १८ हुल १९ पत्ल२० गतौ)-शशाल। जुहोल। पपात, पेततुः। पतिता ॥ **पतः पुम्।७।४।१९॥** अङि परे। अपप्तत्।नेर्गदेति णत्वम्-प्रण्यपप्तत् ॥(क्वथे२१निष्पाके)-क्वथति। चक्वाथ। अक्वथीत् ॥ (पथे २२ गतौ)-अपथीत् ॥ (मथे २३ विलोडने) मेथतुः। अमथीत्। (टु-वम् २४ उद्गिरणे) इहैव निपातनाद्वृत इत्त्वमिति **सुधाकरः।** ववाम, ववमतुः। वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न। **भागवृत्तौ तु**-वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम् ॥**तद्भाष्यादौ न दृष्टम्** ॥ (भ्रमु २५ चलने) वा भ्राशेति श्यन्वा-भ्रम्यति, भ्रमति। भ्राम्यतीति तु-दिवादौ **वक्ष्यते॥वा जॄभ्रमुत्रसाम्।६।४।१२४॥** एषामेत्त्वाभ्यासलोपौ वा; स्तः किति लिटि, सेटि थलि च। भ्रेमतुः, बभ्रमतुः। अभ्रमीत् ॥ (क्षर २६ सञ्चलने)-अक्षारीत् ॥ **अथ द्वावनुदात्तेतौ** ॥ (षह १ मर्षणे) परिनिविभ्य इति षत्वम्-परिषहते। सेहे। सहिता-तीषसहेति वा इट्। इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ॥**सहिवहोरो-दवर्णस्य।६।३।११२॥**अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति॥**सोढः।८।३।११५॥** सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात्। परिसोढा ॥ **सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि।८।३।७१॥** परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि। पर्यषहत, पर्यसहत ॥ (रमु २ क्रीडायाम्)-रेमे। रेमिषे। रन्ता। रंस्यते। रंसीष्ट। अरंस्त ॥ **अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः**-(षद्लृ १ विशरणगत्यवसादनेषु) ॥ **पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छ-पश्यर्च्छधौशीयसीदाः।७।३।७८॥** पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे। सीदति। ससाद, सेदतुः। सेदिथ, ससत्थ। सत्ता। सत्स्यति। लृदित्त्वादङ्-असदत् ॥ (सदिरप्रतेः)-निषीदति, न्यषीदत् ॥ **सदेः परस्य लिटि।८।३।११८॥** सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि। निषसाद। निषेदतुः ॥ (शद्लृ २ शातने)-विशीर्णतायामयम्। शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥ **शदेः शितः।१।३।६०॥** शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात्। शीयते। शशाद। शेदतुः। शेदिथ, शशत्थ। शत्ता। अशदत् ॥ (क्रुश ३ आह्वाने, रोदने च) क्रोशति। क्रोष्टा। च्लेः क्सः-अक्रुक्षत् ॥ (कुच४ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु)-कोचति। चुकोच। (बुध ५ अवगमने)-बोधति। बोधिता। बोधिष्यति ॥ (रुह ६ बीजजन्मनि, प्रादुर्भावे च) रोहति। रुरोह। रुरोहिथ। रोढा। रोक्ष्यति। अरुक्षत् ॥(कस७गतौ)-अकसीत्। अकासीत्। [वृत्]॥**ज्वलादिगणः समाप्तः॥-॥अथ गूहत्यन्ताः स्वरितेतः**-(हिक्क १अव्यक्ते शब्दे)-हिक्कति। हिक्कते ॥ (अञ्चु २ गतौ, याचने च) अञ्चति। अञ्चते ॥ (अचु ३ इत्येके)॥(अचि४ इत्यपरे)॥(टु-याचृ५ याच्ञायाम्)-याचति। याचते ॥ (रेटृ ६ परि-

भाषणे)—रेटति । रेटते ॥ (चते ७ चदे ८ याचने च)—चचात । चेते । अचतीत् । चचाद । चेदे । अचदीत् ॥ (प्रोथृ ९ पर्याप्तौ)—पुप्रोथ । पुप्रोथे ॥ (मिदृ १० मेदृ ११ मेधाहिंसनयोः)—मिमेद । मिमिदे । मिमेदे । (थान्ताविमाविति **स्वामी**) मिमेथ। (धान्ताविति **न्यासः**) (मेधृ १२ सङ्गमे च)—मेधति। मिमेधे ॥ (णिदृ १३ णेदृ १४ कुत्सासन्निकर्षयोः)—निनेद, निनिदतुः। निनिदे ॥ (शृधु १५ मृधु १६ उन्दने)—**उन्दनं** क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते। शर्धिता। मर्धति । मर्धते ॥ (बुधिर् १७ बोधने)—बोधति । बोधते । इरित्त्वादङ् वा—अबुधत्, अबोधीत्, अबोधिष्ट। दीपजनेति चिण् तु न भवति। **पूर्वोत्तरसाहचर्येण** दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ (उबुन्दिर् १८ निशामने)—बुबुन्दे । अबुदत्, अबुन्दीत् ॥ (वेणृ १९ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु)—वेणति । वेणते ॥ (नान्तोऽप्ययम् २०) ॥ (खनु २१ अवदारणे)—खनति । खनते॥ **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।६। ४ ।९८॥** एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति, न त्वङि। चख्नतुः॥ (**ये विभाषा ।६।४।४३॥**) खायात्, खन्यात् ॥ (चीवृ २२ आदानसंवरणयोः) चिचीव । चिचीवे ॥ (चायृ २३ पूजानिशामनयोः)॥(व्यय २४ गतौ)—अव्ययीत् ॥ (दाशृ २५ दाने)—ददाश । ददाशे ॥ (भेषृ २६ भये) गता**वित्येके** । भेषति । भेषते ॥ (भ्रेषृ २७ भ्लेषृ २८ गतौ)॥ (अस २९ गतिदीप्त्यादानेषु)--असति । असते। आस आसे॥(अयं षान्तोऽपि ३०)॥ (स्पश ३१ बाधनस्पर्शनयोः) **स्पर्शनं** ग्रथनम् । स्पशति । स्पशते ॥ (लष ३२ कान्तौ) ।वा भ्राशेति श्यन्वा—लष्यति, लषति। लेषे ॥ (चष ३३ भक्षणे) ॥ (छष ३४ हिंसायाम्)—चच्छषतुः। चच्छषे ॥ (झष ३५ आदानसंवरणयोः) ॥(भ्रक्ष ३६ म्लक्ष ३७ अदने)॥(भक्ष ३८ इति **मैत्रेयः**) ॥ (दासृ ३९ दाने) ॥(माह्ह ४० माने) ॥ (गुहू ४१ संवरणे) ॥ **ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८९॥** गुह उपधाया ऊत् स्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते (ऊदित्त्वादिड्वा)—गूहिता, गोढा गूहिष्यति, घोक्ष्यति॥गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत्। इडभावे क्सः—अघुक्षत् ॥ **लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ । ३ । ७३ ॥** एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि ।ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः—अगूढ, अघुक्षत, (क्सस्याचि)—इत्यन्तलोपः—अघुक्षाताम्, अघुक्षन्त । अगुह्वहि, अघुक्षावहि, अघुक्षामहि। ॥ **अथाजन्ताः उभयपदिनः**— (श्रिञ् १ सेवायाम्)—श्रयति । श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता । णिश्रीति चङ्—अशिश्रियत् ॥ (भृञ् २ भरणे) —भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता ॥ **ऋद्धनोः स्ये । ७ । २ । ७० ॥** ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ॥ **रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८॥** शे, यकि, यादावार्धधातुके लिङि च, ऋतो रिङादेशः स्यात् (**रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न**) भ्रियात्॥**उश्च।१।२।१२॥** ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच इत्येतौ कितौ स्तः। भृषीष्ट, भृषीयास्ताम्। अभार्षीत्, अभार्ष्टाम्, अभार्षुः ॥ **ह्रस्वादङ्गात् ।८।२।२७॥** सिचो लोपः स्याज्झलि । अभृत, अभृषाताम् । अभरिष्यत ॥

(हृञ् ३ हरणे) हरणं—प्रापणं, स्वीकारः, स्तेयं, नाशनं च। जहर्थ। जह्रिव। जह्रिषे। हर्ता। हरिष्यति। (धृञ् ४ धारणे)—धरति। अधार्षीत्। अधृत॥ (णीञ् ५ प्रापणे)—निनयिथ। निन्यिषे॥ **अथाजन्ताः परस्मैपदिनः**—(धेट् १ पाने)—धयति॥ **आदेच उपदेशेऽशिति।** ।६।१।४५॥ उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं स्यान्न तु शिति॥ **आत औ णलः**।७।१।३४॥ आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात्। दधौ॥ **आतो लोप इटि च**।६।४।६४॥ अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङितोः, इटि च परतः, आतो लोपः स्यात्। द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते द्विर्वचनेऽचीति निषेधाद्द्वित्वे कृते आल्लोपः। दधतुः, दधुः। दधिथ, दधाथ। दधिव, दधिम। धाता॥ **दाधा घ्वदाप्**।१।१।२०॥ दारूपाः, धारूपाश्च, धातवो घुसंज्ञाः स्युः, दाप्दैपौ विना॥ **एर्लिङि**।६।४।६७॥ घुसंज्ञानां, मास्थादीनां च, एत्त्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि। धेयात्, धेयास्ताम्, धेयासुः॥ **विभाषा धेट्श्व्योः**।३।१।४९॥ आभ्यां च्लेश्चङ्वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे। (चङि) इति द्वित्वम्—अदधत्, अदधताम्॥ **विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः**।२।४।७४॥ एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे। अधात्। अधाताम्, अधुः॥ **यमरमनमातां सक् च**।७।२।७३॥ एषां सगागमस्स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु। अधासीत्, अधासिष्टाम्, अधासिषुः॥ (ग्लै २ म्लै ३ हर्षक्षये)—हर्षक्षयो धातुक्षयः। ग्लायति। जग्लौ। जग्लिथ॥ **वाऽन्यस्य संयोगादेः**।६।४।६८॥ घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्त्वं वा स्यादार्धधातुके क्ङिति लिङि। ग्लायात्। ग्लेयात् अग्लासीत्। म्लायति॥ (द्यै ४ न्यक्करणे)—न्यक्करणं तिरस्कारः॥ (द्रै ५ स्वप्ने)॥ (ध्रै ६ तृप्तौ)॥ (ध्यै ७ चिन्तायाम्)॥ (रै ८ शब्दे)॥ (स्त्यै ९ ष्ट्यै १० शब्दसङ्घातयोः)—स्त्यायति। षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम्। षोपदेशफलं तु—तिष्ट्यासति अतिष्ट्यपदित्यत्र षत्वम्। (खै ११ खदने)॥ (क्षै १२ जै १३ षै १४ क्षये)—जजौ। ससौ। घुमास्थेत्यत्र, विभाषा घ्राधेडित्यत्र च, स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य। तेनैत्त्वसिज्लुकौ न—सायात्। असासीत्॥ (कै १५ गै १६ शब्दे)—गेयात्। अगासीत्॥ (श्रै १७ श्रै १८ पाके)॥ (पै १९ ओवै २० शोषणे)—पायात्। अपासीत्। घुमास्थेतीत्त्वम्, गातिस्थेति सिज्लुक् च, न। पारूपस्य लाक्षणिकत्वात्॥ (ष्टै २१ वेष्टने) स्तायति॥ (ष्णै २२ वेष्टने)—शोभायां चेत्येके। स्नायति। (दैप् २३ शोधने)—दायति। अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न—दायात्। अदासीत्॥ (पा २४ पाने)। पाघ्राध्मेति पिबादेशः। तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः—पिबति। पेयात्। अपात्॥ (घ्रा २५ गन्धोपादाने) जिघ्रति। घ्रायात्, घ्रेयात्। अघ्रासीत्, अघ्रात्॥ (ध्मा २६ शब्दाग्निसंयोगयोः)—धमति॥ (ष्ठा २७ गतिनिवृत्तौ)—तिष्ठति। स्थादिष्वभ्यासेनेति षत्वम्—अधितष्ठौ। उपसर्गादिति षत्वम्—अधिष्ठाता। स्थेयात्॥ (म्ना २८ अभ्यासे) मनति (दाण् २९ दाने) प्रणियच्छति। देयात्। अदात्॥ (ह्वृ ३० कौटिल्ये)

ह्वरति ॥ **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥** ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम्, उपधावृद्धिः–जह्वार, जह्वरतुः, जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता । (ऋद्धनोः स्ये)–ह्वरिष्यति ॥ **गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । ७ । ४ । २९ ॥** अर्तेः, संयोगादेर्ऋदन्तस्य च, गुणः स्याद्यकि, यादावार्धधातुके लिङि च - ह्वर्यात् । अह्वार्षीत्, अह्वार्ष्टाम् ॥ (स्वृ ३१ शब्दोपतापयोः) । स्वरतिसूतीति वेट् सस्वरिथ, सस्वर्थ । वमयोस्तु–॥ **श्र्युकः किति । ७।२।११ ॥** श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण्न स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा **पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन** निषेधे प्राप्ते–क्रादिनियमान्नित्यमिट्–सस्वरिव, सस्वरिम । परत्वादृद्धनोरिति नित्यमिट्–स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत्, अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत्, अस्वार्ष्टाम् ॥ (स्मृ ३२ चिन्तायाम्) ॥ (ह्वृ ३३ संवरणे) ॥ (सृ ३४ गतौ) । क्रादित्वान्नेट्–ससृव (रिङ्)–स्रियात् असार्षीत्, असार्ष्टाम् ॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३।१।५६ ॥** एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तश्नपा शासिना **साहचर्यात्सर्त्यर्ती** जौहोत्यादिकावेव गृह्येते तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु–पाघ्राध्मेति शिति धौरादेशः–धावति ॥ (ऋ ३५ गतिप्रापणयोः) । ऋच्छति ॥ **ऋच्छत्यॄताम् । ७।४।११ ॥** तौदादिकऋच्छतेः, ऋधातोः, ॠतां च, गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः–आर, आरतुः, आरुः ॥ **इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् । ७। २।६६ ॥** अद्, ऋ, व्येञ्, एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत्, आर्ष्टाम् ॥ (गृ ३६ घृ ३७ सेचने)–गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । रिङ्–ग्रियात् । अगार्षीत् ॥ (ध्वृ ३८ हूर्च्छने) ॥ (स्रु ३९ गतौ) सुस्रोथ । सुस्रुव । स्रूयात् । णिश्रीति चङ्–लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्–असुस्रुवत् ॥ (षु ४० प्रसवैश्वर्ययोः)–**प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्** । सुषोथ । सुषविथ । सुषुविव । सोता ॥ **स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ॥** एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां ञिद्भ्यां **साहचर्यात्सुनोतेरेव** ग्रहणमिति पक्षे–असौषीत् ॥ (श्रु ४१ श्रवणे) ॥ **श्रुवः शृ च । ३ । १ । ७४ ॥** श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात्, श्नुप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । श्नोर्ङित्त्वाद्धातोर्गुणो न–शृणोति, शृणुतः ॥ **हुश्नुवोस्सार्वधातुके । ६ । ४।८७ ॥** जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः शृण्वन्ति । शृणोमि, शृण्वः, शृणुवः, शृण्मः, शृणुमः (शुश्रोथ) शृणु (शृणवानि) शृणुयात् । श्रूयात् (अश्रौषीत्) ॥ (ध्रु स्थैर्ये) (दु ४२ द्रु ४३ गतौ)–दुदोथ, दुदविथ ॥ दुद्रोथ, दुद्रविथ ॥ णिश्रीति चङ्–अदुद्रुवत् ॥ (जि ४४ ज्रि ४५ अभिभवे)–**अभिभवो** न्यूनीकरणं, न्यूनीभवनं च (आद्ये–सकर्मकः–शत्रून् जयति) द्वितीये–त्वकर्मकः–अध्ययनात्पराजयते (अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः) (विपराभ्यां जेः)–इति तङ्) (पराजेरसोढः) इत्यपादानत्वम् ॥ **अथ डीङन्ता ङितः**–(ष्मिङ् १ ईषद्धसने)–सिष्मिये) सिष्मि-

यिद्वे, सिष्मियिध्वे ॥ (गुङ् २ अव्यक्ते शब्दे)—गुवते। जुगुवे ॥ (गाङ्३गतौ)—गाते, गाते, गाते। इट एत्त्वे कृते वृद्धिः—गै। लङ इटि—अगे। गेत, गेयाताम्, गेरन्। गासीष्ट। गाङ्कुटादिसूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं, न त्वस्य। तेनाङित्त्वाद्घुमास्थेतीत्त्वं न—आगास्त। आदादिकोऽयमिति **हरदत्तादयः**। फले तु नभेदः ॥ (कुङ् ४ घुङ् ५ उङ्६ङुङ्७शब्दे)। **अन्ये तु**—उङ् ६ कुङ्—खुङ् ४गुङ् ८घुङ्५**इत्याहुः**॥कवते। घवते। अवते। ऊवे—(वार्णादाङ्गं बलीयः)—इत्युवङ्। ततः सवर्णदीर्घः। ओता। ओष्यते।ओषीष्ट। औष्ट। ङवते।जुङुवे। ङोता। (च्युङ्९ज्युङ्१०प्रुङ्११ प्लुङ्१२गतौ) (क्रुङ् १३ इत्येके)॥ (रुङ् १४ गतिरेषणयोः)—रेषणं हिंसा। रुरुवे। रवितासे॥ (धृङ् १५ अवध्वंसने)—धरते। दध्रे॥ (मेङ् १६ मणिदाने)—**प्रणिदानं** विनिमयः, प्रत्यर्पणं च। प्रणिमयते—नेर्गदेति णत्वम्। तत्र (**घुप्रकृतिमाङ्**)—इति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात्॥ (देङ् १७ रक्षणे)—दयते॥**दयतेर्दिगि लिटि। ७। ४।९॥ (दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते)**इति **वृत्तिः**। दिग्ये॥**स्थाध्वोरिच्च। १।२।१७**॥अनयोरिदादेशः स्यात्, सिच्च कित्स्यात्। अदित। अदिथाः। अदिषि॥ (श्यैङ् १८ गतौ)—श्यायते। शश्ये॥ (प्यैङ् १९ वृद्धौ)—प्यायते। पप्ये। प्याता॥ (त्रैङ् २० पालने)—त्रायते। तत्रे॥(पूङ्२१पवने)—पवते।पुपुवे।पविता॥(मूङ्२२बन्धने) मवते॥ (डीङ् २३ विहायसा—गतौ)—डयते। डिड्ये।डयिता॥ (तॄ २४ प्लवनतरणयोः)॥**ऋत इद्धातोः।७।१।१००**॥ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात्। (**इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन**)॥ तरति (ऋच्छत्यृताम्)—इति गुणः। तॄफलेत्येत्त्वम्—तेरतुः, तेरुः॥ **वॄतो वा। ७।२।३८**॥ वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि।तरीता, तरिता। अलिटीति किम्। तेरिथ। हलि चेति दीर्घः—तीर्यात्॥**सिचि च परस्मैपदेषु।७।२।४०**॥ अत्र वॄत इति इटो दीर्घो न। अतारिष्टाम्॥ ॥ **अथाष्टावनुदात्तेतः**—(गुप १ गोपने)॥ (तिज २ निशाने)॥ (मान ३ पूजायाम्)॥ (बध ४ बन्धने)॥ **गुप्तिज्किद्भ्यस्सन्। ३। १। ५॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य। ३। १। ६॥** सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च॥(**गुपेर्निन्दायाम्**)॥ (**तिजेः क्षमायाम्**)॥ (**कितेर्व्याधिप्रतीकारे, निग्रहेऽपनयने, नाशने, संशये च**)॥ (**मानेर्जिज्ञासायाम्**)॥ (**बधेश्चित्तविकारे**)॥(**दानेरार्जवे**)॥(**शानेर्निशाने**)॥सनाद्यन्ता इति धातुत्वम्॥ **सन्यङोः। ६। १। ९॥** सन्नन्तस्य, यङन्तस्य च, प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य।अभ्यासकार्यम्। गुपिप्रभृतयः किद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवा**नुदात्तेतः**॥दानशानौ च **स्वरितेतौ**।एते नित्यं सन्नन्ताः। अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः। (**अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ्**)॥धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्धधातुकत्वम्।तेनेड्गुणौ न-जुगुप्सते, जुगुप्साञ्चक्रे, तितिक्षते, मीमांसते॥ भष्भावः।चर्त्वम्—

बीभत्सते ॥(रभ५राभस्ये)—आरभते । आरेभे । रब्धा । रप्स्यते ॥ (डुलभष् ६ माप्तौ) लभते ॥ (ष्वञ्ज ७ परिष्वङ्गे) ॥ **दंशसञ्जस्वञ्जां शपि** ।६।४।२५॥ **रञ्जेश्च** । ६। । ४ । २६ ॥ एषां शपि नलोपः । स्वजते।परिष्वजते। (**श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वा**)इति **व्याकरणान्तरम्**॥देभतुः। सस्वज इति भाष्योदाहरणादेक-देशानुमत्या इहाप्याश्रीयते।(सदेःपरस्य लिटि)—इति सूत्रे—(**स्वञ्जेरुपसंख्यानम्**॥अतो-ऽभ्यासात्परस्य षत्वं न—परिषस्वजे, परिषस्वञ्जे।सस्वजिषे, सस्वञ्जिषे । स्वङ्क्ता।स्वङ्क्ष्यते। स्वजेत।स्वङ्क्षीष्ट । प्रत्यष्वङ्क्त—प्राक्सितादिति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वेति विकल्पः।एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः परिनिवीत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्क्त, पर्यस्वङ्क्त ॥ (हद ८ पुरीषोत्सर्गे)—हदते ।जहदे।हत्ता ।हत्स्यते।हदेत।हत्सीष्ट । अहत्त ॥ ॥ **अथ परस्मैपदिनः**—(ञि—ष्विदा१अव्यक्ते शब्दे)॥ (स्कन्दिर्२गतिशोष-णयोः)—चस्कन्दिथ, चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति।नलोपः—स्कद्यात् ।इरित्वादङ् वा—अस्कदत्, अस्कान्त्सीत्, अस्कान्ताम्, अस्कान्त्सुः ॥ **वेस्कन्देरनिष्ठायाम्** । ८। । ३ । ७३ ॥ षत्वं वा स्यात् । **कृत्येवेदम्** । अनिष्ठायामिति पर्युदासात् । विष्कन्ता, विस्कन्ता । निष्ठायां तु—विस्कन्नः ॥ **परेश्च** । ८ । ३ । ७४ ॥ अस्मात्परस्य स्कन्देः स्सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न संबध्यते । परिष्कन्दति, परिस्कन्दति । परिस्कन्नः, परिष्कण्णः । षत्वपक्षे णत्वम्॥**न च** पदद्वयाश्रतया बहिरङ्गत्वात् षत्वस्या-सिद्धत्वम्। **धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्**—इत्यभ्युपगमात्। **पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते, ततः साधनेन**—इति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति **मतान्तरे** तु—न णत्वम्॥ (यभ ३ मैथुने)—येभिथ, ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति।अयाप्सीत् ॥ (णम४प्रह्वत्वे शब्दे च)—नेमिथ। ननन्थ ।नन्ता । अनंसीत्, अनंसिष्टाम् ॥ (गम्लृ ५सृप्लृ६गतौ)॥**इषुगमियमां छः** । ७ । ३ । ७७ ॥ एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम, जग्मतुः, जग्मुः । जगमिथ, जगन्थ । गन्ता ॥ **गमेरिट् परस्मैपदेषु** । ७ । २ । ५८ ॥ गमेः परस्य सकारादेरार्धधातुकस्येट्स्यात् परस्मैपदेषु।गमिष्यति।लृदित्वादङ्।अनङीति पर्युदासान्नोपधा लोपः—अगमत् ॥ सर्पति । ससर्प ॥ **अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्**। ६। १ । ५९ ॥ उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । स्रप्ता, सर्प्ता । स्रप्स्यति, सर्प्स्यति, । असृपत् ॥ (यम ७ उपरमे)—यच्छति । येमिथ, ययन्थ । यन्ता । अयंसीत्, अयंसिष्टाम् ॥ (तप ८ सन्तापे)—तप्ता । अताप्सीत् ॥ **निसस्तपतावनासेवने** । ८ । ३ । १०२ ॥ षः स्यात् । **आसेवनं** पौनः पुन्यम् । ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ (त्यज ९ हानौ)—तत्यजिथ, तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ (षञ्ज १० सङ्गे)—दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति नलोपः—सजति । सङ्क्ता ॥ (दृशिर् ११ प्रेक्षणे)—पश्यति ॥ **विभाषा सृजिदृशोः** । ७ । २ ।६५॥ आभ्यां थल इड्वा ॥ **सृजिदृशोर्झल्यमकिति** । ६ । १ । ५८ ॥ अनयोरमागमः

स्याज्झलादावकिति । ददष्ठ, दर्दर्शिथ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्त्वादङ् ॥ **ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ४ । १६ ॥** ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङभावे ॥ **न दृशः । ३ । १ । ४७ ॥** दृशश्च्लेः क्सो न । अद्राक्षीत् । (दंश १२ दशने)–**दशनं** दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । **अर्थनिर्देशस्याऽऽधुनिकत्वात्** ।दंशसञ्जेति नलोपः–दशति । ददंशिथ, ददंष्ठ । दंष्टा । दङ्क्ष्यति । दश्यात् अदाङ्क्षीत् ॥ (कृष १३ विलेखने)–**विलेखन**माकर्षणम् । क्रष्टा, कर्ष्टा । क्रक्ष्यति, कर्क्ष्यति । (**स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः**) ॥ अक्राक्षीत्, अक्राष्टाम् । अकार्क्षीत्, अकार्ष्टाम्, अकार्क्षुः । पक्षे क्सः–अकृक्षत्, अकृक्षताम्, अकृक्षन् ॥ (दह १४ भस्मीकरणे) देहिथ, ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत्, अदाग्धाम्, अधाक्षुः ॥ (मिह १५ सेचने)–मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ (कित १६ निवासे रोगापनयने च)–चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । "विचिकित्सा तु संशयः" इत्यमरः । अस्यानुदात्तत्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि **कश्चिदुदाजहार** । निवासे तु केतयति ॥ (दान १ खण्डने) (शान २ तेजने) **इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः**–दीदांसति, दीदांसते । शीशांसति, शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति, शानयति ॥ (डु–पचष् ३ पाके) पचति, पचते । पचिथ, पपक्थ । पेचे, पक्ता, पक्षीष्ट ॥ (षच ४ समवाये)–सचति, सचते ॥ (भज ५ सेवायाम्)–बभाज, भेजतुः, भेजुः।भेजिथ, बभक्थ । भक्ता । भक्ष्यति, भक्ष्यते । अभाक्षीत्, अभक्त ॥ (रञ्ज ६ रागे) । नलोपः–रजति, रजते । अराङ्क्षीत्, अरङ्क्त ॥ (शप ७ आक्रोशे) **आक्रोशो** विरुद्धानुध्यानम् । शशाप, शेपे । अशाप्सीत्, अशप्त ॥ (त्विष ८ दीप्तौ)–त्वेषति, त्वेषते । तित्विषे । त्वेक्ष्यति । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत, अत्विक्षाताम् ॥ (यज ९ देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु)–यजति, यजते ॥ **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥** वच्यादीनां, ग्रह्यादीनां च अभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज॥ **वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥** वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति । **पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्–द्वित्वम्**–ईजतुः, इजुः । इयजिथ, इयष्ठ । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । इज्यात्, यक्षीष्ट । अयाक्षीत्, अयष्ट ॥ (डु–वप् १० बीजसन्ताने)–**बीजसन्तानं** क्षेत्रे विकिरणं, गर्भाधानं च । अयं **छेदनेऽपि**–केशान्वपति । उवाप, ऊपे । वप्ता । उप्यात्, वप्सीष्ट । अण्यवाप्सीत्, अवप्त, ॥(वह ११ प्रापणे)–उवाह । उवहिथ, (सहिवहोरोदवर्णस्य)–उवोढ, ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षीत्, अवोढाम्, अवाक्षुः । अवोढ, अवक्षाताम्, अवक्षत । अवोढाः अवोढ्वम् ॥ (वस १२ निवासे)–**परस्मैपदी**–वसति उवास ॥ **शासिवसिघसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥** इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः, ऊषुः । उवसिथ, उवस्थ । वस्ता॥

सस्यार्धधातुके । ७ । ४ । ४९ ॥ सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । वत्स्यति । उष्यात् । अवात्सीत्, अवात्ताम् ॥ (वेञ् १३ तन्तुसन्ताने) वयति, वयते ॥ **वेञो वयिः** । २ । ४ । ४१ ॥ वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः—उवाय ॥ **ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च** । ६ । १।१६॥ एषां किति, ङिति च, सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्ते ॥ **लिटि वयो यः** । ६ । १ । ३८ ॥ वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः, ऊयुः ॥ **वश्चास्यान्यतरस्यां किति** । ६ । १ । ३९ ॥ वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः, ऊवुः । वयेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्—उवयिथ । स्थानिवद्भावेन ञित्वात्तङ्—ऊये, ऊवे । वयादेशाभावे—॥ **वेञः** । ६ । १ । ४० ॥ वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ, ववतुः, ववुः । वविथ, ववाथ । ववे । वाता । ऊयात्, वासीष्ट । अवासीत् ॥ (व्येञ् १४ संवरणे)—व्ययति ॥ **न व्यो लिटि** । ६ । १ । ४६ ॥ व्येञ आत्त्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । (**परमपिहलादिःशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम्** । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन। विव्याय, विव्यतुः, विव्युः । इडत्यर्तीति नित्यमिट्—विव्ययिथ । विव्याय, विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात्, व्यासीष्ट । अव्यासीत्, अव्यास्त ॥ (ह्वेञ् १५ स्पर्द्धायां शब्दे च) ॥ **अभ्यस्तस्य च** । ६ । १।३३॥ अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम्—जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः । जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात्, ह्वासीष्ट ॥ **लिपिसिचिह्वश्च** । ६ । १ । ५४ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥ **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्** । ३ । १ । ५४ ॥ (आतो लोपः)—अह्वत्, अह्वत, अह्वास्त ॥ अथ **द्वा परस्मैपदिनौ**—(वद१ व्यक्तायां वाचि)—अच्छवदति उवाद, ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । वदव्रजेति वृद्धिः—अवादीत् ॥ (टु—ओश्वि २ गतिवृद्ध्योः)—श्वयति ॥ **विभाषा श्वेः** । ६ । १ । ३० ॥ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव, शुशुवतुः । (**श्वयतेर्लिटचभ्यासलक्षणप्रतिषेधः**) ॥ तेन लिट्यभ्यासस्येति सम्प्रसारणं न—शिश्वाय, शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । जॄस्तम्भिवत्यङ् वा ॥ **श्वयतेरः** । ७ । ४ । १८ ॥ श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम्—अश्वत्, अश्वताम्, अश्वन् । (विभाषा धेट्श्व्योः) इति चङ् । इयङ्—अशिश्वियत् । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः—अश्वयीत् । ॥ (**वृत्**)—यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः ॥ तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ **इति भ्वादयः** ॥

ऋतेरीयङ् ।३।१।२९॥(ऋतिः सौत्रोधातुः) तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति **बहवः** ।कृपायां चेत्येके। सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते। ऋतीयाञ्चक्रे ।

(आयादय आर्धधातुके वा)-इतीयङभावे शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम्-आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ॥ ॥ इति भ्वादयः ॥

॥ अथाऽदादयः ॥

(अद१भक्षणे)-द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ **अदिप्रभृतिभ्यश्शपः । २ । ४।७२ ॥** लुक् स्यात् । अत्ति, अत्तः, अदन्ति ॥ **लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥** अदो घस्ऌ वा स्याल्लिटि । जघास । गमहनेत्युपधालोपः । तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भाव-निषेधाद् घस्य चर्त्वम् । शासिवसीति षत्वम्-जक्षतुः, जक्षुः । घसेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्-जघसिथ । आद, आदतुः । इडत्त्यर्तीति नित्यमिट्-आदिथ । अत्ता । अत्स्यति॥ **हुझल्भ्यो हेर्धिः।६।४।१०१॥**होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि; अत्तात्। अदानि॥ **अदः सर्वेषाम्।७।३।१००॥** अदःपरस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत्, आत्ताम्, आदन् । आदः, आत्तम्, आत्त । आदम्, आद्व, आद्म । अद्यात्, अद्या-ताम्, अद्युः । अद्यात्, अद्यास्ताम्, अद्यासुः ॥**लुङ्सनोर्घस्ऌ ।२।४।३७ ॥** अदो घस्ऌ स्यात्-लुङि,सनि च । ऌदित्त्वादङ्-अघसत् ॥ (हन२हिंसागत्योः)-प्रणिहन्ति ॥ **अनु-दात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ।६।४।३७॥** अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां, वनतेश्च, लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे । यमि, रमि, गमि, नमि, हनि,मन्यतयोऽ**नुदात्तोपदेशाः**।तनु, षणु, क्षणु, क्षिणु, ऋणु, तृणु, घृणु, वनु, मनु, **तनोत्यादयः**।हतः, घ्नन्ति॥**वमोर्वा**।८।४। । २३॥उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहण्मि, प्रहन्मि, प्रहण्वः, प्रहन्वः । होहन्तेरिति कुत्वम्-जघान, जघ्नतुः जघ्नुः ॥ **अभ्यासाच्च । ७।३। ५५॥**अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ, जघन्थ । हन्ता । ऋद्धनोरितीट्-हनिष्यति । हन्तु, हतात्, हताम्, घ्नन्तु ॥ **हन्तेर्जः । ६ । ४। ३६ ॥** हौ परेऽभी-यतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक्-जहि । हनानि, हनाव, हनाम । अघ्नन् । अहनम् ॥ **आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥** इत्यधिकृत्य ॥ **हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥** वधादेशोऽदन्तः। आर्धधातुक इति विषयसप्तमी। तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वाद् (अतो लोपः)-वध्यात्, वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ-हन्यात् । (हन्तेः)-इति णत्वम्-प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिव-त्त्वादतो हलादेरिति न वृद्धिः-अवधीत् ॥-॥ **अथ चत्वारः स्वरितेतः**-(द्विष१अप्रीतौ)-द्वेष्टि, द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेष्टु । द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि, द्वेषावहै । अद्वेट् ॥ **द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥** लङो झेर्जुस्वा स्यात् । अद्विषु अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विषीत, द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् ॥ (दुह २ प्रपूरणे)-दुग्धः । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि।दोहानि।धुक्ष्व।धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत्, अधुक्षत।लुग्वां दुहेति लुक्पक्षे-त,थास्,ध्वं, वहिषु लङ्वदपि॥(दिह२उपचये)-प्रणि-देग्धि ॥ (लिह ५ आस्वादने)-लेढि, लीढः, लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे ।

लेढु।लीढि।लेहानि।अलेट्।अलिक्षत्।अलिक्षत, अलीढ ।अलिक्षाताम् । अलिक्षावहि, अलिह्वहि (चक्षिङ् ५ व्यक्तायां वाचि)अयं **दर्शनेपि** । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः—विचक्षणः मथयन् । नुम् तु न । अन्तेदित इति व्याख्यानात् ॥ ङकारस्तु—**(अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्)**—इति ज्ञापनार्थः।तेन स्फायन्निर्मोकसन्धीत्यादि सिध्यति । चष्टे, चक्षाते ॥ (आर्धधातुके)—इत्यधिकृत्य॥**चक्षिङः ख्याञ्**।२।४।५४॥**वा लिटि**।२।४।५५॥ अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे—(शस्य यो वा)—इति स्थितम्। ञित्त्वात्पदद्वयम्। चख्यौ, चक्शौ, चख्ये । चक्शे । चयो द्वितीया इति तु न।चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता, क्शाता । ख्यास्यति,ख्यास्यते।क्शास्यति, क्शास्यते,।अचष्ट,।चक्षीत,।ख्यायात्। क्शायात्, क्शेयात्॥**अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्** । ३ । १ ।५२॥ एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत्, अख्यत, अक्शास्त ॥ **(वर्जने ख्शाञ् नेष्टः)** ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥—॥

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः॥(ईर१गतौ, कम्पने च) ईर्ते । ईराश्चक्रे । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट॥(ईड २ स्तुतौ)—ईट्टे॥**ईशस्से**।७।२।७७॥**ईडजनोर्ध्वे च** । ७ ।२। । ७८ ॥ ईशीड्जनां, सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः। ईडिषे । ईडिध्वे । **एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्**—ईडिष्व,ईडिध्वम् । **विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्**—ऐड्ध्वम् ॥ (ईश ३ ऐश्वर्ये)—ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे ॥ (आस ४ उपवेशने)—आस्ते (दयायासश्च)—आसाञ्चक्रे । आस्स्व । आध्वम् । आसिष्ट॥ (आङः—शासु५ इच्छायाम्)—आशास्ते । आशासाते । आङ्पूर्वत्वं मायिकम्। तेन नमोवाकं प्रशास्महे इति सिद्धम् ॥ (वस ६ आच्छादने)—वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता ॥ (कसि ७ गतिशासनयोः)—कंस्ते, कंसाते, कंसते ॥ (अयमनिदिदित्येके ८)—कस्ते ॥ (ताल्व्यान्तोऽप्यनिदित् ९)—कष्टे, कशाते । कक्षे । कड्ढ्वे ॥ (णिसि१०चुम्बने)—निंस्ते । दन्त्यान्तोऽयम्।**आभरणकारस्तु** ताल्व्यान्त इति बभ्राम। (णिजि ११ शुद्धौ)—निङ्क्ते । निङ्क्षे । निञ्जिता ॥ (शिजि १२ अव्यक्ते शब्दे)—शिङ्क्ते ॥ (पिजि १३ वर्णे)—सम्पर्चने **इत्येके** । उभयत्रेत्यन्ये। अवयवे **इत्यपरे** । पिङ्क्ते ॥ (पृजीइत्येके १४) पृंक्ते ॥ (वृजी १५ वर्जने)—दन्तोष्ठयादिः । ईदित् । वृक्ते, वृजाते । वृक्षे ॥ (इदिदित्यन्ये१६)—वृङ्क्ते ॥ (पृची१७सम्पर्चने) पृङ्क्ते॥(षूङ्१८प्राणिगर्भविमोचने)—सूते । सुषुवे । सेता। सविता । भूसुवोरिति गुणनिषेधः—सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट, असोष्ट ॥ (शीङ् १९ स्वप्ने)॥**शीङस्सार्वधातुके गुणः** । ७ ।४।२१॥ (क्ङिति च)—इत्यस्यापवादः।शेते, शयाते॥**शीङो रुट्**।७।१।६॥ शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ ॥ **अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः** ॥ ऊर्णुस्तूभयदी ॥ (यु १मिश्रणेऽमिश्रणे च) ॥ **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** । ७ । ३ । ८९ ॥ लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति, युतः, युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न ।

भाष्ये–(**पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्न**)–**इति** व्याख्यानात्। विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत्॥ (रु २शब्दे)॥**तुरुस्तुशम्यमस्सार्वधातुके।७।३।९५॥**एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड्वा स्यात् । नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम्। रवीति, रौति, रुवीतः, रुतः।हलादेः किम्। रुवन्ति। तिङः किम्।शाम्यति । सार्वधातुके किम् । आशिषि रूयात्।विध्यादौ तु–रुयात्।रुवीयात्। अरविष्यत्॥(तु ३इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु)–अयं च लुग्विकरण इति **स्मरन्ति।** तवीति, तौति, तुवीतः, तुतः। तोता । तोष्यति ॥ (णु४ स्तुतौ)–नौति।नविता॥(टु-क्षु ५ शब्दे)–क्षौति । क्षविता ॥ (क्ष्णु ६ तेजने)–क्ष्णौति । क्ष्णविता ॥ (ष्णु ७प्रस्रवणे) स्नौति । सुस्नाव । स्नविता ।स्नूयात्॥(ऊर्णुञ्८आच्छादने)॥**ऊर्णोतेर्विभाषा।७।३।९०॥** वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके। ऊर्णौति, ऊर्णोति, ऊर्णुतः, ऊर्णुवन्ति।ऊर्णुते, ऊर्णुवाते, ऊर्णुवते। **(ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्) नन्द्राःसंयोगादयः६।१।३॥** अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् णस्यासिद्धत्वात्। **(पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने)**–इति त्व**नित्यम्।** (उभौ साभ्यासस्य) इति लिङ्गात् ॥ ऊर्णुनाव, ऊर्णुनुवतुः, ऊर्णुनुवुः॥ **विभाषोर्णोः।१।२।३॥** इडादिप्रत्ययो वा ङिद् स्यात् ।ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनविथ। ऊर्णुविता, ऊर्णविता। ऊर्णोतु, ऊर्णौतु, ऊर्णवानि ऊर्णवै॥**गुणोऽपृक्ते।७।३।९१॥**ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके।वृद्ध्यपवादः । और्णोत्, और्णोः ।ऊर्णुयात्। ऊर्णुयाः ।इह वृद्धिर्न।**ङिच्च पिन्नेति** भाष्यात् । ऊर्णूयात्, ऊर्णविषीष्ट, ऊर्णुविषीष्ट। और्णुवीत्, और्णुविष्टाम्॥ **ऊर्णोतेर्विभाषा।७।२।६॥** इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत्, और्णाविष्टाम्, और्णाविषुः। और्णवीत्, और्णविष्टाम् ॥ (द्यु ९ अभिगमने)–द्यौति । द्योता॥ (षु१० प्रसवैश्वर्ययोः) प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। सोता। असौषीत् ॥ (कु११ शब्दे)–कोता ॥ (ष्टुञ् १२ स्तुतौ) स्तौति, स्तवीति, स्तुते । स्तुवीते। स्तुसुधूञ्भ्य इतीट्–अस्तावीत् । प्राक् सितादिति षत्वम्–अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा–पर्यष्टौत्, पर्यस्तौत् ॥ (ब्रूञ् १३व्यक्तायां वाचि) ॥ **ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः।३।४।८४॥** ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः। अकार उच्चारणार्थः। आह, आहतुः, आहुः ॥ **आहस्थः।८।२।३५॥** झलि परे । चर्त्वम्–आत्थ, आहथुः ॥ **ब्रुव ईट्।७।३।९३॥** ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात्। आत्थेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं झलीति थत्वविधानान्न भवति। ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रुवति। ब्रूते। आर्धधातुकाधिकारे॥ **ब्रुवो वचिः।२।४।५३॥** उवाच, ऊचतुः, ऊचुः। उवचिथ, उवक्थ। ऊचे। वक्ता। ब्रवीतु, ब्रूतात्–**ङिच्च पिन्नेत्य**पित्त्वादीण् न। ब्रवाणि। ब्रवै। ब्रूयात्, उच्यात्। अस्यतिवक्तीत्यङ् ॥ **वच उम्।७।४।२०॥** अङि परे । अवोचत्, अवोचत।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः–(इङ् त्वात्मनेपदी) ॥ (इण् १ गतौ)

एति, इतः ॥ **इणो यण्** । ६ ।४।८१॥ अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति। इयाय॥**दीर्घ इणः किति** । ७४ ।६९॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि। ईयतुः, ईयुः । इययिथ, इयेथ । ऐत्, ऐताम्, आयन् । इयात् । ईयात् ॥ **एतेर्लिङि** । ७ । ४ । २४ ॥ उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरियात् । **(उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्)** –अभीयात् । अणः किम् । समेयात् । समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ॥ **इणो गा लुङि** ।२।४।४५॥ गातिस्थेति सिचो लुक्- अगात्, अगाताम्, अगुः॥(इङ् २ अध्ययने)–नित्यमधिपूर्वः । अधीते, अधीयाते,अधीयते॥ **गाङ् लिटि** ।२।४।४९॥ इङो गाङ् स्याल्लिटि–लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे, अधिजगाते अधिजगिरे । अध्येता, अध्येष्यते ।अध्ययै। गुणायादेशयोः । कृतयोरुपसर्गस्य यण् । **पूर्वं धातुरुपसर्गेण–इति दर्शने (अन्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः–णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशान्न भवति)** । अध्यैत । परत्वादियङ् । तत आट् । वृद्धिः–अध्यैयाताम् । अध्यैयि, अध्यैवहि । अधीयीत, अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥ **विभाषा लुङ्लृङोः** । २ । ४ । ५० ॥ इङो गाङ् वा स्यात् ॥ **गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्** । १ । २ । १ ॥ गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः॥ **घुमास्थागापाजहातिसां हलि** । । ६ । ४ । ६६ ॥ एषामात ईत्स्यात् हलादौ क्ङित्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट । अध्यगीष्यते, अध्यैष्यत ॥ (इक् ३ स्मरणे)–अयमप्यधिपूर्वः । अधीगर्थदयेशामिति लिङ्गात् । अन्यथाहीगर्थेत्येव ब्रूयात् ॥ **इण्वदिक इति वक्तव्यम्** ॥ अधियन्ति । अध्यगात् । **केचित्तु**–आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमा**हुः** ॥ **तन्मते** यण् न । तथा च भट्टिः–ससीतयो राघवयोरधीयन्निति ॥ (वी ४ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु) **प्रजनं**–गर्भग्रहणम् । **असनं**–क्षेपणम् । वेति, वीतः, वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत्, अवीताम्, अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति **केचित्**–अव्यन् ॥ अत्र–(ईकारोऽपि ५ धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते)–एति, ईतः, इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् ॥(या ६ प्रापणे)–प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति ।यातः, यान्ति ॥ **लङः शाकटायनस्यैव** । ३ । ४ । १११ ॥ आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः अयन् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् ॥ (वा७ गतिगन्धनयोः) **गन्धनं** सूचनम् ॥ (भा ८ दीप्तौ) ॥ (ष्णा९ शौचे) (श्रा १० पाके) (द्रा ११ कुत्सायां गतौ) (प्सा१२ भक्षणे) (पा १३ रक्षणे)–पायास्ताम् । अपासीत् (रा १४ दाने) (ला १५ आदाने) द्वावपि दाने इति **चन्द्रः** (दाप् १६ लवने)–प्रणिदाति, प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् (ख्या १७ प्रकथने)–अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । **(सस्थानत्वं नमः ख्याते)**–इति वार्तिकं, तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । **सस्थानो** जिह्वामूलीयः । स नेति ख्यात्रादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः।सम्पूर्वस्य ख्यातेःप्रयोगो नेति **न्यासकारः** (मा १८ माने)–अकर्मकः।"तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः" इति **माघः**।उपसर्गवशेनार्था-

न्तरे सकर्मकः—"उदरं परिमाति मुष्टिना"। नेर्गदेत्यत्र नास्य ग्रहणम्—प्रणिमाति, प्रनिमाति॥(वच १९ परिभाषणे)—वक्ति, वक्तः। **अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते**। बहुवचनपर इत्यन्ये। झिपर इत्यपरे। वग्धि। वच्यात्। उच्यात्। अवोचत्॥(विद २० ज्ञाने)॥ **विदो लटो वा। ३।४।८३॥** वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः। वेद, विदतुः, विदुः। वेत्थ, विदथुः, विद। वेद, विद्व, विद्म। पक्षे—वेत्ति, वित्तः इत्यादि। विवेद, विविदतुः। उषविदेत्याम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः—विदाञ्चकार, वेदिता॥ **विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्। ३। १। ४१॥** वेत्तेर्लोट्याम्, गुणाभावो, लोटो लुक्, लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च, वा निपात्यते। पुरुषवचने न विवक्षिते। इतिशब्दात्॥ **तनादिकृञ्भ्य उः। ३। १। ७९॥** तनादेः, कृञश्च, उप्रत्ययः स्यात्। शपोऽपवादः। तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं—**गणकार्यस्यानित्यत्वे** लिङ्गम्। तेन "न विश्वसेदविश्वस्तम्" इत्यादि सिद्धम्। विदाङ्करोतु॥ **अत उत्सार्वधातुके। ६।४। ११०॥** उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। उदिति तपरकरणसामर्थ्यान्न गुणः। विदाङ्कुरुतात्, विदाङ्कुरुताम्। उतश्चेति हेर्लुक्। आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम्—विदाङ्कुरु। विदाङ्करवाणि। अवेत्। अवित्ताम्। सिजभ्यस्तेति झेर्जुस्—अविदुः॥ **दश्च। ८।२।७५॥** धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा। अवेः, अवेत्। (अस २१ भुवि)—अस्ति॥ **श्नसोरल्लोपः। ६।४।१११॥** श्नस्याऽस्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। स्तः, सन्ति। तासस्त्योरिति सलोपः—असि, स्थः, स्थ। अस्मि, स्वः, स्मः॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य॥ **अस्तेर्भूः। २। ४।५२॥** बभूव। भविता। अस्तु, स्तात्, स्ताम्, सन्तु॥ **घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। ६। ४। ११९॥** घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौ परे, अभ्यासलोपश्च। आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः। श्नसोरित्यल्लोपः—एधि। तातङ्पक्षे—एत्वं न। परेण तातङा बाधात् **सकृद्गताविति न्यायात्**। स्तात्, स्तम्, स्त। असानि, असाव, असाम। अस्तिसिच इतीट्—आसीत्। श्नसोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट्— आस्ताम्, आसन्। स्यात्। भूयात्। अभूत्—सिचोस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादिण् न॥ **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः। ८। ३। ८७॥** उपसर्गेभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद् यकारेऽचि च परे। निष्यात्। प्रादुष्यात्। निषन्ति। प्रादुष्षन्ति। यच्परः किम्। अभिस्तः॥ (मृजू २२ शुद्धौ)॥ **मृजेर्वृद्धिः। ७। २। ११४॥** मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे॥ (**क्ङित्यजादौ वेष्यते**)॥ व्रश्चेति षः—मार्ष्टि, मृष्टः, मृजन्ति, मार्जन्ति। ममार्ज, ममार्जतुः, ममृजतुः। ममार्जिथ, ममार्ष्ठ। मार्जिता, मार्ष्टा। मृड्ढि। अमार्ट्। अमार्जम्। अमार्जीत्, अमार्क्षीत्॥ (रुदिर् २३ अश्रुविमोचने)॥ **रुदादिभ्यस्सार्वधातुके। ७। २। ७६॥** रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, जक्ष्, एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात्। रोदिति, रुदितः। हौ परत्वादिटि धित्वं न—रुदिहि॥ **रुदश्च पञ्चभ्यः।**

। ७ । ३ । ९८ ॥ हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥ **अड् गार्ग्यगालवयोः** ।७।३।९९॥ अरोदीद, अरोदत्, अरुदिताम्, अरुदन् । अरोदीः, अरोदः ।भक्तिमत्यय**विशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट्**—रुद्यात् ।अरुदत्,अरोदीत् ॥ (ञिष्वप् २४शये)—स्वपिति, स्वपितः । सुष्वाप, सुषुपतुः, सुषुपुः । सुष्वपिथ, सुष्वप्थ ॥ **सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः** । ८ । ३ । ८८ ॥ एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् ।(**पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते**)।किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे, षत्वे च, कृते द्वित्वम्॥(पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने)—सुषुषुपतुः, सुषुषुपुः । अकिति तु—द्वित्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम्।षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिःशेषः, नित्यत्वाच्च।ततः सुपिरूपाभावान्न षः। सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्।अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ (श्वस२५प्राणने)—श्वसिति । श्वसिता।अश्वसीत्, अश्वसत् ।श्वस्याताम्।श्वस्यास्ताम्। ह्म्यन्तेति न वृद्धिः—अश्वसीत् ॥(अन२६च)—अनिति।आन । अनिता।आनीत्, आनत् ॥ **अनितेः** ।८। ४ ।.१९ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ॥ (जक्ष२७ भक्षहसनयोः)—जक्षिति, जक्षितः ॥ **अदभ्यस्तात्** ।७।१।४॥ अभ्यस्तात्परस्य झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुस्—अजक्षुः।अयमन्तःस्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम।५॥**रुदादयः पञ्च गताः**॥(जागृ२८निद्राक्षये)—जागर्ति,जागृतः, जाग्रति । उषविदेत्याम् वा—जागराञ्चकार, जजागार ॥ **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु** । । ७ । ३ । ८५॥ जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये, प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः, अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस्॥**जुसि च** ।७।३।८३॥ अजादौ जुसि इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृयुः । आशिषि तु—जागर्यात्, जागर्यास्ताम्, जागर्यासुः । लुङि—अजागरीत् । जागृ इस् ईत् इत्यत्र यण् प्राप्तः—तं सार्वधातुकगुणो बाधते । तं सिचि वृद्धिः । तां जागर्तिगुणः । तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता—नेटीति निषिद्धा।ततोऽतो हलादेरिति बाधित्वातोल्रान्तस्येति प्राप्ता—ह्म्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः—(गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् । पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नव इति ॥ (दरिद्रा २९ दुर्गतौ) दरिद्राति ॥**इद्दरिद्रस्य**।६ । ४।११४ ॥ दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके ।दरिद्रितः॥ **श्नाभ्यस्तयोरातः** । ६ । ४ । ११२ ॥ अनयोरातो लोपः स्यात्—क्ङिति सार्वधातुके। दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम्—दरिद्राञ्चकार । (आत औ णलः)—इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । (**अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके**)—ददरिद्रौ, ददरिद्रतुरित्यादि॥यत्तु णलि ददरिद्रेति ॥**तन्निर्मूलमेव** ॥ (**दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आतोलोपो वाच्यः**)॥ (**लुङि वा**) ॥**सनि ण्वुलि. ल्युटि च, न**) ॥ दरिद्रिता । अदरिद्रात्, अदरिद्रिताम्, अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ—अदरिद्रासीत् ॥ (चकासृ ३० दीप्तौ) झस्य

अद्—चकासति । चकासाञ्चकार । (धि च)—इति सलोपः सिच । एवेत्येके—चकाद्धि—चकाधीत्येव भाष्यम् ॥ **तिप्यनस्तेः**।८।२।७३॥पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि, न त्वस्तेः । अचकाद्, अचकाद् । अचकासुः ॥ **सिपि धातो रुर्वा** । ८ । २ । ७५ ॥ पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः—अचकाः, अचकाद् ॥(शासु२१अनुशिष्टौ) शास्ति॥**शास इदङ्हलोः**।६।४।३४ ॥ शास उपधाया इत्स्यादङि, हलादौ क्ङिति च । शासिवसीति षः—शिष्टः । शासति । शशास । शास्तु, शशासतुः, शिष्टाद्, शिष्टाम्, शासतु॥**शाहौ**।६।४।३५॥शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः। शाधि । अशाद्, अशिष्टाम्, अशासुः । अशाद्, अशाः । शिष्याद् । सर्तिशास्तीत्यङ्—अशिषद्।अशासिष्यद्॥(दीधीङ् ३२दीप्तिदेवनयोः) **एतदादयःपञ्च धातवश्छान्दसाः**। दीधीते।एरनेकाच इति यण्—दीध्याते॥**यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः** । ७ । ४ । ५३ ॥ एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे, इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्त्वाट्टेरेत्वम्—दीध्ये।(दीधीवेवीटाम्)—इति गुणनिषेधः—दीध्याञ्चक्रे, दीधिता, दीधिष्यते ॥ (वेवीङ् ३३ वेतिना तुल्ये)—वीगतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तते इत्यर्थः।—॥ **अथ त्रयः परस्मैपदिनः**—(षस१सस्ति२स्वप्ने) सस्ति, सस्तः, ससन्ति । ससास, सेसतुः।सस्तु । सधि(पूर्वत्रासिद्धम्)-इति सलोपस्यासिद्धत्वाद्—(अतो हेः) इति लुक् न।असद्, असस्ताम्।असः,असद्।सस्याद्। अससीद्, असासीद्।सन्ति, सन्तः संस्तन्ति॥बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपभावात्—संस्ति, संस्त इत्येके ॥ (वश ३ कान्तौ)—**कान्तिरिच्छा** । वष्टि, उष्टः, उशन्ति । वक्षि, उष्ठः । उवाश । ऊशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टाद्।उड्ढि।अवट्, औष्टाम्, औशन् । अवशम् । उश्यात्ताम्।उश्यास्ताम् ॥(चर्करीतं च)—यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम्।(ह्नुङ्१अपनयने)—ह्नुते। जुह्नुवे । ह्नुवीत । ह्नोषीष्ट । अह्नोष्ट॥**इत्यदादयः** ॥ ❀॥

॥ अथ जुहोत्यादयः ॥

(हु१दानादनयोः)—आदाने **चेत्येके** । **प्रीणनेऽपीति** भाष्यम् । **दानं** चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । **इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः** ॥ **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः** । २ । ४ । ७५ ॥ शपः श्लुः स्याद् ॥ **श्लौ** । ६।१।१०॥ धातोर्द्वे स्तः । जुहोति, जुहुतः । (अदभ्यस्तात्)—इत्यद् । हुश्नुवोरिति यण्—जुह्वति॥ **भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च** । ३ । १ । ३९ ॥ एभ्यो लिट्याम्वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च । जुहवाञ्चकार, जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु, जुहुताद् । हेर्धिः—जुहुधि। आटि परत्वाद्गुणः—जुहवानि । परत्वाद्—(जुसि च)—इति गुणः—अजुहवुः । जुहुयाद् । हूयाद् । अहौषीद् ॥ (ञि—भी२भये)—बिभेति ॥ **भियोऽन्यतरस्याम्** । ६ । ४ । ११५ ॥ इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । बिभितः, बिभीतः, बिभ्यति, बिभयाञ्चकार, बिभाय । भेता ॥ (ह्री ३ लज्जायाम्)—जिह्रेति, जिह्रीतः, जिह्रियति ।

जिह्वियाश्चकार, जिह्वाय ॥ (पॄ ४ पालनपूरणयोः) ॥ **अर्तिपिपर्त्योश्च ।७।४।७७॥** अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥ **उदोष्ठ्यपूर्वस्य।७।१।१०२ ॥** अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते—पिपर्ति । उत्त्वम् । रपरत्वम् । (हलि ५ च)—इति दीर्घः—पिपूर्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि (ऋच्छत्यॄताम्)—इति गुणे प्राप्ते ॥ **शॄदृप्रां ह्रस्वो वा ।७ । ४ ।.१२ ॥** एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः, पप्रुः । पपरतुः, पपरुः । परिता, परीता । अपिपः, अपिपूर्ताम्, अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् (ह्रस्वान्तोयमिति **केचित्**६) ।पिपर्ति, पिपृतः, पिप्रति।पिपृयात् । आशिषि—प्रियात् । अपार्षीत् । **पाणिनीयमते** तु--तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम्--(डुभृञ् ६ धारणपोषणयोः)॥**भृञामित् ।७।४।७६॥** भृञ्, माङ्, ओहाङ्, एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत् स्यात् श्लौ । बिभर्ति, बिभृतः, बिभ्रति । बिभृध्वे।श्लुवद्भावाद्वित्वेत्त्वे--बिभरामास; बभार । बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः, अबिभृताम्, अबिभरुः।बिभृयात्।भ्रियात्।भृषीष्ट।अभार्षीत्, अभृत ॥ (माङ् ७ माने, शब्दे च) ॥ **ई हल्यघोः । ६ । ४ । ११३॥** श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्याद्धलादौ किति ङिति सार्वधातुके, न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते । श्नाभ्यस्तयोरित्यालोपः । मिमाते, मिमते।मण्यमास्त ॥ (ओ--हाङ् ८ गतौ) जिहीते, जिहाते, जिहते । जहे । हाता । हास्यते ॥ (ओहाक् ९ त्यागे)--**परस्मैपदी** । जहाति॥ **जहातेश्च । ६ । ४ ।११६॥** इत्स्याद्धलादौ किति, ङिति सार्वधातुके।पक्षे ईत्त्वम्।जहितः, जहीतः,जहति।जहौ॥**आ च हौ। ।६।४।११७॥** जहातेर्हौ परे आ स्यात्, चादिदीतौ । जहाहि, जहिहि, जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥ **लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ॥** जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके।जह्यात् । (एर्लिङि)--हेयात् । अहासीत् ॥ (डुदाञ् १० दाने)--प्रणिददाति।दत्तः, ददति।दत्ते।ददौ।घ्वसोरिति एत्त्वाभ्यासलोपौ—देहि । अददात्, अदत्ताम्, अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात्, अदाताम्, अदुः ॥ अदित॥ (डुधाञ् ११ धारणपोषणयोः) । दानेऽप्येके । प्रणिदधाति॥**दधस्तथोश्च।८।२।३८॥** द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धातोर्बशो भष् स्यात्तथोः स्ध्वोश्च, परतः।(**वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवद्**)—इति **वामनमाधवौ॥ वस्तुतस्तु--(पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्)**--धत्तः, दधति, ।धत्थः, धत्थ।दध्वः । धत्ते। धत्से । धध्वे । धेहि । अधित॥--॥**अथ त्रयः स्वरिततः**--(णिजिर् १ शौचपोषणयोः) **निजां त्रयाणां गुणःश्लौ । ७ । ।४ । ७५॥** निज्, विज्, विष्, एषां त्रयाणामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति, नेनिक्तः,नेनिजति । निनेज । नेक्ता। नेक्ष्यति । नेनेक्तु। नेनिग्धि॥**नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके।७।३।८७॥** लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक्, अनेनिक्ताम्, अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत्, अनिक्त ॥ (विजिर् २ पृथग्भावे)--वेवेक्ति, ।.वेविक्ते । विवेजिथ--अत्र(विज-

इट्)–इति ङित्त्वं न । ओ–विजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी रुधादावपि॥ (विष्लृ ३ व्याप्तौ)–वेवेष्टि, वेविष्टे । ऌदित्वादङ्–अविषत् । तङि क्सः । अजादौ(क्स स्याचि) इति अल्लोपः । अविक्षत, अविक्षाताम्, अविक्षन्त ॥ **अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च**–(घृ १क्षरणदीप्त्योः)–जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन।-(भृञामित्)-(बहुलं छन्दसि)इति इत्वम् ॥ (हृ२प्रसह्यकरणे)-अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमान् ॥(ऋ ३ सृ ४ गतौ) (बहुलं छन्दसि)इत्येव सिद्धे–(अर्तिपिपर्त्योश्च)–इतीत्त्वविधानादयं भाषायामपि। (अभ्यासस्यासवर्णे)इतीयङ्–इयर्ति, इयृतः, इय्रति । आर, आरतुः । इडत्यर्तीति नित्यमिट्–आरिथ । अर्ता। अरिष्यति । इयराणि, ऐयः, ऐयृताम्, ऐयरुः।इयृयात्। अर्यात् । आरत् । ससर्ति ॥ (भस ५ भर्त्सनदीप्त्योः)–बभस्ति । घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः । (झलो झलि) इति सलोपः–बब्धः, बप्सति ॥ (कि ६ ज्ञाने) चिकेति ॥ (तुर ७ त्वरणे)–तुतोर्ति, तुतूर्तः, तुतुरति ॥ (धिष ८ शब्दे)–दिधेष्टि, दिधिष्टः ॥ (धन९धान्ये)--दधन्ति, दधन्तः, दधनति॥ (जन १० जनने) जजन्ति ॥ **जनसनखनां सञ्झलोः । ६ । ४ । ४२॥** एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि, झलादौ किति ङिति च । जजातः, जज्ञति । जजंसि । जजान । जजन्यात्, जजायात् । जन्यात्, जायात् ॥ (गा ११ स्तुतौ)--देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । जिगीतः, जिगति ॥ **इति जुहोत्यादयः** ॥

॥ अथ दिवादयः ॥

(दिवु १ क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तगतिषु) **ऋषन्ताः परस्मैपदिनः।दिवादिभ्यश्श्यन्।३।१।६९॥**शपोऽपवादः । हलि च इति दीर्घः।दीव्यति। दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ (षिवु २ तन्तुसन्ताने)--परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत्, न्यसेवीत् (स्रिवु ३ गतिशोषणयोः) ॥ (ष्ठिवु ४ निरसने) **केचिदिहेमं न पठन्ति** (ष्णुसु ५ अदने) आदान **इत्येके** । अदर्शन **इत्यपरे** । स्नुस्यति सुष्णोस ॥ (ष्णसु६निरसने)--स्नस्यति । सस्नास ॥ (क्नसु ७ ह्वरणदीप्त्योः)-**ह्वरणं** कौटिल्यम् । चक्नास ॥ (व्युष८दाहे)--वुव्योष ॥ (प्लुष९च)–॥(नृती१०गात्रविक्षेपे)–नृत्यति।ननर्त ॥ **सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः । ७ । २ ५७ ॥** एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । नर्तिष्यति, नर्त्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ॥ (त्रसी११ उद्वेगे) वा भ्राशेति श्यन्वा–त्रस्यति त्रसति । त्रेसतुः, तत्रसतुः ॥(कुथ १२ पूतीभावे)-**पूतीभावो** दौर्गन्ध्यम् ॥ (पुथ १३ हिंसायाम्) ॥ (गुध १४ परिवेष्टने) ॥ (क्षिप १५ प्रेरणे)--क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ (पुष्प १६ विकसने)--पुष्प्यति । पुपुष्प ॥ (तिम १७ ष्टिम १८ ष्टीम१९आर्द्रीभावे)–तिम्यति । स्तिम्यति।स्तीम्यति॥(व्रीड २०

चोदने लज्जायां च)—व्रीडयति॥(इष२१गतौ)-इष्यति॥(षह २२ षुह२३चक्यर्थे)—चक्यर्थ स्तृप्तिः।सह्यति।सुह्यति॥(जॄष् २४झॄष् २५वयोहानौ)—जीर्यति । जजरतुः,जेरतुः । जरिता, जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । जॄस्तम्भ्वित्यङ्वा । (ऋदृशोऽङि गुणः)—अजरत्, अजारीत्, अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः । अझारीत् ॥ (षूङ् २६ प्राणिप्रसवे)—सूयते । सुषुवे । स्वरतीति विकल्पं बाधित्वा युकः कितीति निषेधे प्राप्ते—क्रादिनियमान्नित्य-मिट्—सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता सविता ॥ (दूङ् २७ परितापे)—दूयते ॥ (दीङ् २८ क्षये)—दीयते ॥ **दीङो युडचि क्ङिति । ६ । ४ । ६३ ॥** दीङःपर स्याजादेः क्ङितः आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥ (**वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्त व्यौ**)॥दिदीये॥**मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च**।६।१।५०॥एषामात्त्वं स्याल्ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः ॥ (डीङ् २९ विहायसा गतौ)—डीयते, डिड्ये ॥ (धीङ् ३० आधारे)—धीयते । दिध्ये । ध्येता॥ (मीङ् ३१ हिंसायाम्)—**हिंसात्र** प्राणवियोगः । मीयते॥ (रीङ् ३२ श्रवणे)रीयते॥ (लीङ् ३३ श्लेषणे) ॥ **विभाषा लीयतेः**।६।१।५१॥लीयतेरिति यका निर्देशो,न तु-श्यना । लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये, ल्यपि च । लेता, लाता । लेष्यते, लास्यते। एज्विषये किम् । लीयते । लिल्ये ॥ (व्रीङ् ३४ वृणोत्यर्थे)—व्रीयते । विव्रिये । (**स्वा दय ओदितः**) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् ॥ (पीङ् ३५ पाने) पीयते ॥ (माङ्३६ माने)—मायते,ममे॥(ईङ् ३७ गतौ)ईयते,अयाञ्चक्रे॥(प्रीङ्३८प्रीतौ)—सकर्मकः।प्रीयते।पि प्रिये ॥ **अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः** । (शो १ तनूकरणे) **ओतः श्यनि** ।७।३। ७१॥ लोपः स्यात् श्यनि । श्यति, श्यतः, श्यन्ति । शशौ, शशतुः । शाता । शास्यति। विभाषा घ्राधेडिति सिचो वा लुक् । लुगभावे यमरमेतीट्सकौ । अशात्, अशाताम्, अशुः। अशासीत्, अशासिष्टाम् ॥ (छो २ छेदने)--छ्यति ॥ (षो ३ अन्तकर्मणि)--स्यति। ससौ।अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ॥(दो ४ अवखण्डने)--द्यति । ददौ । प्रणिदाता। देयात्, अदात् ॥ **अथात्मनेपदिनः पञ्चदश**॥(जनी १ प्रादुर्भावे) ॥ **ज्ञाजनोर्जा** ।७।३।७९॥अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जायते,जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिरे । जनिता । जनिष्य ते।दीपजनेति वा चिण्॥**जनिवध्योश्च**।७।३।३५॥अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति, णिति,कृति च । अजनि, अजनिष्ट (दीपी २ दीप्तौ)-दीप्यते । दिदीपे, अदीपि, अदीपिष्ट ॥ (पूरी ३ आप्यायने)—पूर्यते। अपूरि, अपूरिष्ट ॥ (तूरी ४ गतित्वर-णहिंसनयोः)--तूर्यते । तुतूरे ॥ (धूरी ५ गूरी ६ हिंसागत्योः)—धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे ॥ (घूरी ७ जूरी ८ हिंसावयोहान्योः)॥(शूरी ९ हिंसास्तम्भनयोः)-(चूरी १० दाहे) ॥ (तप ११ ऐश्वर्ये वा) अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ लभते।अन्य दा तु शब्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः ॥ **केचित्तु** वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयव**मिच्छन्ति** तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । (पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम्)द्युतद्यामानियुतःपत्यमानः॥

(वृतु १२वरणे)—वृत्यते।पक्षान्तरे—वावृत्यते।"ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत" इति भट्टिः ॥ (क्लिश १३ उपतापे)—क्लिश्यते।क्लेशिता (काशृ १४ दीप्तौ)—काश्यते (वाशृ १५ शब्दे)--वाश्यते । ववाशे ॥--॥ **अथ पञ्च स्वरितेतः**--(मृष१तितिक्षायाम्)-मृष्यति, मृष्यते । ममर्ष, ममृषे ॥ (ई—शुचिर् २ पूतीभावे) **पूतीभावः** क्लेदः।शुच्यति। शुच्यते । शुशोच । शुशुचे । अशुचत्,अशोचीत्, अशोचिष्ट ॥ (णह३ बन्धने)—नह्यति, नह्यते । ननाह । ननद्ध, नेहिथ । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् ॥ (रञ्ज ४ रागे)—रज्यति, रज्यते ॥ (शप ५ आक्रोशे)--शप्यति, शप्यते ॥ **अथैकादशाऽनुदात्तेतः** (पद १ गतौ)—पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥ **चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥** पदेश्च्लेश्चिणू स्यात्तशब्दे परे । मण्यपादि° । अपत्साताम्, अपत्सत ॥ (खिद् २ दैन्ये)—खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त ॥ (विद ३ सत्तायाम्)—विद्यते । वेत्ता ॥ (बुध ४ अवगमने)—बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध, अभुत्साताम् ॥ (युध ५ सम्प्रहारे)--युध्यते । युयुधे । योद्धा।अयुद्ध॥**कथं** युध्यतीति॥युधमिच्छतीति क्यच् । **(अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्)—इति** वा ॥ (अनो रुध६कामे)—अनुरुध्यते ॥ (अण७प्राणने)--अण्यते। आणे । अणिता ॥ (अनेति ८ दन्त्यान्तो**ऽयमित्येके**)॥(मन ९ ज्ञाने)--मन्यते।मेने । मन्ता ॥(युज १० समाधौ)—**समाधिश्चि**त्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता। (सृज ११ विसर्गे)—अकर्मकः । "संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः" ।ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । लिङ्सिचाविति कित्त्वान्न गुणो, नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट, असृक्षाताम् ॥ (लिश१२अल्पीभावे)—लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यसे । लिक्षीष्ट । अलिक्षत, अलिक्षाताम्॥ **अथागणान्ताः परस्मैपदिनः**—(राधः १ अकर्मकाद्वृद्धावेव)--एवकारो भिन्नक्रमः। राधोऽकर्मकादेव श्यन्।उदाहरणमाह--(वृद्धाविति) "यन्मह्यमपराध्यति" । द्रुह्यतीत्यर्थः। "विराध्यन्तं क्षमेत कः" । द्रुह्यन्तमित्यर्थः।राध्यत्योदनः।सिध्यतीत्यर्थः।कृष्णाय राध्यति। दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थे अन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध, रराधतुः।रराधिथ । (राधो हिंसायाम्)—इत्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा।रात्स्यति।अयं **स्वादिश्चुरादिश्च**॥(व्यध२ताडने)—ग्रहिज्येति संप्रसारणम्—विध्यति । विव्याध, विविधतुः । विव्यद्ध, विव्यधिथ । व्यद्धा। व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् ॥ (पुष ३ पुष्टौ)--पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ।पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ्--अपुषत् ॥ (शुष ४ शोषणे)--अशुषत्॥(तुष ५ प्रीतौ) ॥ (दुष ६ वैकृत्ये) ॥ (श्लिष ७ आलिङ्गने)—श्लिष्यति।शिश्लेष।श्लेष्टा।श्लेक्ष्यति॥ **श्लिषः । ३ । १ ।४६॥** अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः।**पुरस्तादपवादन्यायात्**॥**आलिङ्गने**।३।१।४६॥श्लिषश्च्लेरालिङ्गिने एव क्सो नान्यत्र।**(योगविभागसामर्थ्याच्छल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियमः)**-अश्लि-

क्षत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् । समश्लिषज्जतु काष्ठम्—अङ्गमत्यासत्तावेिह श्लिषिःकर्मणि अनालिङ्गने सिजेव, न तु क्सः । एकवचने चिण्—अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षंत । अश्लिष्ठाः।अश्लिड्ढ्वम् । (शक ८ विभाषितो मर्षणे) । विभाषित इति उभयपदीत्यर्थः । शक्यति । शक्यते । हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ, शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति, शक्ष्यते । अशकत्, अशक्त । **सेट्कोऽयमित्येके।तन्मतेनानिट्कारिकासु** लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति ॥ (ञि–ष्विदा ९ गात्रप्रक्षरणे) घर्मस्रुतावित्यर्थः । अयं ञीदिति **न्यासकारादयः** । नेति **हरदत्तादयः**।स्विद्यति । सिष्वेद।सिष्वेदिथ। स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ (क्रुध१०क्रोधे)—क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ (क्षुध ११बुभुक्षायाम्)—क्षोद्धा ॥ कथं क्षुधित इति ॥ सम्पदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितजिति **माधवः॥वस्तुतस्तु** वसतिक्षुधोरितीट् ॥ (शुध १२ शौचे)—शुध्यति । शुशोध । शोद्धा ॥ (षिधु १३ संराद्धौ)—ऊदित्पाठः **प्रामादिकः** । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् ॥ (रध १४ हिंसासंराद्ध्योः)—संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति।रधिजभोरिति नुम्—ररन्धतुः॥ **रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४९ ॥** रध, नश, तृप, दृप, द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिह, एभ्यो वलादेरार्द्धधातुकस्येड्वा स्यात् । ररन्धिथ, ररद्ध । ररन्धिव, रेध्व ॥ **नेट्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ॥** लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम्न स्यात् । रधिता, रद्धा । रधिष्यति, रत्स्यति । अङि नुम् । अनिदितामिति नलोपः—अरधत्॥ (णश१५अदर्शने)—नश्यति। ननाश, नेशतुः । नेशिथ ॥ **मस्जिनशोर्झलि । ७ । १ । ६० ॥** नुम् स्यात् । ननंष्ठ। नेशिव, नेश्व । नेशिम, नेश्म । नशिता, नंष्टा । नशिष्यति, नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥ **नशेःषान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥** णत्वं न स्यात्। प्रनंष्टा । (**अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम्**)—प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति ॥ (तृप १६ प्रीणने)—**प्रीणनं** तृप्तिस्तर्पणं च । “ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम् ” । “ पितॄनताप्सींद् ” इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ, तत्रप्थ–ततर्प्थ । तर्पिता, तर्प्ता, त्रप्ता । कृशमृशस्पृशेति सिज्वा—अताप्सींत्, अतर्पीत्, अत्राप्सीत्, अतृपत् ॥ (दृप १७ हर्षमोहनयोः) **मोहनं** गर्वः । दृप्यतीत्यादि ॥ **रधादित्वादिमौ वेट्रावमर्थमनुदात्तता ॥** (द्रुह १८ जिघांसायाम्) वा द्रुहमुहेति वा घः । पक्षे ढः।दुद्रोग्ध, दुद्रोढ, दुद्रोहिथ । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा । द्रोहिष्यति, ध्रोक्ष्यति–ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् ॥ (मुह १९ वैचित्त्ये)—**वैचित्त्यमविवेकः** । मुह्यति । मुमोहिथ, मुमोग्ध, मुमोढ । मोढा, मोहिता । मोहिष्यति, मोक्ष्यति । अमुहत्॥(ष्णुह२० उद्गिरणे)—स्नुह्यति। सुष्णोह । सुष्णोहिथ, सुष्णोग्ध, सुष्णोढ । सुष्णुहिव, सुष्णुह्व । स्नोहिता, स्नोग्धा, स्नोढा । स्नोहिष्यति, स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् ॥ (ष्णिह२१प्रीतौ)–स्निह्यति।सिष्णेह॥**(वृत)॥**रधादयो वृत्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः॥(शमु१उपशमे) ॥ **शमामष्टानां दीर्घश्श्यनि । ७ ।३।७४ ॥** शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ ।

शमिता। अशमत्॥ (तमु२काङ्क्षायाम्)–ताम्यति।तमिता।अतमत्॥ (दमु ३ उपशमे) उपशमे इति ण्यन्तस्य। तेन सकर्मकोऽयम्। न तु शमिवदकर्मकः। अदमत्। (श्रमु ४ तपसि, खेदे च)–श्राम्यति। अश्रमत्॥ (भ्रमु५अनवस्थाने)–वा भ्राशेति श्यन्वा। तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः–भ्राम्यति लुङ्यङ्–अभ्रमत्। शेषं भ्वादिवत्॥ (क्षमू ६ सहने)–क्षाम्यति। चक्षमिथ, चक्षन्थ। चक्षमिव, चक्षण्व। चक्षमिम, चक्षण्म। क्षमिता, क्षन्ता। अयमषित्।भ्वादिस्तु–षित्।**अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमषः क्षमतेः क्षमा**॥ (क्लमु ७ग्लानौ)–क्लाम्यति, क्लामति।शपीव श्यन्यपि ष्ठिवु-क्लम्वित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः।अङ्–अक्लमत्॥ (मदी ८ हर्षे)–माद्यति। अमदत्॥ **शमादयोऽष्टौ गताः**॥(असु १क्षेपणे)–अस्यति। आस।असिता॥**अस्यतेस्थुक्।७।४।१७॥** अङि परे। आस्थत्। अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनं तङर्थम्। तङ् तु–(उपसर्गादस्यत्यूह्योः)–इति वक्ष्यते।पर्यास्थत॥ (यसु २ प्रयत्ने)॥**यसोऽनुपसर्गात्।३।१।७१॥ संयसश्च।३।१।७२॥** श्यन्वा स्यात्। यस्यति, यसति। संयस्यति, संयसति। अनुपसर्गात्किम्। मयस्यति॥ (जसु३ मोक्षणे)–जस्यति॥ (तसु ४ उपक्षये)॥ (दसु ५ च) तस्यति। अतसत्। दस्यति। अदसत्॥ (वसु ६ स्तम्भे) वस्यति। ववास, ववसतुः–न शसददेति निषेधः। बशादिरयमिति **मते** तु–बेसतुः, बेसुः। (व्युष ७ विभागे)–अयं दाहे **पठितः**। अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते–अव्युषत्। (ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तो ऽयम् ८–व्युसतीत्यन्ये)॥ (अयकारं बुस ९ **इत्यपरे**)॥ (प्लुष१०दाहे)अप्लुषत्। पूर्वत्र पाठः सिजर्थ **इत्याहुः**। तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति **सुवचम्**॥ (विस ११ प्रेरणे)-विस्यति। अविसत्॥ (कुस १२ संश्लेषणे)–अकुसत्॥ (बुस १३उत्सर्गे)॥ (मुस १४ खण्डने)॥ (मसी १५ परिणामे)–**परिणामो** विकारः। (समी १६ **इत्येके**)–॥ (लुठ१७विलोडने)–॥ (उच१८समवाये)–उच्यति। उवोच, ऊचतुः॥ मा भवानुचत्॥ (भृशु १९ भ्रंशु २० अधः पतने)–बभर्श। अभृशत्। अनिदितामिति नलोपः–भ्रश्यति। अभ्रशत्॥ (वृश २१ वरणे)–वृश्यति।अवृशत्॥(कृश २२ तनूकरणे)–कृश्यति॥ (ञि–तृष २३ पिपासायाम्)॥ (हृष२४ तुष्टौ)–श्यन्नङौ भौवादिकाद्विशेषः॥ (रुष २५ रिष २६हिंसायाम्)–तीषसहेति वेट्। रोषिता, रोष्टा। रेषिता, रेष्टा॥ (डिप २७ क्षेपे)॥ (कुप २८ क्रोधे)॥ (गुप २९ व्याकुलत्वे) (युप ३० रुप ३१ लुप ३२ विमोहने)–युप्यति। रुप्यति। लुप्यति। लोपिता। लुप्यतिः सेट्कः। अनिट्कारिकायां **लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव** ग्रहणात्॥ (लुभ ३३गार्ध्ये)**गार्ध्यमाकाङ्क्षा**। तीषसहेति वेट्–लोभिता, लोब्धा। लोभिष्यति। लुभ्येत्। लुभ्यात्। अलुभत्। भ्वादेरवृत्कृतत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः॥ (क्षुभ ३४ सञ्चलने)–क्षुभ्यति॥ (णभ ३५ तुभ ३६ हिंसायाम्) क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ

पठ्यन्ते। तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः।क्र्यादित्वात्पक्षे सिज् भवत्येव।इह पाठस्तुश्यनर्थः॥ (क्लिदू २७ आर्द्रीभावे) क्लिद्यति। चिक्लेदिथ, चिक्लेत्थ।चिक्लिदिव, चिक्लिद्व।चिक्लिदिम, चिक्लिद्म।क्लेदिता, क्लेत्ता। (ञि–मिदा ३८स्नेहने)॥(मिदेर्गुणः)–मेद्यति। अमिदत्.द्युतादि-पाठादेवामिदत्, अमेदिष्टेति सिद्धे–इहपाठोऽमेदीदिति मा भूदिति। द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः॥(ञि–क्ष्विदा २९स्नेहनमोचनयोः)॥ (ऋधु ४० वृद्धौ) आनर्ध। आर्धत्॥ (गृधु ४१ अभिकाङ्क्षायाम्)–अगृधत्॥ (वृत)॥ पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः॥ **केचित्तु** पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम्। दिवादिस्तु–भ्वादिवदाकृतिगणः। तेन क्षीयते, मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः॥ **॥ इति दिवादयः॥**

अथ स्वादयः॥

(षुञ् १अभिषवे)–**अभिषवः**–स्नपनं, पीडनं, सुरासंधानं, स्नानं च।तत्र स्नानेऽकर्मकः॥ **स्वादिभ्यःश्नुः। ३। १। ७३॥** सुनोति, सुनुतः। हुश्नुवोरिति यण्–सुन्वन्ति। सुन्वः, सुनुवः। सुन्वहे, सुनुवहे। सुषाव। सुषुवे। सोता। सुनवानि। सुनवै।सुनुयात्। सूयात्। स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् असावीत्, असोष्ट। अभिषुणोति। अभ्यषुणोत्। अभिसुषाव॥ **सुनोतेःस्यसनोः। ८। ३। ११७॥** स्ये, सनि च, परे सुञः षो न स्यात्। विसोष्यति॥ (षिञ् २ बन्धने)–सिनोति। विसिनोति। सिषाय, सिष्ये। सेता॥ (शिञ् ३निशाने)–तालव्यादिः। शेता॥ (डुमिञ् ४प्रक्षेपणे)–मीनातिमिनोतीत्यात्वम्–ममौ। ममिथ, ममाथ। मिम्ये। माता। मीयात्, मासीष्ट। अमासीत्, अमासिष्टाम्। अमास्त॥ (चिञ् ५ चयने)–प्रणिचिनोति॥ **विभाषा चेः। ८। ३। ५८॥** अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्–सनि, लिटि च। प्रणिचिकाय, चिचाय, चिक्ये, चिच्ये। अचैषीत्, अचेष्ट॥ (स्तृञ् ६ आच्छादने)–स्तृणोति, स्तृणुते। गुणोर्तीति गुणः–स्तर्यात्॥ **ऋतश्च संयोगादेः। ७। २। ४३॥** ऋदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि। स्तरिषीष्ट, स्तृषीष्ट। अस्तरिष्ट, अस्तृत॥ (कृञ् ७ हिंसायाम्)-कृणोति, कृणुते। चकार, चकर्थ, चक्रे। क्रियात्, कृषीष्ट। अकार्षीत्, अकृत॥ (वृञ् ८ वरणे)॥ **बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे। ७। २। ६४॥** एषां वेदे इडभावो निपात्यते। तेन भाषायां थलीट्–ववरिथ। ववृव। ववृवहे। वरिता, वरीता॥ **लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु। ७। २। ४२॥** वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि॥ **न लिङि। ७। २। ३९॥** वॄतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात्। वरिषीष्ट, वृषीष्ट। अवारीत्, अवारिष्ट, अवरीष्ट, अवृत॥ (धुञ् ९ कम्पने)–धुनोति, धुनुते। अधौषीत्।अधोष्यत्॥ (दीर्घान्तोऽप्ययम् १०)–धूनोति-धूनुते। स्वरतिसूतीति वेट्–दुधविथ, दुधोथ। किति लिटि तु–श्र्युक इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट्–

दुधुविव । स्तुसुधूञ्भ्य इति नित्यमिट्–अधावीत् । अधविष्ट, अधोष्ट ॥ **अथ-परस्मैपदिनः**–(टुदु १ उपतापे)–दुनोति ॥ (हि२ गतौ वृद्धौ,च)॥**हिनुमीना**।८। ४ । १५ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ॥**हेरचङि** ७ । ३ । ५६ ॥ अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि । जिघाय ॥ (पृ ३प्रीतौ)–पृणोति।पर्ता ॥ (स्पृ४प्रीतिपालनयोः)–(प्रीतिचलनयोरित्यन्ये)। **चलनं** जीवनमिति **स्वामी** । स्पृणोति। पस्पार।(स्मृ ५इत्येके)स्मृणोति । **पृणोत्यादय-स्त्रयोऽपि च्छान्दसा इत्याहुः** ॥ (आप्ऌ ६ व्याप्तौ)–आप्नोति, आप्नुतः, आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप । आप्ता । आप्नुहि । ऌदित्वादङ्–आपत् ॥ (शक्ऌ ७ शक्तौ)–अशकत् ॥ (राध ८ साध ९ संसिद्धौ)–राध्नोति ॥ **राधो हिंसायाम्** । ६ । ४ । १२३ ॥ एत्वाभ्यासलोपौ स्तः–किति, लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः, रेधुः । रेधिथ । राद्धा ॥ साध्नोति । साद्धा । असात्सीत्, असाद्धाम् ॥ **अथ द्वावनुदात्तेतौ**–(अशू१व्याप्तौ, सङ्घाते च)–अश्नुते ॥ **अश्नोतेश्च** । ७ । ४ । ७२ ॥ दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता, अष्टा । अशिष्यते, अक्ष्यते । अश्नुवीत । अक्षीष्ट, अशिषीष्ट । आशिष्ट, आष्ट, आक्षाताम् । (ष्टिघ २ आस्कन्दने)–स्तिघ्नुते । तिष्टिघे । स्तेघिता ॥ **अथ आगणान्तात्प-रस्मैपदिनः**–(तिक १ तिग२गतौ च । चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति॥(षघ २ हिंसायाम्)–सघ्नोति ॥ (ञि–धृषा ४ प्रागल्भ्ये)–धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ (दम्भु ५ दम्भने)–**दम्भनं**–दम्भः । दभ्नोति।ददम्भ। (**श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वा**)–इति **व्याकरणान्तरमि**हाप्याश्रीयत इत्युक्तम्।अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ-(दम्भेश्चैत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ)॥ देभतुः, ददम्भतुः।इदं कित्वं पिदपिद्विषयकमिति **सुधाकरादयः।तन्मते** तिप्सिप्मिप्सु देभ, देभिथ, देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति **न्यासकारादिमते तु-** ददम्भ, ददम्भिथ, ददम्भेत्येव । दभ्यात् ॥(ऋधु ६ वृद्धौ)॥(तृप७प्रीणन इत्येके) ॥ क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न–तृप्नोति ॥ (**छन्दसि**)–आगणान्तादधिकारोऽयम् । (अह १ व्याप्तौ)–अह्नोति ॥ (दघ २ घातने, पालने च)–दघ्नोति ॥ (चमु ३ भक्षणे)– चम्नोति ॥ (रि ४ क्षि ५ चिरि ६ जिरि ७ दाश ८ दृ ९ हिंसायाम्)–रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके। "न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति"।(ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये) ऋक्षिणोति चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । (वृत्) ॥

॥ इति स्वादयः ॥–॥

॥ अथ तुदादयः ॥

(तुद १ व्यथने) ॥ **इतः षट् स्वरितेतः**॥**तुदादिभ्यः शः**॥३।१।७७॥ तुदति, तुदते तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत्, अतुत्त ॥ (णुद २ प्रेरणे)–

नुदति, नुदते । नुनोद, नुनुदे । नोत्ता ॥ (दिश ३ अतिसर्जने)-**अतिसर्जनं** दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत्, अदिक्षत ॥(भ्रस्ज ४ पाके) । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः-भृज्जति, भृज्जते ॥ **भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७** ॥ भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्त्वादन्त्यांदचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः-बभर्ज, बभर्जतुः । बभर्जिथ, बभर्ष्ठ । बभर्जे । रमभावे-बभ्रज्ज बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । स्कोरिति सलोपः । व्रश्चेति षः-बभ्रष्ठ । भभ्रज्जे । भर्ष्टा, भ्रष्टा । भ्रक्ष्यति, भर्क्ष्यति ॥ (**क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन**॥ भृज्यात्, भृज्यास्ताम्।भर्क्षीष्ट, भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत्, अभ्राक्षीत्, अभर्ष्ट, अभ्रष्ट ॥ (क्षिप ५ प्रेरणे)-क्षिपति, क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत्। अक्षिप्त ॥ (कृष ६ विलेखने)--कृषति कृषते । क्रष्टा, कर्ष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । स्पृशमृशकृषेति सिज्वा । पक्षे क्सः । सिचि अम् वा--अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अकृक्षत्, । तङि लिङ्सिचाविति कित्वादम्न--अकृष्ट, अकृक्षाताम्, अकृक्षत । अकृक्षत, अकृक्षाताम्, अकृक्षन्त ॥ (ऋषी १ गतौ)-**परस्मैपदी**-ऋषति । आनर्ष ॥ (जुषी १ प्रीतिसेवनयोः)॥**आत्मनेपदिनश्चत्वारः**॥जुषते॥(ओ-विजी २ भयचलनयोः) प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते॥**विज इट्॥१।२।२॥**विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते ॥ (ओ--लजी ३ ओ--लस्जी ४ व्रीडायाम्)-लजते लेजे । लज्जते । ललज्जे ॥ **अथ परस्मैपदिनः**-(ओ-व्रश्चू ? छेदने) ग्रहिज्या । वृश्चति । वव्रश्च, वव्रश्चतुः,वव्रश्चिथ, वव्रष्ठ।लिट्यभ्यासस्येति सम्प्रसारणं रेफस्य ऋकारः।(उरत्) तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्न संप्रसारण इति वस्योत्वं न।व्रश्चिता, व्रष्टा । व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति,वृश्च्यात्। अव्रश्चीत्।अव्राक्षीत् ।अव्रक्ष्यत्॥(व्यच२व्याजीकरणे)-विचति ।विव्याच, विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्, अव्यचीत् । (**व्यचेः कुटादित्वमनसि**)-इति तु नेह प्रवर्तते, अनसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् ॥ (उछि ३ उञ्छे)--उञ्छति ॥ (उच्छी ४ विवासे) उच्छति ॥ (ऋच्छ ५ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु) ॥ (ऋच्छत्यृताम्) इति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट्। आनर्च्छ, आनर्च्छतुः । ऋच्छिता ॥ (मिच्छ ६ उत्क्लेशे)--**उत्क्लेशः** पीडा । मिमिच्छ अमिच्छीत् ॥ (जर्ज ७ चर्च ८ झर्झ ९ परिभाषणभर्त्सनयोः) । (त्वच १० संवरणे)-तत्वाच ॥ (ऋच ११ स्तुतौ)--आनर्च ॥ (उब्ज १२ आर्जवे)॥(उज्झ १३ उत्सर्गे) ॥ (लुभ १४ विमोहने)-**विमोहनमाकुलीकरणम्** । लुभति । लोभिता लोब्धा। लोभिष्यति ॥ (रिफ १५ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु)-रिफति । रिरेफ ॥ (रिहेत्येके १६) "शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति"॥(तृप १७तृम्फ १८तृप्तौ)-आद्यः प्रथमान्तः।द्वितीयो द्वितीयान्तः।(द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये १९-२०)तृपति।ततर्प।तर्पिता । स्पृशमृशेति सिज्वि

कल्पः पौषादिकस्यैव।अङ्पवादत्वात्।तेनात्र नित्यं सिच्–अतर्पीत् । तृम्फति । शस्य ङित्त्वादनिदितामिति नलोपे ॥ (**शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः**) ॥ **आदिशब्दः** प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः । तृम्फति । ततृम्फ । तृफ्यात् । (तुप २१ तुम्प२२ तुफ २३ तुम्फ २४ हिंसायाम्)–तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति॥ (दृफ २५ दृम्फ २६ उत्क्लेशे) प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । (प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके २७) । दृपति । दृम्फति ॥ (ऋफ २८ ऋम्फ २९ हिंसायाम्) ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार ॥ (गुफ ३० गुम्फ ३१ ग्रन्थे)–गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ ॥ (उभ ३२ उम्भ ३३ पूरणे)–उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भाञ्चकार ॥ (शुभ ३४ शुम्भ ३५ शोभार्थे)–शुभति । शुम्भति ॥ (दृभी ३६ ग्रन्थे)–दृभति ॥ (चृती ३७ हिंसाग्रंथनयोः)–चर्तिता । सेऽसिचीति वेट्–चर्तिष्यति, चर्त्स्यति । अचर्तीत् ॥ (विधि ३८ विधाने)–विधति । वेधिता ॥ (जुड ३९ गतौ)–(तवर्गपञ्चमान्त इत्येके ४०) ॥ जुडति । "मरुतो जुनन्ति" ॥ (मृड ४१ सुखने)–मृडति । मर्डिता॥(पृड् ४२ च)–पृडति ॥ (पृण४३प्रीणने)–पृणति । पपर्ण॥(वृण४४च)–वृणति ॥ (मृण ४५ हिंसायाम्) ॥ (तुण४६कौटिल्ये)–तुतोण । (पुण ४७ कर्मणि शुभे)पुणति॥(मुण४८प्रतिज्ञाने)॥(कुण४९शब्दोपकरणयोः) ॥ (शुण ५०गतौ)–(द्रुण५१हिंसागतिकौटिल्येषु)॥(घुण५२घूर्ण५३भ्रमणे) ॥(षुर५४ऐश्वर्यदीप्त्योः) सुरति । सुषोर । आशिषि–सूर्यात् ॥(कुर५५शब्दे)–कुरति । कूर्यात् अत्र (न भकुर्छुराम्)–इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणा**दित्याहुः** । (खुर ५६ छेदने) ॥ (मुर ५७ संवेष्टने) ॥ (क्षुर ५८ विलेखने) ॥ (घुर ५९ भीमार्तशब्दयोः) ॥(पुर ६० अग्रगमने) ॥ (वृहू ६१ उद्यमने)–दन्त्योष्ठ्यादिः । (पवर्गीयादिरित्यन्ये ६२)॥ (तृहू ६३ स्तृहू ६४ तृंहू ६५ हिंसार्थाः)–तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता, तर्ढा । स्तर्हिता, स्तर्ढा । अतृंहीत्, अताङ्क्षीत्, अताण्ढाम् ॥ (इष ६६ इच्छायाम्) । इषगमीति छः–इच्छति । एषिता, एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥ (मिष ६७ स्पर्धायाम्)–मिषति । मेषिता ॥ (किल ६८ श्वैत्यक्रीडनयोः) ॥ (तिल ६९ स्नेहने) ॥ (चिल ७० वसने)॥(चल ७१ विलसने) ॥(इल७२स्वप्नक्षेपणयोः)–(विल७३संवरणे)–दन्त्योष्ठ्यादिः ॥(बिल ७४ भेदने) ओष्ठ्यादिः । (णिल ७५ गहने)॥(हिल७६ भावकरणे) (शिल ७७ षिल ७८ उञ्छे)॥(मिल ७९ श्लेषणे)॥(लिख ८० अक्षरविन्यासे)–लिलेख । (कुट ८१ कौटिल्ये)गाङ्कुटादिभ्य इति ङित्त्वम् ।चुकुटिथ । चुकोट, चुकुट । कुटिता। (पुट ८२ संश्लेषणे)॥(कुच ८३ संकोचने) ॥(गुज८४शब्दे)॥(गुड ८५ रक्षायाम्)॥(डिप ८६ क्षेपे) ।(छुर ८७ च्छेदने) । (न भकुर्छुराम्)–इति न दीर्घः–छुर्यात् । (स्फुट८८ विकसने)–स्फुटति । पुस्फोट ॥ (मुट ८९ आक्षेपप्रमर्दनयोः) ।(त्रुट ९० छेदने) वा भ्राशेति श्यन्वा–त्रुट्यति, त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता । (तुट ९१ कलहकर्मणि)–

१ अत्रोदित्पाठः प्रामादिकः।

तुटति । तुतोट । तुटिता ॥ (चुट ९२ छुट ९३ छेदने) ॥ (जुड ९४ बन्धने) ॥ (कड ९५ मदे)॥(लुट ९६ संश्लेषणे)--॥ (कृड९७घनत्वे) **घनत्वं**--सान्द्रता।चकर्ड। कृडिता ॥ (कुड ९८ बाल्ये) ॥ (पुड ९९ उत्सर्गे) ॥ (घुट १०० प्रतिघाते) ॥ (तुड १०१ तोडने) **तोडनं**--भेदः ॥ (थुड १०२ स्थुड १०३ संवरणे)--थुडति। तुथोड । तुस्थोड ॥ (खुड १०४ छुड १०५ **इत्येके**) ॥ (स्फुर १०६ स्फुल १०७ सञ्चलने) । (स्फुर १०८ स्फुरणे) । (स्फुल १०९ सञ्चलने **इत्येके**)॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥** षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति । निस्स्फुरति। (स्फर ११० इत्यकारोपधं **केचित्पठन्ति**) । पस्फार ॥ (स्फुड ११२ चुड ११३ व्रुड ११४ संवरणे)। (क्रुड ११५ भृड ११६ निमज्जन **इत्येके**) ॥ (गुरी ११७ उद्यमने)**अनुदात्तेत्**--गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ (णू १ स्तवने)--दीर्घान्तः । "परिणूतगुणोदयः"॥**इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः**--नुवति। अनुवीत् ॥(धू२विधूनने)--धुवति (गु३पुरीषोत्सर्गे) जुगुविथ, जुगुथ। गुता। गुष्यति। अगुषीत् । (ह्रस्वादङ्गात्)--अगुताम्। अगुषुः ॥ (ध्रु४गतिस्थैर्ययोः)।(ध्रुव५इति पाठान्तरम्) आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि- गुवतिवत्। द्वितीयस्तु सेट्--दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रूव्यात् । अध्रुवीत्, अध्रुविष्टाम् ॥ (कुङ् १ शब्दे) (दीर्घान्त इति **कैयटादयः**) । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति **न्यासकारः** । कुता । अकुत ॥ **वृत् ॥ कुटादयो वृत्ताः ॥** (पृङ् १ व्यायामे) प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ्--व्याप्रियते । व्यापप्रे, व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत, व्यापृषाताम् ॥ (मृङ् २ प्राणत्यागे) ॥ **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च।१।३।६१॥**लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र । ङित्वं स्वरार्थम्। म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ॥ **अथ परस्मैपदिनः सप्त**--(रि १ पि २ गतौ) । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ्--रियति । पियति । रेता । पेता ॥ (धि ३ धारणे) ॥ (क्षि ४ निवासगत्योः) ॥ (षू ५ प्रेरणे) सुवति । सविता ॥ (कॄ ६ विक्षेपे) किरति, किरतः । चकार, चकरतुः । करिता, करीता । कीर्यात् । अकारीत् ॥ **किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥** उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति॥**(अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्**[1]॥ उपास्किरत् । उपचस्कार॥**हिंसायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥** उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम्। उपस्किरति । प्रतिस्किरति ॥ (गॄ ७ निगरणे)॥**अचि विभाषा । ८ । २ । २१॥**गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति, गिलति । जगार, जगाल । जगरिथ, जगलिथ । गरिता, गलिता (दृङ् १ आदरे) आद्रियते, आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत, आदृषाताम् ॥ (धृङ् २ अवस्थाने)--ध्रियते ॥--॥ **अथ परस्मै-**

१ सुट् कात्पूर्व इति सूत्रे अडभ्यासव्यवायेपीति वचनं कर्तव्यमित्यर्थः । ऋ ऌ वर्णयोः शकन्ध्वादिष्वित्यादिवत् ।

पदिनः षोडश--(प्रच्छ १ ज्ञीप्सायाम्)--पृच्छति।पप्रच्छ, पप्रच्छतुः।पप्रच्छिथ, पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ (वृत्) ॥ **किरादयो वृत्ताः** ॥ (सृज २ विसर्गे) । (विभाषा सृजिदृशोः)--ससर्जिथ, सस्रष्ठ । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । सृजिदृशोरित्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् ॥ (टु--मस्जो ३ शुद्धौ)--मज्जति । ममज्ज । मस्जिनशोरिति नुम् ॥ **(मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः)** ॥ संयोगादिलोपः--ममङ्क्थ, ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत्, अमाङ्क्ताम्, अमाङ्क्षुः ॥ (रुजो ४ भङ्गे)--रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत्, अरौक्ताम् ॥ (भुजो ५ कौटिल्ये) ॥ रुजिवत् । (छुप ६ स्पर्शे)--छोप्ता । अच्छौप्सीत् ॥ (रुश ७ रिश ८ हिंसायाम्)--तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति ॥ (लिश ९ गतौ) अलिक्षत् ॥ (स्पृश १० संस्पर्शने)--स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति, स्पर्क्ष्यति । अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ (विच्छ ११ गतौ) । गुपूधूपेत्यायः।आर्द्धधातुके वा।विच्छायति।विच्छायाञ्चकार, विविच्छ॥ (विश १२ प्रवेशने)--विशति । वेष्टा ॥ (मृश १३ आमर्शने)--**आमर्शनं** स्पर्शः । अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत् ॥ (णुद १४ प्रेरणे) । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले **परस्मैपदार्थः पुनः पाठः** ॥ (षद्लृ १५ विशरणगत्यवसादनेषु) । सीदतीत्यादि--भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्विकल्पार्थः--सीदती, सीदन्ती । **ज्वलादौ** पाठस्तु णार्थः--सादः । स्वरार्थश्च--शवनुदात्तः, शस्तूदात्तः ॥(शद्लृ १६ शातने) । स्वरार्थ एव **पुनः पाठः** । शता तु नास्ति । (शदेः शितः) इति आत्मनेपदोक्तेः॥--॥**अथ षट् स्वरितेतः**--(मिल १ सङ्गमे) (मिल संश्लेषणे) इति पठितस्य **पुनःपाठः** कर्त्रभिप्राये तङर्थः ।मिलति, मिलते । मिमेल मिमिले ॥ (मुचॢ २ मोक्षणे) ॥ **शे मुचादीनाम्** ।७।१।५९॥नुम् स्यात्।मुञ्चति, मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत्--अमुक्त, अमुक्षाताम् ॥ (लुप्लृ ३ छेदने) लुम्पति, लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त॥(विद्लृ ४ लाभे)--विन्दति, विन्दते।विवेद, विविदे । **व्याघ्रभूत्यादिमते** सेट्कोऽयम्--वेदिता । **भाष्यादिमते**ऽनिट्कः--वेत्ता, परिवेत्ता, परिरत्रवर्जने--ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः--तृन्तृचौ॥(लिप ५ उपदेहे)--**उपदेहो**--वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते।लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् । तङि तु--वा--अलिपत्, अलिपत, अलिप्त ॥ (षिच ६ क्षरणे)--सिञ्चति, सिञ्चते । असिचत्, असिचत, असिक्त । अभिषिञ्चति ।अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ॥--॥ **अथ त्रयः परस्मैपदिनः**--(कृती १ छेदने)--कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति । अकर्तीत् ॥ (खिद २ परिघाते)--खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये **दिवादौ रुधादौ** च ॥ (पिश ३ अवयवे)--पिंशति । पेशिता । अयं **दीपनायामपि** । "त्वष्टा रूपाणि पिंशतु" ॥ **(वृत्)** ॥ **मुचादयस्तुदादयश्च वृत्ताः** ॥--॥

इति तुदादयः ॥

॥ अथ रुधादयः ॥

(रुधिर् १ आवरणे)–**नव स्वरितेत इरितश्च॥रुधादिभ्यः श्नम्**।३।१।७८॥ शपोऽपवादः। मित्त्वादन्त्यादचः परः।**नित्यत्वाद्गुणं** बाधते–रुणद्धि। (श्नसोरल्लोपः)। णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः। परसवर्णः।तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न। न पदान्तेति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत्–रुन्धः, रुन्धन्ति। रुन्धे। रोद्धा २। रोत्स्यति, रोत्स्यते रुणद्धु, रुन्धात्। रुन्धि। रुणधानि, रुणधै। अरुणत्, अरुन्धाम्, अरुणत्, अरुणः। अरुणधम्। अरुधत्। अरौत्सीत्, अरुद्ध ॥ (भिदिर् २ विदारणे) भिनत्ति, भिन्ते। भेत्ता। भेत्स्यति ॥ अभिनत्, अभिनः। अभिनदम्। अभिन्त। अभिदत्, अभैत्सीत्, अभित्त ॥ (छिदिर् ३ द्वैधीकरणे)–अच्छिदत्, अच्छैत्सीत्, अच्छित्त ॥ (रिचिर् ४ विरेचने)–रिणक्ति, रिङ्क्ते, रिरेच, रिरिचे। रेक्ता। अरिणक्। अरिचत्, अरैक्षीत्, अरिक्त ॥ (विचिर् ५ पृथग्भावे)–विनक्ति, विङ्क्ते ॥ (क्षुदिर् ६ संपेषणे)–क्षुणत्ति, क्षुन्ते। क्षोत्ता। अक्षुदत्, अक्षौत्सीत्, अक्षुत्त ॥ (युजिर् ७ योगे)–योक्ता ॥(उ–छृदिर् ८ दीप्तिदेवनयोः)–छृणत्ति, छृन्ते। चच्छर्द। सेऽसिचीति वेट्–चच्छृदिषे, चच्छृत्से। छर्दिता। छर्दिष्यति, छर्त्स्यति। अच्छृदत्, अच्छर्दीत्, अच्छर्दिष्ट ॥ (उ–तृदिर् ९ हिंसानादरयोः)–तृणत्तीत्यादि–छृणत्तिवत् ॥ (कृती १ वेष्टने) **परस्मैपदी**–कृणत्ति। आर्धधातुके **तौदादिकवत्** ॥ (ञि–इन्धी १ दीप्तौ)॥ **अथ त्रय आत्मनेपदिनः ॥ श्नान्नलोपः**।६।४।२३॥ श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ (श्नसोरल्लोपः)–इन्धे। इन्त्से। इन्धिता। इनधै। ऐन्ध,ऐन्धाः ॥(खिद२दैन्ये)-खिन्ते।खेत्ता॥ (विद३विचारणे)–विन्ते।वेत्ता॥**अथ परस्मैपदिनः**–(शिष्लृ१विशेषणे)-शिनष्टि, शिंष्टः, शिंषन्ति। शिशेषिथ। शेष्टा। शेक्ष्यति। हेर्धिः। जश्त्वम्। झरो झरीति वा डलोपः। अनुस्वारसवर्णौ–शिण्ढि, शिण्ड्ढि। शिनषाणि। अशिनट्। लृदित्त्वादङ्–अशिषत् ॥ (पिष्लृ २ सञ्चूर्णने)–शिषिवत्। पिनष्टि ॥ (भञ्जो ३ आमर्दने)–भनक्ति। बभञ्जिथ, बभङ्क्थ। भङ्क्ता ॥ (भुज ४ पालनाभ्यवहारयोः)-भुनक्ति।भोक्ता भोक्ष्यति। अभुनक् ॥ (तृह ५ हिसि ६ हिंसायाम्)॥ **तृणह इम्**। ७।३।९२॥ तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके।तृणेढि।तृण्ढः। ततर्ह। तर्हिता। अतृणेट् ॥ हिनस्ति। जिहिंस। हिंसिता ॥ (उन्दी ७ क्लेदने)–उनत्ति, उन्तः, उन्दन्ति। उन्दाञ्चकार। औनत्, औन्ताम्, औन्दन्। औनः, औनत्। औनदम् ॥ (अञ्जू ८ व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु) -अनक्ति, अङ्क्तः, अञ्जन्ति। आनञ्ज। आनञ्जिथ, आनङ्क्थ। अङ्क्ता, अञ्जिता। अङ्ग्धि। अनजानि।आनक् ॥ **अञ्जेः सिचि**।७।२।७१॥ अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात्। आञ्जीत् ॥(तञ्चू९ सङ्कोचने)–तङ्क्ता, तञ्चिता ॥ (ओ–विजी १० भयचलयोः)–विनक्ति, विङ्क्तः। (विज.

१ व्यक्तिश्लक्षणकान्तीत्यादि पाठान्तरम्।

इट्)—इति ङित्त्वम्—विविजिथ, विजिता। अविनक्, अविजीत्॥ (वृजी ११ वर्जने)—वृणक्ति। वर्जिता॥ (पृची १२ सम्पर्के)—पृणक्ति। पपर्च॥—॥ **इति रुधादयः॥**

॥ अथ तनादयः॥

अथ सप्त स्वरितेतः—(तनु १ विस्तारे) (तनादिकृञ्भ्य उः)—तनोति। तन्वः, तनुवः। तनुते। ततान। तेने। तनु। अतनीत्, अतानीत्॥ **तनादिभ्यस्तथासोः।**।२।४।७९॥ तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः। थासा **साहचर्यादेकवचनं** तशब्दो गृह्यते। तेनेह न—यूयमतनिष्ट, अतानिष्ट। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। तङि—अतत, अतनिष्ट। अतथाः, अतनिष्ठाः॥ (षणु २ दाने) सनोति, सनुते। (ये विभाषा)—सायात्, सन्यात्। जनसनेत्यात्त्वम्—असात, असनिष्ट। असाथाः, असनिष्ठाः॥ (क्षणु ३ हिंसायाम्) क्षणोति, क्षणुते। ह्म्यन्तेति न वृद्धिः—अक्षणीत्, अक्षत, अक्षणिष्ट। अक्षथाः, अक्षणिष्ठाः॥ (क्षिणु ४ च) उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः **(संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः)**—इति न भवतीत्या**त्रेयादयः**। भवत्येवेत्य**न्ये**। क्षिणोति, क्षेणोति। क्षेणितासि, क्षेणितासे। अक्षेणीत्, अक्षित, अक्षेणिष्ट॥ (ऋणु ५ गतौ)—ऋणोति, अर्णोति, अर्णुतः, अर्णुवन्ति। आनृणे। अर्णितासि। आर्णीत्, आर्त, आर्णिष्ट। आर्थाः, आर्णिष्ठाः॥ (तृणु ६ अदने)—तृणोति, तर्णोति। तृणुते, तर्णुते। (घृणु ७ दीप्तौ)—जघर्ण, जघृणे॥ **अथ द्वावनुदात्तेतौ**—(वनु १ याचने) वनुते। ववने। **चान्द्रमते परस्मैपदी**—वनोति, ववान॥ (मनु २ अवबोधने)—मनुते। मेने॥ (डु—कृञ् १ करणे) करोति। (अत उत्सार्वधातुके)—कुरुतः। यण्। (न भकुर्छुराम्)—इति न दीर्घः—कुर्वन्ति॥ **नित्यं करोतेः।६।४।१०८॥** करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमोः परयोः। कुर्वः। कुर्मः। चकर्थ। चकृव। कर्त्ता। करिष्यति॥ **ये च।६।४।१०९॥** कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे। कुर्यात्। आशिषि—क्रियात्, कृषीष्ट। अकार्षीत्। तनादिभ्य इति लुकोऽभावे—(ह्रस्वादङ्गात्)—इति सिचो लोपः—अकृत। अकृथाः॥ **सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे।६।१।१३७॥ समवाये च।६।१।१३८॥** सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे, सङ्घे चार्थे। संस्करोति। अलंकरोतीत्यर्थः॥ संस्कुर्वन्ति। सङ्घीभवन्तीत्यर्थः। **(सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट्)।** (संस्कृतं भक्षाः)—इति ज्ञापकात्। परिनिविभ्य इति षः—परिष्करोति। सिवादीनां वा-पर्यष्कार्षीत्, पर्यस्कार्षीत्। **उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च।६।१।१३९॥** उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु, चात्प्रागुक्तयोः। **प्रतियत्नो**—गुणाधानम्। विकृतमेव **वैकृतम्**। **वाक्यस्याध्याहारः**—आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम्॥ उपस्कृता कन्या। अलंकृतेत्यर्थः॥ उपस्कृता ब्राह्मणाः। समुदिता इत्यर्थः॥ एधो दकस्योपस्कु-

रुते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः ॥ उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः ॥ उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ॥ (सुट्कात्पूर्वः । ६ । १।१३५ ॥) (अड्भ्यासव्यवायेऽपि)इत्युक्तम् । संचस्कार। **कात्पूर्व इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम्** । तथा हि--पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट्।ततो द्वित्वम्।एवं च--(ऋतश्च संयोगादेर्गुणः)--संचस्करतुः ॥ कृसृभृ इति सूत्रे, (ऋतो भारद्वाजस्य)·इति सूत्रे च,--(**कृञोऽसुट इति वक्तव्यम्**) ॥तेन ससुट्कात्परस्येट्--संचस्करिथ, संचस्करिव । गुणोऽर्तीति सूत्रे (नित्यं छन्दसि--इति सूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न--संस्क्रियात्।(ऋतश्च संयोगादेः)—इति लिङ्सिचोर्नेट् ।एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरितिव्याख्यानात्—संस्कृषीष्ट । समस्कृत, समस्कृषाताम् ॥

॥ इति तनादयः ॥

॥ अथ क्र्यादयः ॥

(डु--क्रीञ् १ द्रव्यविनिमये)॥ **क्र्यादिभ्यश्श्ना**।३।१।८१॥क्रीणाति॥(ई हल्यघोः) क्रीणीतः । ईत्त्वात्पूर्वं झेरन्तादेशः--परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्याद्भावः। ततः श्नाभ्यस्तयोरित्याल्लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते । चिक्राय, चिक्रियतुः । चिक्रयिथ,चिक्रेथ । चिक्रियिव।चिक्रियिषे ।क्रेता क्रेष्यति । क्रीयात्, क्रेषीष्ट अक्रैषीत्, अक्रेष्ट ॥ (प्रीञ् २ तर्पणे, कान्तौ च)--**कान्तिः**--कामना । प्रीणाति, प्रीणीते ॥ (श्रीञ् ३ पाके) ॥ (मीञ् ४ हिंसायाम्) । (हिनुमीना)--प्रमीणाति। प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्त्वम्--ममौ, मिम्यतुः । ममिथ, ममाथ। मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात्, मासीष्ट । अमासीत्, अमासिष्टाम् । अमास्त। (षिञ ५ बन्धने) सिनाति, सिनीते । सिषाय, सिष्ये । सेता ॥ (स्कुञ् ६ आप्रवणे) ॥ **स्तन्भुस्तुन्भुस्तन्भुस्कन्भुस्कुञ्भ्यःश्नुश्च** । ३ । १ । ८२ ॥ चात् श्ना । स्कुनोति, स्कुनुते, स्कुनाति, स्कुनीते । चुस्काव, चुस्कुवे । स्कोता। अस्कौषीत्, अस्कोष्ट ॥--॥ (स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके) **माधवस्तु** प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ, द्वितीयो निष्कोषणार्थः, चतुर्थो धारणार्थ इत्याह। **सर्वे परस्मैपदिनः** । नलोपः--विष्टभ्नोति, विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति, अवष्टभ्नाति। अवतष्टम्भ । (जॄस्तम्भ्वित्यङ् वा)--व्यष्टभत्, व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति, स्तुभ्नाति। **वेस्कभ्नातेर्नित्यम्** । ८ । ३ । ७७ ॥ वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्कभ्नोति, विष्कभ्नाति, स्कुभ्नोति, स्कुभ्नाति ॥ **हलश्श्नश्शानज्झौ** । ३ । १ । ८३ ॥ हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे।स्तभान, स्तुभान, स्कभान, स्कुभान । पक्षे स्तभ्नुहीत्यादि :१--२--३--४ ॥ (युञ् ७ बन्धने) युनाति, युनीते । योता ॥ (क्नूञ् ८शब्दे)--क्नूनाति, क्नूनीते । क्नविता ॥ (द्रूञ्९हिंसायाम्)--द्रूणाति, द्रूणीते ॥ (पूञ् १० पवने) ॥ **प्वादीनां ह्रस्वः** । ७ । ३ । ८० ॥ शिति

परे।पुनाति,पुनीते।पविता॥ (लूञ् ११ छेदने)—लुनाति लुनीते॥(स्तॄञ् १२ आच्छादने)—स्तृणाति, स्तृणीते । तस्तार, तस्तरतुः । स्तरिता, स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि—स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति वेट् ॥ (न लिङि । ७ । २ । ३९) ॥ वॄत इटो दीर्घो न स्याल्लिङि । स्तरिषीष्ट । (उश्च)-इति कित्वम्।स्तीर्षीष्ट।(सिचि च परस्मैपदेषु)-इति न दीर्घः-अस्तारीत्,अस्तारिष्टाम्।अस्तारिष्ट। अस्तारिष्ट, अस्तरीष्ट, अस्तीर्ष्ट ॥ (कॄञ् १३ हिंसायाम्)—कृणाति, कृणीते । चकार, चकरे ॥ (वॄञ् १४ वरणे)—वृणाति, वृणीते । ववार, ववरे । वरिता-वरीता । आशिषि--(उदोष्ठ्यपूर्वस्य)—वूर्यात्, वरिषीष्ट, वूर्षीष्ट । अवारीत्, अवारिष्टाम् । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवूर्ष्ट ॥ (धूञ् १५ कम्पने)—धुनाति, धुनीते । दुधविथ, दुधोथ । दुधुविव । धोता, धविता । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट्—अधावीत्, अधविष्ट, अधोष्ट ॥ **अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपादिनः**–(शॄ १ हिंसायाम्) । (शॄदॄप्रां-ह्रस्वो वा)—इति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा–(ऋच्छत्यॄताम्)—इति गुणः—शश्रतुः शशरतुः (श्र्युकः किति)—इति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः । शशरिव, शश्रिव । शरिता, शरीता। शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् ॥ (पॄ २ पालनपूरणयोः)—पप्रतुः, पपरतुः । आशिषि—पूर्यात् ॥ (वॄ ३ वरणे) भरण **इत्येके** ॥ (भॄ ४ भर्त्सने) भरणेऽप्**येके** ॥ (मॄ ५ हिंसायाम्)—मृणाति । ममार ॥ (दॄ ६ विदारणे)—ददरतुः, दद्रुः ॥ (जॄ ७ वयोहानौ)—(झॄ ८ **इत्येके**)—(धॄ ९ **इत्यन्ये**) ॥ (नॄ १० नये) ॥ (कॄ ११ हिंसायाम्) ॥(ऋ १२ गतौ) ऋणाति । अराञ्चकार । अरिता, अरीता।आर्णात्, आर्णीताम् । ईर्यात् । आरीत्, आरिष्टाम् ॥ (गॄ १३ शब्दे) ॥ (ज्या १४ वयोहानौ) । (ग्रहिज्या०) ॥ **हलः ।६।४।२॥** अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते–(प्वादीनां ह्रस्वः)—जिनाति । जिज्यौ, जिज्यतुः ॥ (री १५ गतिरेषणयोः)—**रेषणं** वृकशब्दः ॥ (ली १६ श्लेषणे) । (विभाषा लीयतेः) इत्येज्विषये आत्वं वा—ललौ, लिलाय लाता, लेता ॥ (व्ली १७ वरणे) व्लिनाति ॥ (प्ली १८ गतौ) ॥ (**वृत्**) ॥ **ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके** ॥ (व्री १९ वरणे) ॥ (भ्री २० भये) भरण **इत्येके** (क्षीष् २१ हिंसायाम्)—एषां त्रयाणां ह्रस्वः।**केषांचिन्मते तु न**॥(ज्ञा२२अवबोधने)॥(ज्ञाजनोर्जा)-जानाति।दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः॥(बन्ध २३ बन्धने)बध्नाति।बबन्धिथ, बबन्ध।बन्धा। बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभान्त्सीत् । पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं (झलो झलि) इति सिज्लोपः।प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न।प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्। अबान्द्धाम्, अभान्त्सुः ॥–॥ (वृङ् १ सम्भक्तौ)-वृणीते।वव्रे।ववृषे।ववृढ्वे। वरिता, वरीता । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृत ॥–॥ (श्रन्थ१विमोचनहर्षणयोः) **इतः पर**

स्मैपादिनः। श्रथ्नाति। "ग्रन्थिग्रन्थीत्यादिना कित्वपक्षे एत्त्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ" इति **हरदत्तादयः**-श्रेथतुः, श्रेथुः। इदं कित्त्वं पितामपीति **सुधाकरमते**-श्रेथिथ। अस्मिन्नपि पक्षे णलि--शश्राथ। उत्तमे तु-शश्राथ, शश्रथ इति **माधवः** ॥ **तत्र मूलं मृग्यम्** ॥ (मन्थ २ विलोडने)॥(श्रन्थ ३ ग्रन्थ ४ सन्दर्भे)--अर्थभेदात् श्रन्थेः पुनः **पाठः**। रूपं तूक्तम् ॥ (कुन्थ ५ संश्लेषणे) --संक्लेशे **इत्येके** ॥ कुथ्नाति। चुकुन्थ। (कुथेति **दुर्गः**)॥ चुकोथ ॥ (मृद ६ क्षोदे)--मृद्नाति। मृदान ॥ (मृड ७ च) अयं सुखेऽपि ष्टुत्वम्-मृड्णाति ॥ (गुध ८ रोषे) गुध्नाति ॥ (कुष ९ निष्कर्षे)कुष्णाति। कोषिता॥**निरः कुषः । ७ ।२।४६॥** निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात्। निष्कोषिता, निष्कोष्टा। निरकोषीत्। निरकुक्षत् ॥ (क्षुभ १० सञ्चलने) ॥ (क्षुभ्नादिषु च। ८। '४ । ३९ ॥) क्षुभ्नाति क्षुभ्नीतः। क्षोभिता। क्षुभाण ॥ (णभ ११ तुभ १२ हिंसायाम्) नभ्नाति। तुभ्नाति। नभते। तोभते। इति **शपि**। नभ्यति। तुभ्यतीति **श्यनि**। (क्लिशू १३ विबाधने)--शाद् इति श्नुत्वानिषेधः-क्लिश्नाति। क्लेशिता क्लेष्टा। अक्लेशीत्। अक्लिक्षत् ॥ (अश १४ भोजने) अश्नाति। आश ॥ (उ--ध्रस १५ उञ्छे) उकार इत्। ध्रस्नाति ॥ (उकारो धात्ववयव **इत्येके**)-उध्रसाञ्चकार। (इष १६ आभीक्ष्ण्ये)--पौनःपुन्यं भृशार्थो वा **आभीक्ष्ण्यम्**। इष्णाति। तीषसहेत्यत्र **सहिनासाहचर्यादिकार**विकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं, न तु इष्यतीष्णात्यो-**रित्याहुः** ॥ एषिता ॥ **वस्तुतस्तु**-इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः। तथा च वार्तिकम्-(**इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः**) इति ॥ (विष १७ विप्रयोगे)-विष्णाति। वेष्टा ॥(प्रुष१८प्लुष१९स्नेहनसेवनपूरणेषु)-प्रुष्णाति। प्लुष्णाति ॥ (पुष २० पुष्टौ)-पोषिता॥(मुष२१स्तेये)-मोषिता ॥ (खच २२ भूतप्रादुर्भावे। भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः-खच्नाति ॥ (वान्तोऽयम् २३ **इत्येके**)। **च्छ्वोश्शूडनुनासिके च। ६।४।१९॥** सतुक्कस्य, छस्य, वस्य, च क्रमात्--शू, ऊठ्, एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके, क्वौ झलादौ च क्ङिति। खौनाति। चखाव। खविता। शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच्। खौनीहि ॥ (हेठ २४ च) ष्टुत्वम्--हेठ्णाति ॥ (ग्रह २५ उपादाने)-**स्वरितेत्**। ग्रहिज्या०--गृह्णीते ॥ **ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ॥** एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि। ग्रहीता। लिटितु जग्रहिथ। गृह्याद्, ग्रहीषीष्ट। ह्यन्तेति न वृद्धिः। अग्रहीष्टाम्। अग्रहीष्ट। अग्रहीषाताम्। अग्रहीषत।

॥ ॥ **इति क्र्यादयः** ॥ ॥

॥ अथ चुरादयः ॥

(चुर १ स्तेये)॥ **सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥** एभ्यो णिच् स्यात्। चूर्णान्तेभ्यः

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धं तेषामिह ग्रहणं **प्रपञ्चार्थम्** । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिपूशबादि । गुणायादेशौ-चोरयति ॥ **णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥** णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते। चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात्, चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् । णौ चङीति ह्रस्वः । द्वित्वम् । (हलादिः शेषः) । (दीर्घो लघोः)-इत्यभ्यासदीर्घः-अचूचुरत्, अचूचुरत ॥ (चिति २ स्मृत्याम्)-चिन्तयति । अचिचिन्तत् । (**चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम्**) । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो न। चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्ष**मित्येके** । अत एकहल्मध्य इत्यत्र **वृत्तिकृता** जगणतुः, जगणुः-इत्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्ष**मित्यपरे** । अत एव (आधृषाद्वा)-इत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ (यत्रि ३ सङ्कोचे) -यन्त्रयति । यन्त्रेति पठितुं शक्यम् ॥ **यत्तु** इदित्करणाद्यन्त्रतीति **माधवेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम्** । एवं कुद्रित-त्रिमन्त्रिषु ॥ (स्फुडि ४ परिहासे)-स्फुण्डयति । इदित्करणात्-स्फुण्डति ॥ (स्फुटि इति पाठान्तरम्) । स्फुण्टयति ॥ (लक्ष ५ दर्शनाङ्कनयोः) ॥ (कुद्रि ६ अनृतभाषणे) कुन्द्रयति ॥ (लड ७ उपसेवायाम्) लाडयति॥ (मिदि ८ स्नेहने)-मिन्दयति । मिन्दति ॥ (ओ-लडि ९ उत्क्षेपणे)-ओलण्डयति । ओलण्डति ॥ (ओकार इ-**दित्येके** १०)-लण्डयति । लण्डति ॥ (उकारादिरय**मित्यन्ये** ११)-उलण्डयति॥ (जल १२ अपवारणे)॥(लज इत्येके १३)॥पीड १४ अवगाहने)-पीडयति॥**भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ३ ॥** एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत्, अपिपीडत् ॥ (नट १५ अवस्यन्दने)-**अवस्यन्दनं** नाट्यम् ॥ (श्रथ १६ मयत्ने)-मस्थाने **इत्येके** ॥ (बध १७ संयमने)-बाधयति (बन्धेति **चान्द्रः १८**) ॥ (पॄ १९ पूरणे)-पारयति । **दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम्**) तद्धि सेट्कत्वाय । एवं पृणातिपिपर्तिभ्यां परितेत्यादिसिद्धावपि परति, परतः, इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ (ऊर्ज २० बलप्राणनयोः) ॥ (पक्ष २१ परिग्रहे) ॥ (वर्ण २२ चूर्ण २३ प्रेरणे) ॥ (वर्ण वर्णन **इत्येके**) ॥ (प्रथ २४ प्रख्याने)-प्राथयति । (नान्ये मितोऽहेतौ) इति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् ॥ **अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् । ७ । ४ । ९५ ॥** एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्त्वापवादः । अपप्रथत् ॥ (पृथ २५ प्रक्षेपे) ॥ **उर्ऋत् । ७ । ४ । ७ ॥** उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्, अपपर्थत् ॥ (पथ २६ **इत्येके**) पाथयति ॥ (षम्ब २७ सम्बन्धे)-सम्बयति । अससम्बत् ॥ (शम्ब च २८)-अशशम्बत् ॥ (साम्ब २९ **इत्येके**) ॥ (भक्ष ३० अदने) ॥ (कुट्ट ३१ च्छेदनभर्त्सनयोः-पूरण **इत्येके**) । कुट्टयति । (पुट्ट ३२ चुट्ट ३३ अल्पीभावे) ॥ (अट्ट ३४ षुट्ट ३५ अनादरे)-अट्टयति।अयं दोप

धः । ३६ ष्टुत्वस्यासिद्धत्वान्नन्द्रा इति निषेधः—आट्टिटत् ॥ (लुण्ठ ३७ स्तेये)-लुण्ठयति । लुण्ठतीति--(लुठि स्तेये)--इति **भौवादिकस्य ।** (शठ ३८ श्वठ ३९ असंस्कारगत्योः)॥(श्वठि ४० इत्येके) ॥ (तुजि ४१ पिजि ४२ हिंसाबलादाननिकेतनेषु) तुञ्जयति।पिञ्जयति।इदित्करणात्--तुञ्जति, पिञ्जति॥ (तुज ४३ पिज ४४ इति केचित्) (लजि ४५ लुजि ४६ इत्येके)। (पिस ४७ गतौ)--पेसयति । पेसतीति तु **शपि गतम् ।** (षान्त्व ४८ सामप्रयोगे)॥(श्वल्क ४९ वल्क ५० परिभाषणे)॥ (ष्णिह ५१ स्नेहने (स्फिट ५२ इत्येके) ॥ (स्मिट ५३ अनादरे) अषोपदेशत्वान्न षः—असिस्मिटत् ॥ (ष्मिङ् ५४ अनादर इत्येके) ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वा**ण्णिजन्तात्तङ्**--स्माययते ॥ (श्लिष ५५ श्लेषणे) ॥ (पथि ५६ गतौ)--पन्थयति । पन्थति ॥ (पिच्छ ५७ कुट्टने) ॥ (छदि ५८ संवरणे) छन्दयतिं । छन्दति ॥ (श्रण ५९ दाने)--प्रायेणायं विपूर्वः--विश्राणयति ॥ (तड ६० आघाते)--ताडयति ॥ (खड ६१ खडि ६२ कडि ६३ भेदने)--खाडयति । खण्डयति । कण्डयति ॥ (कुडि ६४ रक्षणे) ॥ (गुडि ६५ वेष्टने) रक्षण इत्येके ॥ (कुठि ६६ इत्यन्ये)--अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति । (गुठि ६७ इत्यपरे) ॥ (खुडि ६८ खण्डने) ॥ (वटि ६९ विभाजने)॥ (वडि ७० इत्येके)॥(मडि ७१ भूषायां, हर्षे च)॥(भडि ७२ कल्याणे)॥(छर्द ७३ वमने) (पुस्त ७४ बुस्त ७५ आदरानादरयोः) । (चुद ७६ सञ्चोदने) ॥ (नक्क ७७ धक्क ७८ नाशने) । णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोयम्--प्रनक्कयति ॥ (चक्क ७९ चुक्क ८० व्यथने) ॥ (क्षल ८१ शौचकर्मणि) ॥ (तल ८२ प्रतिष्ठायाम्) ॥ (तुल ८३ उन्माने)--तोलयति । अतूतुलत्। कथं "तुलयति तुलनाः" इत्यादि ॥ अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ (दुल ८४ उत्क्षेपे)॥(पुल ८५ महत्त्वे)॥(चुल ८६ समुच्छ्राये) (मूल ८७ रोहणे) ॥ (कल ८८ विल ८९ क्षेपे) ॥ (बिल ९० भेदने) ॥ (तिल ९१ स्नेहने) ॥ (चल ९२ भृतौ) ॥ (पाल ९३ रक्षणे) ॥ (लूष ९४ हिंसायाम्) ॥(शुल्ब ९५ माने—शूर्प ९६ च) ॥ (चुट ९७ च्छेदने) ॥ (मुट ९८ संचूर्णने) ॥ (पडि ९९ पसि १०० नाशने)--पण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति ॥ (व्रज १०१ मार्गसंस्कारगत्योः) ॥ (शुल्क १०२ अतिस्पर्शने) ॥ (चपि १०३ गत्याम्)--चम्पयति । चम्पति।(क्षपि १०४ क्षान्त्याम्)--क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ (छजि १०५ कृच्छ्रजीवने)॥ (श्वर्त १०६ गत्याम्)॥(श्वभ्र १०७ च) ॥(**ज्ञप १०८ मिच्च**) अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ॥ **मितां ह्रस्वः** ।६।४।९२॥ मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ । ज्ञपयति ॥ (**यमच १०९ परिवेषणे**)- चान्मित् । **परिवेषण**मिह वेष्टनम्, न तु भोजना नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ (चह ११० परिकल्पने)--चहयति । अचीचहत् ॥ कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न—अचचहत् ॥ (चप १११ इत्येके)--चपयति ॥(रह ११२ त्याग इत्येके)-अरीरहत्।

कथादेस्तु—अररहत् ॥ (बल ११३ माणने)--बलयति ॥ (चिञ् ११४ चयने) ॥ **चिस्फुरोर्णौ । ६ । १ । ५४ ॥** आत्त्वं वा स्यात्॥**अतिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ । ७ । ३ । ३६ ॥** अर्त्यादीनामादन्तानां च पुगागमस्स्याण्णौ चपयति । चययति। (**ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः**)--चयते । मणिचयति, मनिचयति ॥ (**नान्ये मितोऽहेतौ**) ॥ अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्वं न ॥ (घट्ट ११५ चलने) ॥ मुस्त ११६ सङ्घाते) ॥ (खट्ट ११७ संवरणे) ॥ (षट्ट ११८ स्फिट्ट ११९चुबि१२०हिंसायाम्)॥(पूल१२१सङ्घाते)॥(पूर्ण१२२इत्येके)॥(पुणेत्यन्ये१२३) (पुंस १२४ अभिवर्धने) ॥ (टकि १२५ बन्धने) टङ्कयति । टङ्कति ॥ (धूस१२६ कान्तिकरणे)--धूसयति।दन्त्यान्तः(मूर्धन्यान्त इत्येके१२७)।(तालव्यान्त इत्यपरे१२८) (कीट १२९ वर्णे) ॥ (चूर्ण१३०सङ्कोचने)॥(पूज१३१पूजायाम्॥(अर्क१३२स्तवने)॥ तपन इत्येके ॥ (शुठ १३३ आलस्ये) ॥ (शुठि १३४ शोषणे)--शुण्ठयति । शुण्ठति ॥ (जुड १३५ प्रेरणे) ॥ (गज १३६ मार्ज १३७ शब्दार्थौ) गाजयति । मार्जयति ॥ (मर्च १३८ च)--मर्चयति ॥ (घृ १३९ प्रस्रवणे)--स्रावण इत्येके ॥ (पचि १४० विस्तारवचने) पञ्चयति ।पञ्चति।पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य **शपि गतम्** ॥ (तिज१४१ निशाने) तेजयति ॥ (कॄत १४२ संशब्दने) ॥ **उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥** धातोरुपधाभूतस्य ॠत इत्स्यात् । रपरत्वम् । (उपधायां च)—इति दीर्घः—कीर्तयति । (उॠत्)अचीकृतत्,अचिकीर्तत्॥(वर्ध१४३ च्छेदनपूरणयोः)॥ (कुबि १४४ आच्छादने) कुम्बयति ॥ (कुभि १४५ इत्येके)॥ (लुबि १४६ तुबि १४७ अदर्शने)अर्दने इत्येके ॥ (ह्लप १४८ व्यक्तायां वाचि) । (क्लपेत्येके १४९) । (चुटि १५०च्छेदने) (इल १५१ प्रेरणे) एलयति । ऐलिलत् । (म्रक्ष १५२ म्लेच्छने) ॥(म्लेच्छ १५३अव्यक्तायां वाचि) ॥ (ब्रूस १५४ बर्ह १५५ हिंसायाम्) ॥ **केचिदिह**—(गर्ज १५६ मर्द१५७शब्दे), (गर्ध १५८ अभिकाङ्क्षायाम्) इति **पठन्ति**॥(गुर्द१५९पूर्व१६०निकेतने) ॥ (जसि १६१ रक्षणे) मोक्षण इति **केचित्**।जंसयति।जंसति (ईड१६२ स्तुतौ (जसु १६३ हिंसायाम्) ॥ (पिडि १६४ सङ्घाते) ॥ (रुष १६५ रोषे) (रुठ १६६ इत्येके) ॥ (डिप १६७ क्षेपे) । (ष्टुप १६८ समुच्छ्राये) ॥ **आकुस्मादात्मनेपदिनः**)॥(कुस्म नाम्नो वा इति वक्ष्यते,तमभिव्याप्येत्यर्थः।।अकर्तृगामिफलार्थमिदम्। चित१ सञ्चेतने) चेतयते । अचीचितत ॥ (दशि २ दंशने)-दंशयते । अददंशत । इदित्त्वाण्णिजभावे-दंशति।आकुस्मीयमात्मनेपदं **णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः**।नलोपे**सञ्जिसाहचर्याद्** भ्वादेरेव ग्रहणम् । (दसि ३ दर्शनदंशनयोः)दंसयते । दंसति (दसेत्यप्येके ४) ॥ (डप ५ डिप ६ सङ्घाते)॥(तत्रि ७ कुटुम्बधारणे)-तन्त्रयते॥ (चान्द्रास्तु धातुद्वयम्)-इति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति।।(मत्रि ८ गुप्तपरिभाषणे) ॥

(स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः ९)॥(तर्ज १० भर्त्स ११ तर्जने)॥ (बस्त १२ गन्ध १३ अर्दने) बस्तयते । गन्धयते ॥ (विष्क १४ हिंसायाम्) ॥ (हिष्केत्येके १५)॥ (निष्क १६ परिमाणे) ॥ (लल १७ ईप्सायाम्) ॥ (कण १८ संकोचे) ॥(तूण १९ पूरणे) ॥ (भ्रूण २० आशाविशङ्कयोः)॥(शठ २१ श्लाघायाम्) ॥ (यक्ष २२ पूजायाम्) (स्मय २३ वितर्के)॥(गूर २४ उद्यमने) ॥ (शम २५ लक्ष २६ आलोचने)। नान्ये मित इति मित्त्वनिषेधः—शामयते ॥ (कुत्स २७ अवक्षेपणे) ॥ (त्रुट २८ छेदने)॥(कुट २९ इत्येके) ॥ (गल ३० स्रवणे)॥(भल ३१ आभण्डने)॥(कूट ३२ आप्रदाने) अवसादन इत्येके ॥ (कुट्ट ३३ प्रतापने) ॥ (वञ्चु ३४ प्रलम्भने) ॥ (वृष३५ शक्तिबन्धने) **शक्तिबन्धनं**—प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिसंबंधश्च । वर्षयते॥(मद३६ तृप्तियोगे)—मदयते ॥ (दिवु ३७ परिकूजने) ॥ (गृ ३८ विज्ञाने)—गारयते ॥ (विद ३९ चेतनाख्यानविवासेषु)—वेदयते ॥ श्लो० ॥ (सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ॥ १ ॥) (मान ४० स्तम्भे)—मानयते ॥ (यु ४१ जुगुप्सायाम्)—यावयते ॥ (कुस्म ४२ नाम्नो वा) कुस्मेति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत ॥ **अथ वा** कुस्मेति प्रातिपदिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् ॥ **इत्याकुस्मीयाः ॥**

(चर्च १ अध्ययने) ॥ (बुक्क २ भाषणे) ॥ (शब्द ३ उपसर्गादाविष्कारे च)-**चाद्भाषणे** । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । (अनुपसर्गाच्च)—आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ (कण ४ निमीलने)—काणयति । (णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः) ॥ (**काण्यादीनां वा**)—इति विकल्प्यते—अचीकणत्, अचकाणत् ॥ (जभि ५ नाशने)—जम्भयति । जम्भति॥(षूद ६ क्षरणे)—सूदयति । असूषुदत् ॥(जसु ७ ताडने)—जासयति । जसति॥(पश ८ बन्धने)—पाशयति॥ (अम ९ रोगे)—आमयति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ **शपि गतः** । तस्माद्धेतुमण्णौ—(न कम्यमिचमाम्)—इति निषेधः—आमयति ॥ (चट १० स्फुट ११ भेदने) विकासे **शशपोः** स्फुटति स्फोटते **इत्युक्तम्** । (घट १२ सङ्घाते)—घाटयति ॥ (**हन्त्यर्थाश्च**)—नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्त इत्यर्थः ॥ (दिवु १३ मर्दने) **उदित्त्वाद्देवतीत्यपि**१४॥(अर्ज१५ प्रतियत्ने)—अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति ॥ (घुषिर् १६ अविशब्दने)—घोषयति । (घुषिरविशब्दने) इति सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधाल्लिङ्गाद्—(**अनित्योऽस्य णिच्**)—घोषति । इरित्त्वादङ्वा—अघुषत् अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु—अजूघुषत्॥(**आङः क्रन्द १७सातत्ये**)—**भौवादिकः** क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थ उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये । आक्रन्दयति॥**अन्ये तु** आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये **इत्याहुः** ॥ आघोषयति ॥ (लस१८ शिल्पयोगे) ॥ (तसि १९ भूष२० अलङ्करणे)—अवतंसयति । अवतंसति ॥ भूषयति ॥ (अर्ह २१ पूजायाम्)॥

(ज्ञा२२नियोगे)—आज्ञापयति ॥ (भज २३ विश्राणने) ॥ (शृधु२४प्रहसने)—अशशर्धत्, अशीशृधत् ॥ (यत २५ निकारोपस्कारयोः) ॥ (रक २६ लग २७ आस्वादने) (रघे २८इत्येके)॥(रगेत्यन्ये२९)॥ (अञ्चु ३०विशेषणे)—अञ्चयति।(**उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम्**)। अत एव विभाषितो णिच्—अञ्चति। **एवं** शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम्। (लिगि ३१ चित्रीकरणे)—लिङ्गयति। लिङ्गति ॥ (मुद ३२संसर्गे) मोदयति सक्तून् घृतेन ॥ (त्रस ३३ धारणे) ग्रहणे **इत्येके**। वारणं **इत्यन्ये** ॥ (उध्रस३४उञ्छे)। (उकारो धात्ववयव **इत्येके**) नेत्यन्ये। ध्रासयति।उध्रासयति।(मुच३५प्रमोचने,मोदने च) ॥ (वस ३६ स्नेहच्छेदापहरणेषु) ॥ (चर३७संशये)॥(च्यु३८सहने)हसने चेत्येके च्यावयति। (च्युसेत्येके३९) च्योसयति ॥ (भुवोऽवकल्कने४०) **अवकल्कनं** मिश्रीकणमित्येके। चिन्तनमित्यन्ये। भावयति ॥ (कृपेश्च४१) कल्पयति ॥ (**आ स्वदः सकर्मकात्**) स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच्॥(ग्रस१ग्रहणे)ग्रासयति फलम्। (पुष २ धारणे) ॥ पोषयत्याभरणम्॥(दल३विदारणे) दालयति॥ (पट४पुट५लुट६कुट ७ तुजि ८ मिजि ९ पिजि१०लुजि११भजि१२लघि१३ त्रसि१४पिसि१५कुसि१६दशि १७ कुशि १८ घट १९ घटि २० बृहि २१ बर्ह २२ बल्ह २३ गुप २४ धूप २५ विच्छ २६ चीव २७ पुथ २८ लोकृ २९ लोचृ ३०णद३१कुप३२ लुप ३३ तर्क३४वृतु ३५ वृधु ३६ भाषार्थाः)—पाटयति पोटयति। लोटयति।तुञ्जयति।तुञ्जति।एवं परेषाम्। घाटयति। घण्टयति ॥ **नाग्लोपिशास्वृदिताम्। ७। ४। २।** ॥ णिचि अग्लोपिनः शास्तेर्ऋदितां च उपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ। अलुलोकत्। अलुलोचत्। वर्तयति।वर्धयति।(**उदित्त्वाद्वर्तति,वर्धति**)॥(रुट ३७लजि ३८ अजि३९दसि४०भृशि ४१ रुशि ४२ रुसि ४३ शीक ४४ नट ४५ पुटि ४६ जिवि ४७ रघि ४८ लघि ४९ अहि ५० रहि ५१ महि ५२ च) ॥ (तडि ५३ नडि५४नल५५च)।(पूरी५६ आप्यायने) ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधाय। अत एव णिज्वा—पूरयति। पूरति ॥ (रुज ५७ हिंसायाम्) ॥ (ष्वद ५८ आस्वादने)। (स्वाद५९इत्येके)। असिष्वदत्। दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात्—असिष्वदत्। (**आ धृषाद्वा**) ॥ इत उर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य ॥ (युज१पृच२संयमने)—योजयति। योजति। अयौक्षीत्। पर्चयति।पर्चति। पर्चिता। अपर्चीत् ॥ (अर्च३पूजायाम्) ॥ (षह ४ मर्षणे)—साहयति। "स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्" ॥ (ईर ५ क्षेपे)॥(ली६द्रवीकरणे)—लाययति। लयति। लेता ॥ (वृजी७वर्जने)—वर्जयति। वर्जति ॥ (वृञ् ८ आवरणे)—वारयति। वरति। वरते। वरिता। वरीता ॥) जॄ ९ वयोहानौ)—जारयति। जरति। जरिता। जरीता ॥ (चि १० च)—चाययति। चयति। चेता ॥ (रिच ११ वियोजनसंपर्चनयोः)—रेचयति। रेचति। रेक्ता ॥ (शिष १२ असर्वोपयोगे)—शेषयति। शेषति। शेष्टा। अशिक्षत्। अयं विपूर्वोऽतिशये ॥ (तप १३ दाहे)—तापयति। तपति।

तप्ता ॥ (तृप १४ तृप्तौ) सन्दीपने इत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता ॥ (छृदी १५ सन्दीपने)-छर्दयति । छर्दति । छर्दिता।छर्दिष्यति । सेऽसिचीति विकल्पो न साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात्॥(चृप१६छृप१७दृप१८सन्दीपन इत्येके)चर्पयति। छर्पयति॥(दृभी१९भये)-दर्भयति । दर्भति।दर्भिता॥(दृभ २०सन्दर्भे)-अयं तुदादावीदित् ॥ (श्रथ २१मोक्षणे) हिंसायामित्येके॥(मी२२गतौ)-माययति ।मयति।मिता॥ (ग्रन्थ २३ बन्धने)-ग्रन्थयति।ग्रन्थति ॥ (शीक २४ आमर्षणे) ॥ (चीक २५ च)॥ (अर्द २६ हिंसायाम्)-**स्वरितेत्**-अर्दयाति । अर्दति, अर्दते ॥ (हिसि २७ हिंसायाम्)-हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति **श्नमि गतम्** ॥ (अर्ह २८ पूजायाम्)- (आङः षद २९ पद्यर्थे)-आसादयति, आसीदति, पाघ्रेति सीदादेशः । आसत्ता। आसात्सीद् ॥ (शुन्ध ३० शौचकर्मणि) शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् । (छद ३१ अपवारणे)-**स्वरितेत्** ॥ (जुष ३२ परिकर्णने) **परिकर्णनमूहो**, हिंसा वा। परितर्पण इत्यन्ये।**परितर्पणं** परितृप्तिक्रिया।जोषयति । जोषति।प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति **तुदादौ** ॥ (धूञ् ३३ कम्पने)-णावित्यधिकृत्य-(धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः)॥धूनयति। धवति । धवते ॥ **केचित्तु** धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा **प्रीणातिसाहचर्या**द्धूनातेरेव नुकमाहुः॥धावयति ॥ अयं **स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च । स्वादौ ह्रस्वश्च**। तथा च कविरहस्ये-(धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटिता तिमुक्तम् ॥ वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च॥ १॥)(प्रीञ् ३४तर्पणे)-प्रीणयति।धूञ्प्रीणोरिति **हरदत्तोक्तपाठे** तु-माययति।मयति।मयते॥(श्रन्थ ३५ग्रन्थ३६सन्दर्भे)-॥ (आप्ल३७लम्भने)-आपयति । आपति । आप्ता । आपत्। **स्वरितेदयमित्येके**-आपते ॥ (तनु ३८श्रद्धोपकरणयोः) । (उपसर्गाच्च दैर्घ्ये) तानयति । वितानयति । तनति । वितनति॥ (चन३९श्रद्धोपहननयोरित्येके)-चानयति। चनति ॥ (वद ४० सन्देशवचने) वादयति । **स्वरितेत्**-वदति, वदते।**अनुदात्तेदित्येके**। ववदतुः । ववदिथ । ववदे ।वद्यात् ॥(वच ४१ परिभाषणे)-वाचयति।वचति। वक्ता । अवाक्षीत् ॥ (मान ४२ पूजायाम्)-मानयति । मानति । मानिता । विचारणे तु **भौवादिको** नित्यसन्नन्तः।स्तम्भे-मानयते-इत्याकुस्मीयाः।मन्यते इति **दिवादौ**॥ मनुते इति **तनादौ** च ॥ (भू ४३ प्राप्तौ)-आत्मनेपदी-भावयते भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति ॥ (गर्ह४४ विनिन्दने)॥ (मार्ग ४५ अन्वेषणे) ॥ (कठि ४६ शोके) उत्पूर्वोऽयमुत्**कण्ठायाम्** । कण्ठते इत्यात्मनेपदी **गतः** ॥ (मृजू ४७ शौचालङ्कारयोः)-मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा ॥ (मृष४८तितिक्षायाम्)-**स्वरितेत्**-मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति मृष्यते इति **दिवादौ** ॥ सेचने शपि मर्षति ॥ (धृष ४९ प्रसहने)-धर्षयति । धर्षति ॥ **इत्याधृषीयाः** ॥

अथादन्ताः—(कथ१ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः—कथयति।अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ—अचकथत् ॥ (वर २ ईप्सायाम्)—वरयति । वारयतीति **गतम्** । (गण ३ संख्याने)—गणयति ॥ **ई च गणः** । ७।४।९७॥गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ, चादत् ॥ अजीगणत्, अजगणत् ॥ः(शठ ४ श्वठ ५ सम्यगवभाषणे) । (पट ६ वट ७ ग्रन्थे) ॥ (रह ८ त्यागे) अररहत् ॥ (स्तन ९ गदी १० देवशब्दे)—स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ (पत ११ गतौ वा) वा णिजन्तः।(वाऽदन्त इत्येके १२) **आद्ये**—पतयति, पतति ।पताश्चकार, अपतीत् । **द्वितीये**—पातयति।अपीपतत् ॥ (पष १३ अनुपसर्गात्) गतावित्येव । पषयति ॥ (स्वर १४ आक्षेपे)—स्वरयति ॥ (रच १५ प्रतियत्ने) —रचयति । (कल १६ गतौ, संख्याने च) ॥ (चह १७ परिकल्कने)—**परिकल्कनं** दम्भः, शाठ्यं च॥(मह १८पूजायाम्)-महयति । महतीति **शपि गतम्** ॥ (सार १९ कृप २० श्रथ २१ दौर्बल्ये)--सारयति । कृपयति । श्रथयति ॥(स्पृह २२ ईप्सायाम्) ॥ (भाम २३ क्रोधे)—अबभामत् । ॥ (सूच २४ पैशुन्ये)—सूचयति । अषोपदेशत्वान्न षः । असूसुचत्॥ (खेट२५भक्षणे) ॥ (तृतीयान्त **इत्येके** २६) ॥ (खोट इत्यन्ये २७) ॥ (क्षोट२८क्षेपे)॥(गोम२९ उपलेपने)—अजुगोमत् ॥ (कुमार ३० क्रीडायाम्)—अचुकुमारत् ॥ (शील ३१ उपधारणे) **उपधारण**मभ्यासः॥(साम ३२ सान्त्वप्रयोगे) अससामत्। (साम सान्त्वने)-इत्यतीतस्य तु—असीषमत् ॥ (वेल ३३ कालोपदेशे)—वेलयति ॥ (काल ३४ इति पृथग्धातु**रित्येके**)—कालयति ॥ (पल्यूल ३५ लवनपवनयोः) ॥ (वात ३६ सुखसेवनयोः)—गतिसुखसेवने**ष्वित्येके** । वातयति । अववातत् ॥ (गवेष ३७ मार्गणे)—अजगवेषत् ॥ (वास३८ उपसेवायाम्)॥(निवास३९आच्छादने)-अनिनिवासत् ॥ (भाज ४० पृथक्कर्मणि)॥(सभाज ४१ प्रीतिदर्शनयोः)।प्रीतिसेवनयो**रित्यन्ये** । सभाजयति ॥ (ऊन ४२ परिहाणे)—ऊनयति । ओः पुयण्जि इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम्(**णिच्यच आदेशो न स्याद्द्वित्वे कार्ये**)—इति। **यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखंडस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वा अवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः**।ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेनाचिकीर्त्तदिति सिद्धम्।प्रकृते तु न शब्दस्य द्वित्वम्।तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः-औननत्।मा भवानूननत्॥(ध्वन४३शब्दे)-अदध्वनत्॥ (कूठ४४परितापे)-परिदाह **इत्यन्ये**॥(सङ्केत४५ग्राम४६कुण४७गुण४८चामन्त्रणे) चात्कूटोऽपिकूटयति।सङ्केतयति। ग्रामयति।कुणयति।गुणयति।पाठान्तरम्-(केत ४९श्रावणे निमन्त्रणे च)-केतयति।निकेतयति ॥(कुण५० गुण५१चामन्त्रणे)चकारात्केतने।(कूण५२संकोचनेऽपि)।(स्तेन५३चौर्ये) अतिस्तेनत्॥**आ गर्वादात्मनेपादिनः**-(पद१गतौ) पदयते।अपपदत॥(गृह२ग्रहणे)गृहयते ॥ (मृग ३ अन्वेषणे)--मृगयते।मृग्यतीति **कण्ड्वादिः** ॥ (कुह ४ विस्मापने)॥(शू-

र ५ वीर ६ विक्रान्तौ) ॥ (स्थूल ७ परिबृंहणे)-स्थूलयते।अतुस्थूलत॥(अर्थ८उपयाच्ञायाम्)-अर्थयते । आर्तथत ॥ (सत्र ९ सन्तानक्रियायाम्)-अससत्रत । अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः।सिसत्रयिषते ॥ (गर्व १० माने)--गर्वयते । (**अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्विकल्पः**)।धातोरन्त उदात्तो लिट्याम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ॥ **इत्यागर्वीयाः** ॥ (सूत्र १ वेष्टने)--सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ (मूत्र २ मस्रवणे)--मूत्रयति । मूत्रति । (रूक्ष ३ पारुष्ये) ॥ (पार ४ तीर ५ कर्मसमाप्तौ)--अपपारत् । अतितीरत् ॥ (पुट ६ संसर्गे)—पुटयति ॥ (धेक ७ दर्शने इत्येके)--अदिधेकत् ॥ (कत्र ८ शैथिल्ये)-कत्रयति । कत्रति ॥ (कर्तेत्यप्येके ९)--कर्तयति । कर्तति ॥ (**प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च**)। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यादिष्ठे--**यथा** प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लुग्यणादिपरलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञाः--**तद्वण्णावपि**--स्युः ।पटुमाचष्टे पटयति । (**परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः**)-अपीपटत् । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु-(**वृद्धेर्लोपो बलीयान्**)-इति स्थितम्।अपपटत्।(**तत्करोति तदाचष्टे**)।पूर्वस्य प्रपञ्चः । करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः । लडर्थस्त्वविवक्षितः । (**तेनातिक्रामति**)--अश्वेनातिक्रामति--अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति--हस्तयति । (**धातुरूपं च**) णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम्--(**आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे-कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकम्**) इति ॥ कंसवधमाचष्टे--कंसं घातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ॥ हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति॥**नन्वत्र अङ्गसंज्ञा**, धातुसंज्ञा, च, कंसविशिष्टस्य प्राप्ता ।ततश्चाड्द्वित्वयोर्दोषः॥ **किं च** कुत्वतत्वे न स्याताम् ।**धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्** ॥**सत्यम्**।प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः।कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं, यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि, तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् ॥ (**कर्तृकरणाद्धात्वर्थे**) ॥कर्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति-असयाति । (बष्क १ दर्शने) ॥ (चित्र २ चित्रीकरणे) आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रयाति ॥ (अंस ३ समाघाते)॥(वट ४ विभाजने)॥ (लज ५ प्रकाशने)॥(वटि६लजि७**इत्येके**)--वण्टयति । लञ्जयाति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये--वण्टापयति, लञ्जापयति।**शाकटायनस्तु**--कथादीनां सर्वेषां पुकमाह **तन्मते**--कथापयति, गणापयतीत्यादि ॥ (मिश्र ८ सम्पर्के) ॥ (संग्राम ९ युद्धे)--**अयमनुदात्तेत्** । अकारप्रश्लेषात् । अससंग्रामत ॥ (स्तोम १० श्लाघायाम्) अतुस्तोमत् ॥ (छिद्र ११ कर्णभेदने) ॥ करणभेदन **इत्यन्ये** । (कर्णेति धात्वन्तरमित्यपरे १२)॥(अन्ध १३ दृष्ट्युपघाते)--उपसंहार **इत्यन्ये** । आन्दधत् ॥(दण्ड १४ दण्डनिपातने)॥ (अंक १५ पदे लक्षणे च) आञ्चकत् ॥ (अंग १६च)--आञ्जगत् ।

(सुख १७ दुःख १८ तत्क्रियायाम्) ॥ (रस १९ आस्वादनस्नेहनयोः)॥ (व्यय२० वित्तसमुत्सर्गे)–अवव्ययत्॥(रूप२१ रूपक्रियायाम्)–रूपस्य–दर्शनं,करणं वा **रूपक्रिया** ॥ (छेद २२ द्वैधीकरणे)–अचिच्छेदत् ॥ (छद २३ अपवारण इत्येके)–छदयति॥ (लाभ २४ प्रेरणे) ॥ (व्रण २५ गात्रविचूर्णने ॥ (वर्ण २६ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु) **वर्णक्रिया**–वर्णकरणम् । सुवर्णं–वर्णयति । कथां–वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं–वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः॥**(बहुलमेतन्निदर्शनम्)**॥अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । **बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः** ॥ तद्यथा–(पर्ण२७हरितभावे)–अपपर्णत् ॥ (विष्क २८ दर्शने) ॥ (क्षप २९ प्रेरणे) ॥ (वस ३० निवासे)॥ (तुत्थ ३१ आवरणे) एवमान्दोलयति ३२, प्रेङ्खोलयति ३३, विडम्बयति ३४, अवधीरयति ३५ इत्यादि ॥ **अन्ये तु** दशगणीपाठो बहुल**मित्याहुः** ॥ तेनाऽपठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः ॥ **अपरे तु** नवगणीपाठो बहुल**मित्याहुः** ॥ तेनाऽपठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच् । रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्य**ाहुः**। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये॥ **सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः॥(णिङङ्गान्निरसने)**।अङ्गवाचिनःप्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति–हस्तयते।पादयते । **(श्वेताश्वाऽश्वतरगालोडिताऽऽह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च)** श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते, णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे, तेनातिक्रामति वा, श्वेतयते।अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते। **गालोडितं**–वाचां विमर्शः । तत्करोति--गालोडयते । आह्वरयते ॥ **केचित्तु** णिचमेवानुवर्त**यन्ति॥तन्मते परस्मैपदमपि॥**पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम्॥णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥–॥ **इति चुरादयः** ॥

॥ अथ ण्यन्तप्रक्रिया ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ।१।४।५५॥ कर्त्तुः प्रयोजको--हेतुसंज्ञः, कर्तृसंज्ञश्च, स्यात्॥ **हेतुमति च** । ३ । १ । २६ ॥ प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति--भावयति। (णिचश्च)--इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम्--भावयते।भावयाम्बभूव ॥ **ओः पुयण्ज्यपरे** । ७ । ४ । ८० ॥ सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोवर्णस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥ **स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा** । ७ । ४ । ८१ ॥ एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्सनि अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत्, असुस्रवत् । नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः। अशशासत्। अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे--अचचकासत् । अग्लोपी तु--सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताण्णिच् । **पूर्वविप्रतिषेधा**दपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । णौ चङीति ह्रस्वः । (दीर्घो लघोः)--इति दीर्घः ॥ **न चाग्लोपित्वाद् द्वयो-**

रप्यसम्भवः॥ण्याकृतिनिर्देशात्--अचूचुरत् ॥ **णौ च संश्चङोः।६।१।३१॥** सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । **(सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्)**— इति वचनात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपम्--अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः--अशिश्वयत्॥ **स्तम्भुसिवुसहां चङि । ८ । ३ । ११६ ॥** उपसर्गनिमित्त एषां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । णिचा सह द्वित्वादङ्गसम्बन्धिनोभ्यासस्याभावात्सन्वद्भावाभावान्न दीर्घः । आशिशत् **(बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव)** । ओणेर्ऋदित्करणाल्लिङ्गात्--मा भवानिदिधत् । एजादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः--मा भवान् मेदिधत् । नन्द्रा इति नदराणां द्वित्वं न ।औन्दिदत्, आड्डिडत्, आर्चिचत् । (उब्ज आर्जवे)--उपदेशे दकारोपधः । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति सूत्रे निपातनाद्दस्य बः । **(स चाऽन्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये नन्द्रा इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते ॥ न तु ततः प्राक्)** दकारोच्चारणसामर्थ्यात्-औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह--अदिद्रपत् ॥ **रभेरशब्लिटोः ।७।१।६३॥** रभेर्नुम् स्यादचि, न तु शब्लिटोः ॥ **लभेश्च ।७।१।६४॥** अररम्भत् । अललम्भत् । (हेरचङि)-इति सूत्रेऽचङीत्युक्तेः कुत्वं न--अजीहयत् । (अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्)--असस्मरत् । अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः॥ **विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः।७।४।९६॥** अभ्यासस्याऽत्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववेष्टत्, अविवेष्टत् । अचचेष्टत्, अचिचेष्टत् । भ्राजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः--अबिभ्रजत्, अबभ्राजत् ॥ **(काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्)** ॥ ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठः काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः । **(ह्वायिवाणिलोटिलोचयश्चत्वारोऽधिका न्यासे)** वाणिलोठी अप्यन्यत्र । **इत्थं द्वादश** । अचीकणत्, अचकाणत् । **स्वापेश्चङि।६।१।१८॥** ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत्॥ **शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्।७।३।३७ ॥** णौ पुकोऽपवादः। शाययति । ह्वाययति॥ **ह्वः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ॥** सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात् । अजूहवत्, अजुहावत् ॥ **लोपः पिबतेरीच्चाऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ॥** पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । अर्त्तिह्रीति पुक्-अर्पयति, ह्रेपयति, व्लेपयति, रेपयति, यलोपः--क्नोपयति, क्ष्मापयति, स्थापयति॥ **तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ॥** उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् ॥ **जिघ्रतेर्वा । ७ । ४ । ६ ॥** अजिघ्रिपत् ॥ (उर्ऋत्) अचीकृतत्, अचिकीर्तत् । अवीवृतत्, अववर्त्तत् । अमीमृजत्, अममार्जत्, ॥ **(पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः)** ॥ पुकोऽपवादः । पालयति ॥ **वो विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ॥** वातेर्जुक् स्याण्णौ कम्पेऽर्थे वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति ॥ (विभाषा लीयतेः) ॥ **लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ । ३ । ३९ ॥** लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति, विलाययति, विलालयति विलापयति वा

घृतम्। ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे न नुक्। स्नेहद्रवे किम्। लोहं विलापयति॥ **(प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम्)॥ लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च।१।३।७०॥**लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेपि फले, पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे।जटाभिर्लापयते। पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनो वर्तिकामुल्लापयते। अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते। वञ्चयतीत्यर्थः॥ **बिभेतेर्हेतुभये।६।१।५६॥** बिभेतेरेच आत्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत्॥ **भीस्म्योर्हेतुभये।१।३।६८॥** ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ। सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम्। मुण्डो भापयते॥ **भियो हेतुभये षुक्।७।३।४०॥** भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते। ईकारान्तस्य भियः षुक् स्याण्णौ हेतुभये। भीषयते॥ **नित्यं स्मयतेः।६।१।५७॥** स्मयतेरेचो नित्यमात्त्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये। जटिलो विस्मापयते। हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह।कुञ्चिकयैनं–भाययति, विस्माययति। **कथं तर्हि** "विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ" इति। मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः। अन्यथा शानजपि स्यात्॥ **सत्यम्**॥ विस्माययन्नित्येव पाठ इति **साम्प्रदायिकाः॥** यद्वा–मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री–विस्मापयते। तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम्॥**स्फायो वः।७।३।४१॥** णौ। स्फावयति॥ **शदेरगतौ तः।७।३।४२॥** शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ। शातयति। गतौ तु–गाः–शादयति--गोविन्दः। गमयतीत्यर्थः॥ **रुहः पोऽन्यतरस्याम्।७।३।४३॥** णौ रोपयति, रोहयति॥ **क्रीङ्जीनां णौ।६।१।४८॥**एषामेच आत्त्वं स्याण्णौ॥ क्रापयति। अध्यापयति। जापयति॥ **णौ च संश्चङोः।२।४।५१॥**सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्वा स्यात्। अध्यजीगपत्, अध्यापिपत्॥ **सिध्यतेरपारलौकिके।६।१।४९॥** ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्त्वं स्याण्णौ। अन्नं साधयति। निष्पादयतीत्यर्थः। अपारलौकिके किम्। तापसः सिध्यति–तत्त्वं निश्चिनोति। तं प्रेरयति–सेधयति तापसं तपः॥ **प्रजने वीयतेः।६।१।५५॥** अस्यैच आत्त्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे। वापयति, वाययति वा, गाः पुरोवातः। गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः॥ (ऊदुपधाया गोहः।६।४।८९॥) गूहयति॥ **दोषो णौ।६।४।९०॥** दुष इति **सुवचम्॥** दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्याण्णौ। दूषयति॥ **वा चित्तविरागे।६।४।९१॥** विरागोऽप्रीतता। चित्तं–दूषयति, दोषयति वा, कामः। (मितां ह्रस्वः)–भ्वादौ चुरादौ च मित **उक्ताः।** घटयति। जनीजॄष् जनयति, जरयति। जृणातेस्तु–जारयति **(रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः)॥ मृगरमणमाखेटनम्।** रजयति मृगान्। मृगेति किम्। रञ्जयति पक्षिणः। रमणादन्यत्र तु–रञ्जयति मृगान् तृणदानेन। चुरादिषु ज्ञपादिश्चिञ् ॥ (चिस्फुरोर्णौ)–चपयति चययतीत्युक्तम्। चिनोतेस्तु--चापयति, चाययति। स्फारयति, स्फोरयति। अपु-

स्फुरत्, अपुस्फुरत् ॥ **उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २१ ॥** साभ्यासस्याऽनितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् ॥ **णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ॥** इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु--प्रत्याययति । **(इण्वदिकः)** अधिगमयति । (हनस्तोऽचिण्णलोः) । हो हन्तेरिति कुत्वम्--घातयति ॥ **(ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्)** ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयस्यैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । **द्वितीये** त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यियत्, ऐर्षिष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिःशेषात् । द्वित्वं तु--द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः ॥ निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन "प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः" इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ॥ ॥ **इति ण्यन्तप्रक्रिया** ॥ ॥

॥ अथ सनन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणस्समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ॥ इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम्।धातोर्विधानादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इट् । द्वित्वम् । (सन्यतः)--पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्माभूत् । समानकर्तृकात्किम् । शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । (लुङ्सनोर्घस्लृ) । एकाच उपदेश इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति--जिघत्सति ।ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम्--ईर्ष्यियिषति, ईर्ष्यिषिषति। **रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च । १ । २ । ८ ॥** एभ्यः--संश्च, क्त्वा च, कितौ स्तः । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति ॥ **सनि ग्रहगुहोश्च । ७ । २ । १२ ॥** ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सनष्षत्वस्यासिद्धत्वाद्धष्भावः--जिघृक्षति । सुषुप्सति ॥ **किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ ।७५ ॥** कॄ, गॄ, दृङ्, धृङ्, प्रच्छ, एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति, जिगलिषति ॥ **अत्रेटो--(वृतो वा)--इति दीर्घो नेष्टः** ॥ दिदरिषते । दिधरिषते ॥ **कथमुद्दिधीर्षुरिति** ॥ भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण ॥ **इको झल् । १ । २ । ९ ॥** इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात् । बुभूषति । दीङ्--दातुमिच्छति--दिदीषते । एज्विषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्यात्वं न । अत एव सनिमीमेति सूत्रे माधातोः पृथग्मीग्रहणं कृतम् ॥ **हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥** इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । गुहू--जुघुक्षति । बिभित्सति । इकः किम् । यियक्षते । झलिकिम् । विवर्द्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम्--तृंहू--तितृक्षति । तितृंहिषति ॥ **अज्झनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ॥** अजन्तानां, हन्तेः, अजादेशगमेश्च, दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । (सँल्लिटोर्जेः)--जिगीषति । (विभाषा चेः)--चिकी-

षति, चिचीषति ॥ जिघांसति ॥ **सनि च । २ । ४ । ४७ ॥** इणो गमिः स्यात्सनि, न तु बोधने। जिगमिषति। बोधने—प्रतीषिषति । **(इण्वदिकः)**—अधिजिगमिषति। कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । झलादौ सनीति दीर्घः—जिगांस्यते, अधिजिगांस्यते। अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः—जिगंस्यते, सञ्जिगंसते ॥ **इङश्च।२।४।४८॥** इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥ **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ।१।२।२६॥** उश्च, इश्च, वी। ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेः रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । (द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्)—दिद्युतिषते, दिद्योतिषते। रुरुचिषते, रुरोचिषते। लिलिखिषति, लिलेखिषति । रलः किम् । दिदेविषति । व्युपधात्किम् । विवर्त्तिषते । हलादेः किम् । एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते। **(उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्)**। ओणेर्ऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् ॥ **सनीवन्तर्द्धभ्रस्जिदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ।७।२।४९॥** इवन्तेभ्यः ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् । इडभावे-(हलन्ताच्च)—इति कित्वम्। च्छ्वोरिति वस्य ऊठ् । यण् । द्वित्वम्—दुद्यूषति । दिदेविषति। स्तौतिण्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमान्न षः—सुस्यूषति, सिसेविषति ॥ **आप्ज्ञप्यृधामीत् । ७ । ४ । ५५ ॥** एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि ॥ **अत्र लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ॥** सनि—मीमेत्यारभ्य यदुक्तन्तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति—ईप्सति । अर्द्धितुमिच्छति । रपरत्वम् । चर्त्वम्—ईर्त्सति, अर्दिधिषति । बिभ्रज्जिषति, बिभर्जिषति, बिभ्रक्षति, बिभर्क्षति ॥ **दम्भ इच्च । ७ । ४ । ५६ ॥** दम्भेरच इत् स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । (हलन्ताच्च)—इत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः कित्त्वान्नलोपः—धिप्सति, धीप्सति । दिदम्भिषति । शिश्रीषति, शिश्रयिषति । (उदोष्ठ्यपूर्वस्य)—सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति । युयूषति, यियविषति। ऊर्णुनूषति, ऊर्णुनुविषति, ऊर्णुनविषति॥ **न च** परत्वाद् गुणाऽवादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति **वाच्यम्** ॥ (द्विर्वचनेऽचि)—इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा ॥ **नच** सन्नन्तस्य द्वित्वम्प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति **वाच्यम्** ॥ **(कार्य्यमनुभवन् हि कार्य्यी निमित्ततया नाश्रीयते)** न त्वननुभवन्नपि ॥ **न चेह** सन् द्वित्वमनुभवति । बुभूर्षति, बिभरिषति ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः पकारान्तश्चौरादिकश्च। इडभावे (इको झल्)-इति कित्वान्न गुणः। अज्झनेति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते । आप्ज्ञपीति ईत्—ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु—जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्त्वम्—सिषासति, सिसनिषति ॥ (**तनिपतिदरिद्रातिभ्यस्सनो वा इड्वाच्यः**)॥ **तनोतेर्विभाषा । ६ । ४ । १७ ॥** अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति, तितंसति, तितनिषति॥ **(आशङ्कायां सन्वक्तव्यः)** ॥ श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥ **सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् । ७ । ४ । ५४ ॥** एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः—पित्सति । दिदरिद्रिषति, दिदरि

१ आप्ळज्ञपृधामिति पाठान्तरम् ।

द्रासति । डु–मिञ्, मीञ्–आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । सस्सीति तः–मित्सति, मित्सते । (मा माने)–मित्सति । माङ्मेङोः–मित्सते । दोदाणोः–दित्सति । देङ्–दित्सते । दाञ्–दित्सति, दित्सते । धेट्–धित्सति । धाञ्–धित्सति, धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्लृ–शिक्षति (शक मर्षणे)–इति **दिवादिः स्वरितेत्**–शिक्षति, शिक्षते । पित्सते ॥ **(राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः)** ॥ रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥ **मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७ । ४ । ५७ ॥** सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते, मुमुक्षते वा, वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । (न वृद्‌भ्यश्चतुर्भ्यः)–विवृत्सति । तङि तु–विवर्तिषते । सेऽसिचीति वेट्–निनर्त्तिषति, निनृत्सति ॥ **इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ॥** वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च सन इड्वा स्यात् । तितरिषति, तितरीषति, तितीर्षति । विवरिषति, विवरीषति, वुवूर्षति । वृङ्–वुवूर्षते, विवरिषते । दुध्वूर्षति । **स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि । ७ । २ । ७४ ॥** स्मि, पूङ्, ऋ, अञ्जू, अशू, एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह रिस् शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगाद् द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्त्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । (उभौ साभ्यासस्य)–प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् । **(पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे)**–इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम् । (हलादिश्शेषः)–उचिच्छिषति । **(निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति त्वनित्यम्)** ॥ च्छ्वोरिति सतुक्कग्रहणाज्ज्ञापकात्, प्रकृतिमत्यापत्तिवचनाद्वा । (णौ च संश्चङोः)–इति सूत्राभ्यामिङो गाङ्, श्वयतेः सम्प्रसारणं च, वा । अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति, शुशावयिषति । (ह्वः सम्प्रसारणम्)–जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम्–पुस्फारयिषति, चुक्षावयिषति । (ओः पुयण्ज्यपरे)-पिपावयिषति । बिभावयिषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । स्रवतीतीत्त्वं वा–सिस्रावयिषति, सुस्रावयिषतीत्यादि । अपर इत्येव । शुश्रूषते ॥ **स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥** अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्–षभूते सनि, नान्यस्य । तुष्टूषति । द्युतिस्वाप्योरित्युत्त्वम्–सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्सु–स्थादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम्–परिषिषिक्षति । षणि किम् । तिष्ठासति, सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः–(इण्)–प्रतिषिषति, (इक्)–अधीषिषति ॥ **सः स्विदिस्वदिसहीनां च । ८ । ३ । ६२ ॥** अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव, न षः–षणि परे । सिस्वेदयिषति, सिस्वादयिषति, सिसाहयिषति । स्थादिष्वभ्यासस्येति नियमान्नेह–अभिसुसूषति ॥ **(शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको**

मतुबर्थिकः ॥ सरूपः प्रत्ययो नेष्टस्सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥ १ ॥)– शैषिकाच्छैषिकस्सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु छान्ताच्छः।सरूपः किम् । आहिच्छत्रे भवः–आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भवः–आहिच्छत्रीयः । अणन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपस्स न । धनवानस्यास्ति–इह मतुबन्तान्मतुब् न। विरूपस्तु स्यादेव– दण्डिमती–शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासनन्तात्स न । स्वार्थसनन्तात्तु स्यादेव–जुगुप्सिषते, मीमांसिषते॥**इति सनन्तप्रक्रिया॥**

॥ अथ यङन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३ । १ । २२ ॥ पौनः–पुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः तस्मिन्द्योत्ये यङ् स्यात् । **गुणो यङ्लुकोः** । ७ । ४ । ८२ ॥ अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च।सनाद्यन्ता इति धातुत्वाल्लडादयः। ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति–बोभूयते । बोभूयाश्चक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन (ब्रुवो वचिः)–इत्यादि । एकाचः किम् । पुनःपुनर्जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं शोभते, रोचते, इत्यत्र यङ्न इति भाष्यम् । पौनः पुन्ये तु स्यादेव–रोरुच्यते, शोशुभ्यते ॥ **(सूचि-सूत्रिमूत्र्यटचर्त्यर्थशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः)** ॥आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते।सोसूत्र्यते।मोमूत्र्यते।अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वान्न षत्वम्॥**यस्य हलः** । ६ । ४ । ४९ ॥ यस्येति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके । (आदेः परस्य) । (अतो लोपः)–सोसूचाश्चक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ॥ **दीर्घोऽकितः** । ७ । ४ । ८३ ॥ अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाट्यते ॥ **यङि च** । ७ । ४ । ३० ॥अर्तेः, संयोगादेश्च, ऋतो गुणः स्याद्यङि।**(यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः)** अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः–बेभिदिता ॥ **नित्यं कौटिल्ये गतौ** । ३ । १ । २३ ॥ गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति–वाव्रज्यते ॥ **लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम्** । ३ । १ ।२४॥ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति–लोलुप्यते । सासद्यते ॥ **चरफलोश्च** । ७ । ४ । ८७ ॥ अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः ॥ **नुगित्य-नेनानुस्वारो लक्ष्यते॥(स च पदान्तवद्वाच्यः)**॥(वापदान्तस्य)इति यथा स्यात्। **उत्परस्यातः**।७।४।८८॥चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः ।(हलि च इति दीर्घः-)चञ्चूर्यते । चंचूर्यते पम्फुल्यते, पंफुल्यते ॥ **जपजभदहदशभञ्जपशां च**।७।

४। ८६ ॥ एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः। गाहत जपति—जञ्जप्यते—इत्यादि ॥
ग्रो यङि। ८। २। २०॥ गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि। गर्हितं गिलति—जेगिल्यते। घुमास्थेतीत्त्वम्। गुणः—देदीयते, पेपीयते, सेषीयते। (विभाषा श्वेः)—शोशूयते, शेश्वीयते। (यङि च)—सास्मर्यते। (रीङ् ऋतः)—चेक्रीयते। सुट्।—संचेस्क्रीयते ॥ **सिचो यङि। ८। ३। ११२॥** सिचः सस्य षो न स्याद्यङि। निसेसिच्यते
न कवतेर्यङि। ७। ४। ६३॥ कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि। कोकूयते
कौतिकुवत्योस्तु—चोकूयते ॥ **नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्। ७। ४। ८४॥** एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः। नलोपः—वनीवच्यते, सनीस्रस्यत—इत्यादि ॥ **नुगतोऽनुनासिकान्तस्य। ७। ४। ८५॥** अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात्। नुकाऽनुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम्। यँय्यम्यते—यंयम्यते।) तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि न)—(भाम क्रोधे)—बाभाम्यते। (ये विभाषा)—जाजायते, जञ्जन्यते॥ **(हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः)॥** जेघ्नीयते। हिंसायां किम्। जङ्घन्यते ॥ **रीगृदुपधस्य च। ७। ४। ९०॥** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। वरीवृत्यते। क्षुभ्नादित्वान्न णः—नरीनृत्यते। जरीगृह्यते। उभयत्र लत्वम्—चलीक्लृप्यते। **(रीगृत्वत इति वक्तव्यम्)॥** वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते ॥ **स्वापिस्यमिव्येञां यङि। ६। १। १९॥** सम्प्रसारणं स्याद्यङि। सोषुप्यते। सेसिम्यते। वेवीयते ॥
न वशः। ६। १। २०॥ वावश्यते। **चायः की। ६। १। २१॥** चेकीयते॥
ईघ्राध्मोः। ७। ४। ३१॥ जेघ्रीयते। देध्मीयते ॥ **अयङ्यि क्ङिति। ७। ४। २२॥** शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे। शाशय्यते। अभ्यासस्य ह्रस्वः। ततो गुणः—डोढौक्यते, तोत्रौक्यते ॥ **इति यङन्तप्रक्रिया ॥**

॥ अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

यङोऽचि च। २। ४। ७४॥ यङोऽचिप्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात्। अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम्। अभ्यासकार्यम्। धातुत्वाल्लडादयः। शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम्। अनुदात्तङित इति तु न। ङित्वस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः॥ यत्र हि प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत्। अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्राऽत्वसन्तस्येति दीर्घो न। येऽपि स्पर्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न। अनुदात्तङित इत्यनुबंधनिर्देशात्। तत्र च **श्तिपा शपेति** निषेधात्। अत एव श्यनादयो न। गणेन निर्देशात्। किन्तु शबेव। (चर्करीतञ्च)—इत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥**यङो वा। ७। ३। ९४॥** यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड्वा स्यात्। भूसुवोरिति गुणनि-

धो यङ्लुकि भाषायां न ॥ बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात्। अत एव यङ्लुग् भाषायामपि सिद्धः ॥ न च यङ्क्यमाप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् ॥ (प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्)। "द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्" इति सिद्धान्तात्। बोभवीति, बोभोति, बोभूतः, बोभुवति। बोभवाञ्चकार। बोभविता। अबोभवीत्, अबोभोत्, अबोभूताम्, अबोभवुः। बोभूयात्, बोभूयाताम्। बोभूयास्ताम्। गातिस्थेति सिचो लुक्। (यङो वा)--इतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाल्लुक्--अबोभूवीत्। अबोभोत्। अबोभूताम्। अभ्यस्ताश्रयो जुस्-नित्यत्वाल्लुक्--अबोभूवुः। अबोभविष्यदित्यादि ॥ पास्पर्द्धीति, पास्पर्द्धि, पास्पर्द्धः, पास्पर्द्धति। पास्पर्त्सि। (झुझल्भ्यो हेर्धिः)—पास्पर्द्धि। लङ्—अपास्पर्त्, अस्पास्पर्द्। सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे—(रो रि)—अपास्पाः ॥ जागाद्धि। जाघात्सि। अजाघात्। सिपि—रुत्वपक्षे—अजाघाः। नाथृ—नानात्ति, नानात्तः। दध—दादद्धि, दादद्धः, दाधत्सि। अदाधत्, अदादद्धाम्, अदादधुः। अदाधः, अदाधत्। लुङि—अदादाधीत्, अदादधीत् ॥ चोस्कुन्दीति, चोस्कुन्ति। अचोस्कुन्, अचोस्कुन्ताम्, अचोस्कुन्दुः ॥ मोमुदीति, मोमोत्ति। मोमोदाञ्चकार। मोमोदिता। अमोमुदीत्, अमोमोत्, अमोमुत्ताम्, अमोमुदुः। अमोमुदीः, अमोमोः, अमोमोत्। लुङि गुणः—अमोमोदीत् ॥ चोकूर्ति, चोकूर्दीति। लङ् तिप्—अचोकूर्त्, अचोकूर्दीत्। सिप्पक्षे—अचोकूः ॥ अचोखूः ॥ अजोगूः ॥ वनीवञ्चीति, वनीवङ्क्ति, वनीवक्तः, वनीवचति। अवनीवञ्चीत्, अवनीवन् ॥ जङ्गमीति, जङ्गन्ति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः—जङ्गतः। जङ्गमति। (म्वोश्च)—जङ्गन्मि, जङ्गन्वः। एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेण्निषेधः—जङ्गमिता। अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्लुङ्—जङ्गहि। (मो नो धातोः)—अजङ्गन्। अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ्। ह्यन्तेति न वृद्धिः--अजङ्गमीत्, अजङ्गमिष्टाम् ॥ हन्तेर्यङ्लुक्। (अभ्यासाच्च)--इति कुत्वम् ॥ यद्यपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितम् ॥ तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः। (श्तिपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः) ॥ गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः। जङ्घनीति, जङ्घन्ति, जङ्घतः, जङ्घ्नन्ति। जङ्घनिता। श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न- जङ्घहि। अजङ्घनीत्, अजङ्घन्। जङ्घन्यात्। आशिषि तु—वध्यात्। अवधीत्, अवधिष्टामित्यादि। वधादेशस्य द्वित्वं न भवति। स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात्। तद्धि सामानाधिकरण्येन धातोर्विशेषणम्। बहुव्रीहिबलात् ॥ आङ्पूर्वात्तु--(आङो यमहनः) इत्यात्मनेपदम्--आजङ्घते—इत्यादि ॥ उत्परस्येति तपरत्वान्न गुणः। (हलि च)—इति दीर्घस्तु स्यादेव। तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चञ्चुरीति, चञ्चूर्ति, चञ्चूर्त्तः, चञ्चुरति। अचञ्चुरीत्, अचञ्चूः ॥ चङ्खनीति, चङ्खन्ति। जनसनेत्यात्त्वम्—चङ्खातः। गमहनेत्युपधालोपः—चङ्ख्नति। चङ्खाहि। चङ्खनानि। अचङ्खनीत्, अचङ्खन्, अचङ्खाताम्, अचङ्ख्नुः। (येविभाषा) चङ्खायात्, चङ्खन्यात्। अचङ्खनीत् ॥ अचङ्खा-

नीत् ॥ उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न--योयोति, योयवीति । अयोयवीत्, अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि--योयूयात् । अयोयावीत् ॥ नोनवीति, नोनोति॥ जाहेति, जाहाति । (ई हल्यघोः)--जाहीतः । इह (जहातेश्च,) (आ च हौ,) (लोपो यि,) (घुमास्था,–) (एर्लिङि,)—इत्येते पश्चापि न भवन्ति॥ श्तिपा निर्देशात्॥ जाहाति । जाहासि, जाहेषि, जाहीथः, जाहीथ । जाहीहि, अजाहेत्, अजाहात्, अजाहीताम्, अजाहुः । जाहीयात् । आशिषि—जाहायात् । अजाहासीत्, अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावाद् स्वपिस्यमीत्युत्त्वं न ॥ रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिण् न--सास्वपीति, सास्वप्ति, सास्वप्तः, सास्वपति । असास्वपीत्, असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु—वचिस्वपीत्युत्त्वम्–सासुप्यात् । असास्वापीत्, असास्वपीत् ॥ **रुग्रिकौ च लुकि । ७ । ४ । ९१ ॥** ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य--रुक्, रिक्, रीक्, एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि॥ **ऋतश्च ।७।४।९२॥** ऋदन्तधातोरपि तथा॥ वर्वृतीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति, वर्वर्त्ति, वरिवर्ति, वरीवर्ति । वर्वृतः ३ । वर्वृतति ३। वर्वर्त्तामास३।वर्वर्त्तिता३।गणनिर्दिष्टत्वात्--(न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः)—इति न--वर्वर्त्तिष्यति ३। अवर्वृतीत् ३, अवर्वर्त् ३ । सिपि (दश्च) इति रुत्वपक्षे--(रो रि)—अवर्वाः ३ । गणनिर्दिष्टत्वादङ् न—अवर्वर्तीत् ३॥चर्करीति ३, चर्कर्त्ति, चरिकर्त्ति, चरीकर्ति। चर्कृतः ३। चर्क्रति३। चर्कराश्चकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्करीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्कृयात्३।आशिषि रिङ्--चर्क्रियात् ३ । अचर्कारीत् ३ ॥ ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह--(कॄ विक्षेपे)-चाकर्त्ति॥तातर्ति, तातीर्त्तः, तातिरति । तातीर्हि।तातराणि।अतातरीत्, अतातः, अतातीर्तम्, अतातरुः।अतातारीत् अतातारिष्टामित्यादि ॥ अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वम् । रपरत्वम् । (हलादिश्शेषः) । रुक् । रिग्रीकोस्तु अभ्यासस्यासवर्णे इति इयङ् । अरर्त्ति, अरियर्ति, अररीति, अरियरीति, अर्ऋतः, अरियृतः । झि अत् । यण् । रुको रोरीति लोपः ॥ **न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् ॥** पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्—आरति, अरियति। लिङि श्तिपा निर्देशाद्गुणोऽर्त्तीति गुणो न । रिङ् । रलोपः । दीर्घः—आरियात्। अरीरियात् । अरीरियात् ॥ (गृहू ग्रहणे)—जर्गृहीति ३, जर्गर्ढि ३ । जर्गृढः ३, जर्गृहति ३ । अजर्घट् ३ ॥ गृह्णातेस्तु—जाग्रहीति, जाग्राढि । तसादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः—जागृढः, जागृहति । जाग्रहीषि, जाग्रक्षि । लुटि—जाग्रहिता। ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्तु न। तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः॥ **माधवस्तु दीर्घमाह ॥ तद्भाष्यविरुद्धम् ॥** जर्गृधीति ३, जर्गर्धि ३, जर्गृद्धः ३, जर्गृधति ३ । जर्गृधीषि ३, जर्घर्त्सि ३ । अजर्गृधीत् ३ । इडभावे गुणः । हल्ङ्याब्भ्यादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे—अजर्घर्त्, ३ अजर्गृद्धाम् ३ । सिपि (दश्च)—इति पक्षे रुत्वम्—अजर्घाः ३, अजर्गर्धीत् ३, अजर्गृद्धिष्टाम् ३ ॥ पाप्रच्छीति,

१ अरियृयाद्" इति पाठान्तरम् । मूलपाठे इयङ् अत्र नित्यत्वमरियृतीत्यत्र त्वनित्यत्वमित्युभयोस्साधुत्वं बोध्यम् ।

पाप्रष्टि । तसादौ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं न भवति । श्तिपा निर्देशात् ॥ च्छ्वोः शूडिति शः । व्रश्चेति षः । पाप्रष्टः, पाप्रच्छति । पाप्रश्मि, पाप्रच्छ्वः, पाप्रश्मः । **(यकारवकारान्तानां तु ऊठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति च्छ्वोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्)** । कैयटेन स्पष्टीकृतम् । **इदं च्छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकम् ।** ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम्, **माधवादिसम्मतं च॥** (मव्य बन्धने) अयं यान्त ऊठ्भावी ॥ (तेवृ देवृ देवने)–इत्यादयो वान्ताः ॥ (हय गतौ)–जाहयीति, जाहति, जाहतः, जाहयति । जाहयीषि, जाहसि । वलि लोपे यत्रादौ दीर्घः–जाहामि, जाहावः, जाहामः ॥ (हर्य्य गतिकान्त्योः)–जाहर्य्यीति, जाहर्ति, जाहर्तः, जाहर्यति । लोटि–जाहर्हि । अजाहः, अजाहर्ताम्, अजाहर्युः ॥ (मव बन्धने) ॥ **ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० ॥** ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात्–क्वौ, झलादावनुनासिकादौ च, प्रत्यये परे । अत्र क्ङितीति नानुवर्त्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्त्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये ओमिति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः–मामोति, मामवीति, मामूतः, मामवति । मामोधि । मामोमि, मामावः, मामूमः ॥ मामोतु, मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम्, अमामाव, अमामूम । (तुर्वी हिंसायाम्)–तोतूर्वीति ॥ **राल्लोपः । ६ । ४ । २१ ॥** रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ, झलादावनुनासिकादौ च, प्रत्यये परे । इति वलोपः । लघूपधगुणः ॥ **न धातुलोप आर्द्धधातुके । १ । १ । ४ ॥** धात्वंशलोपनिमित्ते आर्द्धधातुके परे तन्निमित्तके इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । (हलि च)–इति दीर्घः–तोतूर्तः, तोतूर्वति ॥ तोथोर्ति ॥ दोदोर्ति दोधोर्ति । (मुर्च्छा)–मोमोर्ति, मोमूर्तः, मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी–वेवीयते । अस्य यङ्लुङ्नास्ति । लुकापहारेण विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ ॥ **इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥**

॥ अथ नामधातुप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥ इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् ॥ **क्यचि च।७।४।३३॥** अस्य ईत्स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयति । (वान्तो यि प्रत्यये) –गव्यति । नाव्यति । (लोपः शाकल्यस्य)–इति तु न । अपदान्तत्वात् । **तथा हि ॥ नः क्ये । १।४।१५॥** क्यचि, क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । **सन्निपातपरिभाषया** क्यचो यस्य लोपो न–गव्याञ्चकार, गव्यिता, नाव्याञ्चकार, नाव्यिता । नलोपः–राजीयति । (प्रत्ययोत्तरपदयोश्च)–त्वद्यति, मद्यति । एकार्थयोरित्येव–युष्मद्यति, अस्मद्यति ।

(हलि च)–गीर्यति, पूर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति–दिव्यति । इह पुर-मिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्गिरोः साम्यात् । दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव ॥ अदस्यति । (रीङृतः)–कर्त्रीयति । (क्यच्व्योश्च । ६ । ४ । १५२)–गार्गीयति ॥ वाच्यति ॥ अकृत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति ॥ समिध्यति ॥ **क्यस्य विभाषा । ६ । ४ । ५० ॥** हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । (अदेः परस्य) । (अतो लोपः) । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न–समिधिता । समिध्यिता ॥ **(मान्तप्रकृतिकसुबन्ताद-व्ययाच्च क्यज्न)** ॥ किमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ **अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु । ७ । ४ । ३४** ॥ क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥ **अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७ । १ । ५१ ॥** एषां क्यचि असुगा-गमः स्यात् ॥ **(अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्)** ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । **(क्षीरलवणयोर्लालसायाम्)** ॥ क्षीरस्यति–बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥ **(सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ)** ॥ दधिस्यति, दध्य-स्यति । मधुस्यति, मध्वस्यति ॥ **काम्यच्च । ३ । १ । ९ ॥** उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमा-त्मन इच्छति–पुत्रकाम्यति, पुत्रकाम्यिता । इह–(यस्य हलः)–इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति संघातग्रहणमित्युक्तम् ॥ यशस्काम्यति ॥ सर्पिष्काम्यति ॥ मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव–किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ॥ **उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥** उपमाना-त्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति–पुत्रीयति–च्छात्रम् । विष्णू-यति–द्विजम् ॥ **(अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्)** ॥ प्रासादीयति–कुट्यां–भिक्षुः । कुटीयति–प्रासादे ॥ **कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥** उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यमपि । सान्तस्य लोपस्तु **क्यङ्संनियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः** (ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया) ॥ कृष्ण इवाचरति–कृष्णायते । ओजः-शब्दो वृत्तिविषये तद्वति–ओजायते । अप्सरायते । यशायते, यशस्यते । विद्वायते, विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु–युष्मद्यते, अस्मद्यते ॥ (क्यङ् मानि-नोश्च)–कुमारीवाचरति–कुमारायते । हरिणीवाचरति–हरितायते । गुर्वीव–गुरू-यते । सपत्नीव–सपत्नायते, सपतीयते, सपत्नीयते । युवतिरिव–युवायते । पट्वीमृद्व्या-विव–पट्वीमृदयते । (न कोपधायाः)–पाचिकायते ॥ **(आचारेऽवगल्भक्लीबहो-डेभ्यः क्विब् वा वक्तव्यः)** ॥ वाग्रहणात्–क्यङपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । **क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं** च प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते ।

तेन तङ्-अवगल्भते, क्लीबते, होडते ॥ भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् ॥ न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् ॥ केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात्--अवगल्भाञ्चक्रे, ।क्लीबाञ्चक्रे,।होडाञ्चक्रे।वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्-केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति **माधवादयः॥तङ्नेति** तूचितम्॥ **(सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः)** ॥ पूर्ववार्तिकं तु--अनुबन्धासञ्जनार्थम्।तत्र क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न--कृष्ण इवाचरति कृष्णति । (अतो गुणे)--इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचति अति, अतः, अन्ति।प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युकेर्नाम्।औ, अतुः, उः।द्वित्वम्। (अतो गुणे)अत आदेः--इति दीर्घः।णलू । औ।वृद्धिः।अतुसादिषु तु(आतो लोप इटि च) इत्याल्लोपः।मालेवाचरति--मालाति।**लिङ्गविशिष्टपरिभाषया** एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा क्विप् । मालाश्चकार।लङि--अम.लात्--अत्र हल्ङ्यादिलोपो न । ङ्यासाहचर्यादापोऽपि सेरिव लोपविधानात् । इट्सकौ--अमालासीत् ॥ कविरिव-कवयति । आशीर्लिङि--कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति **कैयटादयः** । अकवयीत्॥**माधवस्तु** नामधातोरपि वृद्धि**मिच्छति**--अकवायीत्। विरिव-वयाति । विवाय, विव्यतुः । अवयीत्-अवायीत् ॥ श्रीरिव--श्रयति । शिश्राय, शिश्रियतुः । पितेव--पितरति । आशिषि रिङ् -पित्रियात् । भूरिव--भवति । अत्र गातिस्थेति, भुवो वुगिति, (भवतेरः)इति च, न भवन्ति।**अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव** तत्र ग्रहणात् । अभावीत्। बुभाव । द्रुरिव-द्रवति।णिश्रीति न चङ्--अद्रावीत्॥**अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** ।६।४।१५॥ अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ, झलादौ च क्ङिति । इदमिवाचरति--इदामति॥ राजेव--राजानति । पन्था इव--पथीनाति ॥ मथीनति । ऋभुक्षीणति ।द्यौरिव-देवतीति **माधवः** । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव--कति, चकाविति हरदत्तः ॥ **माधवस्तु** ण्यल्लोपाविति वचनाण्णलि वृद्धिं बाधित्वा अतो लोपाच्चक इति रूप**माह** । स्व इव--स्वति।सस्वौ।सस्व॥ **यत्तु** स्वामास।स्वाञ्चकारेति। तदनाकरमेव॥ **भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः**।३।१।१२॥अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात्, हलन्तानामेषां लोपश्च।अभृशो भृशो भवति भृशायते। अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न ।क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयः, ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः ॥ सुमनस्-अस्य सलोपः-सुमनायते । चुरादौ--(संग्राम युद्धे) इति पठ्यते । तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम्।तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः। तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते।युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति-**(उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते)**-इति । तेन मनश्शब्दात्माग्गट्-स्वमनायत।उन्मनायते, उदमनायत।एवं चावागल्भत, अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम्॥ज्ञापकं

(१) भृश, शीघ्र, उत्सुक, मन्द, पण्डित, चपल, सुमनस्, दुर्मनस्, अभिमनस्, उन्मनस्, रहस्, रोहत, रेहत, स्वश्वत, तृपत, शश्वत, भ्रमत, वेहत, शुचिस्, शुचिवर्चस्, अण्डर, वर्चस्, ओजस्, सुरजस्, अरजस्, एते भृशादयः ।

च सजातीयविषयम्।तेन—**यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं, तत्रैव पृथक्कृतिः।** एवं च-आ ऊढः—ओढः।स इवाचर्य-ओढायित्वा। अत्र-उन्मनाय्य, अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप्। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठं वार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम्। **तथा हि॥ (उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः)॥**उसि, ओमाङोश्च, परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः।उस्रामैच्छत्-औस्रीयत्। औङ्कारीयत्। औढीयत्। (आटश्च) इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम्॥**लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ।३। १ । १३ ॥** लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात्॥**वा क्यषः ।१।३।९०॥**क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात्। लोहितायति। लोहितायते। अत्राच्वेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धम्। तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणं, न तु डाचःअसम्भवात्। **नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम्।**तस्य प्रत्याख्यानात्।तथा च वार्तिकम्—**(लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि)**-इति॥ **वचनं** काम्यच इव क्यषोऽपि ककारःश्रूयेत,उच्चारणसामर्थ्यादिति **वाच्यम्**।तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पटपटायति, पटपटायते।**(कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच्)**॥डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात्॥**यत्तु—लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च। मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी**—इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति, **तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम्।** तस्मात्तेभ्यः क्यङेव-श्यामायते। **दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया** लोहिनीशब्दादपि क्यष्—लोहिनीयति, लोहिनीयते॥ **कष्टाय क्रमणे। ३। १। १४॥** चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात्। कष्टाय क्रमते—कष्टायते। पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः॥ **(सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्)**॥कण्वं—पापम्।**सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः**।तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ्।पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः—सत्रायते, कक्षायते इत्यादि॥ **कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः। ३। १। १५॥** रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण—वर्तनायां, चरणे, चार्थे क्यङ् स्यात्। रोमन्थं वर्तयति—रोमन्थायते॥ **(हनुचलन इति वाच्यम्)॥** चर्वितस्यापकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः। नेह। कीटो रोमन्थं वर्तयति। अपानप्रदेशान्निसृतं द्रव्यमिह **रोमन्थः**। तदश्नातीत्यर्थ इति **कैयटः**। वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति **न्यासकारहरदत्तौ॥ (तपसः परस्मैपदं च)॥** तपश्चरति—तपस्यति॥ **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने। ३। १। १६॥** आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात्।बाष्पमुद्वमति—बाष्पायते। ऊष्मायते॥**(फेनाच्चेति वक्तव्यम्)**॥ फेनायते॥**शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे। ३। १। १७॥** एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात्। शब्दं करोति—शब्दायते। पक्षे—तत्करोतीति णिजपीष्यत इति **न्यासः**।शब्दयति॥**(सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च)**॥सुदिनायते।दुर्दिनायते इत्यादि। **सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्। ३। १। १८॥** सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्त्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः। सुखं वेदयते—सुखायते। कर्तृग्रहणं किम्।

१ लोहित, चरित, नील, फेन, मद्र, हरित, दास, मन्द, लोहितादिराकृतिगणः॥
२ सुख, दुःख, तृप्त, कृच्छ्र, अस्र, आस्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, सोढ, सुखादिः॥

परस्य सुखं वेदयते ॥ **नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥** करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे–**पूजायां, परिचर्यायामाश्चर्ये** चानमस्यति–देवान् । पूजयतीत्यर्थः वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥ **पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् । ३ । १ । २० ॥ (पुच्छादुदसने, व्यसने, पर्यसने च)** ॥ विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं–**व्यसनम्** । विपुच्छयते । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ **(भाण्डात्समाचयने)** ॥ सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समबभाण्डत ॥ **(चीवरादर्जने, परिधाने च)** ॥ सञ्चीवरयते–भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति, परिधत्ते वेत्यर्थः ॥ **मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । ३ । १ । २१ ॥** कृञर्थे । मुण्डं करोति–मुण्डयति ॥ **(व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः)** ॥ पयः, शूद्रान्नं वा, व्रतयति **(वस्त्रात्समाच्छादने)** ॥ संवस्त्रयति ॥ **(हल्यादिभ्यो ग्रहणे)** ॥ **(हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते)** । हलिं कलिं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपिष्ठवद्भावेन अंगेव लुप्यते अतः सन्वद्भावदीर्घौ न–अजहलत्, अचकलत् । कृतं गृह्णाति–कृतयति ॥ तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । **तूस्तं**–केशा **इत्येके** ॥ जटीभूताः केशा **इत्यन्ये** ॥ पापमित्यपरे ॥ मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धे केषांचिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति–माणवकम्, मिश्रयत्यन्नम्, श्लक्ष्णयति–वस्त्रम् । लवणयति-व्यञ्जनमिति ॥ हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् ॥ सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु मपश्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा–सत्यापयति ॥ **(अर्थवेदयोरापुग्वक्तव्यः)** अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति–विपाशयति । रूपं–पश्यति–रूपयति । वीणयोपगायति–उपवीणयति । तूलेनानुकुष्णाति–अनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति–उपश्लोकयति ॥ सेनया अभियाति–अभिषेणयति–उपसर्गात्सुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक्–सितादिति षः । अभिषिषेणयिषति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः ॥ लोमान्यनुमार्ष्टि–अनुलोमयति ॥ (त्वच संवरणे)-घः । त्वचं गृह्णाति-त्वचयति । वर्मणा सन्नह्यति-संवर्मयति ॥ वर्णं गृह्णाति–वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते-अवचूर्णयति ॥ इष्ठवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः–एनीमाचष्टे-एतयति । दरदमाचष्टे–दारदयति । पृथुं-प्रथयति । वृद्धौ सत्यां, पूर्वं वा, टिलोपः-अपिप्रथत् । अपप्रथत् । मृदुम्-म्रदयति । अमम्रदत् । अमिम्रदत् । भृशं, कृशं, दृढं, परिवृढम् । भ्रशयति । क्रशयति, द्रढयति, परिव्रढयति, अबभ्रशत्, अचक्रशत्, अदद्रढत्, पर्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत् । औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् हूतिशब्दस्य द्वित्वम् । **(पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे** इति **त्वनित्यमि**-त्युक्तम् । ढि इत्यस्य द्वित्व**मित्यन्ये**–औडिढत् । ऊढमाख्यत् । औजढत्, औडढत् । ओः पुयण्जीति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् **(द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न)**–इति **ऊनयतावुक्तम्** । (प्रकृत्यैकाच्)–वृद्धिपुकौ–स्वापयति । त्वां, मां वा, आचष्टे-त्वापयति, मापयति-मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः । वृद्धिपुकौ ॥ त्वादयति, मादयतीति तु

न्याय्यम्।अन्तरङ्गात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात्। **न च** प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम्। भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात्।युवामावां वा आचष्टे-युष्मयति, अस्मयति। श्वानमाचष्टे-शावयति (नस्तद्धिते)-इति टिलोपः प्रकृतिभावस्तु न। **येन नाप्राप्तिन्यायेन** टेरित्यस्यैव बाधको हि सः।भत्वात्सम्प्रसारणम्॥ **अन्ये तु**(नस्तद्धिते)-इति नेहातिदिश्यते।इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात्।ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः।तेन"शुनयति"इति **रूपमाहुः**॥विद्वांसमाचष्टे-विद्वयति।**अङ्गवृत्तपरिभाषया** सम्प्रसारणं **नेत्येके**। सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च "विदावयति" **इत्यन्ये**। नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक् सम्प्रसारणम्।अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम्।टिलोपः। "विदयति"इत्यपरे। उदश्चमाचष्टे-उदीचयति, उदैचिचत्।प्रत्यश्चमाचष्टे प्रतीचयति, प्रत्यचिचत्।इकोऽसवर्ण इति प्रकृतिर्भावे प्रति अचिचत्। सम्यश्चमाचष्टे--समीचयति, सम्यचिचत्। सामि अचिचत्। तिर्यश्चमाचष्टे-तिराययति। अश्वेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरस्तिरिः। असिद्धवदत्रेति **चिणो लुङ्न्यायेन** प्रथमटिलोपोऽसिद्धः।अतः पुनष्टिलोपो न,**अङ्गवृत्तपरिभाषया वा**॥चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न-अतितिरायत्। सध्यश्चमाचष्टे सध्राययति,अससध्रायत्। विष्वद्र्यश्चम्-विष्वद्राययति।अविविष्वद्रायत्।देवद्र्यश्चम्-देवद्राययति, अदिदेवद्रायत्। अदद्र्यश्चम्-अदद्राययति, आददद्रायत्॥ अदमुयश्चम्-अदमुआययति। आददमुआयत्। अमुमुयश्चम्-अमुमुआययति। चङि-आमुमुआयत्॥ भुवं भावयति, अबीभवत्। भ्रुवम्-अबुभ्रवत्। श्रियम्-अशिश्रयत्॥ गाम्-अजूगवत्। रायम्-अरीरयत्। नावम्-अनूनवत्। स्वश्वम्-स्वाशश्वत्। स्वः-(अव्ययानां भमात्रे टिलोपः)-स्वयति, असस्वत्, असिस्वत्। बहून्-भावयति। बहयतीत्यन्ये। स्रग्विणम्-स्रजयति। संज्ञापूर्वकत्वान्न-वृद्धिः। श्रीमतीं, श्रीमन्तं, वा, श्रययति अशिश्रयत्। पयस्विनीम्-पयसयति। इह टिलोपो न। तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात्। स्थूलम्-स्थवयति। दूरम्-दवयति। **कथं तर्हि**-दूरयत्यवनते विवस्वतीति। दूरमतति, अयते वा, दूरात्। दूरातं कुर्वतीत्यर्थः। युवानं-यवयति, कनयति-युवाल्पयोरिति वा कन्। अन्तिकं-नेदयति. बाढं साधयति। प्रशस्यं-प्रशस्ययति। इह श्रज्यौ न। उपसर्गस्य पृथक्कृतेः। वृद्धं-ज्यापयति, वर्षयति। प्रियं-प्रापयति, स्थिरं-स्थापयति, स्फिरं-स्फापयति, उरुं वरयति, वारयति, बहुलं-बंहयति, गुरुं-गरयति, तृप्रं-त्रपयति, दीर्घं--द्राघयति. वृन्दारकं-वृन्दयति॥ इति **नामधातुप्रक्रिया**॥

॥ अथ कण्ड्वादयः॥

कण्ड्वादिभ्यो यक्। ३। १। २७॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे। धातुभ्यः किम्।प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत्। **द्विधा हि कण्ड्वादयः** धातवः,प्रातिपदिकानि

च। (कण्डूञ् १ गात्रविकर्षणे)—कण्डूयति, कण्डूयते ॥ (मन्तु २ अपराधे)—रोष इत्येके। मन्तूयति। चन्द्रस्तु ञितमाह—मन्तूयते ॥ (वल्गु ३ पूजामाधुर्ययोः) वल्गूयति ॥ (असु ४ उपतापे)—(असु असूञ् ५ इत्येके)—अस्यति। असूयति, असूयते ॥ (लेट् ६ लोट् ७ धौर्त्ये, पूर्वभावे, स्वप्ने च)। दीप्तावित्येके। लेट्यति। लेटिता। लोट्यति। लोटिता॥ (लेला ८ दीप्तौ) लेलायति ॥ (इरस् ९ इरज् १० इरञ् ११ ईर्ष्यायाम्)—इरस्यति।इरज्यति। (हलि च)—इति दीर्घः—ईर्यति, ईर्यते ॥ (उषस् १२ प्रभातीभावे) ॥ (वेद १३ धौर्त्ये, स्वप्ने च) ॥ उषस्यति ॥ (मेधा १४ आशुग्रहणे)—मेधायति ॥ (कुषुभ १५ क्षेपे)—कुषुभ्यति ॥ (मगध १६ परिवेष्टने) नीचदास्य इत्यन्ये ॥ (तन्तस् १७ पम्पस् १८ दुःखे)॥ (सुख १९ दुःख २० तत्क्रियायाम्) सुख्यति। दुःख्यति। सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः॥ (सपर २१ पूजायाम्)—सपर्यति ॥ (अरर २२ आराकर्मणि) ॥ (भिषज् २३ चिकित्सायाम्) ॥ (भिष्णज् २४ उपसेवायाम्) ॥ (इषुध २५ शरधारणे ॥ (चरण २६ वरण २७ गतौ) ॥ (चुरण २८ चौर्ये) ॥ (तुरण २९ त्वरायाम्) ॥ (भुरण ३० धारणपोषणयोः) ॥ (गद्गद ३१ वाक्स्खलने) ॥ (एला ३२ केला ३३ खेला ३४ विलासे) (इलेत्यन्ये ३५) ॥ (लेखा ३६ स्खलने च) ॥ (अदन्तोऽयमित्यन्ये ३७)—लेख्यति॥ (लिट ३८ अल्पकुत्सनयोः)—लिट्यति॥ (लाट ३९ जीवने) ॥ (हृणीङ् ४० रोषणे, लज्जायां च) ॥ (महीङ् ४१ पूजायाम्)—महीयते। पूजां लभत इत्यर्थः ॥ (रेखा ४२ श्लाघासादनयोः) ॥ (द्रवस् ४३ परितापपरिचरणयोः) ॥ (तिरस् ४४ अन्तर्धौ) ॥ (अगद ४५ नीरोगत्वे)—॥ (उरस् ४६ बलार्थः)—उरस्यति। बलवान् भवतीत्यर्थः॥ (तरण ४७ गतौ) ॥ (पयस् ४८ प्रसृतौ) ॥ (सम्भूयस् ४९ प्रभूतभावे) ॥ (अम्बर ५० संवर ५१ सम्भरणे) ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्ड्वादयः ॥**

॥ अथ प्रत्ययमाला ॥

कण्डूयतेः सन्। सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते (**कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम्**) ॥ कण्डूयियिषति। क्यजन्तात्सन् ॥ (**यथेष्टं नामधातुषु**) ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ **अजादेस्त्वाद्येतरस्य**। पुपुत्रीयिषति, पुतित्रीयिषति, पुत्रीयियिषति ॥ अशिश्वीयिषति, अश्वीयियिषति ॥ नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः। इन्द्रीयतेः सन्। द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम्—इन्दिद्रीयिषति, इन्द्रीयियिषति ॥ चिचन्द्रीयिषति, चन्दिद्रीयिषति, चन्द्रीयियिषति ॥ प्रियमाख्यातुं प्रेरयितुं वेच्छति—पिप्रापयिषति, प्रापिपयिषति, प्रापयियिषति ॥ उरुम्—विवारयिषति, वारिरयिषति, वारयियिषति ॥ बाढं—सिसाधयिषतीत्यादि रूपत्रयम्। षत्वं तु नास्ति ॥ यङ्। सन्। ण्यन्तात्सन्—बोभूयिषयिषति। यङ्। णिच् ॥ सन्नन्ताव णिच्—बोभूयियिषयतीत्यादि ॥ ॥ **इति प्रत्ययमाला ॥**

॥ अथ पदव्यवस्थायाम्–आत्मनेपदप्रक्रिया ॥

(अनुदात्तङित आत्मनेपदम्)—आस्ते, शेते ॥ **भावकर्मणोः** ।१।३।१३॥ बभूवे, अनुबभूवे ॥ **कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे** । १ । ३ । १४ ॥ क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । (श्नसोरल्लोपः)—व्यतिस्ते, व्यतिषाते, व्यतिषते । तासस्त्योरिति सलोपः—व्यतिसे । (धि च)—व्यतिध्वे। (ह एति)—व्यतिहे।व्यत्यसै।व्यतिषीत।व्यत्यास्त।व्यतिराते ३। व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे ॥ **न गतिहिंसार्थेभ्यः**।१।३।१५॥व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ **(प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्)** ॥ **हसादयो**—हसप्रकाराः—शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ **(हरतेरप्रतिषेधः)**॥ संप्रहरन्ते—राजानः।।**इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च** । १ । ३ । १६॥ **(परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्)** ॥ इतरेतरस्य अन्योऽन्यस्य, परस्परस्य वा, व्यतिलुनन्ति ॥ **नेर्विशः**।१।३।१७॥निविशते।**परिव्यवेभ्यः क्रियः**।१।३।१८॥अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते ॥ **विपराभ्यां जेः** । १ । ३ । १९ ॥ विजयते, पराजयते ॥ **आङो दोऽनास्यविहरणे**।१।३।२०॥ आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां—व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ **(पराङ्गकर्म्मकान्न निषेधः)** ॥ व्याददते—पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥ **क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च** । १ । ३ । २१ ॥ चादाङः । अनुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते, आक्रीडते । **अनोः कर्मप्रवचनीयान्न**।उपसर्गेण समा **साहचर्यात्** । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः ॥ (तृतीयार्थे) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ **(समोऽकूजने)** ॥ संक्रीडते । कूजने तु—संक्रीडति चक्रम् ॥ **(आगमेः क्षमायाम्)** ॥ ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ **(शिक्षेर्जिज्ञासायाम्)**॥ धनुषि—शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ **(आशिषि नाथः)** ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिक**मित्युक्तम्** । सर्पिषो—नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । **कथं**—"नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्" इति । नाधस इति पाठ्यम् ॥ **(हरतेर्गतताच्छील्ये)** ॥ **गतं**—प्रकारः । पैतृकमश्वा—अनुहरन्ते । मातृकं—गावः । पितुर्मातुश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः।ताच्छील्ये किम् ॥ मातुरनुहरति ॥ (किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्) ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले ॥ **अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने** ।६।१।१४२॥अपात्किरतेः सुट् स्यात् ॥ **(सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः)**॥ अपस्किरते—वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तः । **तथापि–(सुडभावे नेष्यते)इत्याहुः**।गजोऽपकिरति॥**(आङि नुप्रच्छ्योः)**॥आनुते।

१ इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ।

आपृच्छते ॥ **(शप उपालम्भे)** ॥ आक्रोशार्थात् स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः। कृष्णाय–शपते ॥ **समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥** सन्तिष्ठते ।(स्थाघ्वोरिच्च)–समस्थित, समस्थिषाताम्, समस्थिषत।अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। वितिष्ठते॥ **(आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम्)** ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते।नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥ **प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ।१।३। २३॥** गोपी कृष्णाय तिष्ठते। आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः। संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः। कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ **उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥** मुक्तावुत्तिष्ठते। अनूर्ध्वेति किम्। पीठादुत्तिष्ठति ॥ (ईहायामेव) ॥ नेह। ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति॥ **उपान्मन्त्रकरणे ।१।३।२५॥** आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते। मन्त्रकरणे किम्।भर्तारमुपतिष्ठति–यौवनेन ॥ **(उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्)** ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ॥ **कथं तर्हि** "स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती" इति।देवतात्वारोपात्, नृपस्य देवतांशत्वाद्वा ॥ गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते। उपश्लिष्यतीत्यर्थः॥रथिकानुपतिष्ठते। मित्रीकरोतीत्यर्थः॥पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते। प्राप्नोतीत्यर्थः॥ **(वा लिप्सायामिति वक्तव्यम्)**॥भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ॥ **अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥** उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ **उद्विभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥** अकर्मकादित्येव । उत्तपते। वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ **(स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्)** ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं, न त्वद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते, वितपते पाणिम्। नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति, विलापयति वेत्यर्थः। चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति। सन्तापयतीत्यर्थः ॥ **आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥** आयच्छते। आहते। अकर्मकात्, स्वाङ्गकर्मकादित्येव। नेह। परस्य शिर आहन्ति। कथं तर्हि "आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" इति **भारविः**, "आहध्वं मा रघूत्तमम्" इति **भट्टिश्च** ॥ प्रमाद एवायमिति **भागवृत्तिः**, प्राप्य इत्यध्याहारो वा। ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम्। भेत्तुमित्यादिस्तुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु, समीपमेत्येति वा ॥ **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥** हनो वधादेशो वा स्याल्लुङ्यात्मनेपदेषु परेषु। आवधिष्ट, आवधिषाताम् ॥ **हनः सिच् । १ । २ । १४ ॥** कित्स्यात्। अनुनासिकलोपः–आहत, आहसाताम्, आहसत॥ **यमो गन्धने । १ । २ । १५ ॥** सिच् कित्स्यात्। **गन्धनं**–सूचनं–परदोषाविष्करणम् ।उदायत। गन्धने किम्। उदायंस्त–पादम्। आकृष्टवानित्यर्थः॥ **समो गम्यृच्छिभ्याम् । १ । ३ । २९ ॥** अकर्मकाभ्यामित्येव। सङ्गच्छते ॥ **वा गमः । १ । २ । १३ ॥** गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः। सङ्गसीष्ट, सङ्गंसीष्ट। समगत, समगंस्त। समृच्छिष्यते। अकर्मकाभ्यां किम्। ग्रामं सङ्गच्छति ॥ **(विदिप्रच्छिस्वरतीना-**

मुपसंख्यानम्)॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते, संविदाते ॥ **वेत्तेर्विभाषा** ।७।१।७॥ वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते, संविदते । संपृच्छते । संस्वरते॥ **(अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्)** ॥ अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्विधौ त्वियर्ते रेवेत्युक्तम् । मा समृत, मा समृषाताम्, मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम्, समार्षतेति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु—मा समरत, मा समरेताम्, मा समरन्त—समारत, समारेताम्, समारन्तेति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव " रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे " इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक **इत्याहुः** । अध्याहारो वा—कथयद्भ्य इति ॥ **अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे** हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् ॥ शृणु—धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥ वहति—भारम् । नदी—वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा—मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा—" हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः " **(उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्)** ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धं—निरस्याति, निरस्यते । समूहति, समूहते ॥ **उपसर्गाद्धस्व ऊहतेः** । ७ । ४ । २३ ॥ यादौ किति ङिति । ब्रह्म—समुह्यात् । अग्नि—समुह्य ॥ **निसमुपविभ्यो ह्वः** । १ । ३ । ३० ॥ निह्वयते ॥ **स्पर्द्धायामाङः** । १ । ३ । ३१ ॥ कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयाति ॥ **गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः** । १ । ३ । ३२ ॥ **गन्धनं**—हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः- सूचनं हि—प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । **अवक्षेपणं**—भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ हरिमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः ॥ परदारान्—प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते ॥ गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयतीत्यर्थः ॥ शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । एषु किम् । कटं करोति ॥ **अधेः प्रसहने** । १ । ३ । ३३ ॥ **प्रसहनं** क्षमा, अभिभवश्च । (षह मर्षणे) इति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥ **वेश्शब्दकर्मणः** । १ । ३ । ३४ ॥ स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं—विकरोति—कामः ॥ **अकर्मकाच्च** । १ । ३ । ३५ ॥ वेः कृञ इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते ॥ **सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः** । १ । ३ । ३६ ॥ अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । **तथा हि** । शास्त्रे—नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्सञ्जने—दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणा-

ऽध्यापनेन हि उपनेतारि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञाने—तत्त्वं—नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्म-करानुपनयते। भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः॥ **विगणनमृणादेर्नैर्यातनम्**—कर विनयते। राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः॥ शतं विनयते। धर्मार्थे विनियुङ्क्ते इत्यर्थः॥ **कर्तृस्थे चाऽशरीरे कर्मणि। १। ३। ३७॥** नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात्। सूत्रे—**शरीरशब्देन** तदवयवो लक्ष्यते। क्रोधं विनयते। अपगमयति। तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगतत्वात् स्वरितञित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तेनेह न गडुं—विनयति॥**कथं तर्हि** "विगणय्य नयन्ति पौरुषम्" इति॥ कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति॥ **वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः। १। ३। ३८॥** **वृत्तिः** अप्रतिबन्धः। ऋचि—क्रमते—बुद्धिः। न प्रतिहन्यत इत्यर्थः॥ **सर्गः**—उत्साहः। अध्ययनाय-क्रमते। उत्सहते॥ क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि। स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः॥ **उपपराभ्याम्। १। ३। ३९॥** वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात्। उपक्रमते। पराक्रमते। नेह। संक्रामति॥ **आङ उद्गमने। १। ३। ४०॥** आक्रमते सूर्यः। उदयत इत्यर्थः॥ (**ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम्**)॥ नेह। आक्रामति धूमो हर्म्यतलात्॥ **वेऽपादविहरणे। १। ३। ४१॥** साधु—विक्रमते-वाजी पादविहरणे किम्। विक्रामति—सन्धिः। द्विधा भवति। स्फुटतीत्यर्थः॥ **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्। १।३।४२॥ समर्थौ**-तुल्यार्थौ। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। प्रारम्भे अनयोस्तुल्यार्थता। प्रक्रमते। उपक्रमते॥ समर्थाभ्यां किम्। प्रक्रामति। गच्छतीत्यर्थः। उपक्रामति। आगच्छतीत्यर्थः॥ **अनुपसर्गाद्वा। १। ३। ४३॥** क्रामति। क्रमते। **अप्राप्तविभाषेयम्**॥ वृत्त्यादौ तु—नित्यमेव॥ **अपह्नवे ज्ञः। १।३।४४॥** शतमपजानीते। अपलपतीत्यर्थः॥ **अकर्मकाच्च। १। ३। ४५॥** सर्पिषो जानीते। सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः॥ **सम्प्रतिभ्यामनाध्याने। १। ४। ४६॥** शतं संजानीते। अवेक्षत इत्यर्थः॥ शतं प्रतिजानीते। अङ्गीकरोतीत्यर्थः॥ (**अनाध्याने**) इति योगो विभज्यते। तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वार्यते। मातरं मातुर्वा सञ्जानाति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी॥ **भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः। १। ३। ४७॥** उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये॥ इतरे प्रयोगोपाधयः। शास्त्रे वदते। भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः॥ **उपसम्भाषो**—उपसान्त्वनम्। भृत्यानुपवदते। सान्त्वयतीत्यर्थः॥ ज्ञाने—शास्त्रे वदते॥ यत्ने—क्षेत्रे वदते। विमतौ—क्षेत्रे विवदन्ते॥ **उपमन्त्रणम्**—उपच्छन्दनम्। उपवदते। प्रार्थयत इत्यर्थः। **व्यक्तवाचां समुच्चारणे। १। ३।४८॥** मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात्। सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः नेह। संप्रवदन्ति—खगाः॥ **अनोरकर्मकात्। १। ३। ४९॥** व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात्। अनुवदते—कठः कलापस्य। अकर्मकात्किम्। उक्तमनुवदति। व्यक्तवाचां किम्। अनुवदति वीणा॥ **विभाषा विप्रलापे। १।**

३ । ५० ॥ विरुद्धोक्तिरूपे—व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते, विप्रवदन्ति वा, वैद्याः ॥ **अवाद्ग्रः । १ । ३ । ५१ ॥** अवगिरते । **(गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव)** इति भाष्यम् ॥ **समः प्रतिज्ञाने।१।३।५२॥** शब्दं नित्यं सङ्गिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः॥ प्रतिज्ञाने किम् । सङ्गिरति ग्रासम् ॥ **उदश्चरस्सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥** धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः ॥ सकर्मकात्किम् । बाष्पमुच्चरति । उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः ॥ **समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥** रथेन सञ्चरते ॥ **दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे।१। ३ । ५५ ॥** संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्, तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे। दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते, दास्या सम्प्रयच्छते ॥ **उपाद्यमस्स्वकरणे । १ । ३ । ५६ ॥ स्वकरणं**—स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥ **विभाषोपयमने । १ ।२।१६॥** यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत, उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः॥ **(गन्धनाङ्गे उपयमे तु—पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम्)॥ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः।१।३। ५७ ॥** सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥ **नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥** पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । **अनन्तरस्येति न्यायात्** । तेनेह न । सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तङ् । (अकर्मकाच्च)-इति केवलाद्विधानात् ॥ **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः।१। ३ । ५९ ॥** आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव । देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते । (शदेश्शितः । १ । ३ । ६० ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥) व्याख्यातम् ॥ **पूर्ववत्सनः ।१।३।६२ ॥** सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते।पूर्ववत्किम्।बुभूषति।**(शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्)**।तेनेह न । शिशत्सति।मुमूर्षति॥**आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य।१।३।६३॥** एधाञ्चक्रे।**प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु।१।३।६४॥**प्रयुङ्क्ते।उपयुङ्क्ते॥ **(स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्)** उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ **समः क्ष्णुवः । १ । ३ । ६५ ॥** संक्ष्णुते—शस्त्रम् ॥ **भुजोऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥** ओदनं—भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । "बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्" । "वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते"। इहोपभोगो भुजेरर्थः।अनवने किम् । महीं—भुनक्ति ॥ **णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥** ण्यन्तादात्मनेपदं स्याद्—अणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्यते अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्ता स्यात् न त्वाध्याने ॥ (णिचश्च) इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । **(कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च**

प्राप्ते **पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते**)॥कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम्। **तथा हि**। पश्यन्ति भवं भक्ताः। चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणांशत्यागे–पश्यति भवः। विषयो भवतीत्यर्थः॥ ततो हेतुमण्णिच्। दर्शयन्ति भवं भक्ताः। पश्यन्तीत्यर्थः॥ पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायाम्–दर्शयते भवः। इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः। तत्र तृतीयकक्षायां न तङ्। क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात्। चतुर्थ्यां तु तङ्। द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात्, प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च॥एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम्। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः न्यग्भावयन्तीत्यर्थः॥ तत आरोहति हस्ती। न्यग्भवतीत्यर्थः॥ ततो णिच्। आरोहयन्ति। आरोहन्तीत्यर्थः॥ तत आरोहयते। न्यग्भवतीत्यर्थः॥ **यद्वा**। पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत्॥ ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच्। दर्शयति भवः। आरोहयति हस्ती। पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः॥ ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम्। अर्थः प्राग्वत्॥ अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ्। समानक्रियत्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात्। अनाध्याने किम्। स्मरति वनगुल्मं कोकिलः। स्मरयति वनगुल्मः। उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः॥ (भीस्म्योर्हेतुभये। १। ३। ६८॥)। व्याख्यातम्॥ **गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने। १। ३। ६९॥** प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत्। माणवकं–गर्धयते, वञ्चयते वा। प्रलम्भने किम्। श्वानं गर्द्धयति। अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः॥ अहिं वञ्चयति। वर्जयतीत्यर्थः॥ (लियःसम्माननशालीनीकरणयोश्च। १। ३। ७०॥) व्याख्यातम्॥ **मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे। १। ३। ७१॥** णेरित्येव। पदं मिथ्या कारयते। स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्योपपदात्किम्। पदं सुष्ठु कारयति। अभ्यासे किम्। सकृत्पदं मिथ्या कारयति॥ (स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। १। २। ७२॥)। यजते। सुनुते। कर्त्रभिप्राये किम्। ऋत्विजो–यजन्ति, सुन्वन्ति॥ **अपाद्वदः। १। ३। ७३॥** न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्राय इत्येव। अपवदति॥ (णिचश्च। १। ३। ७४॥) कारयते॥ **समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे। १। ३। ७५॥** अग्रन्थे इति च्छेदः। व्रीहीन्संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। अग्रन्थे किम्। उद्यच्छति वेदम्। अधिगंतुमुद्यमं करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राये इत्येव॥ **अनुपसर्गाज्ज्ञः। १। ३।७६॥** गां जानीते। अनुपसर्गात्किम्। स्वर्गं लोकं न प्रजानाति। कथं तर्हि भट्टिः–"इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य" इति। कर्मणि लिट्। नृपेणेति विपरिणामः॥ **विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। १। ३। ७७॥** स्वरितञित इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं, तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात्। स्वं यज्ञं–यजति, यजते वा,। स्वं कटं करोति, कुरुते वा। स्वं

पुत्रमपवदति, अपवदते वा। स्वं यज्ञं—कारयति,कारयते वा। स्वं व्रीहिं—संयच्छति,संयच्छते वा। स्वां गां जानाति, जानीते वा॥ **इत्यात्मनेपदप्रक्रिया॥**

॥ अथ परस्मैपदप्रक्रिया ॥

(शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्। १। ३। ७८॥) अत्ति॥ **अनुपराभ्यां कृञः।१।३।७९॥** कर्तृगेऽपि फले, गन्धनादौ च, परस्मैपदार्थमिदम्। अनुकरोति। पराकरोति। कर्तरीत्येव। भावकर्मणोर्मा भूत्॥ **न चैवमपि** कर्मकर्तरि प्रसङ्गः॥कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र—कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात्। शास्त्रातिदेशपक्षे तु—कर्तरि कर्मेत्यतः, शेषादित्यतश्च, कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्त्य कर्त्तैव यः कर्त्ता, न तु कर्मकर्त्ता, तत्रेति व्याख्येयम्॥ **अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः।१।३।८०॥**(क्षिप प्रेरणे) स्वरितेत्—अभिक्षिपति॥**प्राद्वहः।१।३।८१॥**प्रवहति॥ **परेर्मृषः।१।३।८२॥** परिमृष्यति। चौरादिकस्य तु—परिमर्षति। (इह **परेति योगं विभज्य वहेरपीति** केचित्)॥**व्याङ्परिभ्यो रमः।१।३।८३॥** विरमति॥ **उपाच्च।१।३।८४॥** यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्॥ **विभाषाऽकर्मकात्।१।३।८५॥** उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा। उपरमति, उपरमते वा। निवर्तत इत्यर्थः॥ **बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः।१।३।८६॥** एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। (णिचश्च)—इत्यस्यापवादः। बोधयति—पद्मम्। योधयति—काष्ठानि। नाशयति—दुःखम्। जनयति—सुखम्॥ अध्यापयति। प्रावयति। प्रापयतीत्यर्थः॥द्रावयति। विलापयतीत्यर्थः॥ स्रावयति। स्यन्दयतीत्यर्थः॥ **निगरणचलनार्थेभ्यश्च।१।३।८७॥** निगारयति। आशयति। भोजयति। चलयति। कम्पयति॥ (**अदेः प्रतिषेधः**)॥आदयते—देवदत्तेन।गतिबुद्धीतिकर्मत्वम्—(**आदिखाद्योर्न**)—इति प्रतिषिद्धम्। निगरणचलनेतिसूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः। शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव। आदयत्यन्नं बटुना॥ **अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्।१।३।८८॥** ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात्। शेते कृष्णः—तं गोपी शाययति॥ **न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः।१।३।८९॥** एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न। पिबतिर्निगरणार्थः। इतरे चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः। नृतिश्चलनार्थेऽपि। तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः। पाययते। दमयते। आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते॥ (**धेट उपसंख्यानम्**)॥ धापयेते शिशुमेकं समीची। अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव। वत्सान् पाययति पयः। "दमयन्ती कमनीयतामदम्"। भिक्षां वासयति॥ (वा क्यषः।१।३।९०॥) लोहितायति, लोहितायते॥ (द्युद्भ्यो लुङि।१।३।९१॥) अद्युतत्, अद्योतिष्ट॥(वृद्भ्यस्स्यसनोः।१।३।९२॥) वर्त्स्यति, वर्तिष्यते।विवृत्सति, विवर्ति-

षते ॥ (लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ९३ ॥) कल्प्ता । कल्प्तासि, कल्पितासे ॥ कल्प्स्याति । कल्पिष्यते, कल्प्स्यते । चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते, चिक्लृप्सते ॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

॥ अथ भावकर्मप्रक्रिया ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः—(भावकर्मणोः)—इति तङ् ॥ **सार्वधातुके यक्।३।१। ६७॥** धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे। भावो—भावना—उत्पादना क्रिया। सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः।तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि। किं त्वेकवचनमेव। तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्तरि तृतीया। त्वया मयाऽन्यैश्च—भूयते।बभूवे॥**स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ।६।४।६२ ॥** उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च, चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु—भावकर्मणोर्गम्यमानयोः, स्यादीनामिडागमश्च। अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं, नेतरेषाम् । अव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद् वृद्धिः—भाविता, भविता। भाविष्यते, भविष्यते। भूयताम्। अभूयत। भूयेत। भाविषीष्ट, भविषीष्ट ॥ **चिण् भावकर्मणोः । ३ । १। ६६ ॥** च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे। अभावि। अभाविष्यत, अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया—अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण, त्वया, मया च। अनुभूयेते, अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि, अन्वभाविषाताम्, अन्वभविषाताम् । णिलोपः—भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भावयाम्बभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट् एत्वे च कृते (ह एति)—इति हत्वं न। **तासिसाहचर्यादस्तेरपि** व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव एति हत्वप्रवृत्तेरित्या**हुः॥** भाविता—चिण्वदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे—भावयिता । भाविष्यते। भावयिष्यते। भाव्यताम्। अभाव्यत। भाव्येत । भाविषीष्ट। भावयिषीष्ट। अभावि। अभाविषाताम्। अभावयिषाताम् । बुभूष्यते। बुभूषाञ्चक्रे। बुभूषिता । बुभूषिष्यते। बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु—बोभूयते। बोभवाञ्चक्रे।बोभाविता, बोभविता।अकृत्सार्वेति दीर्घः—स्तूयते—विष्णुः। तुष्टुवे। स्तविता। स्तोता।स्ताविष्यते।स्तोष्यते।अस्तावि। अस्ताविषाताम्। अस्तोषाताम्। गुणोर्तीति गुणः—अर्यते, स्मर्यते।सस्मरे।परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्—आरिता। अर्ता। स्मारिता। स्मर्ता। गुणोर्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः—संस्क्रियते । अनिदितामिति

नलोपः—स्रस्यते । इदितस्तु—नन्यते । सम्प्रसारणम्—इज्यते ॥ (अयङ्यि क्ङिति । ७ । ३ । २२ ॥)—शय्यते ॥ **तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥** आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् तायते, तन्यते । (ये विभाषा)—जायते, जन्यते ॥ **तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥** तपश्च्लेश्चिण् न स्यात्कर्मकर्तरि, अनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् ॥ **यद्वा**—पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । घुमास्थेतीत्त्वम्-दीयते, धीयते । आदेच इत्यत्राशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एश आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम्—जग्ले ॥ **आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥** आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि, ञिति णिति—कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । हन्यते । अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । होहन्तेरिति कुत्वम्—घानिता । हन्ता । घानिष्यते, हनिष्यते । आशीर्लिङि—वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात्—घानिषीष्ट । पक्षे—वधिषीष्ट अघानि, अघानिषाताम्, अहसाताम् । पक्षे—वधादेशः—अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत, अहनिष्यत ॥ **न च** स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति **वाच्यम्** ॥ अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । ग्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो ग्रहोऽलिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता, ग्रहीता । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्, अग्रहीषाताम् ॥ दृश्यते । अदर्शि, अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादम्—अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि—ध्वमि चतुरधिकं शतम् (१०४) ॥ **तथा हि** । चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि । (वृतो वा) इति वा दीर्घः—अगरीध्वम्, अगरिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोरिति विकल्पादिडभावे (उश्च) इति कित्त्वम् । इत्त्वम् । रपरत्वम् । (हलि च) इति दीर्घः । इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वम्—अगीर्ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता(१०४) संख्येति ॥ (इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा । इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥ १ ॥)

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् । णिलोपः—शम्यते—मोहो मुकुन्देन ॥ **चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥** चिण्परे, णमुल्परे च, णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । ग्रकृतो (मितां ह्रस्वः)—एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्णौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः ॥ दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु—स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् ॥ **भाष्ये** तु—(**पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्**) इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः ॥ **णाविति जातिपरो निर्देशः** । दीर्घग्रहणं चेह मास्त्विति तदाशयः । शामिता, शमिता, शमयिता । शामिष्यते, शमिष्यते, शमयिष्यते । यङन्ताण्णिच्—शंशम्यते । शंशामिता, शंश-

मिता, शंशमयिता ॥ यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम् ॥ **भाष्यमते** तु-यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे-शम्यते मुनिना॥**नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७ । ३ । ३४** ॥ उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि, ञिति णिति-कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि अनाचमेः किम् । आचामि ॥ (**अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्**) ॥ चिणि आयादय इति णिङभावे-अकामि ॥ णिङ्णिचोरप्येवम् । अवामि । (वध हिंसायाम्-हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः-अवधि । (जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु)-इत्युक्तेर्न गुणः-अजागारि॥**भञ्जेश्च चिणि । ६ । ४ । ३३** ॥ नलोपो वा स्यात् । अभाजि, अभञ्जि ॥ **विभाषा चिण्णमुलोः ।७।१ । ६९** ॥ लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि अलाभि । **व्यवस्थितविकल्पत्वा**त्प्रादेर्नित्यं नुम्-प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु-(गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् । बुद्धिभक्षार्थयोश्शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥ १॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः) ॥-॥ गौर्दुह्यते-पयः । अजा ग्रामं-नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते । बोध्यते-माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते ॥ (**अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते**) ॥ मासो, मासं वा, आस्यते-देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः मासमास्यते माणवकः ॥ ॥ **इति भावकर्मप्रक्रिया** ॥

॥ अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

यदा-सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते, **तदा** कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात्॥तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्त्तरि लकारः-साध्वसिश्छिनत्ति, काष्ठानि-पचन्ति, स्थाली-पचति।कर्मणस्तु-कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः।तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः-पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेन।कर्तरि तु-॥**कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः।३।१।८७**॥कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात्।**कार्यातिदेशोऽयम्** । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः।कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा-पच्यते ओदनः, भिद्यते काष्ठम् । अपाचि।अभेदि ॥ **ननु** भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति **चेन्न** ॥ लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् । (लिङ्याशिष्यङ्)-इति द्विलकारकाल्ल इत्यनुवृत्तेः।भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्त्तरि न भवन्ति। किं तु भावे एव। भेत्तव्यं कुसूलेन॥**ननु** पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया-विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च। सैवेदानीं कर्तृस्था । न तु तत्तुल्या ॥ **सत्यम्** ॥ कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्व-

सिरित्यादौ मा भूत् ॥ **किं च** कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्—गच्छति ग्रामः, आरोहति-हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः—स्मरति, श्रद्दधाति वा । यत्र—कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र—कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र। न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते ॥ करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था। तेन कारिष्यते घट इत्यादि सिद्धम् । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् । ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात्॥ **एतेन** "अनुव्यवस्यमानेऽर्थे" इति **व्याख्यातम्**—कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः॥ ताच्छील्यादावयं चानश्, न त्वात्मनेपदम्॥ **(सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः)**॥ अन्योऽन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति॥ **(दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्)**॥ **न दुहस्नुनमां यक्चिणौ**।३।१।८९॥ एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः। दुहेरनेन यक एव निषेधः । चिण् तु विकल्प्यते । शब्लुक्—गौः पयो दुग्धे ॥ **अचः कर्मकर्तरि** । ३ । १ । ६२ ॥ अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि, अकृत ॥ **दुहश्च** । ३ । १।६३॥ अदोहि । पक्षे क्सः । लुग्वेति पक्षे लुक्—अदुग्ध । अधुक्षत । उदुम्बरः—फलं पच्यते ॥ (सृजियुज्योश्श्यंस्तु) ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् । यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः॥ **(सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्)** ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम्॥ **(भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्)**॥ भूषावाचिनां, किरादीनां, सन्नन्तानां च, यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट ॥ गिरते । अगीर्ष्ट ॥ आद्रियते । आदृत । किरादिस्तु**दाद्यन्तर्गणः**॥ चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम् ॥ **न रुधः** । ३ । १ । ६४ ॥ अस्मात् च्लेश्चिण् न । अवारुद्ध—गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि—गौर्गोपेन ॥ **तपस्तपःकर्मकस्यैव** । ३ । १ । ८८ ॥ कर्ता कर्मवत् स्यात् ॥ **विध्यर्थमिदम्**। एवकारस्तु व्यर्थ एवेति **वृत्त्यनुसारिणः** ॥ तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः ॥ (तपोऽनुतापे च)—इति चिण्निषेधात्सिच्—अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति । सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ (न दुहस्नुनमां यक्चिणौ) ।—प्रस्नुते । मास्नाविष्ट, मास्नोष्ट ॥ नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः ॥ **(यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम्)** ॥ कारयते । अचीकरत ॥ उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव—कारिष्यते, उच्छ्रायिष्यते ॥ ब्रूते कथाम्। अवोचत॥ **भारद्वाजीयाः पठन्ति—(णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाऽकर्मकाणामुपसंख्यानम्)**॥ पुच्छमुदस्यति-उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम्—

उत्पुच्छयते–गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम्–उत्पुच्छयते–गौः, उदपुपुच्छत–यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छपूचङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः ॥ ग्रन्थते–ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट ॥ श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट ॥ क्रैयादिकयोस्तु–श्रथ्नीते, ग्रथ्नीते,–स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः ॥(वेः-शब्दकर्मणः) (अकर्मकाच्च)–इति तङ्। अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे–विकुर्वते सैन्धवाः।व्यकारिष्ट, व्यकारिषाताम्, व्यकारिषत । व्यकृत, व्यकृषाताम्, व्यकृषत ॥ **कुषिरंजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च । ३ । १ । ९० ॥** अनयोः कर्मकर्त्तरि न यक्, किं तु–श्यन्, परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति, कुष्यते पादः । रज्यति, रज्यते–वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः–कोषिषीष्ट–रङ्क्षीष्ट ॥ ॥ **इति कर्मकर्त्तृप्रक्रिया ॥**

॥ अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥

अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ । ११२ ॥ स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात्।लङोऽपवादः।स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः।एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥ **न यदि । ३ । २ । ११३ ॥** यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि ॥**विभाषा साकाङ्क्षे ।३।२। ११४ ॥** उक्तविषये लृड़ा स्यात्–लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामः–तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणम् । चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ्।यच्छब्दयोगेऽपि-(न यदि)–इति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥ (परोक्षे लिट् । ३ । २।११५॥ चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्–सुप्तोऽहं किल विललाप, "बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्" ॥ (**अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः**।।कलिङ्गेष्ववात्सीः। नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥ **हशश्वतोर्लङ् च । ३ । २ । ११६ ॥** अनयोरुपपदयो र्लिड्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति ह–अकरोत्, चकार वा । शश्वदकरोत्, चकार वा ॥ **प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११७ ॥** प्रष्टव्यः **प्रश्नः** । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत्किम्, जगाम किम् । अनासन्ने तु–कंसं जघान किम् ॥ **लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥** लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥ **अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ॥** भूतानद्यतने लट् स्यात्–स्मयोगे। एवं स्म पिता ब्रवीति ॥ **ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । २ । १२० ॥** अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम्–ननु करोमि भोः ॥ **नन्वोर्विभाषा । ३ । २ । १२१ ॥** अकार्षीः किम्–न करोमि, नाकार्षम्, अहं नु करोमि, अहं न्वकार्षम्॥**पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ॥** अनद्यतनग्रहणं मंडूकप्लुत्याऽनुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् स्यात्,चाल्लट्,न तु स्मयोगे।पक्षे यथाप्राप्तम्।वसन्तीह

१ रञ्ज्योरिति पाठान्तरम् ।

पुरा छात्राः, अवात्सुः, अवसन्, ऊषुर्वा। अस्मे किम्। यजति स्म पुरा। भविष्यतीत्यनुवर्तमाने। **यावत्पुरानिपातयोर्लट्। ३। ३। ४॥** यावद्भुङ्क्ते। पुरा भुङ्क्ते। निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः। निपातयोः किम्। यावद् दास्यते तावद्भोक्ष्यते। करणभूतया पुरा यास्यति॥ **विभाषा कदाकर्ह्योः। ३। ३। ५॥** भविष्यति लड् वा स्यात्। कदा कर्हि वा—भुंक्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा॥ **किंवृत्ते लिप्सायाम्। ३। ३। ६॥** भविष्यति लड्वा स्यात्। कं कतरं कतमं वा भोजयसि भोजयिष्यसि भोजयितासि वा। लिप्सायां किम्। कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति॥ **लिप्स्यमानसिद्धौ च। ३। ३। ७॥** लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड्वा स्यात्। योऽन्नं-ददाति दास्यति दाता वा—स स्वर्ग--याति यास्यति याता वा॥ **लोडर्थलक्षणे च। ३। ३। ८॥** लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन—तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड्वा स्यात्। कृष्णश्चेद्भुंक्ते—त्वं गाश्चारय। पक्षे लुट्लृटौ॥ **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। ३। ३। ९॥** ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः **ऊर्ध्वमौहूर्तिकः।** निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्च। ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः। मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, आगच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा—अथ त्वं छन्दोऽधीष्व॥ **वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३। ३। १३१॥** समीपमेव **सामीप्यम्।** स्वार्थे ष्यञ्। वर्तमाने लडित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावद्—येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः। कदा आगतोऽसि—अयमागच्छामि, अयमागमम्। कदा गमिष्यसि--एष गच्छामि, गमिष्यामि वा॥ **आशंसायां भूतवच्च। ३। ३। १३२॥** वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते। भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम्। देवश्चेदवर्षीत्, वर्षति, वर्षिष्यति वा--धान्यमवाप्स्म, वपामो, वप्स्यामो वा (**सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः**) तेन लङ्लिटौ न॥ **क्षिप्रवचने लट्। ३। ३। १३३॥** क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात्। वृष्टिश्चेत् क्षिप्रमाशु त्वरितं वा, यास्यति--शीघ्रं वप्स्यामः॥ नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात्- श्वः शीघ्रं वप्स्यामः॥ **आशंसावचने लिङ्। ३। ३। १३४॥** आशंसावाचिनि उपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् न तु भूतवत्। गुरुश्चेदुपेयादाशंसे—अधियीय। आशंसे क्षिप्रमधियीय॥ **नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः। ३। ३। १३५॥** क्रियायाः-सातत्ये, सामीप्ये च लङ्लुटौ न। यावज्जीवमन्नमदाद् दास्यति वा। सामीप्यं तुल्यजातीयेनाऽव्यवधानम्। येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित, सोमेनायष्ट। येयममावास्याऽऽगामिनी—तस्यामग्नीनाधास्यते, सोमेन यक्ष्यते॥ **भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्। ३। ३। १३६॥** भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवन्न। योऽयमध्वा गन्तव्यः आ पा-

टलिपुत्रात्--तस्य यदवरं कौशाम्ब्याः–तत्र सक्तून् पास्यामः॥ **कालविभागे चानहोरात्राणाम्। ३। ३। १३७॥** पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते। अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम्। योगविभाग उत्तरार्थः। योऽयं वत्सरः आगामी–तस्य यदवरमाग्रहायण्याः–तत्र युक्ता अध्येष्यामहे। अनहोरात्राणां किम्। योऽयं मास आगामी–तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः–तत्र अध्येतास्महे॥ **परस्मिन्विभाषा। ३। ३। १३८॥** अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते। **अप्राप्तविभाषेयम्।** योऽयं संवत्सरः आगामी–तस्य यत्परमाग्रहायण्याः–तत्राध्येष्यामहे, अध्येतास्महे॥ (लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ। १। ३। १३९॥) भविष्यतीत्येव। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्–तदा सुभिक्षमभविष्यत्॥ **भूते च। ३। ३। १४०॥** पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते॥ **वोताप्योः। ३। ३। १४१॥** वा आ उताप्योरिति च्छेदः। उताप्योरित्यतः प्राग् भूते लिङ्निमित्ते लङ् वेत्यधिक्रियते। पूर्वसूत्रं तु-उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः॥ **गर्हायां लडपिजात्वोः। ३। ३। १४२॥** आभ्यां योगे लट् स्यात्--कालत्रये गर्हायाम्। लुङादीन् परत्वादयं बाधते। अपि जायां त्यजसि, जातु गणिकामाधत्से। गर्हितमेतत्॥ **विभाषा कथमि लिङ् च। ३। ३। १४३॥** गर्हायामित्येव। कालत्रये लिङ्, चाल्लट्। कथं धर्मं त्यजेः, त्यजसि वा। पक्षे कालत्रये लकाराः। अत्र भविष्यति नित्यं लङ्भूते वा। कथं नाम तत्रभवान् धर्ममत्यक्ष्यत्॥ **किंवृत्ते लिङ्लृटौ। ३। ३। १४४॥** गर्हायामित्येव। विभाषा तु नानुवर्तते। कः, कतरः, कतमो वा--हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा। लङ् प्राग्वत्॥ **अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि। ३। ३। १४५॥** गर्हायामिति निवृत्तम्। **अनवक्लृप्तिः**–असंभावना। अमर्षः–अक्षमा। न संभावयामि, न मर्षये वा, भवान्–हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा। कः, कतरः, कतमो वा–हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा। लङ् प्राग्वत्॥ **किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट्। ३। ३। १४६॥** अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति यावदनुवर्तते। **किङ्किलेति समुदायः** क्रोधद्योतकमुपपदम्। **अस्त्यर्थाः**अस्तिभवतिविद्यतयः। लिङोऽपवादः। न श्रद्दधे, न मर्षये वा, किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे। अस्ति, भवति, विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि। अत्र लङ्॥ **जातुयदोर्लिङ्। ३। ३। १४७॥ (यदायद्योरुपसंख्यानम्)** ॥लृटोऽपवादः। जातु यद्यदा, यदि वा, त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि, न मर्षयामि। लङ् प्राग्वत्॥ **यच्चयत्रयोः। ३। ३। १४८॥** यच्च, यत्र वा, त्वमेवं कुर्याः–न श्रद्दधे, न मर्षयामि॥ **गर्हायां च। ३। ३। १४९॥** अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम्। यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात्। यच्च, यत्र वा, त्वं शूद्रं याजयेः–अन्याय्यं तत्॥ **चित्रीकरणे च। ३। ३। १५०॥** यच्च, यत्र वा, त्वं शूद्रं याजयेः–आश्चर्यमेतत्॥ **शेषे लडयदौ। ३। ३। १५१॥** यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लट् स्यात्। आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति। अयदौ किम्। आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत॥ **उताप्योस्समर्थयोर्लिङ्। ३। ३। १५२॥** बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता। उत

अपि वा, हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति, अपि धास्यति द्वारम् । प्रश्नः, प्रच्छादनं च, गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लङ् ॥ **कामप्रवेदनेऽकच्चिति** । ३ । ३ । १५३ ॥ स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यात्, न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् । कच्चिज्जीवति ॥ **सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाऽप्रयोगे** । ३ । ३ । १५४ ॥ अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च—प्रथमया, सप्तम्या च, विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्संभावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥ **विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि** । ३ । ३ । १५५ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत, भोक्ष्यते वा—भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥ **हेतुहेतुमतोर्लिङ्** । ३ । ३ । १५६ ॥ वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्, कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ (**भविष्यत्येवेष्यते**) ॥ नेह । हन्तीति पलायते ॥ **इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ** । ३ । ३ । १५७ ॥ इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा—भवान् । एवं—कामये, प्रार्थये, इत्यादियोगे बोध्यम् ॥ (**कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्**) ॥ नेह । इच्छन्—करोति ॥ **लिङ् च** । ३ । ३ । १५९ ॥ समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥ **इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने** । ३ । ३ । १६० ॥ लिङ् स्यात्, पक्षे लट् । इच्छेत्, इच्छति । कामयेत, कामयते । **विधिनिमन्त्रणेति** लिङ्—विधौ—यजेत, निमन्त्रणे—इह भुञ्जीत भवान्, आमन्त्रणे—इहासीत, अधीष्टे—पुत्रमध्यापयेद्भवान्, संप्रश्ने—किं भो वेदमधीयीय, उत तर्कम्, प्रार्थने—भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥ **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च** । ३ । ३ । १६३ ॥ **प्रैषो**—विधिः । **अतिसर्गः**—कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम्, भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ॥ **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके** । ३ । ३ । १६४ ॥ प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्त्तादूर्ध्वं—यजेत, यजताम्, यष्टव्यम् ॥ **स्मे लोट्** । ३ । ३ । १६५ ॥ पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चाऽपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ॥ **अधीष्टे च** । ३ । ३ । १६६ ॥ स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ॥ **लिङ्यदि** । ३ । ३ । १६८ ॥ यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः, समयो, वेला वा, यद्भुञ्जीत भवान् ॥ **अर्हे कृत्यतृचश्च** । ३ । ३ । १६९ ॥ चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥ **शकि लिङ् च** । ३ । ३ । १७२ ॥ शक्तौ लिङ् स्यात्, चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः ॥ (माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥) मा कार्षीः ॥ **कथं** मा भवतु, मा भविष्यतीति ॥ नायं माङ् किं तु माशब्दः ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥ धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्ताः–ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृ कर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥ **क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥** पौनःपुन्ये, भृशार्थे च, द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्, तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः ॥ तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः, तिङ्संज्ञौ च, तध्वमोर्विषये तु–हिस्वौ वा स्तः ॥ **(पुरुषैकवचनसंज्ञे तु-नानयोरतिदिश्येते)** हिस्वविधानसामर्थ्यात् ॥ तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥ **समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥** अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥ **यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ॥** आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥ **समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥** समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ **(क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये)** याहियाहीति याति । पुनःपुनः, अतिशयेन वा, यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति ॥ एवं यातः, यान्ति, यासि, याथः याथ ॥ यातयातेति यूयं याथ । याहियाहीत्ययासीत्, यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते ॥ ध्वंविषये–पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे ॥ समुच्चये तु–सक्तून्–पिब, धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं-भुङ्क्ष्व, दधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते ॥ तध्वमोस्तु–पिबत, खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ग्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे । सक्तून् पिबति, धानाः खादति, अन्नं भुङ्क्ते, दधिकमास्वादयते ॥ **एतेन**–(पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ॥ विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥ १ ॥ इति **व्याख्यातम् ॥** अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् ॥ इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव ॥ द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः, लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च ॥ पुरीमवस्कन्देत्यादिमध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि **केषांचिद् भ्रम एव** ॥ पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥ **इति लकारार्थप्रक्रिया ॥**

इति भट्टोजीदीक्षितविरचितायां

सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे तिङन्तं समाप्तम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ पूर्वकृदन्ते कृत्यप्रक्रिया ।

धातोः । ३ । १ । ९१ ॥ आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ (तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२) ॥ (कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥) **वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ ॥** परिभाषेयम् । अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादः प्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्, स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥ **कृत्याः । ३ । १ । ९५ ॥** अधिकारोऽयं—ण्वुलः प्राक् ॥ **कर्त्तरि कृत् ।३।४।६७॥** कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥ **तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ॥** एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥ **तव्यत्तव्याऽनीयरः । ३ । १ । ९६ ॥** धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम्, एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च ॥ चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥**(वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च)**वसतीति-वास्तव्यः ॥ **(केलिमर उपसंख्यानम्)** पचेलिमाः—माषाः । पक्तव्याः ॥भिदेलिमाः सरलाः।भेत्तव्याः॥कर्मणि प्रत्ययः॥**वृत्तिकारस्तु**—(कर्मकर्तरि चायमिष्यते) **इत्याह॥ तद्भाष्यविरुद्धम् ॥ कृत्यचः । ८ । ४।२९॥**उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥**(निर्विण्णस्योपसंख्यानम्)** ॥ अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम् ॥ परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टुत्वम्—निर्विण्णः ॥ **णेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ॥** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्—तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम्, प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् । यका व्यवधानेऽपि यथा स्यात्—प्रयाप्यमाणं पश्य। (णत्वे दुर उपसर्गत्वं न)—**इत्युक्तम्**।दुर्यानम्, दुर्यापनम्॥**हलश्चेजुपधात्।८।४।३१॥** हलादेरिजुपधात्कृन्नस्य अचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम्, प्रकोपनीयम् । हलः किम् । मोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥ **इजादेःसनुमः । ८ । ४ । ३२ ॥** सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्—तत्स्थस्यैव।प्रेङ्खणीयम्।इजादेः किम् । (मगि सर्पणे)—प्रमङ्गनीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । अट्कुप्वाङिति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव—प्रोम्भणम् ॥ **वा निंसनिक्षनिन्दाम् । ८ । ४ । ३३ ॥** एषां नस्य णो वा स्यात्—कृति परे । प्रणिंसितव्यम्, प्रनिंसितव्यम् ॥ **न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ ॥** एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् ॥ **(पूञ एवेह ग्रहणमिष्यते)** ॥ पूङस्तु—प्रपवणीयः—सोमः ॥ **(ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्)** ॥ प्रभापनीयम् । (क्शात्रः शस्य यो वा)—इत्युक्तं णत्वप्रकरणोपारि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम्—प्रख्यानीयम् ॥ **कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥**

स्नान्त्यनेन—स्नानीयं—चूर्णम् । दीयतेऽस्मै—दानीयो—विप्रः ॥ **अचो यत् । ३ । १ । ९७ ॥** अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ योगविभागोऽप्येवम् ॥ तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ॥ **ईद्यति । ६ । ४ । ६५ ॥** यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः—देयम्, ग्लेयम् ॥ **(तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः) ॥** तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् ॥ जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः । **न च** वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्योश्चेति निषेधात् ॥ **(हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः) ॥** वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत्—घात्यः ॥ **पोरदुपधात् । ३।१।९८॥** पवर्गान्तादुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । **(नानुबन्धकृतमसारूप्यम्)॥** अतो न ण्यत्॥तव्यदादयस्तु स्युरेव॥**आङो यि । ७।१ । ६५॥** आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृते अदुपधत्वाभावाण्ण्यदेव । आलम्भ्यो—गौः ॥ **उपात्प्रशंसायाम् । ७ ।१। ६६॥** उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्यः—उपलभ्यः ॥ **शकिसहोश्च । ३ । १ । ९९॥** शक्यम् । सह्यम् ॥ **गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥** गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । **(चरेराङि चागुरौ) ॥** आचर्यो देशः।गन्तव्य इत्यर्थः।अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम्—सोपसर्गान्मा भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव—"तेन तत्र न भवेद्विनियम्यम्" इति वार्तिकप्रयोगात् ॥ **एतेन** "अनियम्यस्य नायुक्तिः" । ".त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।"—इत्यादि **व्याख्यातम् ॥** नियमे साधुरिति वा ॥ **अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥** वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव, सोपि गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्यं किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं, वचनानर्हं च—(आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः)—इति स्मृतेः । पण्या—गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धः । तस्मिन्विषये वृङो यत् । शतेन—वर्या—कन्या । वृत्यान्या ॥ **वह्यं करणम् । ३ । १ । १०२ ॥** वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् ॥ **अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥** (ऋ गतौ)—अस्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः—स्वामी, वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्य्यो—ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥ **उपसर्या काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ।** गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या—गौः।गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसार्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ॥ **अजर्यं सङ्गतम् । ३ ।१ । १०५ ॥** नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्त्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । "तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्" इति

भक्तिः ॥ "मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध "इत्यत्र तु सङ्गतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । सङ्गतं किम् । अजरिता—कम्बलः । भावे तु—सङ्गतकर्तृकेऽपि ण्यदेव—अजार्यं संगतेन ॥ **वदस्सुपि क्यप् च**।३।१।१०६॥ उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्यात्, चाद्यत्—अनुपसर्गे सुप्युपपदे ।ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् ॥ **ब्रह्म**—वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययाव**वित्येके** । उपसर्गे तु ण्यदेव—अनुवाद्यम्, अपवाद्यम् ॥ **भुवो भावे** । ३ । १ । १०७ ॥ क्यप् स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रभव्यम् ॥ **हनस्त च** । ३ । १। १०८ ॥ अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप् स्यात्, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं—ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ **एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्** ।३ ।१।१०९ ॥ एभ्यः क्यप्स्यात् ॥ **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्** ।६। १। ७१॥ इत्यः । स्तुत्यः । (शास इदङ्हलोः)—शिष्यः । वृ इति वृञो ग्रहणं, न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु—वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यब्ग्रुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था।अवश्यस्तुत्यः।(**शंसिदुहिगुहिभ्यो वा)-इति काशिका** शस्यम्, शंस्यम्।दुह्यम्, दोह्यम् । गुह्यम्, गोह्यम्।(प्रशस्यस्य श्रः) (ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु—मूलं मृग्यम् ॥(**आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम्**)॥ (अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणादिषु) । बाहुलकात्करणे क्यप् । अनिदितामिति नलोपः—आज्यम् ॥ **ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः** । ३ । १ । ११० ॥ वृत—वृत्यम् । वृधु-वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु—कल्प्यम्, चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कॄत—कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ॥ **ई च खनः** । ३ । १ । १११ ॥ चात् क्यप् । (आद्गुणः)—खेयम् । इ चेति ह्रस्वः **सुपठः** ॥ **भृञोऽसंज्ञायाम्** । ३ । १ । ११२ ॥ भृत्याः—कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं, न तु संज्ञा ॥ (समश्च बहुलम्) ॥ संभृत्याः, संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः ॥ **अथ कथं** भार्या वधूरिति । इह हि संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु—पुंसि चरितार्थः ॥ सत्यम् ॥ बिभर्तेर्भृ इति दीर्घान्तात् क्यादेर्वा ण्यत् । क्यप्तु भरतेरेव ॥ **तदनुबन्धकग्रहणे इति** परिभाषया ॥ **मृजेर्विभाषा** । ३ । १ । ११३ ॥ मृजेः क्यप् वा स्यात्, पक्षे ण्यत् । मृज्यः ॥ **चजोः कुघिण्ण्यतोः** । ७ । ३ । ५२ ॥ चस्य, जस्य च, कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च प्रत्यये परे । (मृजेर्वृद्धिः)—मार्ग्यः ॥ **न्यङ्क्वादीनां च** ।७।३।५३॥ कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । नावञ्चेरित्युप्रत्ययः ॥ **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः** ।३।१। ११४ ॥ एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । **यद्वा** लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्यतेऽत्रेति अधिकरणे क्यप् । निपातनाद्दीर्घः—राजसूयः, राजसूयम्—अर्धर्चादिः ॥ सरत्याकाशे सूर्यः। कर्तरि क्यप् । निपातनादुत्त्वम् । **यद्वा**—(षू प्रेरणे)—तुदादिः । सुवति कर्माणि लोकं

प्रेरयतीति क्यपो रुट् ॥ मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप्—मृषोद्यम्।विशेष्यनिघ्नोऽयम्। " उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः"॥रोचतेः-रुच्यः॥गुपेरादेः-कत्वं च संज्ञायाम्।सुवर्णरजत भिन्नं धनं-**कुप्यम्**। गोप्यमन्यत्॥कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते-कृष्टपच्याः—कर्मकर्तरि।शुद्धे तु कर्मणि-कृष्टपाक्याः ॥ न व्यथते अव्यथ्यः ॥ **भिद्योद्ध्यौ नदे** । ३ । १ । ११५ ॥ भिदेरुज्झेश्च क्यप्, उज्झेर्धत्वं च। भिनत्ति कूलं-भिद्यः । उज्झत्युदकमुद्ध्यः । नदे किम् । भेत्ता, उज्झिता ॥ **पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे** । ३ । १ । ११६ ॥ अधिकरणे क्यब्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः—पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्—सिध्यः ॥ **विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहलिषु** । ४ । १ । ११७ ॥ पङ्नीजिभ्यः क्यप् । विपूयो—मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः-पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः । पापभिति वा । जित्यो—हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् । अन्यत्र तु -विपव्यम्, विनेयम्, जेयम् ॥ **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः** । ३ । १ । ११८ ॥ **(छन्दसीति वक्तव्यम्)**॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु--प्रतिग्राह्यम्, अपिग्राह्यम् ॥ **पदाऽस्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च** । ३ । १ । ११९ । अवगृह्यम्, प्रगृह्यं--पदम् । अस्वैरी-परतन्त्रः । गृह्यकाः-शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः ॥ बाह्यायां-ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न ॥ पक्षे भवः-पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते-आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥ **विभाषा कृवृषोः** । ३ । १ । १२० ॥ क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ॥ **ऋहलोर्ण्यत्** ।३।१।१२४॥ ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ष्यम् ॥ **युग्यं च पत्रे** । ३ । १ । १२१ ॥ पत्रं-वाहनम् । युग्यो-गौः । अत्र क्यप्, कुत्वं च निपात्यते ॥ **अमावस्यदन्यतरस्याम्** । ३ । १ । १२२ ॥ अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत्, वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च, निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौं-अमावास्या । अमावस्या । (ऋहलोर्ण्यत्) । चजोरिति कुत्वम्—पाक्यम् । **(पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः)** ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः।पाणिभ्यां सृज्यते--पाणिसर्ग्या रज्जुः । **(समवपूर्वाच्च)** समवसर्ग्या ॥ **न क्वादेः** । ७ । ३ । ५९ ॥ क्वादेर्धातोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । **वार्तिककारस्तु**—चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा(न क्वादेः)इत्यादि **प्रत्याचख्यौ** । तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेट्त्वात्॥ ग्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव।सूत्रमते तु **यद्यपि** विपरीतं माप्तम्।**तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्** ॥ **अजिव्रज्योश्च** । ७ । ३।६०॥न कुत्वम् । समाजः। परिव्राजः॥ **भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः** । ७ । ३ । ६१ ॥ एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यते अनेनेति-भुजः-पाणिः(हलश्च)-इति घञ् । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति-न्युब्जः ।उपतापो रोगः पाण्युपतापयोः किम् । भोगः, समुद्गः ॥ **प्रयाजाऽनुयाजौ यज्ञाङ्गे** । ७ । ३ ।

१ लघुशब्देन्दुशेखरे ।

६२ ॥ एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः, अनुयागः, ॥ **वञ्चेर्गतौ** । ७ । ३ । ६३ ॥ कुत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं-काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥ **ओक उचः के** । ७ । ३ । ६४ ॥ उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते—के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् ॥ **ण्य आवश्यके** । ७ । ३ । ६५ ॥ कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥ **यजयाचरुचप्रवचर्चश्च** । ७ । ३ । ६६ ॥ ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम्-ग्रन्थविशेषः । ऋच्-अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेपि-(**अत एव ज्ञापकात् ण्यत्**) ॥ (**त्यजेश्च**) ॥ त्याज्यम् ॥ (त्यजिपूज्योश्च)-इति **काशिका** ॥ तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्तत्वात् ॥ (ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानम्)-इति हि भाष्यम् ॥ **वचोऽशब्दसंज्ञायाम्** । ७ । ३ । ६७ । वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु-वाक्यम् ॥ **प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे** । ७ । ३ । ६८ ॥ प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो-भृत्यः ॥ **भोज्यं भक्ष्ये** । ७ । ३ । ६९ ॥ भोग्यमन्यत् ॥ ण्यत्प्रकरणे-(लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्) ॥ लाप्यम् । **दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः** । दाभ्यः ॥ **ओरावश्यके** । ३ । १ । १२५ ॥ उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यंभावे द्योत्ये । लाव्यम्, पाव्यम् ॥ **आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च** । ३ । १ । १२६ ॥ षुञ्–आसाव्यम् । (यु मिश्रणे)-याव्यम् ॥ वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । चाम्यम् ॥ **आनाय्योऽनित्ये** । ३ । १ । १२७ ॥ आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यद्,आयादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च । सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः घटादिः, वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥ **प्रणाय्योऽसम्मतौ** ३ । १ । १२८ ॥ सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि सम्मतिः । प्रणाय्यश्चौरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥ **पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु** । ३ । १ । १२९ ॥ मीयतेऽनेन पाय्यं मानम्--ण्यत्, धात्वादेः पत्वं च । आतो युगिति युक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं-हविर्विशेषः-ण्यदायादेशः,समो दीर्घश्च, निपात्यते । निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं-निकाय्यो-निवासः । अधिकरणे ण्यत् । आय्,धात्वादेः कुत्वं च, निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति--धाय्या--ऋक् ॥ **क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ** । ३ । १ । १३० ॥ कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः-कुण्डपाय्यः-क्रतुः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः ॥ **अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः** । ३ । १ । १३१ ॥ अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु--परिचेयम्, उपचेयम्, संवाह्यम् ॥ **चित्याग्निचित्ये च** । ३ । १ । १३२ ॥ चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च** । ३ । ३ । १६३ ॥ त्वया गन्तव्यम्, गमनीयम्, गम्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः--**ण्व्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः**

क्वचिन्न)—इति ज्ञापयति । तेन (क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु)—न इति सिद्धम् ॥ **अर्हे कृत्यतृचश्च॥३।३।१६९॥** स्तोतुमर्हः—स्तुत्यः—स्तुतिकर्म, स्तोता—स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः॥ **भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । ३ । ४ । ६८॥** एते कृत्यान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि, अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः। भवतीति—भव्यः, भव्यमनेन वा। गायतीति—गेयः—साम्नामयम्, गेयं—सामानेन वेत्यादि ॥ (शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥) चात्कृत्याः । वोढुं शक्यो—वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति **सुत्यजम्** ।अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥ **॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥**

॥ अथ कृत्प्रक्रिया ॥

ण्वुल्तृचौ ।३।१।१३३॥ धातोरेतौ स्तः।(कर्तरि कृत्) इति कर्त्रर्थे।(युवोरनाकौ) कारकः । कर्त्ता । वोढुमर्हो—वोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति ङित्त्वम्—कुटिता । अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्त्वम्—कोटकः । (विज इट्)—विजिता । (हनस्तो चिण्णलोः)—घातकः । आतो युक्—दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः—शमकः, दमकः । अनिटस्तु नियामकः । (जनिवध्योश्च)—जनकः । (वध हिंसायाम्)—वधकः।(रधिजभोरचि)—रन्धकः, जम्भकः । (नेट्यलिटि रधेः)—रधिता । रद्धा । मस्जिनशोरिति नुम्—मङ्क्ता, नंष्टा, नशिता । (रभेरशब्लिटोः)—रम्भकः, रब्धा । (लभेश्च)—लम्भकः, लब्धा । तीषसह—एषिता, एष्टा, सहिता, सोढा । दरिद्रातेरालोपः—दरिद्रिता । ण्वुलि न—दरिद्रायकः । कृत्यल्युट इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च—**बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम्।** पादाभ्यां ह्रियते—पादहारकः—कर्मणि ण्वुल् ॥ **(क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः)॥** प्रक्रन्ता । कर्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम्।आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता।अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन (अनुपसर्गाद्वा)—इति विकल्पार्हस्य न निषेधः—क्रमिता।तदर्हत्वमेव **तद्विषयत्वम्।** तेन क्रन्तेत्यपीति **केचित्।** गमेरिडित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति—सञ्जिगमिषिता । एवं—(न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः)—विवृत्सिता॥ यङन्तात् ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः—पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु—पापाचकः

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥ नन्द्यादेर्ल्युः, ग्रह्यादेर्णिनिः, पचादेरच्, स्यात् । नन्दयतीति—नन्दनः । जनमर्दयतीति—जनार्दनः । मधुसूदनः। विशेषेण भीषयते इति विभीषणः । लवणः—नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् ॥ ग्राही । स्थायी । मन्त्री । विशयी—वृद्ध्यभावो निपातनात् । विषयी—इह षत्वमपि । परिभावी, परिभवी, पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते ॥ **पचादिराकृतिगणः** ॥ (शिव-

शमरिष्टस्य करे), (कर्मणि घटोऽठच्)-इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्च अच्प्रयोगात्, अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च ॥ केषांचित्पाठस्तु अनुबन्धासञ्जनार्थः । केषांचित्प्रपञ्चार्थः । केषांचिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति-पचः । नदट्, चोरट्, देवट्, इत्यादयष्टितः । नदी, चोरी, देवी । दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्तः ॥ जारभरा, श्वपचा, अनयोः-(कर्मण्यण्)-प्राप्तः ॥ न्यङ्क्वादिषु पाठात्--श्वपाकोऽपि । (यङोऽचि च)-इति लुक्। न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः--चेक्रियः, नेन्यः, लोलुवः पोपुवः, मरीमृजः ॥ **चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाऽभ्यासस्येति वक्तव्यम्)** ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो, (हलादिःशेषः)-च न--चराचरः, चलाचलः, पतापतः, वदावदः ॥ (हन्तेर्घत्वं च) ॥ घत्वमभ्यासस्य । उत्तरस्य तु-(अभ्यासाच्चेति) कुत्वम्--घनाघनः ॥ **(पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य)**॥ पाटूपटः । पक्षे-चरः, चलः, पतः, वदः, हनः, पाटः । रात्रेः कृतीति वा मुम्--रात्रिञ्चरः, रात्रिचरः ॥ **इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । ३ । १ । १३५** ॥ एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति--प्रियः किरतीति--किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि-क्षेपकः, क्षेप्ता ॥ **आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६** ॥ कः स्यात् । श्याद्व्यधेति णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ॥ **पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७** ॥ पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया--कन्या । धेटष्टित्त्वात्--स्तनन्धयीति खशीव-ङीप् प्राप्तः--**(खशोऽन्यत्र नेष्यते)**-इति हरदत्तः। पश्यतीति पश्यः। **(घ्रः संज्ञायां न)**। व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् ॥ **अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८** ॥ शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः। धारयः। पारयः। वेदयः । उदेजयः। चेतयः । (सातिः सुखार्थः) सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः--सातयः । वासरूपन्यायेन क्विपि--सात्--परमात्मा । सात्वन्तो--भक्ताः। (षह मर्षणे)--चुरादिः । हेतुमण्ण्यन्तो वा। साहयः। अनुपसर्गात्किम्। प्रलिपः। **(नौ लिम्पेर्वाच्यः)** ॥ निलिम्पाः देवाः ॥ **(गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्)** ॥ गोविन्दः, अरविन्दम् ॥ **ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९** ॥ शः स्यात्। ददः। दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥ **ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४०** ॥ इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षेऽच् । ज्वालः, ज्वलः । चालः, चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ **(तनोतेरुपसंख्यानम्)** ॥ इहानुपसर्गादिति, विभाषेति च न संबध्यते । अवतनोतीति--अवतानः **श्याऽऽद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसाऽवहृलिहश्लिषश्वसश्च । ३ । १ । १४१** ॥ श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेश्च आदन्तत्वात्सिद्धे पृथक् ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत्--दायः, धायः, व्याधः । (स्रु गतौ)--आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥ **दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२** ॥ णः स्यात् । दुनोतीति दावः।

नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु—पचाद्यच्—दवः । नयतीति-नायः । उपसर्गे तु—प्रदवः, प्रणयः ॥ **विभाषा ग्रहः । ३ ।१।१४३॥** णो वा स्यात् । पक्षेऽच् । **व्यवस्थितविभाषेयम् ।** तेन जलचरे—ग्राहः, ज्योतिषि—ग्रहः । (**भवतेश्च**) इति **काशिका ॥** भवो—देवः, संसारश्च । भावाः—पदार्थाः । **भाष्यमते तु**—प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच्—भावः ॥ **गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥** गेहे कर्तरि ग्रहः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति—गृहम् । तात्स्थ्याद्—गृहाः—दाराः ॥ **शिल्पिनि ष्वुन् । ३ । १।१४५॥** क्रियाकौशलं—**शिल्पम्** । तद्वति कर्तरि ष्वुन् स्यात् ॥ (नृतिखनिरञ्जिभ्य एव) ॥ नर्तकः, नर्तकी, । खनकः, खनकी ॥ **(असि, अके अने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः) ॥** रजकः, रजकी । **भाष्यमते तु**—नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् ।. रञ्जेस्तु—(क्वुन्—शिल्पिसंज्ञयोः)—इति क्वुन् । टाप्—रजिका । पुंयोगे तु—रजकी **॥गस्थकन्।३।१।१४६॥** गायतेः थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गाथकः ॥ **ण्युट् च । ३ । १ । १४७ ॥** गायनः । टित्त्वाद्—गायनी ॥ **हश्च व्रीहिकालयोः ।३।१।१४८॥** हाको, हाङश्च, ण्युट् स्यात्—व्रीहौ, काले च, कर्त्तरि । जहात्युदकमिति—हायनो—व्रीहिः । जहाति भावानिति—हायनो—वर्षम्, जिहीते प्राप्नोतीति वा ॥ **प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ।३।१।१४९॥** समभिहार-ग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥ **आशिषि च।३।१।१५०॥** आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्त्तरि । जीवतात्—जीवकः । नन्दतात्—नदकः । आशीः प्रयोक्तृधर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥ **कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥** कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति—कुम्भकारः ॥ आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न ॥ **(शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः) ॥** अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा । **(ईक्षिक्षमिभ्यां च) ॥** सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा ॥ **कथं तर्हि** गङ्गाधरभूधरादयः ॥ कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ॥ **ह्वावामश्च ।३।२।२॥** अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥ **आतोऽनुपसर्गे कः।३।२।३॥** आन्दताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात्, नाऽण् । (आतो लोपः)—गोदः । पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ **(कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः) ॥** ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः । सर्वत्र ग्रहणाद्—आतश्चोपसर्गे—आह्वः, प्रह्वः ॥ **सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥** (सुपि)—इति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति—द्विपः, समस्थः, विषमस्थः । ततः—(स्थः)। सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानम्—आखूत्थः ॥ **प्रष्ठोऽग्रगामिनि । ८ । ३ । ९२ ॥** प्रतिष्ठित इति—प्रष्ठो—गौः। अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रेति किम् । प्रस्थः ॥ **अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यःस्थः ।८।३।९७॥** स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः ।

त्रिठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणीति, सुपीति च, द्वयमप्यनुवर्तते । तत्र । अकर्मके सुपीत्यस्य सम्बन्धः । **तुन्दशोकयोः परिमृजाऽपनुदोः।३।२।५॥** तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयो- राभ्यां कः स्यात् । **(आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्)** ॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजः--अलसः । शोकापनुदः--सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र--तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति--स--शोकापनोदः ॥ **(कप्रकरणे मूलविभु- जादिभ्य उपसंख्यानम्)** ॥ मूलानि विभुजति--मूलविभुजो--रथः । **आकृति- गणोऽयम्** ॥ महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति--गिलः ॥ **प्रे दाज्ञः । ३ ।२। ६** ॥ दारू- पात्, जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सुपि न कः । गोसंप्रदायः ॥ **समि ख्यः । ३ ।२। ७** ॥ गोसंख्यः ॥ **गापोष्टक् । ३ । २ । ८** ॥ अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः, सामगी। उपसर्गे तु--सामसङ्गायः॥ **(पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्** ॥ सुरापी, शीधुपी । अन्यत्र--क्षीरपा ब्राह्मणी, सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥ **हरतेरनु- द्यमनेऽच् । ३ । २ । ९** ॥ अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ **(शक्तिला- ङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्)** ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ॥ **(सूत्रे च धार्यर्थे)** ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते, न तु धार- यति--तत्र अणेव--सूत्रग्राहः॥ **वयसि च।३।२।१०॥** उद्यमनार्थं सूत्रम्। कवचहरः-कुमारः॥ **आङि ताच्छील्ये । ३ । २ । ११** ॥ पुष्पाण्याहरति तच्छीलः--पुष्पाहरः। ताच्छील्ये किम् । भारहारः ॥ **अर्हः । ३ । २ । १२** ॥ अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे। अणोऽपवादः । पूजार्हा--ब्राह्मणी ॥ **स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३** ॥ **(हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्)** ॥ स्तम्बे रमते--स्तम्बेरमो--हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति, हलदन्तादिति वा, ङेरलुक् । कर्णेजपः--सूचकः॥ **शमि धातोस्संज्ञायाम्। ३ । २ । १४** ॥ शम्भवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम--पारिव्राजिका तच्छीला च ॥ **अधिकरणे शेतेः ३ । २ । १५** ॥ खे शेते--खशयः ॥ **(पार्श्वादिषूपसंख्यानम्)** ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते--उदरशयः॥ **(उत्तानादिषु कर्तृषु)**॥ उत्तानः शेते--उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सः--**अवमूर्धा** । अधोमुखः शेत इत्यर्थः॥ **(गिरौ डश्छन्दसि)** ॥ गिरौ शेते--गिरिशः ॥ **कथं तर्हि** "गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी" इति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः॥ **चरेष्टः।३।२।१६॥** अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः, कुरुचरी ॥ **भिक्षासेनाऽऽदायेषु च । ३ । २ । १७** ॥ भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ॥ कथं "प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्" इति।पचादिषु चरडिति पाठात् ॥ **पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः।३। २।१८॥** पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रम्, अग्रेण, अग्रे वा, सरतीति--अग्रेसरः।सूत्रेऽग्रे इति

१ मूलविभुज, नखमुच, काकगुह, कुमुद, महीध्र, कुध्र, गिल ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥

एदन्तत्वमपि निपात्यते॥ कथं तर्हि "यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्" इति॥ बाहुलकादिति हरदत्तः॥ **पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥** कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति–पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति–पूर्वसारः । **कृञो हेतुताच्छील्याऽऽनुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥** एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति सः–यशस्करी–विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥ **दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु । ३ । २ । २१ ॥** एषु कृञष्टः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः–भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । संख्या-एककरः, द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । (नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य)–इति षत्वम्-धनुष्करः, अरुष्करः ॥ **(किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्)**–इति वार्तिकम् ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष्–किङ्करी ॥ **कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥** कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो-भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ॥ **न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ॥** एषु कृञष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥ **स्तम्बशकृतोरिन् । ३ । २ । २४ ॥ (व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्)** ॥ स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः शकृत्कारः ॥ **हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ॥** दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञ् इन् स्यात् पशौ कर्त्तरि । दृतिं हरतीति–दृतिहरिः। नाथं नासारज्जुं हरतीति–नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहारः, नाथहारः ॥ **फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ॥** फलानि गृह्णाति–फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति–आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः, भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः॥ **चान्द्रास्तु**-(आत्मोदरकुक्षिषु)-इति पेठुः। "ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः" इति **मुरारिः॥ एजेः खश् । ३ । २ । २८** ण्यन्तादेजेः खश् स्यात्॥ **अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ॥** अरुषो, द्विषतः, अजन्तस्य च, मुमागमः स्यात्-खिदन्ते उत्तरपदे, न त्वव्ययस्य। शित्त्वाच्छबादिः। जनम् एजयतीति–जनमेजयः॥ **(वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसंख्यानम्)** वातमजा-मृगाः ॥ **खित्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ॥** खिदन्ते उत्तरपदे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम्–शुनिन्धयः, तिलन्तुदः शर्द्धंजहा–माषाः। शर्द्धोऽपानशब्दः तं जहतीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥ **नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २९ ॥** अत्र वार्तिकम्-(**स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्**)॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः। घटष्टित्त्वात्–स्तनन्धयी। नासिकन्धमः। नासिकन्धयः ॥ **नाडीमुष्ट्योश्च । ३ ।**

२।३०॥एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात्। (यथासंख्यं नेष्यते)॥ नाडिन्धमः। नाडिन्धयः।मुष्टिन्धमः।मुष्टिन्धयः।(**घटीखारीखरीषूपसंख्यानम्**)॥ घटिन्धमः, घटिन्धयः।इत्यादि।**खारी**—परिमाणविशेषः।खरी—गर्दभी॥**उदि कूले रुजिवहोः**।३।२।३१ उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति-कूलमुद्रुजः। कूलमुद्वहः॥ **वहाभ्रे लिहः** । ३ । २ ।३२ ॥ वहः स्कन्धः। तं लेढीति-वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्त्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ॥ **परिमाणे पचः** । ३ । २ । ३३ ॥ प्रस्थम्पचा स्थाली । खारीम्पचः कटाहः ॥ **मितनखे च** ३ । २ । ३४ ॥ मितम्पचा-ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥ **विध्वरुषोस्तुदः** । ३ । २ । ३५ ॥ विधुन्तुदः । मुमि कृते-(संयोगान्तस्य लोपः) अरुन्तुदः ॥ **असूर्यललाटयोर्दृशितपोः** । ३ । २ । ३६ ॥ असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् ॥ सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥ **उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च** । ३ । २।३७॥ एते निपात्यन्ते। उग्रमिति क्रियाविशेषणम्। तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् ॥ उग्रं पश्यतीति—उग्रम्पश्यः। इरा उदकम्। तेन माद्यति दीप्यते—अबिन्धनत्वादिति—इरम्मदो—मेघज्योतिः।इह निपातनात् श्यन्न । पाणयो ध्मायन्ते—अस्मिन्निति—पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः।तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते ॥ **प्रियवशे वदः खच्** । ३ । २ । ३८ ॥ प्रियंवदः। वशंवदः ॥ (**गमेः सुपि वाच्यः**) ॥ असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो-हस्ती॥(**विहायसो विह इति वाच्यम्**)॥ (**खच्च डिद्वा वाच्यः**)॥ विहङ्गमः, विहङ्गः । भुजङ्गमः, भुजङ्गः ॥ **द्विषत्परयोस्तापेः** । ३ । २ । ३९ ॥ खच् स्यात् ॥ **खचि ह्रस्वः** । ६ । ४ । ९४ ॥ खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात्॥ द्विषन्तं, परं वा, तापयतीति—द्विषन्तपः,परन्तपः।घटघटीग्रहणात्—(**लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या**)तेनेह न।द्विषतीं तापयतीति-द्विषतीतापः॥**वाचि यमो व्रते** । ३ । २ । ४० ॥ वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये ॥ **वाचंयमपुरन्दरौ च** । ६ । ३ । ६९ ॥ वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो—मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥**पूःसर्वयोर्दारिसहोः** । ३। २ । ४१ ॥ पुरं दारयतीति-पुरन्दरः । सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम्।(**भगे च दारेः**) इति **काशिका** ॥ बाहुलकेन लब्धमिद**मित्याहुः**॥भगं दारयतीति—भगन्दरः॥**सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः** । ३ । २ । ४२ ॥ सर्वङ्कषः—खलः । कूलङ्कषा—नदी । अभ्रङ्कषो-वायुः । करीषङ्कषा—वात्या ॥ **मेघर्तिभयेषु कृञः** । ३ । २ । ४३॥ मेघङ्करः। ऋतिङ्करः। भयङ्करः। भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥ **क्षेमप्रियमद्रेऽण् च** । ३ । २ । ४४ ॥ एषु कृञोऽण् स्यात्, चात् खच् । क्षेमङ्करः, क्षेमकारः। प्रियङ्करः, प्रियकारः । मद्रङ्करः, मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं—(हेत्वा-

१ मतंगम इति पाठान्तरम् ।

दिषु टो मा भूद्-इति ॥ कथं तर्हि "अल्पारम्भाः क्षेमकराः" इति॥कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥ **आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ॥** आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । अशितो भवत्यनेन-आशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनम्-आशितम्भवः ॥ **संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । । २ । ४६ ॥** विश्वं बिभर्तीति-विश्वम्भरः, विश्वम्भरा । रथन्तरं-साम । इह रथेन तरतीति-व्युत्पत्तिमात्रं, न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा-कन्या । शत्रुञ्जयो-हस्ती । युगन्धरः-पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । (दमिः शमनायाम्)।तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु-अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः ॥ **गमश्च । ३ । २ । ४७॥** सुतङ्गमः ॥ **अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ ।२। ४८ ॥**संज्ञायामिति निवृत्तम्।एषु गमेर्डः स्यात्।**(डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः)**।अन्तं गच्छतीति-अन्तग इत्यादि॥**(सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम्)**॥सर्वत्रगः।पन्नं गच्छतीति-पन्नगः पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् ।**(उरसो लोपश्च)**॥ उरसा गच्छतीति-उरगः **(सुदुरोरधिकरणे)**॥सुखेन गच्छत्यत्र-सुगः । दुर्गः ॥ **(अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्)**॥ग्रामगः॥**(डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः)** ॥ विहगः ॥ **आशिषि हनः । ३ । २ । ४९॥** शत्रुं वध्यात्-शत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः॥ **(दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्)**॥दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः ॥ **(चारौ वा)** ॥ चार्वाघाटः, चार्वाघातः ॥ **(कर्मणि समि च)**॥कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः।वर्णान्संहन्तीति-वर्णसङ्घाटः, वर्णसङ्घातः । पदसङ्घाटः । पदसङ्घातः ॥ **अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥** अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः-पुत्रः । तमोऽपहः-सूर्यः ॥ **कुमारशीर्षयोर्णिनिः । ३ । २ । ५१ ॥** कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते-शीर्षघाती ॥ **लक्षणे जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ॥**हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्त्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥ **अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३॥** जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी-पाणिरेखा । पित्तघ्नं-घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः॥**अथ कथं**"बलभद्रः" "प्रलम्बघ्नः" "शत्रुघ्नः" "कृतघ्नः"इत्यादि॥मूलविभुजादित्वात्सिद्धम्।चोरघातो, नगरघातो, हस्तीति तु-बाहुलकादण्॥**शक्तौ हस्तिकपाटयोः । ३ । २ । ५४ ॥** हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । **कवाटेति पाठान्तरम्॥पाणिघताडघौ शिल्पिनि ।३।२।५५॥**हन्तेष्टक्, टिलोपो, घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः, ताडघातः ॥ **(राजघ उपसंख्यानम्)** ॥ राजानं हन्ति-राजघः॥ **आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ॥** एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः

ख्युन् स्यात्।अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन—आढ्यङ्करणम्। अच्वौ किम्।आढ्यीकुर्वन्त्यनेन। **(इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युडपि न)** इति **काशिका। भाष्यमते तु**—ल्युट् स्यादेव। अच्वावित्युत्तरार्थम्॥**कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ। ३ । २ । ५७ ॥** आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्य आढ्यो भवतीति—आढ्यम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः ॥ (स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३ । २ । ५८) ॥ घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम्। मन्त्रेण स्पृशतीति—मन्त्रस्पृक्॥(ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च । ३ । २ । ५९) ॥ व्याख्यातम्॥(त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३ । २ । ६०)॥ **(समानान्ययोश्चेति वाच्यम्)** ॥ सदृक्, सदृशः । अन्यादृक्, अन्यादृशः ॥ **(क्सोऽपि वाच्यः)** ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥ **सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् । ३ । २ । ६१ ॥** एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत्, उपनिषत् । अण्डसूः, प्रसूः । मित्रद्विट्, प्रद्विट् । मित्रध्रुक्, प्रध्रुक् । गोधुक्, प्रधुक् । अश्वयुक्, प्रयुक् । वेदवित्, निविदित्यादि। **(अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः)** ॥ अग्रणीः । ग्रामणीः॥ **भजो ण्विः । ३ । २ । ६२ ॥** सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अंशभाक्, प्रभाक् ॥ **अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥** विट् स्यात् । आममत्ति—आमात्, सस्यात् । अनन्ने किम्। अन्नादः ॥ **क्रव्ये च । ३ । २ । ६९ ॥** अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम्। क्रव्यात्—आममांसभक्षकः ॥ **कथं तर्हि** " क्रव्यादोऽस्रप आशरः" इति—पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण्॥उपपदस्य क्रव्यादेशः—पृषोदरादित्वात्॥**दुहः कब्घश्च।३।२।७०॥**कामदुघा॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥** छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन्, क्वनिप्, वनिप्, विच्, एते प्रत्ययाः धातोः स्युः ॥ **नेड्वशि कृति । ७ । २ । ८ ॥** वशादेः कृत इण् न स्यात् । शॄ—सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥ **विड्वनोरनुनासिकस्याऽत् । ६ । ४ । ४१ ॥** अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति—विजावा । ओणृ—अवावा । विच्—रोट्, रेट्, सुगण् ॥ **क्विप्च । ३ । २ । ७६ ॥** अयमपि दृश्यते । सत्सूद्विषेति तु—अस्यैव प्रपञ्चः । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट्॥**अन्तः । ८ । ४ । २०॥** पदान्तस्य अनितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत् । हे प्राण् । शास इदितीत्त्वम्। मित्राणि शास्तीति—मित्रशीः॥**(आशासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यम्)**॥ आशीः॥ इत्त्वोत्त्वे—गीः, पूः ॥ **इस्मन्त्रन्क्विषु च । ६ । ४ । ९७ ॥** एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः । (मो नो धातोः)—प्रतान्, प्रशान् । च्छ्वोरित्यूठ्—अक्षद्यूः । ज्वरत्वरेत्यूठ्—जूः, जुरौ, जुरः । तूः, स्रूः । ऊठ् । वृद्धिः—जनानवतीति । जनौः, जनावौ, जनावः । मूः, मुवौ, मुवः । सुमूः, सुम्वौ, सुम्वः । (राल्लोपः) । मुर्छा—मूः, मुरौ, मुरः । धुर्वी—धूः ॥ **गमः क्वौ । ६ । ४ । ४० ॥** अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । (**गमादीनामिति**

वक्तव्यम्)॥परीतत् । संयत् । सुनत् ॥ **(ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्)॥** लोपश्च । अग्रेगूः । भ्रमु—अग्रेभ्रूः ॥ **स्थः क च । ३ । २ । ७७ ॥** चात् क्विप् । शंस्थः, शंस्थाः । शमि धातोरित्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥ **सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।३ । । २ । ७८ ॥** अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह **वृत्तिकारेण** उपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय--(उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसंख्यानम्)--इति **पठितम्** ।**हरदत्तमाधवादिभिश्च** तदेवानुसृतम्।**एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्**।प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः। "स बभूवोपजीविनाम्", "अनुयायिवर्गः", "पतत्यधो धाम विसारि ", "न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः "इत्यादौ ॥ **(साधुकारिण्युपसंख्यानम्)॥(ब्रह्मणि वदः)॥**अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् ।साधुदायी।ब्रह्मवादी ॥ **कर्त्तर्य्युपमाने।३।२।७९॥**णिनिः।उपपदार्थः कर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपमानम्। उष्ट्र इव क्रोशति—उष्ट्रक्रोशी, ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं, जात्यर्थं च, सूत्रम् । कर्तरि किम्।अपूपानिव भक्षयति माषान्।उपमाने किम् । उष्ट्रःक्रोशति ॥**व्रते ।३ ।२ । ८० ॥** णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी॥**बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।३।२।८१॥** पौनः पुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः स्यात् । क्षीरपायिणः—उशीनराः ॥ **मनः । ३ । २।८२॥** सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥ **आत्ममाने खश्च ।३। २ । ८३ ॥** स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात्, चात् णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते—पण्डितम्मन्यः, पण्डितमानी । (खित्यनव्ययस्य)—कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या ॥ **इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।६ । ३ । ६८ ॥**इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्, स च स्वाद्यम्वत् खिदन्ते परे । (औत्तोम्शसोः)—गाम्मन्यः । (वाम्शसोः)—स्त्रियम्मन्यः, स्त्रीम्मन्यः। नृ—नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते—श्रिमन्यं कुलम्। भाष्यकारवचनात्— **(श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च)॥ भूते । ३।२।८४॥** अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लडिति यावत् ॥ **करणे यजः ।३।२।८५ ॥** करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान्—सोमयाजी, अग्निष्टोमयाजी ॥ **कर्मणि हनः । ३ । २ । । ८६ ॥** पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्--(सहे च)--इति यावदधिक्रियते ॥ **ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । ३ । २ । ८७ ॥** एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा। वृत्रहा । (क्विप्च)—इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूते एव,क्विबेव, इति, चतुर्विधोऽत्र नियम इति **काशिका** । ब्रह्मादिष्वेव, क्विबेव, इति--द्विविधो नियम इति **भाष्यम् ॥सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । ३।२।८९॥**सौ, कर्मादिषु च, कृञः क्विप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति **काशिका** । सुकृत्।कर्मकृत्।पापकृत्।मन्त्रकृत्।पुण्यकृत्।क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राऽण् न।कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न क्विप्॥भूत एवेति नियमात् मन्त्रं--करोति, करिष्यति वा इति विवक्षायां

न क्विप्। स्वादिष्वेवेति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्--शास्त्रकृत्, भाष्यकृत्॥ **सोमे सुञः। ३।२।९०॥** सोमसुत्। चतुर्विधोऽत्र नियम इति **काशिका**॥ एवमुत्तरसूत्रेऽपि॥ **अग्नौ चेः। ३।२।९१॥** अग्निचित्॥**कर्मण्यग्न्याख्यायाम्। ३। २। ९२॥** कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप्स्यात् अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्। श्येन इव चितः--श्येनचित्॥ **कर्मणीनि विक्रियः।३।२।९३॥** कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात्॥ (**कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यम्**)॥ सोमविक्रयी, घृतविक्रयी॥ **दृशेः क्वनिप्। ३। २। ९४॥** कर्मणि, भूते, इत्येव। पारं दृष्टवान्--पारदृश्वा॥ **राजनि युधिकृञः।३।२।९५॥** क्वनिप् स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान्--राजयुध्वा। राजकृत्वा॥**सहे च। ३। २। ९६॥** कर्मणीति निवृत्तम्। सहयुध्वा, सहकृत्वा॥ **सप्तम्यां जनेर्डः। ३। २। ९७॥** सरसिजम्। मन्दुरायां जातो--मन्दुरजः--ङ्यापोरिति ह्रस्वः॥**पञ्चम्यामजातौ। ३। २। ९८॥** जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात्।संस्कारजः।अदृष्टजः॥ **उपसर्गे च संज्ञायाम्। ३। २। ९९॥** "प्रजा स्यात्सन्ततौ जने"॥ **अनौ कर्मणि। ३। २। १००॥** अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्। पुमांसमनुरुध्य जाता--पुमनुजा॥ **अन्येष्वपि दृश्यते। ३। २। १०१॥** अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजः। ब्राह्मणजः। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्। परितः खाता--परिखा॥--॥**क्तक्तवतू निष्ठा। १। १। २६॥** एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः॥ **निष्ठा। ३। २। १०२॥** भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्। तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः। (कर्त्तरि कृद्)--इति कर्त्तरि क्तवतुः। उकावितौ। स्नातं मया। स्तुतस्त्वया विष्णुः। विष्णुर्विश्वं कृतवान्॥ **निष्ठायामण्यदर्थे। ६। ४। ६०॥** ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात्॥ **क्षियो दीर्घात्। ८।२।४६॥** दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात्। क्षीणवान्। भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया। (श्र्युकः किति)--श्रितः, श्रितवान्। भूतः, भूतवान्, क्षुतः॥ (ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः)॥ तेन एकाच्त्वान्नेट्। ऊर्णुतः। नुतः, वृतः॥ **रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः॥ ८।२।४२॥** रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात्, निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च। शॄ--ऋृत इत्।रपरः। णत्वम्--शीर्णः। **बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह**--कृतस्यापत्यं कार्तिः। भिन्नः। छिन्नः॥ **संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः। ८। २। ४३॥** निष्ठातस्य नः स्यात्। द्राणः, स्त्यानः, ग्लानः, म्लानः॥ **ल्वादिभ्यः। ८।२।४४॥** एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत्। लूनः।**ज्या**। ग्रहिज्या०--जीनः।(**टुग्वोर्दीर्घश्च**)॥(टु गतौ)--दूनः।(टुदु उपतापे)--इत्ययं तु न गृह्यते। **सानुबन्धकत्वात्**। "मृदुतया दुतया" इति **माघः**॥गूनः॥(**पूञो वि-**

नाशे)॥ पूनाः—यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ **(सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य)॥** सिनो—ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिता—पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो-ग्रासो देवदत्तेन ॥ **ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥** भुजो—भुग्नः । टु—ओश्वि—उच्छूनः । ओहाक्—प्रहीणः । (स्वादय ओदितः) इत्युक्तम् । सूनः, सूनवान् । दूनः, दूनवान् । **(ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्)** । उड्डीनः ॥ **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥** द्रवस्य मूर्तौ—काठिन्ये, स्पर्शे, चार्थे श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **श्योऽस्पर्शे । ८ । २ । ४७ ॥** श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हल इति दीर्घः—शीनं—घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं—जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो—वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥ **प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ॥** प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥ **विभाषाभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ॥** श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानं घृतम्, अभिशीनम् । अवश्यानः, अवशीनो, वृश्चिकः । **व्यवस्थितविभाषेयम्** । तेनेह नः । समवश्यानः ॥ **अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ । ॥** अञ्चो निष्ठातस्य न स्यान्न त्वपादाने ॥ **यस्यविभाषा । ७ । २ । १५ ॥** यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण् न स्यात् । (उदितो वा)—इति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्तः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥ नत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षत्वे प्राप्ते॥ **(निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः)** । वृक्णः वृक्णवान् ॥ **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥** पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः, परिस्कन्दः । परेश्चेति विकल्पः (स्तन्भेः)—इति षत्वे प्राप्ते ॥ **प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । ३ । ११४ ॥** अत्र षत्वं न स्यात् ॥ **दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४९ ॥** दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु—द्यूतम् ॥ **निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ॥** अवाते इति च्छेदः । निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्यात्, वातश्चेत्कर्त्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु—निर्वातो वातः ॥ **शुषः कः । ८ । २ । ५१ ॥** निष्ठात इत्येव । शुष्कः ॥ **पचो वः । ८ । २ । ५२ ॥** पक्वः ॥ **क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ॥** क्षामः ॥ **स्त्यः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३ ॥** प्रात् स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥ **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ ॥** निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः, प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्यानः ॥ **अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः । ८ । २ । ५५ ॥** ञि—फला—फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते ॥ **(क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते)** । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु—क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः, तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो—मत्तः कृशः—तनुः । उल्लाघो—नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥ **आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥** आकारेतो निष्ठाया इण् न स्यात् ॥ **ति च । ७ । ४ । ८९ ॥** चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः, प्रक्षीबितः, प्रकृशितः, प्रोल्ला-

धितः ॥ **कथं तर्हि** "लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्" इति । (फुल्ल विकसने)- पचाद्यच् । सूत्रं तु-फुल्लादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ **(उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्)** ॥ **नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्** ।८।२।५६॥ एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः, नुत्तः । (विद विचारणे)-रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना **परेण साहचर्यात्** । विन्नः, वित्तः । वेत्तेस्तु-विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी- ॥ **श्वीदितो निष्ठायाम्** । ७ । २ । १४ ॥ श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण् न । उन्नः, उत्तः । त्राणः त्रातः घ्राणः, घ्रातः । ह्रीणः ह्रीतः ॥ **न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम्** । ८ । २ । ५७ ॥ एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ (राल्लोपः)- मूर्तः । मत्तः ॥ **वित्तो भोगप्रत्यययोः** । ८ । २ । ५८ ॥ विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं-भोग्ये, प्रतीते चार्थे । वित्तं-धनम् । वित्तः-पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा गमहनेति क्वसौ वेट्त्वादिह नेट् ॥ **भित्तं शकलम्** । ८ । २ । ५९ ॥ भिन्नमन्यत् ॥ **ऋणमाधमर्ण्ये** । ८ । २ । ६० ॥ ऋधातोः क्तकारस्य नत्वं निपात्यते-अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥ **स्फायः स्फी निष्ठायाम्** । ६ । १ । २२ ॥ स्फीतः ॥ **इण् निष्ठायाम्** । ७ । २ । ४७ ॥ निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । (यस्य विभाषा)- इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ॥ **वसतिक्षुधोरिट्** । ७ । २ । ५२ ॥ आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ॥ **अञ्चेः पूजायाम्** । ७ । २ । ५३ ॥ पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु-अक्तः ॥ **लुभो विमोहने** । ७ । २ । ५४ ॥ लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात्, न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु-लुब्धः ॥ **क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः** ।७।२।५०॥ इड्वा स्यात् । (क्लिश उपतापे)-नित्यं प्राप्ते, (क्लिशू विबाधने)-अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते, विकल्पः । क्लिशितः, क्लिष्टः ॥ **पूङश्च** । ७ । २ । ५१ ॥ पूङः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् ॥ **पूङः क्त्वा च** । १ । २ । २२ ॥ पूङः-क्त्वा, निष्ठा च, सेट् किन्न स्यात् । पवितः, पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव सम्बध्यते ॥ **निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः** । १ । २ । १९ ॥ एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः, शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेशयितः, शेशयितवान् ॥ **(आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या)** ॥ **आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च** । ३ । ४ । ७१ ॥ आदिकर्मणि यः क्तः सः कर्त्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥ **विभाषा भावाऽऽदिकर्मणोः** ।७।२।१७॥ भावे, आदिकर्मणि च, आदितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते । ञिद्भिः **साहचर्यात्** । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । ञिमिदा, ञिक्ष्विदा दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः, प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । सेट् किम् । प्रस्विन्नः, प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥ **मृषस्तितिक्षायाम्** । १ । २ । २० ॥ सेण्निष्ठा किन्न स्यात् ।

१ "लुभ विमोहने" इति तुदादौ । "लुभ गार्ध्ये" इति दिवादौ ।

मर्षितः, मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं—वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥ **उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥** उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात् । द्युतितम्, द्योतितम् । मुदितम्, मोदितम्, साधुना । प्रद्युतितः, प्रद्योतितः । प्रमुदितः, प्रमोदितः, साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्षापणम् । सेट् किम् । कुष्टम् ॥ **(शब्विकरणेभ्य एवेष्यते)** ॥ नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ॥ **निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ९२ ॥** णेर्लोपः स्यात् । भावितः, भावितवान् । श्वीदित इति नेट्—संप्रसारणम् । शूनः, दीप्तः । गुहू—गूढः वनु—वतः । तनु—ततः । पतेः सनि वेट्कत्वादिड्भावे प्राप्ते । **(द्वितीया श्रितेति सूत्रे निपातनादिट्)** पतितः । सेसिचीति वेट्कत्वात्सिद्धे—कृन्तत्यादीनामीदित्त्वेन (अनित्यत्वज्ञापनाद्)—वा तेन "धावितमिभराजधिया" इत्यादि । यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्येव दरिद्रितः ॥ **क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमस्सक्ताऽविस्पष्टस्वराऽनायासभृशेषु । ७ । २ । १८ ॥** क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते-समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो-**मन्थो**-मन्थनदण्डश्च । क्षुब्धो—मन्थश्चेत् । स्वान्तं—मनः । ध्वान्तं-तमः । लग्नं-सक्तम्—निष्ठानत्वमपि निपातनात् । म्लिष्टम्-अविस्पष्टम् । विरिब्धः—स्वरः । म्लेच्छ, रेभृ, अनयोरुपधाया इत्त्वमपि निपात्यते । **फाण्टम्**-अनायाससाध्यः कषायविशेषः । **माधवस्तु**—"नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं **फाण्टम्**" इति वेदभाष्ये **आह** । बाढं—भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धो राजेति तु—**आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्** । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् बाहितम् ॥ **धृषिशसी वैयात्ये । ७ । २ । १९ ॥** एतौ निष्ठायामविनये एव अनिटौ स्तः । धृष्टः विशस्तः । अन्यत्र—धर्षितः, विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति **वृत्तिः** । धृषेरादित्वे फलं **चिन्त्यमिति हरदत्तः** ॥ **माधवस्तु** भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्प**माह** । धृष्टम्, धर्षितम् । प्रधृष्टः, प्रधर्षितः ॥ **दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ॥** स्थूले, बलवति च निपात्यते । (दृह, दृहि, वृद्धौ) । क्तस्येडभावः । तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । दृहितः, दृंहितोऽन्यः ॥ **प्रभौ परिवृढः । ७ । २ । २१ ॥** (वृह, वृहि, वृद्धौ) ॥ निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः, परिवृंहितोऽन्यः ॥ **कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ॥** कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । "स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्" । कष्टो—मोहः । कष्टं—शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥ **घुषिराविशब्दने । ७ । २ । २३ ॥** घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥ **अर्देः संनिविभ्यः । ७ । २ । २४ ॥** एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥ **अभेश्चाऽऽविदूर्ये । ७ । २ । २५ ॥** अभ्यर्णम्—नातिदूरम् । आसन्नं वा । अभ्यर्दितमन्य-

तु॥ **णेरध्ययने वृत्तम्**।७।२।२६॥ण्यन्ताद् वृतेः—क्तस्येडभावो, णिलुक् च अधीयमानेऽर्थे। वृत्तं छन्दश्शास्त्रेण॥ सम्पादितम्। अधीतमिति यावत्। अन्यत्र तु—वर्तिता रज्जुः॥ **शृतं पाके**।६।१।२७॥ श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते॥ (**क्षीरहविषोःपाके**) शृतं क्षीरं स्वयमेव। विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः। क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु—श्राणं श्रपितं वा॥ **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः**।७।२।२७॥ एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते। पक्षे—दमितः, शमितः, पूरितः, दासितः, स्पाशितः, छादितः, ज्ञपितः,॥ **रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्**।७।२।२८॥ एभ्यो निष्ठाया इड्वा। रुषितः, रुष्टः। आन्तः, अमितः, तूर्णः, त्वरितः। अस्याऽऽदित्त्वे फलं मन्द्यम्। संघुष्टः, संघुषितः। आस्वान्तः, आस्वनितः। **हृषेर्लोमसु**।७।२।२९॥ हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात्—लोमसु विषये। हृष्टं हृषितं लोम॥ (**विस्मितप्रतिघातयोश्च**)॥ हृष्टो, हृषितो—मैत्रः। विस्मितः, प्रतिहतो वेत्यर्थः। अन्यत्र तु—(हृषु अलीके)—उदित्त्वान्निष्ठायां नेट्, (हृष तुष्टौ) इट्॥ **अपचितश्च**।७।२।३०॥ चायतेर्निपातोऽयं वा। अपचितः, अपचायितः॥ **प्यायः पी**।६।१।२८॥ वा स्यान्निष्ठायाम्। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन स्वाङ्गे नित्यम्—पीनं मुखम्। अन्यत्र—प्यानः, पीनः, स्वेदः। सोपसर्गस्य न—प्रप्यानः। आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव—आपीनोऽन्धुः, आपीनमूधः॥ **ह्लादो निष्ठायाम्**।६।४।९५॥ ह्रस्वः स्यात्। प्रह्लन्नः॥ **द्यतिस्यतिमास्थामि ति किति**।७।४।४०॥ एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति। ईत्त्वदद्भावयोरपवादः। दितः। सितः। मा, माङ्, मेङ्,—मितः। स्थितः॥ **शाच्छोरन्यतरस्याम्**।७।४।४१॥ शितः, शातः। छितः, छातः। व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्नित्यम्—संशितं व्रतम्। सम्यक्संपादितमित्यर्थः। संशितो ब्राह्मणः। व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः॥ **दधातेर्हिः**।७।४।४२॥ तादौ किति। अभिहितम्, निहितम्॥ **दो दद्घोः**।७।४।४६॥घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्—दत्तः। घोः किम्। दातः। तान्तो वायमादेशः।न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः। तकारादौ तद्विधानात्॥ दान्तो वा धान्तो वा। न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं, धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम्॥ **सन्निपातपरिभाषाविरोधात्**॥ **अच उपसर्गात्तः**।७।४।४७॥ अ[illegible]दादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचः तः स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्—प्रत्तः, अवत्तः॥ अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि॥ सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥१॥चशब्दाद्यथाप्राप्तम्॥ **दस्ति**।६।३।१२४॥इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे। (खरि च)—इति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम्। नीत्तम्।

वीत्तम् । घुमास्थेतीत्त्वम्—धेट्—धीतम्, गीतम्, पीतम् । जनसनेत्यात्त्वम्—जातम्, सातम्, खातम् ॥ **अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६** ॥ ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात्—ल्यपि, तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । झरो झरि—जग्धः ॥ (आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च)—प्रकृतः कटं सः, प्रकृतः कटस्तेन । (निष्ठायामण्यदर्थे)—इति दीर्घः । (क्षियो दीर्घाद्)—इति नत्वम्—प्रक्षीणः सः ॥ **वाक्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१** ॥ क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे, दैन्ये च-क्षीणायुर्भव, क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी, क्षितो वा । **निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८९** ॥ आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । (सुपि)—इति कः ॥ **सूत्रम्प्रतिष्णातम् । ८ । ३ । ९०** ॥ प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र—प्रतिस्नातम् ॥ **कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१** ॥ कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥ **विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ९६** ॥ एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥ **गत्यर्थाऽकर्मकश्लिषशीङ्स्थाऽऽसवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२** ॥ एभ्यः कर्त्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः, गङ्गां प्राप्तः, ग्लानः सः, लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः, शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः, । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे—प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ॥ **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६** ॥ एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । **ध्रौव्यं**—स्थैर्यम् ॥ मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः । भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥ १ ॥ पक्षे—आसेरकर्मकत्वाकर्त्तरि, भावे च—आसितो मुकुन्दः, आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः—कर्त्तरि, कर्मणि च—रमापतिरिदं यातः, तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि—अनन्तेनेदं भुक्तम् ॥ कथं भुक्ताः ब्राह्मणाः इति । भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् । **वर्तमाने**—इत्याधिकृत्य ॥ **ञीतः क्तः । ३ । २ । १८७** ॥ (ञि—क्ष्विदा)—क्ष्विण्णः । (ञि—इन्धी)—इद्धः ॥ **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।३।२।१८८॥** **मतिरिहेच्छा** । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः, इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः, विदितः । पूजितः, अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—शीलितः, रक्षितः, क्षान्तः, आक्रुष्टः, जुष्टः, इत्यादि ॥ **नपुंसके भावे क्तः । ३ । २ । ११४** ॥ क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम्, शयितम्, हसितम् ॥ **सुयजोर्ङ्वनिप् । ३ । २ । १०३** ॥ सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप् स्याद्भूते । सुत्वा, सुत्वानौ, यज्वा, यज्वानौ॥**जीर्यतेरतृन् ।३।२।१०४॥** भूत इत्येव । जरन्, जरन्तौ, जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठाऽपि—जीर्णः, जीर्णवान् ॥–॥ **छन्दसि लिट् ।**

---

१ सुत्तमित्यपपाठः । सोस्तत्वे उपसर्गत्वप्रत्तिषेधस्य गतिश्चेत्यत्र भाष्ये उक्तेः ।

३ । २ । १०५ ॥ **लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥ क्वसुश्च ।३।२।१०७॥** इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट्, तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि, **छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् ॥ कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते**—"तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे" "श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते" इत्यादि॥ **वस्वेकाजाद्घसाम् ।७।२।६७॥** कृतद्वित्वानामेकाचाम्, आदन्तानां, घसेश्च, वसोरिट्, नान्येषाम् । एकाच्--आदिवान्, आरिवान् । आत्--ददिवान्, जक्षिवान् । एषां किम् बभूवान् ॥ **भाषायां सदवसश्रुवः । ३ । २ । १०८ ॥** सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः—॥ "निषेदुषीमासनबन्धधीरः", "अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य", शुश्रुवान्॥**उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । ३ । २ । १०९ ॥** एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्वा, तस्य नित्यं क्वसुः । इट्--उपेयिवान् । " उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् " उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम्—ईयिवान्, समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च--"धृतजयधृतेरनाशुषः" इति **भारविः**॥अनुपूर्वाद्वचेःकर्तरि कानच्--वेदस्यानुवचनं कृतवान्--अनूचानः॥ **विभाषा गमहनविदविशाम् । ७ । २ । ६८ ॥** एभ्यो वसोरिड्वा । जग्मिवान्, जगन्वान् । जघ्निवान्, जघन्वान् । विविदिवान्, विविद्वान् विविशिवान्, विविश्वान् । विशिना **साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम्** । वेत्तेस्तु—विविद्वान् । (नेड्वशि कृति)--इतीणिषेधः ॥ (दृशेश्च) ॥ ददृशिवान्, ददृश्वान् ॥ **लटश्शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । ७ । २ । १२४ ॥** अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि—पचन्तं चैत्रं पश्य ॥ **आने मुक् । ७ । २ । ८२ ॥** अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन--(**प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्**) । सन् ब्राह्मणः ॥ (**माङ्याक्रोश इति वाच्यम्**)॥ " मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति " (माङि लुङ्)--इति प्राप्ते । (**एतद्वचनसामर्थ्याल्लट्**)॥ **सम्बोधने च॥३।२।१२५॥**हे पचन्, हे पचमान॥**लक्षणहेत्वोः क्रियायाः॥३।२।१२६॥**क्रियायाः परिचायके, हेतौ चार्थे-वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । **हेतुः फलं, कारणं च** ॥(कृत्यचः।८।४।२९॥)प्रपीयमाणः सोमः॥**ईदासः॥७।२।८३ ॥** आसः परस्य आनस्य ईत्स्यात् । (आदेः परस्य)—आसीनः ॥ **विदेश्शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ ॥** वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन्, विद्वान्, विदुषी ॥ **तौ सत् । ३ । २ । १२७ ॥** तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥ **लटः सद्वा । ३।३।१४॥व्यवस्थितविभाषेयम्**।तेनाऽप्रथमासामानाधिकरण्ये, प्रत्ययोत्तरपदयोः, सम्बोधने, लक्षणहेत्वोश्च, नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य, करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः, करिष्यद्भक्तिः, हे करिष्यन्, अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासमानाधिकरणेऽपि क्वचित् । करिष्यतीति—करिष्यन् ॥ **पूङ्यजोश्शानन् । ३ । २ । १२८ ॥**

वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ॥ **ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३ । २ । १२९** ॥ एषु द्योत्येषु कर्त्तरि चानश् । भोगं-भुञ्जानः । कवचं-बिभ्राणः । शत्रुं-निघ्नानः ॥ **इङ्धार्योश्शत्रकृच्छ्रिणि । ३ । २ । १३०** । आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्त्तरि । अधीयन् । धारयन् ।अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते।धारयति । **द्विषोऽमित्रे । ३ । २ । १३१** ॥ द्विषन्-शत्रुम् ॥ **सुञो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२** ॥ सर्वे सुन्वन्तः-सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥ **अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३** ॥ अर्हन् ॥-**आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २। १३४**॥ क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्त्तृषु बोध्याः ॥ **तृन् । ३ । २ । १३५** ॥ कर्त्ता-कटान्॥ **अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् । ३ । २ । १३६** ॥ अलङ्करिष्णुः। निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥ **णेश्छन्दसि । ३ । २।१३७** ॥ वीरुधः-पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च । ३ । २ । १३८** ॥ छन्दसीत्येव । भविष्णुः॥ **कथं तर्हि**"जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्"इति ॥निरङ्कुशाः कवयः॥ **(चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः)** भ्राजिष्णुरिति **वृत्तिः**।एवं क्षयिष्णुः।**नैतद्भाष्ये दृष्टम्** ॥ **ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः।३। २ । १३९** ॥ छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं, न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । **चाद्भुवः**(श्र्युकः किति)इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट्-भूष्णुः । **(दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम्)** ॥ दङ्क्ष्णवः-पशवः॥**त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । ३ । २ । १४०** ॥ त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः।क्षिप्नुः ॥**शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४१** ॥ उकार उच्चारणार्थ इति **काशिका**। अनुबन्ध इति **भाष्यम्**। तेन--शमिनितरा,शमिनीतरेत्यत्र-(उगितश्च)इति ह्रस्वविकल्पः॥ **न चैवं**-शमी, शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः। झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः-शमी, तमी, दमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, क्लमी, प्रमादी ॥ उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तः।वासरूपविधिना घिनुणपि-उन्मादी।**ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति** इति तु प्रायिकम्॥ **सम्पृचाऽनुरुधाऽऽङ्यमाऽऽङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाऽऽक्रीडविविचत्यजरजभजाऽतिचराऽपचराऽऽमुषाऽभ्याहनश्च । ३ । २ । १४२** ॥ घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥ **वौ कषलसकत्थस्रम्भः । ३ । २ । १४३** ॥ विकाषी । विलासी । विकत्थी ।

विस्रम्भी ॥ **अपे च लषः । ३ । २ । १४४ ॥** चाद्वौ । अपलाषी । विलाषी ॥ **प्रे लपसृद्रुमथवदवसः । ३ । २ । १४५ ॥** प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ॥ **निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषाऽसूयो वुञ् । ३ । २ । १४६ ॥** पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दकः, हिंसकः—इत्यादि । ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकम् । **(तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो)**न इति ॥ **देविक्रुशोश्चोपसर्गे।३।२।१४७॥** आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता क्रोष्टा ॥ **चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥** चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता—विद्याम् ॥ **अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ॥** अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसिता—वस्त्रम् ॥ **जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । ३ । २ । १५० ॥** (जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च) । जवनः चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं लषपतपदेत्युकञा बाधा मा भूदिति । तेन—**(ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्ति)**इति।तेनाऽलंकृञस्तृन्न॥**क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ ।२।१५१॥** क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥ **न यः । ३ । २ । १५२ ॥** यकारान्ताद्युज्न स्यात् । क्नूयिता, क्ष्मायिता ॥ **सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥** युज्न स्यात् । सूदिता।दीपिता । दीक्षिता।नमिकम्पीति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति **(ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकम्)**इति।तेन कम्रा,कमना युवतिः । कम्प्रा, कम्पना, शाखा । **यदि सूदेर्युज्न-कथं मधुसूदनः**॥नन्द्यादिः ॥ **लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् । ३ । २ । १५४ ॥** लाषुकः, पातुकः—इत्यादि ॥ **जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।३।२।१५५॥** जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः, वराकी॥**प्रजोरिनिः।३।२। १५६ ॥** प्रजवी, प्रजविनौ प्रजविनः ॥ **जिदृक्षिविश्रीण्वमाऽव्यथाऽभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । ३ । २ । १५७ ॥** जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥ **स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५८॥**आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः।गृहयालुः।पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा ।तदो नान्तत्वं निपात्यते।तन्द्रालुः।श्रद्धालुः॥**(शीङो वाच्यः)**॥ शयालुः॥ **दाधेट्सिशदसदो रुः । ३ । २ । १५९ ॥** दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः॥ **सृघस्यदः क्मरच् । ३ । २ । १६० ॥** सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥ **भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६१ ॥** भङ्गुरः भासुरः । मेदुरः ॥ **विदिभिदिच्छिदेः कुरच्।३।२।१६२॥** विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥ **इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्।**

। ३ । २ । १६३ ॥ इत्वरः, इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥ **गत्वरश्च** । ३ । २ । १६४ ॥ गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते । गत्वरी ॥ **जागुरूकः** । ३ । २ । १६५॥ जागर्तेरूकः स्यात्।जागरूकः॥ **यजजपदशां यङः** ।३।२।१६६॥ एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्।दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः।यायजूकः।जञ्जपूकः।दन्दशूकः॥ **नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः** । ३ । २ । १६७॥ नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रं सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥ **सनाशंसभिक्ष उः** । ३ । २ । १६८ ॥ चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥ **विन्दुरिच्छुः** । ३ । २ । १६९ ॥ वेत्तेर्नुम्, इषेश्छत्वं च, निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छतीति इच्छुः ॥ **क्याच्छन्दसि** । ३ । २ । १७० ॥ देवाञ्जिगातिसुम्नयुः ॥ **आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च** । ३ । २ । १७१ ॥ आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि, तौ च लिड्वत् । पपिः—सोमम्, ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः ॥ (**भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः**)॥ दधिः । चक्रिः।सस्रिः। जग्मिः।जज्ञिः । नेमिः॥(**सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्**) ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ, पतेर्नीगभावश्च, निपात्यते॥**स्वपितृषोर्नजिङ्** । ३ । २। १७२॥स्वप्नक् । तृष्णक्, तृष्णजौ, तृष्णजः । (धृषेश्चेति वाच्यम्)—इति **काशिकादौ** । धृष्णक्॥**शॄवन्द्योरारुः** ।३।२। १७३ ॥ शरारुः । वन्दारुः ॥ **भियः क्रुक्लुकनौ** । ३ । २ । १७४ ॥ भीरुः । भीलुकः ॥ (**क्रुकन्नपि वाच्यः**) ॥ भीरुकः ॥ **स्थेशभासपिसकसो वरच्** । ३ । २ । १७५॥ स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥ **यश्च यङः** । ३ । २ । १७६ ॥ यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । (अतो लोपः) । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवदिति तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाल्लोपो व्योरिति यलोपः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते वरे लुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः ॥ **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्** । ३ । २ । १७७ ॥ विभ्राट् । भाः, भासौ । धूः, धुरौ । विद्युत्।ऊर्क् । पूः, पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः—जूः, जुवौ, जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् ग्रावस्तुत् ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते** । ३ । २ । १७८ ॥ क्विप् । छिद् । भिद् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः, क्वचित्सम्प्रसारणं, क्वचिद् द्वे, क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम्—(**क्विब् वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च**) ॥ क्विब्वचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति—वाक् । पृच्छतीति—प्राट् । आयतं स्तौतीति—आयतस्तूः। कटं प्रवते कटप्रूः । जुरुक्तः । श्रयति हरिं—श्रीः ॥ **द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च** ॥

दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा—विद्युत्, जगत् ॥ (जुहोतेर्दीर्घश्च) ॥ जुहूः । (दृ भये)—अस्य—(ह्रस्वश्च)। दीर्यते—दद्रृत् । (ध्यायतेः सम्प्रसारणं च) ॥धीः॥**भुवस्संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७९ ॥** मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स—प्रतिभूः ॥**विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ॥**एभ्यो भुवो डुः स्यात्, न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः।प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु—विभूर्नाम कश्चित्।(**मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्**) ॥ मितं द्रवतीति—मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः।अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥ **धः कर्मणि ष्ट्रन् । ३ । २ । १८१ ॥** धेट्ो, धाञश्च, कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात्।धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु ॥**दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८२ ॥** दाबादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन—दात्रम् । नेत्रम्॥**तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७ । २ । ९ ॥** एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नध्री ॥ **हलसूकरयोः पुवः । ३।२ । १८३ ॥** पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात्।तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य, सूकरस्य वा, पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥ **अर्तिलूधूसूखनिसहचर इत्रः । ३ । २ । १८४ ॥** अरित्रम्। लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम्। **पुवः संज्ञायाम् । ३ । १ । १८५ ॥** पवित्रम्—येनाज्यमुत्पूयते, यच्चानामिकावेष्टनम् **कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६॥** पुव इत्रः स्याद्—ऋषौ करणे, देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु—अग्निः पवित्रं स मा पुनातु ॥ ॥ **इति पूर्वकृदन्तम्** ॥ ❀ ॥

॥ अथोणादयः ॥

(तत्रादौ प्रथमः पादः)

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्॥ १॥करोतीति—कारुः—शिल्पी कारकश्च । आतो युक्—वातीति—वायुः।पायुर्गुदम्।जयत्यभिभवति रोगान्—जायुरौषधम् ॥ मिनोति प्रक्षिपति देहे उष्माणमिति—मायुः पित्तम्।स्वादुः।साध्नोति परकार्यमिति साधुः।अश्नुते-आशु शीघ्रम्।"आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्"॥**छन्दसीणः॥२॥**मा न आयौ॥**दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ॥३॥** दीर्यत इति—दारु।"स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" । जातु, जानुनी । इह (जनिवध्योश्च)—इति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु—रम्यम् । चाटु—प्रियवाक्यम् । मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि ॥ **किंजरयोः श्रिणः ॥ ४ ॥** किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं बाणश्च।जरामेति जरायुः। "गर्भाशयो जरायुः स्यात्" **त्रो रश्च लः ॥ ५ ॥** तरन्त्यनेन वर्णाः इति तालु ॥ **कृके वचः कश्च ॥ ६ ॥** कृकेन गलेन वक्तीति—कृकवाकुः । "कृकवाकुर्मयूरे च सरठे चरणायुधे" इति विश्वः । **भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः॥७॥**भरति, बिभर्ति वा, भरुः—हरिर्हरश्च।म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि—मरुर्निर्जलदेशः।शेते शयुरजगरः।तरुर्वृक्षः।चरन्ति भक्षयंति

देवताः इममिति—चरुः।त्सरुः—खड्गादिमुष्टिः । तनुः स्वल्पम् ।"स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः"। धनुः-शस्त्रविशेषः । "धनुषा च धनुं विदुः"।"धनुरिवाजनि वक्रः" इति **श्रीहर्षः** । मयुः—किंनरः।मद्गुः-पानीयकाकिकेति **रभसः**।न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । जश्त्वेन सस्य दः॥**अणश्च** ॥८॥"लवलेशकणाणवः"।चात्कटिवटिभ्याम्। कटति रसनां—कटुः । वटतीति वटुः ॥ **धान्ये नित्**॥९॥धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात्, स च नित् ।नित्त्वादाद्युदात्तः।प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे । "व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्" । निद्ग्रहणं फलिपाटीत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते॥**शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च** ॥१०॥ शृणातीति–शरुः ।"शरुरायुधकोपयोः" । स्वर्यन्ते माणाः अनेन स्वरुर्वज्रम्।स्नेहुर्व्याधिः ।चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । "पुंसि भूम्न्यसवः माणाः"। "वसुर्हदेऽग्नौ योक्त्रेशौ वसु तोये धने मणौ" । हनुर्वक्त्रैकदेशः। क्लेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः । **चात्**—(बिदि अवयवे)—बिन्दुः ॥ **स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च** ॥ ११ ॥ "देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम" इत्यमरः॥**उन्देरिच्चादेः** ॥१२॥ उनत्ति इन्दुः॥**ईषेः किच्च** ॥१३॥ईषेरुः स्यात्स च कित्, आदेरिकारादेशश्च । ईषते हिनस्ति—इषुः—शरः । "इषुर्द्वयोः"॥**स्कन्देः सलोपश्च** ॥१४॥कन्दुः॥**सृजेरसुम् च**॥१५॥चात्सलोप उप्रत्ययश्च।रज्जुः॥**कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च**॥१६॥ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः—सूत्रवेष्टनम्॥**नावञ्चेः** ॥१७॥ न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति—न्यङ्कुर्मृगः॥**फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च**॥१८॥फलेर्गुक्—फल्गुः । पाटेः पटिः—पाटयतीति—पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति—मधु । जायते इति जतु॥**वलेर्गुक् च**॥१९॥ (वल संवरणे)—वल्गु॥**शः कित्सन्वच्च**॥२०॥श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च। शिशुर्बालः ॥**यो द्वे च**॥ २१॥"ययुरश्वोऽश्वमेधीयः"।सन्वदिति मकृते द्वेग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम्॥**कुर्भ्रश्च** ॥२२॥ "बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ"। चादन्यतोऽपि—चक्रुः—कर्ता, जघ्नुर्हन्ता, पपुः–पालकः ॥**पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः**॥२३॥कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वज्रम् । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । "विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे" । गृधुः—कामः । धृषुर्दक्षः॥**कृग्रोरुच्च**॥२४॥करोतीति-कुरुः।गृणातीति—गुरुः॥ **अपदुःसुषु स्थः**॥२५॥(सुषामादिषु च)—इति षत्वम्। अपष्ठु-प्रतिकूलम्।दुष्ठु।सुष्ठु॥**रपेरिच्चोपधायाः** ॥२६॥ अनिष्टं रपतीति-रिपुः॥**अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकारश्च** ॥२७ ॥ अर्जयति गुणान्—ऋजुः।सर्वानविशेषेण पश्यतीति–पशुः । कन्तुः।अन्धुः—कूपः।"पांशुर्ना न द्वयो रजः"।(तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः)।बाधते इति बाहुः।"बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः"॥**प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च**॥२८॥त्रयाणां कुः सम्प्रसारणं, भ्रस्जे सलोपश्च। पृथुः।मृदुः।न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्-भृज्जति तपसा-भृगुः॥**लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च**॥२९॥लघुः॥(वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते)॥रघुर्नृपभेदः।बहुः॥**ऊर्णोतेर्नुलोपश्च**॥३०॥ऊरुः सक्थि॥**महति ह्रस्वश्च**॥३१॥ उरु महत् ॥ **श्लिषेः कश्च** ॥ ३२ ॥श्लिष्यतीति—श्लिकुर्भृत्यः, उद्यतो

ज्योतिश्च ॥ **आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च** ॥३३॥ आखनतीत्याखुः। परं शृणातीति परशुः। पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि॥ **हरिमितयोर्द्रुवः** ॥ ३४ ॥ (द्रु गतौ)। अस्माद् हरिमितयोरुपपदयोः कुः, स च डित् ।हरिभिर्द्रूयते—हरिद्रुर्वृक्षः । मितं द्रवति—मितद्रुः—समुद्रः ॥ **शते च** ॥३५॥ शतधा द्रवति-शतद्रुः। बाहुलकात्केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति—द्रुर्वृक्षः, शाखा च । तद्वान् द्रुमः॥ **खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु**॥३६॥ पञ्चैते कुमत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः—खरुः—कामः, क्रूरो, मूर्खः, अश्वश्च । " शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः" । पिबतेरीत्त्वं युगागमश्च—पीयुर्वायसः, कालः, सुवर्णं च । निपूर्वाद्—(लगि गतौ)—इत्यस्मात्कुत्वं, नेर्दीर्घश्च—नीलङ्गुः—कृमिविशेषः, सृगालश्च । नीलाङ्गुरिति **पाठान्तरम्**। तत्र धातोरपि दीर्घः । (लगे सङ्गे)—अस्य अत इत्त्वं च—लगतीति-लिगु-चित्तम्, लिगुर्मूर्खः ॥ **मृगय्वादयश्च**॥३७ ॥ एते कुमत्ययान्ताः निपात्यन्ते । मृगं यातीति—मृगयुर्व्याधः, देवयुर्धार्मिकः, मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । **आकृतिगणोऽयम्**॥**मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्** ॥ ३८ ॥ मन्दुरा—वाजिशाला । वाशुरा—रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो—रथः । अङ्कुरः। खर्जूरादित्वादङ्कूरोऽपि ॥ **व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च** ॥ ३९ ॥ विथुरश्चोररक्षसोः ॥ **मकुरदर्दुरौ** ॥ ४०॥ मकुरो—दर्पणः । बाहुलकान्मुकुरोऽपि । (दॄ विदारणे)—धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च—"दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः ॥ दर्दुरा चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले च—दर्दुरम्" इति **विश्वः** ॥ **मद्गुरादयश्च** ॥ ४१ ॥ उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक्—मद्गुरो-मत्स्यभेदः । (कबृ वर्णे) । रुगागमः—" कर्बुरः श्वेतरक्षसोः " । बध्नातेः खर्जूरादित्वादूरोऽपि—बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु " इति **रन्तिदेवः** ॥ **कोकतेर्वा कुक्** ॥ ४२ ॥ कुक्कुरः, कुकुरः ॥ **असेरुरन्** ॥ ४३ ॥ असुरः ॥ प्रज्ञाद्यण्—आसुरः ॥ **मसेश्च** ॥ ४४ ॥ पञ्चमे पादे (मसेरूरन्)—इति वक्ष्यते । "मसूरा मसुरा व्रीहिभेदे पण्ययोषिति ॥ मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिभेदयोः ॥ मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च द्वौ" इति **विश्वः** ॥ **शावशेराप्तौ** ॥ ४५ ॥ शु इति आश्वर्थे । श्वशुरः। "पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः" इत्यमरः ॥ **अविमह्योष्टिषच्** ॥ ४६ ॥ अविषः । महिषः ॥ **अमेर्दीर्घश्च** ॥ ४७ ॥ "आमिषं त्वस्त्रियां मांसे, तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि" ॥ **रुहेर्वृद्धिश्च**॥४८॥ "रङ्कुशम्बररौहिषाः" "रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतम्" इति **संसारावर्तः**॥**तवेर्णिद्वा** ॥४९॥ (तवेति सौत्रो धातुः)। तविषताविषावब्धौ, स्वर्गे च। स्त्रियां तविषी नदी, देवकन्या, भूमिश्च । तविषी बलमिति **वेदभाष्यम्** ॥ **नञि व्यथेः** ॥ ५० ॥ अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः, अव्यथिषी धरारात्र्योः॥ **किलेर्बुक् च**॥५१॥ किल्बिषम् ॥ **इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्**॥५२॥ इषिरोऽग्निः। मदिरा सुरा। "मुदिरः कामुकाभ्रयोः" इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः। छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदि-

रं—वज्रम् । मन्दिरं—गृहम् । स्त्रियामपि—"मन्दिरं मन्दिरापि स्यात्" इति **विश्वः**।चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च।मिहिरः—सूर्यः।मुहिरः—काम्यसभ्ययोः । मुचिरो-दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । (शुष शोषणे)—शुषिरं—छिद्रम्।शुष्कमित्यन्ये॥ **अशेर्णित्॥९३॥**आशिरो-वह्निरक्षसोः॥ **अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः ॥९४॥** अजेर्वीभावाभावः—अजिरमङ्गणम्।शशेरुपधाया इत्वम्—"शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्"।(श्रथ मोचने)—उपधायाः इत्वम् ।रेफलोपः।प्रत्ययरेफस्य लत्वम्—शिथिलम् । स्थास्फायोष्टिलोपः। स्थिरं—निश्चलम् । स्फिरं—प्रभूतम् । तिष्ठते र्वुग्, ह्रस्वत्वं च—स्थविरः, खदिरः । बाहुलकात्—शीङो—बुग्, ह्रस्वत्वं च—शिबिरम् ॥ **सलिकल्यनिमाहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ॥९५॥** सलति गच्छति निम्नमिति—सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । (भड इति सौत्रो धातुः) । भडिलौ—शूरसेवकौ । भण्डिलो—दूतः, कल्याणं च । शण्डिलो—मुनिः । पिण्डिलो—गणकः । तुण्डिलो—मुखरः । कोकिलः । भविलो—भव्यः।बाहुलकात्—कुटिलः॥ **कमेः पश्च॥९६॥**कपिलः॥**गुपादिभ्यः कित् ॥ ९७ ॥** गुपिलो—राजा । तिजिलो—निशाकरः। गुहिलं—वनम्॥ **मिथिलादयश्च॥९८॥**मथ्यन्तेऽत्र रिपवो—मिथिला—नगरी।पथिलः—पथिकः॥ **पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्॥ ॥९९॥**पतेरः—पक्षी, गन्ता च।कठेरः—कृच्छ्रजीवी।कुठेरः—पर्णाशः।बाहुलकान्नुम्न । गडेरो-मेघः।गुडेरो-गुडकः । दंशेरो-हिंस्रः॥**कुम्बेर्नलोपश्च॥६०॥**कुबेरः॥ **शदेस्त च॥६१॥** शतेरः-शत्रुः ॥ **मूलेरादयश्च ॥६२॥** एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरा—जटा । गुधेरो-गोप्ता। गुहेरो—लोहघातकः । मुहेरो—मूर्खः ॥ **कबेरोतच् पश्च ॥६३ ॥** कपोतः-पक्षी ॥ **भातेर्डवतुः॥६४॥** भातीति-भवान्॥**कठिचकिभ्यामोरन् ॥६५॥**कठोरः।चकोरः। **किशोरादयश्च॥६६॥**किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः, किमोऽन्त्यलोपश्च।किशोरः-अश्वशावः। सहोरः—साधुः॥**कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्॥६७॥**कपीति निर्देशान्नलोपः। कपोलः।गडोलगण्डोलौ-गुडकपर्यायौ।कटोलः-कटुः।पटोलः॥ **मीनातेरूरन् ॥६८॥**मयूरः। **स्यन्देः सम्प्रसारणं च॥६९॥** सिन्दूरम् ॥ **सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्॥ ७०॥**सिनोतीति-सेतुः।तितुत्रेति नेट्—तन्तुः।गन्तुः । मस्तु-दधिमण्डम् । सच्यत इति—सक्तुः। अर्धर्चादिः॥ज्वरत्वरेत्यूठ् । तत्र क्ङितीत्यनुवर्तत इति मते तु—बाहुलकात्—ओतुः—बिडालः।धातुः।क्रोष्टा॥ **पः किच्च॥७१॥**पिबतीति—"पीतुर्वह्नौ दिवाकरे"॥ **अर्तेश्च तुः॥७२॥** अर्तेस्तुः स्यात्स च कित् । "ऋतुः—स्त्रीपुष्पकालयोः"॥ **कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च॥७३॥**एभ्यस्तुः स्यात्।"कन्तुः-कन्दर्पचित्तयोः"॥मन्तुरपराधः। जन्तुः—प्राणी । "गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च"।भातुरादित्यः।"यातुरध्वगकालयोः" । रक्षसि क्लीबे । हेतुः—कारणम्।**चायः किः ॥७४॥**"केतुर्ग्रहपताकयोः"॥ **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च॥७५॥**अप्तुः—शरीरम्॥**वसेस्तुन्॥७६॥**वस्तु॥**अगारे णिच्च॥७७॥**

"वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्"॥ **कृञः ऋतुः**॥७८॥ऋतुर्यज्ञः ॥ **एधिवह्योश्च तुः**॥७९॥ एधतुः-पुरुषः।वहतुरनड्वान्॥**जीवेरातुः**॥८०॥ "जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते, जीवनौषधे" ॥ **आतृकन् वृद्धिश्च** ॥८१॥ जीवेरित्येव । "जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले"॥ **कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यः ऊः**॥८२॥"कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ- कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मतः"।चमूः तनूः धनूः-शस्त्रम्।(सर्ज सर्जने)--सर्जूर्वणिक्।(खर्ज व्यथने)- खर्जूः--पामा ॥ **मृजेर्गुणश्च**॥८३॥मर्जूः-शुद्धिकृत्। **वहो धश्च**॥८४॥"वधूर्जायास्नुषा स्त्रीषु" ॥**कषेश्छश्च** ॥८५॥ कच्छूः-पामा॥**णित्कसिपद्यर्तेः**॥८६ ॥कासूः-शक्तिः। पादूश्चरणधारिणी । आरूः-पिङ्गलः ॥ **अणो डश्च**॥८७॥ आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥**नञि लम्बेर्नलोपश्च**॥८८॥"तुम्ब्यलाबूरुभे समे" इत्यमरः॥**के श्र एरङ् चास्य** ॥८९॥ कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यादेरङ् चादेशः ॥ "कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री" बाहुलकादुमत्यये कशेरुः-क्लीबे पुंसि च ॥ **त्रो दुट् च** ॥ ९० ॥ तरतेरूः स्यात्तस्य दुट्। "तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः"॥**दरिद्रातेर्यालोपश्च**॥९१॥इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः।दर्दूः-कुष्ठभेदः ॥ **नृतिशृध्वोः कूः**॥९२॥नृतूर्नर्तकः।शृधूरपानम् ॥ **ऋतेरम् च** ॥ ९३ ॥ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तूर्देवनदी, सत्यवाक् च ॥**अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः** ॥ ९४ ॥ एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । (दृभी ग्रन्थे)- निपातनान्नुम्-दृम्भूः ॥ अनुस्वाराभावोपि निपातनादित्येके-दृन्भूः॥ जनेर्बुक्-जम्बूः। (जमु अदने)-इत्यप्येके । बाहुलकाद्ध्रस्वोऽपि-जम्बुः ॥ कफं लाति-कफेलूः-श्लेष्मातकः-निपातनादेत्त्वम्॥कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी-निपातनान्नुम् ॥ दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति-दिधिषूः-पुनर्भूः ॥ **केचित्तु " अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बूः "** । इति **पठन्ति** ॥ (दृम्फ उत्क्लेशे)-दृम्फूः-सर्पजातिः ॥ कमेर्बुक्-कम्बूः-परद्रव्यापहारी ॥ **मृग्रोरुतिः** ॥ ९५ ॥ मरुत् । गरुत्-पक्षः ॥ **ग्रोमुट् च** ॥ ९६ ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत्-सुवर्णं, तृणविशेषश्च । **हृषेरुलच्**॥९७॥ हर्षुलो-मृगकामिनोः । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं-शोभनम् ॥ **हसिरुहियुषिभ्य इतिः** ॥ ९८ ॥ "हरित्-ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः" ।सरिन्नदी । रोहित्-मृगविशेषस्य स्त्री । (युष इति सौत्रो धातुः) । " ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्" इति **भाष्यम्। ताडेर्णिलुक् च** ॥९९॥ ताडयतीति-तडित् ॥ **शमेर्ढः**॥१००॥बाहुलकादित्संज्ञा, एयादेशः, इट् च,न। "शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ" । शण्ढः क्लीबः ॥ **कमेरठः** ॥ १०१ ॥ " कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम् " इति **मेदिनी** । बाहुलकाज्जरठः ॥ **रमेर्वृद्धिश्च** ॥ १०२ ॥ रामठं-हिङ्गु ॥ **शमेः खः** ॥ १०३ ॥ शंखः ॥ **कणेष्ठः** ॥ १०४ ॥ कण्ठः ॥ **कलस्तृपश्च** ॥ १०५ ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः, चात्तृफतेः । तृपला-लता । "तृफला तु फलत्रिके"॥**शपेर्वश्च**॥१०६॥शबलः ॥ **वृषादिभ्यश्चित्** ॥१०७॥ वृषलः।पललम् । बाहुलकाद् गुणः-सरलः । तरलः ॥ **कमेर्बुक्**॥१०८॥कम्बलः।(मुस खण्डने)-मुसलम् । **लङ्गेर्वृद्धिश्च**॥१०९॥ लाङ्गलम्॥**कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्** ॥११०॥

कुट्मलः॥कुडेरपि कुडमलः।कश्मलम्।बाहुलकाद्गुणः।कोमलम्॥**मृजेष्टिलोपश्च॥१११॥** मलम्॥**चुपेरच्चोपधायाः॥११२॥**चपलम्॥**शकिशम्योर्नित्॥११३॥** शकलम् ॥ शमलम् ॥ **छो गुग्घ्रस्वश्च ॥ ११४ ॥** छगलः । मज्ञादित्वाच्छागलः॥ **अमन्ताड्डः ।११५॥** दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डश्छिन्नहस्तः । अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः—षण्डः—सङ्घातः । तालव्यादिरित्यपरे—शण्डः । गण्डः ।चण्डः।पण्डः।क्लीबः। पण्डा—बुद्धिः॥**क्वादिभ्यः कित्॥११६॥**कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात्।कुण्डम्।काण्डम्। गुङ्—गुडः।(घुण भ्रमणे)घुण्डो—भ्रमरः॥**स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः॥११७॥** तिष्ठतेरालच्—स्थालम्, स्थाली । चतेर्वालञ्—चात्वालः । मृजेरालीयच्—मार्जालीयो—बिडालः ॥ **पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥ ११८ ॥** पातालम् । चण्डालः । मज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके । **तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्॥११९॥**तमालः।विशालः।विडालः । मृणालम् । कुशलः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः॥**पतेरङ्गच् पक्षिणि॥१२०॥**पतङ्गः॥**तरत्यादिभ्यश्च॥१२१॥**तरङ्गः।लवङ्गम्॥**विडादिभ्यः कित्॥१२२॥**विडङ्गम्।मृदङ्गः।कुरङ्गः—बाहुलकादुत्वं च॥**सृवृञो वृद्धिश्च॥१२३॥**सारङ्गः।वारङ्गः—खड्गादिमुष्टिः ॥ **गन् गम्यद्योः॥१२४॥**गङ्गा।अद्गः-पुरोडाशः॥**छापूखडिभ्यः कित्॥१२५॥**छागः।पूगः।खड्गः।बाहुलकात्—(षिट अनादरे) गन्सत्त्वाभावश्च—षिङ्गः—तरलः।"षिङ्गैरगद्यत ससंभ्रममेवमेके" इति माघः॥ **भृञः किन्नुट् च ॥ १२६ ॥** भृञो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च । "भृङ्गाः—षिड्गालिधूम्याटाः"॥ **शृणातेर्ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥** शृङ्गम् ॥ **गण् शकुनौ ॥ १२८ ॥** नुट् चेत्यनुवर्तते शार्ङ्गः ॥ **मुदिग्रोर्गग्गौ ॥ १२९ ॥** मुद्गः ॥ गर्गः ॥ **अण्डन् कृसृभृवृञः ॥१३०॥** करण्डः । सरण्डः—पक्षी । भरण्डः—स्वामी । वरण्डो—मुखरोगः ॥ **शृदृभसोऽदिः ॥ १३१ ॥** शरत् । " दरद्धृदयकूलयोः " । भसज्जघनम् ॥ **दृणातेः षुग्घ्रस्वश्च ॥ १३२ ॥** दृषत् ॥ **त्यजितनियमिभ्यो डित् ॥ १३३ ॥** त्यद्, तद्, यद्, सर्वादयः ॥ **एतेस्तुट् च ॥ १३४ ॥** एतद् ॥ **सर्तेरटिः ॥ १३५ ॥** " सरट् स्याद्वातमेघयोः" । **वेदभाष्ये तु** "याभिः कृशानुम् " इति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम् । **लङ्घेर्नलोपश्च ॥ १३६ ॥** लघट्—वायुः ॥ **पारयतेरजिः ॥ १३७ ॥** पारक् सुवर्णम् ॥ **प्रथेः कित्सम्प्रसारणं च ॥ १३८ ॥** पृथक्—स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ **भियः षुग्घ्रस्वश्च ॥ १३९ ॥** भिषक् ॥ **युष्यसिभ्यां मदिक् ॥ १४० ॥** (युष् सौत्रो धातुः) युष्मद् । अस्मद् ॥त्वम्। अहम्॥ **अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ॥ १४१ ॥** एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः । सङ्घातः । सोमः । होमः । सर्मो—गमनम् । धर्मः । क्षेमं—कुशलम् । क्षोमम्, मज्ञादाणि क्षौमं च । भामः—आदित्यः । यामः। "वामः शोभनदुष्टयोः" । पद्मम् । (यक्ष पूजायाम्)—यक्ष्मो—रोगराजः । नेमः ॥ **जहातेः सन्वदालोपश्च ॥ १४२ ॥** "जिह्मः कुटिलमन्दयोः" ॥ **अवतेष्टिलोपश्च॥१४३॥**

१-अत्रादिशब्दस्सादृश्यार्थकः । २ विडेरभावाद्विटेष्टस्य बाहुलकाड्डत्वं कल्प्यम्। विडधातुर्वाकृतिगणावदूह्यः ।

मन्मत्ययस्यायं टिलोपो,न मक्कृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति ऊठौ ।तयो-र्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तः ॥ **तन्न** ॥ तेषामसत्त्वार्थत्वात् ॥ **वस्तुतस्तु** स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति—ओम् ॥ **ग्रसेरा च** ॥१४४॥ ग्रामः **अविसिविसिशुषिभ्यः कित्** ॥ १४५ ॥ ऊमं—नगरम् । स्यूमो—रश्मिः।सिमः—सर्वः । "शुष्ममग्निसमीपयोः" । **इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्** ॥१४६॥ "इष्मः कामवसन्तयोः" । **ईषीति पाठे** दीर्घादिः । युध्मः—शरो, योद्धा च । इध्मः—समिद् । दस्मो—यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् ॥ बाहुलकादीर्मं व्रणः ॥ **युजिरुचितिजां कुश्च**॥१४७॥युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । **हन्तेर्हि च** ॥१४८॥ हिमम् ॥ **भियः षुग् वा** ॥ १४९ ॥ भीमः, भीष्मः ॥ **घर्मः** ॥ १५० ॥ घृधातो-र्मग्गुणश्च निपात्यते॥ **ग्रीष्मः** ॥ १५१ ॥ ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥ **प्रथेः षिवन् सम्प्र-सारणं च** ॥१५२॥ पृथिवी।षवन्नित्येके।"पृथवी पृथिवी पृथ्वी" इति **शब्दार्णवः**॥ **अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्** ॥ १५३ ॥ अश्वः । (प्रुष स्नेहनादौ) "प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः",प्रुष्वा—जलकणिका । लट्वा—पक्षिभेदः, फलं च । कण्वं—पापम् । बाहुलकादित्वे **किण्वमपि** । खट्वा । विश्वम् ॥ **इण्शीभ्यां वन्** ॥ १५४ ॥ एवः गन्ता । "ये व एवा मरुतः" । असत्त्वे निपातोऽयम् । "शेवं मित्राय वरुणाय" ॥**सर्वनिघृ-ष्वरिष्वलष्वशिवपट्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे** ॥ १५५॥ अकर्तर्येते निपात्यन्ते । सृतम-नेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद् घृषेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यतेऽनेन--निघृष्वः—खुरः। रिष्वः—हिंस्रः । लष्वः—नर्तकः, **लिष्वः इत्यन्ये**—तत्रोपधाया इत्त्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति—शिवः—शम्भुः—शीङो ह्रस्वत्वम् । पट्वः—रथो, भूलोकश्च । प्रह्वयते इति—प्रह्वः। ह्वेञ आकारवकारलोपः, जहातेराङ्लोपो वा ॥ ईषेर्वन्—ईष्व—आचार्यः ।**इष्व इत्यन्ये**। अतन्त्रे किम् । सर्ता, सारकः । बाहुलकाद् ह्रसतेः **ह्रस्वः** ।**शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वा मीवाः** ॥ १५६ ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः—ह्रस्वो, हुगागमश्च । लिह-न्त्यनया—जिह्वा—लकारस्य जो, गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया—ग्रीवा--ईडागमश्च । आप्नो-तीत्याप्वा--वायुः । मीवा--उदरकृमिः । **वायुरित्यन्ये** ॥ **कृगृशृदृभ्यो वः**॥१५७॥ कर्वः--कामः, आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वः--राक्षसः ॥ **कनिन् युवृषितक्षिराजि धन्विद्युप्रतिदिवः** ॥ १५८॥ यौतीति--युवा । वृषा । तक्षा । राजा । धन्वा—मरुः,। धन्व, शरासनम् । द्युवा--सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा--दिवसः॥ **सप्यशूभ्यां तुट् च** ॥ १५९ ॥ सप्त । अष्ट ॥ **नञि जहातेः** ॥ १६० ॥ अहः ॥ **श्वन्नुक्षन्पू-षन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति** ॥ १६१ ॥ एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति--श्वा । उक्षा । पूषा । (प्लिह गतौ) इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लेहते इति--प्लीहा--कुक्षिव्याधिः । (क्लिदू आर्द्रीभावे)—क्लिद्यति--क्लेदा—चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा--सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा—मुहेरुपधाया दीर्घः धोऽन्तादेशो, रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु-मज्जा,--अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ्--अर्यमा । विश्वं प्सातीति—विश्वप्सा--अग्निः। परिजा-यते—परिज्मा—चन्द्रोऽग्निश्च—जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे—श्वयतीति—

मातरिश्वा—धातोरिकारलोपः । (मह पूजायाम्) हस्य घो बुगागमश्च । मघवा-इन्द्रः ॥

इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥ १ ॥

कृहृभ्यामेणुः ॥ १ ॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥ **हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्** ॥ २ ॥ हथो—विषण्णः । कुष्ठः । नीथो—नेता । रथः । काष्ठम् ॥ **अवे भृञः** ॥ ३ ॥ अवभृथः ॥ **उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्** ॥ ४ ॥ ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकात्—शोथः ॥ **सर्तेर्णित्** ॥ ५ ॥ सार्थः—समूहः ॥ **जॄवृञ्भ्यामूथन्** ॥ ६ ॥ जरूथं—मांसम् । "वरूथोः-रथगुप्तौ ना" ॥ **पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्** ॥ ७ ॥ "पीथो रविर्घृतं पीथम्" "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु ॥ अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्" इति **विश्वः** । तुत्थोऽग्निः । उक्थं—सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्दचेरपि—"रिक्थमृक्थं धनं वसु" । सिक्थम् ॥ **अर्तेर्निरि** ॥ ८ ॥ निर्ऋथः—साम ॥ **निशीथगोपीथावगथाः** ॥ ९ ॥ निशीथोऽर्धरात्रः, रात्रिमात्रं च । गोपीथं—तीर्थम् । अवगथः—प्रातःस्नातः ॥ **गश्चोदि** ॥ १० ॥ उद्गीथः—साम्नो भागविशेषः ॥ **समीणः** ॥ ११ ॥ समिथो—वह्निः, संग्रामश्च ॥ **तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः** ॥ १२ ॥ तिजेर्जलोपः—तिथोऽनलः, कामश्च । पृष्ठम् । गूथं-विष्ठा । यूथं—समूहः । "प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते" ॥ **स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्** ॥ १३ ॥ द्वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात् । वलि यलोपः—स्फारम् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्—तक्रम्, वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः । तृप्रः—पुरोडाशः । दृप्रः—बलवान् । वन्द्रः—पूजकः । उन्दी—उन्द्रः—जलचरः । श्वित्रं—कुष्ठम् । "वृत्रो—रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे" । अजेर्वी—वीरः । नीरम् । पद्रो—ग्रामः । मद्रो—हर्षो, देशभेदश्च । मुद्रा—प्रत्ययकारिणी । खिद्रः—रोगो, दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं—वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि—चन्दोऽपि । "हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः" । "शशी चन्दो हिमद्युतिः" । दह्रोऽग्निः । दस्रः—स्वर्वैद्यः । दभ्रः—समुद्रः, स्वल्पश्च ॥ वसेः सम्प्रसारणे ॥ **न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्** । ८ । ३ । ११० ॥ रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति **वृत्तिर्भूयोभिप्राया** । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न—उस्रः-रश्मिः, उस्रा—गौः । वास्रः-दिवसः, वास्रं-मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्रो—मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ॥ **सुसेरक्** ॥ १४ ॥ सुस्रम् । बाहुलकाद्—अश्रु ॥ **चकिरम्योरुच्चोपधायाः** ॥ १५ ॥ चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुम्रोऽरुणः ॥ **वौ कसेः** ॥ १६ ॥ विकुस्रश्चन्द्रः ॥ **अमितम्योर्दीर्घश्च** ॥ १७ ॥ आम्रम् । ताम्रम् ॥ **निन्देर्नलोपश्च** ॥ १८ ॥ निद्रा ॥ **अर्देर्दीर्घश्च** ॥ १९ ॥ आर्द्रम् ॥ **शुचेर्दश्च** ॥ २० ॥ शूद्रः ॥ **दुरीणो लोपश्च** ॥ २१ ॥ दुःखेन ईयते प्राप्यत इति दूरम् ॥ **कृतेश्छः, क्रू च** ॥ २२ ॥ कृच्छ्रम् । क्रूरः ॥ **रोदेर्णिलुक् च** ॥ २३ ॥ रोदयतीति-रुद्रः ॥ **बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः** ॥ २४ ॥ णिलुगित्येव । "वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे ॥ ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति" ॥ **जोरी च** ॥ २५ ॥ जीरोऽणुः । न्यश्चेत्येके ॥ **सुसूधागृधिभ्यः क्रन्** ॥ २६ ॥ सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ॥

शुसिचिमीनां दीर्घश्च । २७ ॥ (शु: सौत्रः)--शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः-समुद्रः ॥ **वाविन्धेः** ॥२८ ॥ वीध्रं--विमलम् ॥**वृधिवपिभ्यां रन्** ॥२९॥ वर्ध्रं-चर्म। वप्रः-प्राकारः ॥ **ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवत्रेरामालाः** ॥३०॥ रन्नन्ता ऊनविंशतिः।निपातनाद् गुणाभावः--ऋज्रो-नायकः। इदि--इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः--अग्रम् । "वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ" । डुवप्--उपधाया इत्त्वम्-विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपश्च--कुब्रमरण्यम्, चुब्रं-मुखम् । (क्षुर विलेखन)--रेफलोपः । अगुणः--क्षुरः । (खुर छेदने) रलोपो, गुणाभावश्च--खुरः । भन्देर्नलोपः--भद्रम् । (उच समवाये)--चस्य गः । उग्रः । ञिभी--भेरी । पक्षे लः--भेलो--जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः--शुक्रः । पक्षे लः--शुक्लः । गुङ्--वृद्धिः- "गौरोऽरुणे सिते पीते" । (वन संभक्तौ)--वत्रो--विभागी । इणो गुणाभावः--"इरा मद्ये च वारिणि" । (मा माने)-माला ॥ **समि कस उकन्** ॥ ३१ ॥ (कस गतौ) सम्यक्कसान्ति पलायन्ते जनाः अस्मादिति--संकसुको-दुर्जनः, अस्थिरश्च ॥ **पचिनशोर्णुकन्, कनुमौ च** ॥ ३२ ॥ पचेः कः-- पाकुकः--सूपकारः । नशेर्नुम्--नंशुकः ॥ **भियः क्रुकन्** ॥ ३३॥भीरुकः॥ **कुञ्छिलिपसंज्ञयोरपूर्वस्यापि**॥३४॥रजकः । इक्षुकुट्टकः। चरकः । (चष भक्षणे) चषकः, शुनकः, भषकः ॥ **रमे रश्च लो वा** ॥ ३५ ॥ रमको--विलासी । लमकः ॥ **जहातेर्द्वे च** ॥ ३६ ॥ जहकस्त्यागी, कालश्च ॥ **ध्मो धम च** ॥ ३७ ॥ धमकः-कर्मकारः ॥ **हनो वध च** ॥ ३८ ॥ वधकः । बहुलमन्यत्रापि--(कुह विस्मापने)-कुहकः। कृतकम् ॥ **कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्** ॥ ३९ ॥ कार्षकः, कृषकः ॥ **उदकं च** ॥४०॥प्रपश्चार्थम् ॥ **वृश्चिकृष्योः किकन्** ॥४१॥ वृश्चिकः । कृषिकः॥**प्राङि पणिकषः** ॥ ४२ ॥ प्रापणिकः--पण्यविक्रयी । प्राकषिकः--परदारोपजीवी ॥ **मुषेर्दीर्घश्च** ॥ ४३ ॥ मूषिकः--आखुः ॥ **स्यमेः संप्रसारणं च** ॥ ४४ ॥ चाद्दीर्घः । सीमिकः--वृक्षभेदः ॥ **क्रिय इकन्** ॥ ४५ ॥ क्रयिकः--क्रेता ॥ **आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः** ॥ ४६ ॥ आपणिकः । आपनिकः--इन्द्रनीलः, किरातश्च । आपतिकः--श्येनः, दैवायत्तश्च । आखनिकः--मूषिको, वराहश्च ॥ **श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्** ॥ ४७॥ श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ॥ **वृजेः किच्च** ॥ ४८ ॥ वृजिनम् ॥ **अजेरज च** ॥४९॥ वीभावबाधनार्थम्--अजिनम् ॥ **बहुलमन्यत्रापि** ॥ ५०॥ कठिनम्। नलिनम् । मलिनम्।कुण्डिनम्।यतेः--"यतपरुषि दिनम्"दिवसोपि--दिनम्॥**द्रुदक्षिभ्यामिनन्** ॥५१॥द्रविणम्। दक्षिणः, दक्षिणा॥**अर्तेः किदिच्च**॥५२॥इरिणं--शून्यम्॥**विपितुह्योर्ह्रस्वश्च** ॥५३॥ विपिनम् । तुहिनम् ॥ **तलिपुलिभ्यां च** ॥५४॥ "तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु"।पुलिनम्॥**गर्वेरत उच्च**॥५५॥गौरादित्वान्ङीष्--गुर्विणी-गर्भिणी ॥**रुहेश्च** ॥ ५६ ॥ रोहिणः॥**महेरिनण् च** ॥ ५७ ॥ चादिनन् । माहिनम्, महिनं,--राज्यम् ॥ **क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च** ॥५८॥वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति--स्रूः यज्ञोपकरणम् । द्रूर्हिरण्यम् । कटप्रूः--कामरूपी, कीटश्च । "जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्" ॥

आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ॥ ५९॥ आपः—अपः—अद्भिः—अद्भ्यः॥ **परौ व्रजेष्षः पदान्ते ॥ ॥ ६० ॥** व्रजेः—क्विब्दीर्घौ स्तः, पदान्ते तु षश्च । परिव्राट्, परिव्राजौ ॥ **हुवः श्लुवच्च ॥ ६१ ॥** जुहूः ॥ **स्रुवः कः ॥ ६२ ॥** स्रुवः ॥ **चिक्च ॥ ६३ ॥** इकार उच्चारणार्थः । क इत्कुत्वम् स्रुक्, "स्रुवं च स्रुचश्च संमृड्ढि" **तनोतेरनश्च वः॥६४॥** तनोतेश्चिक् प्रत्ययः, अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ॥ **ग्लानुदिभ्यां डौः॥६५॥** ग्लौः । नौः ॥ **च्विरव्ययम् ॥ ६६ ॥** डौरित्येव । ग्लौकरोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति ॥ **रातेर्डैः॥६७॥** राः—रायौ—रायः ॥ **गमेर्डोः ॥६८॥** "गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु" । बाहुलकाद्—द्युतेरपि डोः—द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः" ॥ **भ्रमेश्च डूः ॥ ६९ ॥** भ्रूः । चाद्गमेः—अग्रेगूः ॥ **दमेर्डोसिः॥७०॥** दोः—दोषौ॥ **पणेरिज्यादेश्च वः॥७१॥** वणिक् । स्वार्थेऽण्—"नैगमो वाणिजो वणिक्"॥ **वशेः कित् ॥ ७२ ॥** "उशिगग्नौ घृतेऽपि च" ॥ **भृञ ऊच्च ॥७३॥** भूरिक्—भूमिः ॥ **जसिसहोरुरिन् ॥ ७४ ॥** जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः, पृथिवी च ॥ **सुयुरुवृञो युच् ॥ ७५ ॥** सवनः—चन्द्रमाः । यवनः । रवणः—कोकिलः । वरणः ॥ **अशे रशच ॥ ॥७६॥** अश्नोतेर्युच् स्यात्, रशादेशश्च । रशना—काञ्ची । जिह्वावाची तु—दन्त्यसकारवान्॥ **उन्देर्नलोपश्च॥७७॥** ओदनः॥ **गमेर्गश्च ॥७८॥** गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः। गगनम् ॥ **बहुलमन्यत्रापि ॥ ७९ ॥** युच् स्यात्—स्यन्दनः, रोचना ॥ **रञ्जेः क्युन् ॥ ८० ॥** रजनम् ॥ **भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि॥८१॥** भुवनम् । सुवनः आदित्यः । धुवनः—वह्निः। निधुवनं—सुरतम् । भृज्जनम्—अम्बरीषम् । **कृपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः ॥ ८२ ॥** किरणः । पुरणः—समुद्रः । वृजनम्—अन्तरिक्षम् । मन्दनं—स्तोत्रम् । निधनम् ॥ **धृषेर्धिषच् संज्ञायाम् ॥ ८३ ॥** धिषणः—गुरुः, धिषणा—धीः ॥ **वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च ॥८४॥** अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । (पृषु सेचने)—गुणाभावः—पृषन्ति । महान् । बृहत् । गमेर्जगादेशः—जगत् ॥ **संश्चत्तृपद्वेहत्॥८५॥** एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः, सुट् । इकारलोपः—संश्चत्—कुहकः । तृपत्—छत्रम्। विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः, इत ए च—वेहत्—गर्भोपघातिनी ॥ **छन्दस्यसानच्छुजृभ्याम्॥ ॥ ८६ ॥** शवसानः—पन्थाः । जरसानः—पुरुषः ॥ **ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् ॥८७॥** ऋञ्जसानः—मेघः । वृधसानः—पुरुषः । मन्दसानः—अग्निर्जीवश्च । साहसानः—यज्ञो, मयूरश्च ॥ **अर्तेर्गुणः शुट् च ॥८८॥** अर्शसानः—अग्निः ॥ **सम्यानच् स्तुवः ॥ ॥ ८९ ॥** संस्तवानः—वाग्मी ॥ **युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च ॥ ९० ॥** युधानः । बुधानः । दृशानः—लोकपालकः ॥ **हुर्च्छेः सनो लुक् छलोपश्च ॥ ९१ ॥** जुहुराणः—चन्द्रमाः ॥ **श्वितेर्दश्च ॥ ९२ ॥** शिश्विदानः—पुण्यकर्मा ॥ **तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥ ९३ ॥** शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः, तौ

१ डो प्रत्ययान्तश्च्व्यन्त अव्ययसंज्ञो भवतीति तदर्थः ।

चानिटौ। शंस्ता--स्तोता, शंस्तरौ--शंस्तरः। (क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च)-**अनुदात्तेत्**--" वृक्ये चक्षदानम् " इति मन्त्रात्, " उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते " इति ब्राह्मणाच्च। "क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वास्थे वैश्यायामपि शूद्रजे"॥**बहुलमन्यत्रापि** ॥९४॥मन्--मन्ता, हन्--हन्ता, इत्यादि ॥**नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ** ॥ ९५ ॥ न पतन्त्यनेन नप्ता--पौत्रो, दौहित्रश्च। नयतेः षुग्गुणश्च--नेष्टा। त्विषेरितोऽत्त्वम्--त्वष्टा। होता। पोता--ऋत्विग्भेदः। भ्राजतेर्जलोपः--भ्राता। जायां माति--जामाता। (मान पूजायाम्)--नलोपः--माता। पातेराकारस्य इत्त्वम्--पिता। दुहेस्तृच्, इट्, गुणाभावश्च--दुहिता ॥ **सुञ्यसेर्ऋन्**॥९६॥स्वसा॥**यतेर्वृद्धिश्च** ॥९७॥ याता, " भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् " ॥ **नञि च नन्देः** ॥ ९८॥ न नन्दति--ननान्दा। इह वृद्धिर्नानुवर्त्तेत इत्येके--" ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा " इति **शब्दार्णवः**॥**दिवेर्ऋः**॥९९॥देवा, देवरः, "स्वामिनौ देवृदेवरौ"॥ **नयतेर्डिच्च** ॥ ना--नरौ--नरः ॥ **सव्ये स्थश्छन्दसि** ॥ १०० ॥ अम्बाम्बेत्यत्र-**(स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम्)** ॥ सव्येष्ठा--सारथिः, सव्येष्ठरौ--सव्येष्ठरः ॥ **अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः**॥१०१॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात्। अरणिः--अग्नेर्योनिः। सरणिः। धरणिः। धमनिः। अमनिर्गतिः। अशनिः। अवनिः। तरणिः। बाहुलकात्--रजनिः॥**आङि शुषेः सनश्छन्दसि**॥१०२॥आशुशुक्षणिः--अग्निर्वातश्च॥ **कृषेरादेश्च चः**॥१०३॥चर्षणिः--जनः ॥ **अदेर्मुट् च**॥१०४॥अद्मनिः--अग्निः॥**वृतेश्च** ॥ १०५ ॥ वर्तनिः। **गोवर्धनस्तु--चकारान्मुट्--वर्त्मनिरित्याह** ॥ **क्षिपेः किच्च** ॥ १०६ ॥ क्षिपणिः--आयुधम् ॥ **अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः** ॥ १०७ ॥ अर्चिर्ज्वाला। इदन्तोऽप्ययम्--" अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः "। शोचिः--दीप्तिः। हविः सर्पिः। इस्मन्निति ह्रस्वः--छदिः--पटलम्। छर्दिः--वमनव्याधिः।इदन्तोऽपि--" छर्द्यतीसारशूलवान् " ॥ **बृंहेर्नलोपश्च** ॥ १०८ ॥ " बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः" ॥ **द्युतेरिसिन्नादेश्च जः** ॥ १०९ ॥ ज्योतिः ॥ **वसौ रुचेः संज्ञायाम्** ॥११०॥ वसुरोचिः--यज्ञः ॥ **भुवः कित्**॥१११॥भुविः--समुद्रः ॥ **सहो धश्च**॥११२॥सधिः--अनड्वान्॥**पिबतेस्थुक्**॥११३॥"पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः"। **जनेरुसिः**॥११४॥जनुः--जननम्॥**मनेर्धश्छन्दसि**॥११५॥मधुः॥**अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्**॥ ११६ ॥ अरुः। परुः--ग्रन्थिः। वपुः। यजुः। तनुः--तनुषी--तनूंषि। धनुरस्त्रियाम्, "धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति"।सान्तस्य, उदन्तस्य वा रूपम्॥ "तपुः सूर्याग्निशत्रुषु"॥ **एतेर्णिच्च**॥११७॥आयुः--आयुषी॥**चक्षेः शिच्च**॥११८॥शित्त्वात्सार्वधातुकत्वेन ख्याञ्बाधः।चक्षुः॥**मुहेः किच्च**॥११९॥मुहुः--अव्ययम्॥**बहुलमन्यत्रापि** ॥ आचक्षुः। परिचक्षुः॥**कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्**॥१२०॥कर्वरः--व्याघ्ररक्षसोः। गर्वरः--अहंकारी। शर्वरी--रात्रिः। वर्वरः--प्राकृतो जनः। चत्वरम् ॥ **नौ सदेः**॥१२१॥" निषद्वरस्तु जम्बालः "॥ निषद्वरी--रात्रिः ॥ ॥ **इत्युणादिषु द्वितीयः पादः** ॥ २॥

१ सावसेरिति क्वचित्पाठः।

छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः ॥ १ ॥ एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ छिदिर्, छद्, अनयोस्तकारोऽन्तादेशः, छिदेर्गुणाभावश्च—छित्वरो—धूर्तः।"छत्वरो गृहकुञ्जयोः"।धीवरः—कैवर्तः। पीवरः—स्थूलः। मीवरः—हिंसकः। चिनोतेर्दीर्घश्च—चीवरं—भिक्षुकमावरणम्।तीवरो—जातिविशेषः। नीवरः—परिव्राट्। गाहतेर्ह्रस्वत्वम्- गह्वरम्। (कटे वर्षादौ)—कट्वरं—व्यजनम्। यमेर्दकारः—संयद्वरः—नृपः। पदेः—सम्पद्वर इत्येके॥**इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् ॥२॥**"इनः सूर्ये नृपे पत्यौ"। सिनः—काणः। जिनः—अर्हन्। दीनः। उष्णः। ऊनः॥**फेनमीनौ॥३॥** एतौ निपात्येते। स्फायतेः—फेनः। मीनः॥ **कृषेर्वर्णे ॥ ४ ॥** कृष्णः॥ **बन्धेर्ब्रधिबुधी च ॥ ५॥** ब्रध्नः। बुध्नः॥**धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः॥६॥**"धाना भ्रष्टयवे स्त्रियाम्"। पर्णं—पत्रम्, पर्णः—किंशुकः।"वस्नो मूल्ये वेतने च"।अजेर्वी—वेनः। अत्नः—आदित्यः। बाहुलकात्—शृणोतेः—**श्रोणः**—पङ्गुः॥ **लक्षेरट् च ॥ ७ ॥** लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्, तस्याऽडागमश्च।चान्मुडित्येके।लक्षणं,—"लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च"।लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता। "लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा"॥ **वनेरिच्चोपधायाः ॥८॥**वेन्ना—नदी॥ **सिवेष्टेर्यू च ॥ ९ ॥** दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः। स्यूनः—आदित्यः।बाहुलकात् केवलो नः। ऊठ्। अन्तरङ्गत्वाद्यण्। गुणः—**स्योनः** ॥ **कृवृजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥१०॥** कर्णः। वर्णः। "जर्णश्चन्द्रे च वृद्धे च"।सेना। द्रोणः। पन्नः—नीचैर्गतिः। अन्नमोदनः। स्वप्नो—निद्रा॥ **धेट इच्च ॥११॥**"धेनः सिन्धुर्नदी धेना"॥**तृषिशुषिरसिभ्यः कित् ॥१२॥** तृष्णा। शुष्णः—सूर्यो, वह्निश्च। रस्नं—द्रव्यम्॥ **सुञो दीर्घश्च ॥१३॥** सूना—वधस्थानम्॥**रमेस्त च ॥१४॥** रमयतीति—रत्नम्॥ **रास्नासास्नास्थूणावीणाः ॥ १५ ॥** रास्ना—गन्धद्रव्यम्। सास्ना—गोगलकम्बलः। स्थूणा गृहस्तम्भः।वीणा—वल्लकी॥**गादाभ्यामिष्णुच् ॥१६॥** गेष्णुर्गायनः। देष्णुर्दाता॥ **कृत्यशूभ्यां क्स्नः ॥ १७ ॥** कृत्स्नम्। अक्ष्णमखण्डम्॥ **तिजेर्दीर्घश्च ॥ १८ ॥** तीक्ष्णम्॥ **श्लिषेरच्चोपधायाः ॥ १९ ॥** श्लक्ष्णम्॥ **यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥ २० ॥** यज्युरध्वर्युः।" मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि"। शुन्ध्युरग्निः। दस्युस्तस्करः। जन्युः—शरीरी॥ **भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ ॥२१॥** भुज्युर्भोजनम्।मृत्युः॥ **सर्तेरयुः॥२२॥**सरयुर्नदी।अयूरिति पाठान्तरम्—सरयूः॥**पानीविषिभ्यः पः॥२३॥** पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति—पापम्। तद्योगात्पापः। नेपः—पुरोहितः। बाहुलकाद्गुणाभावे—**नीपो** वृक्षविशेषः। वेष्पः—पानीयम्॥ **च्युवः किच्च ॥२४॥** च्युपः—वक्त्रम्॥ **स्तुवो दीर्घश्च॥२५॥**स्तूपः—समुच्छ्रायः॥**सुशॄभ्यां निच्च ॥२६॥**चात्कित्। सूपः। बाहुलकादूत्त्वम्—शूर्पम्॥ **कुयुभ्यां च ॥ २७ ॥** कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्—कूपः। बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति—यूपो—यज्ञस्तम्भः॥**खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः॥२८॥**

सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम्--खष्पौ--क्रोधबलात्कारौ । शीलतेर्ह्रस्वः--शिल्पं--कौशलम् । (शसु हिंसायाम्)--निपातनात्षत्वम्--शष्पं--बालतृणं, प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः--"बाष्पो--नेत्रजलोष्मणोः", बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः--"रूपं स्वभावे सौन्दर्ये"। पृ। पर्पं--गृहं, बालतृणं, पङ्गुपीठं च।(तल प्रतिष्ठाकरणे)--चुरादिणिचो लुक्--"तल्पं शय्याट्टदारेषु"॥**स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ॥ २९ ॥** अयामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुर्वावदूकः । मदयित्नुर्मदिरा। **कृहनिभ्यां क्त्नुः ॥ ३० ॥** कृत्नुः शिल्पी । हत्नुर्व्याधिः, शस्त्रं च ॥ **गमेः सन्वच्च ॥३१॥** जिगत्नुः ॥ **दाभाभ्यां नुः॥३२॥**दानुर्दाता।भानुः॥**वचेर्गश्च॥३३॥** वग्नुः ॥ **धेट इच्च ॥३४॥** धयति सुतानिति--धेनुः ॥ **सुवः कित् ॥३५॥** "सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ" **जहातेर्द्वे अन्तलोपश्च॥३६॥**जह्नुः॥**स्थो णुः ॥३७॥** "स्थाणुः कीले स्थिरे हरे" ॥ **अजिवृरीभ्यो निच्च ॥३८॥**अजेर्वी--वेणुः । वर्णुर्नददेशभेदयोः । "रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः"॥**विषेः किच्च॥३९॥**विष्णुः॥**कृदाधाराचिकलिभ्यः कः॥४०॥**बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा।कर्कः--धवलघोटकः।दाकः--दाता। धाकः--अनड्वानाधारश्च।राका--पौर्णमासी । अर्कः ।"कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि" ॥ **सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्॥४१॥**"सृक उत्पलवातयोः"।"वृकः श्वापदकाकयोः"।भूकं--छिद्रम् ।शुष्कः ।मुष्कः अण्डम्॥**शुकवल्कोल्काः॥४२॥**शुभेरन्त्यलोपः--शुकः।"वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्" ॥ (उष दाहे)--षस्य लः--उल्का॥**इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥४३ ॥** "एके मुख्यान्यकेवलाः"।"भेको मण्डूकमेषयोः" इति **विश्वमेदिन्यौ** । काकः।पाकः--शिशुः। शल्कं--शकलम् । अत्कः--पथिकः, शरीरावयवश्च । मर्कः--शरीरवायुः ॥ **नौ हः॥४४॥** जहातेः कन् स्यान्नौ । निहाका--गोधिका ॥ **नौ सदेर्डिच्च ॥ ४५ ॥**"निष्कोऽस्त्री हेम्नि, तत्पले"॥**स्यमेरीट् च ॥४६॥**स्यमीकः--वल्मीकः, वृक्षभेदश्च। इट् ह्रस्व इति केचित् स्यमिकः ॥ **अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च ॥४७॥** "वीकः स्याद्वातपक्षिणोः" । यूका। धूकः--वायुः । नीकः--वृक्षविशेषः । **ह्रियो रश्च लो वा ॥ ४८ ॥** "ह्रीका ह्लीका त्रपा मता"॥**शकेरुनोन्तोन्त्युनयः॥४९॥**उन, उन्त, उन्ति, उनि, एते चत्वारः स्युः।शकुनः, शकुन्तः, शकुन्तिः, शकुनिः ॥ **भुवो झिच्॥ ५०॥** भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च--**अवन्तिः**--वदेर्वदन्तिः, "किंवदन्ती जनश्रुतिः"॥**कन्युच् क्षिपेश्च ॥५१॥** चाद्भुवः।क्षिपण्युः--वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः।"भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः" ॥ **अनुङ् नदेश्च ॥५२॥**चात्क्षिपेः।नदनुः--मेघः । क्षिपणुः--वातः॥ **कॄवृदारिभ्य उनन् ॥ ५३ ॥**"करुणो--वृक्षभेदः स्यात्करुणा च, कृपा मता"।वरुणः । दारुणम्॥**त्रोरश्च लो वा॥ ५४ ॥** तरुणः, तलुनः--युवा ॥ **क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ॥५५॥** क्षुधुनः म्लेच्छजातिः । पिशुनः। मिथुनम्॥**फलेर्गुक् च ॥५६॥**फल्गुनः--पार्थः।प्रज्ञाद्यण्--फाल्गुनः।**अशेर्लश्च ॥५७॥**

लशुनम् ॥ **अर्जेर्णिलुक् च**॥५८॥अर्जुनः॥**तृणाख्यायां चित्**॥५९॥चित्त्वादन्तोदात्तः। अर्जुनं—तृणम् ॥ **अर्तेश्च**॥६०॥अरुणः ॥ **अजियमिशीङ्भ्यश्च** ॥ ६१ ॥ वयुनं—देवमन्दिरम्।यमुना।शयुनः—अजगरः॥**वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः**॥६२॥ वर्सम् । तर्सम्, "तर्षः प्लवसमुद्रयोः"। वत्सः, वत्सम्—वक्षः। हंसः। "कंसोऽस्त्री पानभाजनम्"। कक्षं नक्षत्रम् । **प्लुषेरच्चोपधायाः** ॥ ६३ ॥ प्लक्षः॥**मनेर्दीर्घश्च**॥६४॥मांसम्॥ **अशेर्देवने**॥६५॥अक्षः॥**स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्**॥६६॥स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं—नक्षत्रम् ॥ **ऋषेर्जातौ** ॥ ६७ ॥ "ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके" इति च ॥ **उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च** ॥६८॥ उत्सः—प्रस्रवणम् । गुत्सः—स्तबकः । कुक्षः—जठरम् ॥ **गृधिपण्योर्दकौ च**॥६९॥गृत्सः—कामदेवः।पक्षः।**अशेः सरः**॥७०॥अक्षरम्॥**वसेश्च** ॥७१॥वत्सरः ॥ **सम्पूर्वाच्चित्** ॥ ७२ ॥ संवत्सरः ॥ **कृधूमदिभ्यः कित्**॥७३॥ बाहुकान्न षत्वम् । "कृसरः स्यात्तिलौदनम्"। धूसरः। मत्सरः। "मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता" ॥ **पतेः रश्च लः**॥७४॥पत्सलः—पन्थाः ॥ **तन्यृषिभ्यां क्सरन्** ॥ ७५ ॥ तसरः—सूत्रवेष्टने। ऋक्षरः—ऋत्विक् ॥ **पीयुक्वणिभ्यां कालन्ह्रस्वः सम्प्रसारणं च**॥७६॥ (पीयुः सौत्रः)—पियालः—वृक्षभेदः । कुणालः—देशभेदः॥**कटिकुषिभ्यां काकुः**॥७७॥कटाकुः पक्षी। कुषाकुरग्निः, सूर्यश्च ॥ **सर्तेर्दुक् च** ॥ ७८ ॥ "सृदाकुर्वातसरितोः" ॥ **वृतेर्वृद्धिश्च** ॥ ७९ ॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्त्वम्—वार्ताकम् ॥ **पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च** ॥ ८० ॥ "पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे"॥ **सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः**॥८१॥अन्युच्, आगूच्, अक्नुच्, एते क्रमात्स्युः। "सरण्युर्मेघवातयोः"।यवागूः। "वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः"॥**आनकः शीङ्भियः**॥८२॥शयानकः—अजगरः।भयानकः॥**आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः**॥८३॥लवाणकं—दात्रम् । धवाणकः—वातः । शिङ्घाणकः—श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः—"शिङ्घाणं नासिकामले" । धाणकः—दीनारभागः॥**उल्मुकदर्विहोमिनः**॥८४॥ (उष दाहे) षस्य—लः, मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं—ज्वलदङ्गारम् ॥ दृणातेर्विः—दर्विः ॥ जुहोतेर्मिनिः—होमी ॥ **ह्रियः कुक् रश्च लो वा** ॥ ८५ ॥ ह्रीकुः, ह्लीकुः—लज्जावान् ॥ **हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्** ॥ ८६ ॥ दशभ्यः—तन् स्यात् । तितुत्रेति नेट्—हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः—कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । "लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः"। "पोतो बालवहित्रयोः"। धूर्तः।बाहुलकात्—सेर्दीर्घश्च—तूस्तं—पापं, धूलिर्जटा च॥**नञ्याप इट् च** ॥ ८७ ॥ नापितः ॥ **तनिमृङ्भ्यां किच्च** ॥ ८८ ॥ ततम् । मृतम् ॥ **अञ्जिघृसिभ्यः क्तः** ॥ ८९ ॥ अक्तम् । घृतम् । सितम् ॥ **दुतनिभ्यां दीर्घश्च**॥९०॥दूतः। तातः॥**जेर्मूट् चोदात्तः**॥९१॥जीमूतः॥**लोष्टपलितौ** ॥९२॥ लुनातेः क्तः—तस्य सुट्—धातोर्गुणः—लोष्टम् । पलितम् ॥ **ह्रश्याभ्यामितन्** ॥ ९३ ॥ हरितश्येतौ—वर्णभेदौ ॥ **रुहे रश्च लो वा**॥९४॥ "रोहितो मृगमत्स्ययोः" "लोहितं—

रक्तम् ॥ **पिशेः किच्च** ॥ ९५ ॥ पिशितं मांसम् ॥ **श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः** ॥ ९६ ॥ श्रवाय्यः—यज्ञपशुः । दक्षाय्यः—गरुडो, गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यः—गृहस्वामी ॥ **दिधिषाय्यः** ॥ ९७ ॥ दधातेर्द्वित्वमित्वं षुक् च । "मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत्" ॥ **वृञ एण्यः** ९८ वरेण्यः ॥ **स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि** ॥ ९९ ॥ स्तुषेय्यं—पुरुवर्चसम् ॥ **राजेरन्यः** ॥ १०० ॥ राजन्यः—वह्निः ॥ **शॄरम्योश्च** ॥ १०१ ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ **अर्तेर्निच्च** ॥ १०२ ॥ अरण्यम् ॥ **पर्जन्यः** ॥ १०३ ॥ (पृषु सेचने)—षस्य जः—" पर्जन्यः शक्रमेघयोः " ॥ **वदेरान्यः** ॥ १०४ ॥ " वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः " ॥ **अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्** ॥ १०५ ॥ अमत्रं—भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं—तनूरुहम् ॥ **गडेरादेश्च कः** ॥ १०६ ॥ कडत्रम्, डलयोरेकत्वस्मरणात्—कलत्रम् ॥ **वृञश्चित्** ॥ १०७ ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ **सुविदेः कत्रन्** ॥ १०८ ॥ सुविदत्रं—कुटुम्बकम् ॥ **कृतेर्नुम् च** ॥ १०९ ॥ कृन्तत्रं—लाङ्गलम् ॥ **भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यैभ्योऽतच्** ॥ ११० ॥ दशभ्योऽतच् स्यात् । भरतः । मरतः—मृत्युः । " दर्शतः सोमसूर्ययोः " । यजतः—ऋत्विक् । पर्वतः । पचतः—अग्निः । अमतः—रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः—प्रह्वः । हर्यतः—अश्वः ॥ **पृषिरञ्जिभ्यां कित्** ॥ १११ ॥ पृषतः—मृगो, बिन्दुश्च । रजतम् ॥ **खलतिः** ॥ ११२ ॥ स्खलतेः सलोपः, अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च । खलतिः निष्केशशिराः ॥ **शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः** ॥ ११३ ॥ सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथः अजगरः । शपथः । रवथः—कोकिलः । गमथः—पथिकः, पन्थाश्च । वञ्चथः—धूर्त्तः । **वन्दीतिपाठे** वन्दतेर्वन्द्यतेर्वा—वन्दथः—स्तोता, स्तुत्यश्च । जीवथः आयुष्मान् । प्राणथः—बलवान् । बाहुलकात्—**शमिदमिभ्याम्**—"शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः" ॥ **भृञश्चित्** ॥ ११४ ॥ भरथः—लोकपालः ॥ **रुदिविदिभ्यां ङित्** ॥ ११५ ॥ रोदितीति—रुदथः—शिशुः । वेत्तीति—विदथः ॥ **उपसर्गे वसेः** ॥ ११६ ॥ आवसथः—गृहम् । संवसथः—ग्रामः ॥ **अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्** ॥ ११७ ॥ त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् । अततीत्यतसः वायुरात्मा च । अवतीत्यवसः राजा, भानुश्च । चमत्यस्मिन्—चमसः—सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्—तमसः—अन्धकारः । नमसः—अनुकूलः । "रभसो वेगहर्षयोः" । लभसः धनं, याचकश्च । नभति, नभ्यति वा, नभसः—आकाशः । तपसः—पक्षी, चन्द्रश्च । पतसः—पक्षी । पनसः—कण्टकिफलः । पणसः—पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥ **वेञस्तुट् च** ॥ ११८ ॥ बाहुलकादात्वाभावः—वेतसः ॥ **वहियुभ्यां णित्** ॥ ११९ ॥ वाहसः—अजगरः । यावसः—तृणसङ्घातः ॥ **वयश्च** ॥ १२० ॥ (वय गतौ)—वायसः—काकः ॥ **दिवः कित्** ॥ १२१ ॥ दिवसम्, दिवसः ॥ **कृशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्** ॥ १२२ ॥ करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ॥ **ऋषिवृषिभ्यां कित्** ॥ १२३ ॥ ऋषभः । वृषभः ॥ **रुषेर्नित्लुष् च** ॥ १२४ ॥ (रुष हिंसायाम्)—अस्मादभच् नित्कित्स्यात्, लुषादेशश्च ॥ "लुषभो मत्तदन्तिनि" ॥ **रासिवल्लिभ्यां च** १२५ ॥

रासभः । वल्लभः ॥ **जॄविशिभ्यां झच्** ॥ १२६ ॥ जरन्तः—महिषः । वेशन्तः—पल्वलम् ॥ **रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि** ॥१२७॥ रोहन्तः—वृक्षभेदः । नन्दन्तः—पुत्रः । जीवन्तः—औषधम् । प्राणन्तः—वायुः । षित्त्वान्ङीष्—रोहन्ती ॥ **तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च** ॥१२८॥ दशभ्यः—झच् स्यात्स च षित्। तरन्तः—समुद्रः, तरन्ती नौका । भवन्तः—कालः । वहन्तः—वायुः । वसन्तः—ऋतुः । भासन्तः—सूर्यः । साधन्तः—भिक्षुः ॥ गडेर्घटादित्वान्मित्त्वं ह्रस्वः । अयामन्तेति णेरयः-गण्डयन्तः—जलदः । मण्डयन्तः—भूषणम् । जयन्तः—शक्रपुत्रः।नन्दयन्तः-नन्दकः॥**हन्तेर्मुट् हि च** ॥१२९ ॥ हेमन्तः ॥ **भन्देर्नलोपश्च** ॥ १३० ॥ भदन्तः—प्रव्रजितः ॥ **ऋच्छेररः**॥१३१॥ऋच्छरा—वेश्या । बाहुलकात्—**जर्जरझर्झरादयः**॥**अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्**॥१३२॥षड्भ्योऽरश्चित् स्यात्।अररं—कपाटम् । कमरः—कामुकः । भ्रमरः।चमरः । देवरः।वासरः॥**कुवः क्ररन्**॥१३३॥कुररः—पक्षिभेदः॥**अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्** ॥१३४॥ अङ्गारः।मदारः—वराहः।मन्दारः॥**गडेः कडू च** ॥ ॥१३५॥ कडारः—पारिजातकः ॥ **शृङ्गारभृङ्गारौ** ॥ १३६॥ शॄभृञ्भ्यामारन्नुम् गुक् ह्रस्वश्च । शृङ्गारः—रसः।"भृङ्गारः कनकालुका" ॥ **कञ्जिमृजिभ्यां चित्** ॥ १३७॥ (कञ्जिः सौत्रो धातुः)-कञ्जारः—मयूरः॥मार्जारः॥**कमेः किदुच्चोपधायाः** ॥ १३८ ॥ चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः—कुमारः॥**तुषारादयश्च** ॥ १३९॥ तुषारः, कासारः, सहारः—आम्रभेदः ॥ **दीङो नुट् च** ॥ १४०॥ दीनारः—सुवर्णाभरणम् ॥ **सर्तेरपः षुक् च** ॥ ॥१४१॥ सर्षपः ॥ **उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्** ॥१४२॥ "उषपो वह्निसूर्ययोः" । कुटपः मानभाण्डम् । दलपः—प्रहरणम् । कचपं—शाकपत्रम् । खजपं—घृतम् ॥ **क्वणेः संप्रसारणं च** ॥१४३॥ कुणपम् ॥ **कपश्चाक्रवर्म्मणस्य** ॥ १४४ ॥ स्वरे भेदः॥**विटपपिष्टपविशिपोलपाः** ॥ १४५ ॥ चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । (विट शब्दे)-विटपः ॥ विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम्—विष्टपं—भुवनम् ॥ विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं—मन्दिरम् ॥ **वरतेः संप्रसारणम्** ॥१४६॥ "उलपं कोमलं तृणम्" ॥ **वृतेस्तिकन्** ॥१४७॥ वर्तिका॥**कृतिभिदिलतिभ्यः कित्**॥१४८॥ कृत्तिका । भित्तिका—भित्तिः । लत्तिका-गोधा॥**इष्यशिभ्यां तकन्** ॥ १४९ ॥ इष्टका। अष्टका ॥ **इणस्तशन्तशसुनौ** ॥१५०॥ एतशः—ब्राह्मणः । स एव—एतशाः ॥**वीपतिभ्यां तनन्** ॥१५१॥(वी गत्यादौ)—वेतनम्।पत्तनम्॥**दृदलिभ्यां भः** ॥१५२॥ दर्भः । " दल्भः स्याद्दषिचक्रयोः" ॥ **अर्तिगृभ्यां भन्** ॥ १५३ ॥ अर्भः । गर्भः ॥ **इणः कित्** ॥ १५४ ॥ इभः ॥ **असिसञ्जिभ्यां क्थिन्** ॥ १५५ ॥ अस्थि । सक्थि ॥ **प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः** ॥१५६॥ प्लुक्षिः-वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिः-वातः॥ **अशेर्नित्** ॥१५७॥अक्षि ॥**इषेः क्सुः** ॥१५८॥ इक्षुः ॥**अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः** ॥१५९॥ "अवीः—नारी रजस्वला" । तरीः—नौः । स्तरीः—धूमः । तन्त्रीः।वीणादेर्गुणः॥ **यापोः किद्द्वे च** ॥ १६० ॥ययीरश्वः । "पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः" ॥ **लक्षेर्मुट् च** ॥ ॥ १६१ ॥ लक्ष्मीः ॥ ॥ **इत्युणादिषु तृतीयः पादः** ॥ ३ ॥

१ आदिशब्दोऽत्र सादृश्यार्थः ।

वातप्रमीः ॥ १ ॥ वातशब्दे उपपदे प्रपूर्वान्माधातोरीप्रत्ययः, स च कित्। वातप्रमीः–अयं स्त्रीपुंसयोः॥ **ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निच्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नुल्यसाऽऽसानुकः** ॥ २ ॥ द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः। अर्त्तेः कत्निच् । यण्–"बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः"। तनोतेर्यतुच्–तन्यतुः, वायुः–रात्रिश्च । अञ्जेरलिच्–अञ्जलिः । वनेरिष्णुच्–वनिष्णुः–स्थविरान्त्रम्। अञ्जेरिष्ठच्–अञ्जिष्ठः–भानुः। अर्पयतेरिसन्–अर्पिसः–अग्रमांसम्। मदेः स्यन्–मत्स्यः। अतेरिथिन्–अतिथिः। अङ्गेरुलिः–अङ्गुलिः। कौतेरसः–कवसः। अच–इत्येके–कवचम्। यौतेरासः–यवासः–दुरालभा । कृशेरानुक्–कृशानुः ॥ **श्रः करन्** ॥ ३ ॥ उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम्–शर्करा ॥ **पुषः कित्** ॥ ४ ॥ पुष्करम् ॥ **कलश्च** ॥५॥ पुष्कलम् ॥ **गमेरिनिः** ॥६॥ गमिष्यतीति–गमी॥ **आङि णित्**॥७॥ आगामी॥ **भुवश्च** ॥ ८ ॥ भावी ॥ **प्रे स्थः** ॥ ९ ॥ प्रस्थायी ॥ **परमे कित्** ॥ १० ॥ परमेष्ठी ॥ **मन्थः** ॥११॥ मन्थतेरिनिः कित्स्यात्। कित्त्वान्नकारलोपः–मन्थाः–मन्थानौ–मन्थानः॥ **पतस्थ च** ॥ १२ ॥ पन्थाः, पन्थानौ ॥ **खजेराकः** ॥ १३ ॥ खजाकः–पक्षी ॥ **बलाकादयश्च** ॥ १४ ॥ बलाका। शलाका। पताका ॥ **पिनाकादयश्च** ॥ १५ ॥ पातेरित्वं, नुम् च–"क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः" (तड आघाते)–तडाकः ॥ **कषिदूषभ्यामीकन्** ॥१६॥ कषीका–पक्षिजातिः। "दूषीका–नेत्रयोर्मलम्" ॥ **अनिहृषिभ्यां किच्च** ॥१७॥ अनीकम्। हृषीकम्॥ **चङ्कणःकङ्कणश्च**॥१८॥ (कण शब्दे)–अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन्, धातोः कङ्कणादेशश्च। "घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च" ॥ **सृपृवृञां द्वे रुक्चाऽभ्यासस्य**॥ १९॥ शर्शरीकः–हिंस्रः। पर्परीकः–दिवाकरः। वर्वरीकः–कुटिलकेशः॥ **फर्फरीकादयश्च** ॥२०॥ (स्फुर स्फुरणे) अस्मादकिन्, धातोः फर्फरादेशः–"फर्फरीकं किसलयम्" दर्दरीकं–वादित्रम्। झर्झरीकं–शरीरम्। तित्तिडीकः वृक्षभेदः। चरेर्नुम् च–चञ्चरीकः–भ्रमरः। मर्मरीकः–हीनजनः। कर्करीका–गलन्तिका। पुणतेः–पुण्डरीकं–वादित्रम्, पुण्डरीकः व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च॥ **ईषेः किद्ध्रस्वश्च**॥२१॥ इषीका–शलाका ॥ **ऋजेश्च** ॥ २२ ॥ ऋजीकः–उपहतः ॥ **सर्तेर्नुम् च** ॥ २३ ॥ सृणीका–लाला॥ **मृडः कीकन्कङ्कणौ** ॥ २४ ॥ मृडीकः–मृगः। मृडङ्कणः शिशुः ॥ **अलीकादयश्च** ॥२५॥ कीकन्नन्ता निपात्यन्ते। (अल भूषणादौ) अलीकं–मिथ्या, विपूर्वाद्–व्यलीकं–विप्रियं खेदश्च, वलीकं–पटलप्रान्ते इत्यादि ॥ **कृतॄभ्यामीषन्** ॥२६॥ करीषः–अस्त्री शुष्कगोमये। तरीषः। तरीता॥ **शॄपॄभ्यां किच्च**॥२७॥ शिरीषः। पुरीषम्॥ **अर्जेर्ऋज च** ॥ २८ ॥ "ऋजीषं पिष्टपचनम्" ॥ **अम्बरीषः** ॥ २९ ॥ अयं निपात्यते। (अबि शब्दे)–"अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम्"। अमरस्तु "क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना" ॥ **कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्**॥३०॥ करीरः वंशाङ्कुरः। शरीरम् । परीरं–फलम्। कटीरः–कन्दरो, जघनप्रदेशश्च। पटीरः–चन्दनः

१–२–३–४ आदिशब्दस्त्वादर्शे ।

कण्टकः, कामश्च । " शौटीरस्त्यागिवीरयोः " ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्-शौटीर्यम् ॥ **वशेः कित्** ॥ ३१ ॥ उशीरम्॥ **कशेर्मुट् च**॥३२॥कश्मीरः-देशः॥**कुञ्ज उच्च** ॥३३॥ कुरीरं-मैथुनम्॥ **घसेः किच्च** ॥ ३४ ॥ क्षीरम् ॥ **गभीरगम्भीरौ** ॥ गमेर्भः, पक्षे नुम् च-गम्भीरः॥**विषा विहा**॥३५॥स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामामत्ययः।विषा-बुद्धिः। विहा-स्वर्गः । **अव्यये इमे** ॥ **पच एलिमच्** ॥३६॥पचेलिमः-वह्निरव्योः॥**शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः**॥३७॥चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु-मद्यम् । शीलं-स्वभावः । शैवलः-शेवालम् । बाहुलकाद्दस्य पोपि-"शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका" ॥ **मृकणिभ्यामूकोकणौ** ॥३८॥ मरूकः मृगः। काणूकः-काकः॥ **वलेरूकः** ॥३९॥ वलूकः-पक्षी, उत्पलमूलं च॥ **उलूकादयश्च** ॥४०॥ वलेः संप्रसारणमूकश्च । "उलूकाविन्द्रपेचकौ" । वावदूकः वक्ता । भल्लूकः ॥ **शमेर्बुकच**॥४१॥शम्बूकः-जलशुक्तिः॥ **शलिमण्डिभ्यामूकण्**॥४२॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः॥ **नियो मिः**॥४३॥ नेमिः ॥ **अर्तेरूच्च**॥४४॥ऊर्मिः ॥ **भुवः कित्** ॥ ४५॥भूमिः॥**अश्नातेरश्च**॥४६॥ रश्मिः-किरणो, रज्जुश्च॥**दल्मिः** ॥४७॥(दल विशरणे)-दल्मिरिन्द्रायुधम्॥**वीज्याज्वरिभ्यो निः** ॥४८ ॥ बाहुलकाण्णत्वम्-"वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे " । ज्यानिः। जूर्णिः ॥ **सृवृषिभ्यां कित्** ॥४९ ॥ सृणिरङ्कुशः । "वृष्णिः-क्षत्रियमेषयोः" ॥ **अङ्गेर्नलोपश्च** ॥५०॥ अग्निः ॥ **वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्** ॥ ५१ ॥ वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः।हानिः। तूर्णिः । बाहुलकाद्-**म्लानिः । घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि** ॥५२॥एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः-किरणः । स्पृशतेः सलोपः-पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च--पार्ष्णिः--पादतलम् । चरेरुपधाया उत्वम्--चूर्णिः--कपर्दकशतम् । बिभर्तेरूत्वम्-भूर्णिर्धरणी ॥ **वृदृभ्यां विन्** ॥ ५३ ॥ र्विः घस्मरः । दर्विः ॥ **जृशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्** ॥५४॥जीर्विः-पशुः। शीर्विः हिंस्रः । स्तीर्विरध्वर्युः । जागृविः नृपः । **दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य**॥५५॥ "दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः" ॥ **कृविघृष्विछविस्थविकिकीदिवि**॥५६॥कृविः-तन्तुवायद्रव्यम् ॥ घृष्विः--वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च। छविः--दीप्तिः--।स्थविः--तन्तुवायः।दीव्यतेः किकीपूर्वात्--किकीदिविः--चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः--"चाषेण किकिदीविना"॥ **पातेर्डतिः** ॥ ५७ ॥ पतिः ॥ **शकेर्ऋतिन्** ॥ ५८ ॥ शकृत् ॥ **अमेरतिः** ॥५९॥ अमतिः--कालः ॥ **वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्** ॥ ६०॥ वहतिः--पवनः । "वसतिर्गृहयामिन्योः"। अरतिः--क्रोधः॥**अञ्चेः को वा** ॥६१॥ अङ्कतिः,अञ्चतिर्वातः। **हन्तेरंह च** ॥६२॥ हन्तेरातिः स्यादंहादेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया--अंहतिः--दानम्।"प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः"॥**रमेर्नित्**॥६३॥रमतिः--कालकामयोः॥**सूङः क्रिः**॥६४॥सूरिः॥**अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्** ॥६५॥ अद्रिः । शद्रिः--शर्करा । भूरि--प्रचुरम् । शुभ्रिः--ब्रह्मा ॥ **वङ्क्र्यादयश्च** ॥६६॥ क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते।वङ्क्रि-

१-२ आदिशब्दस्यादर्शे ।

वाद्यभेदो, गृहदारुपार्श्वास्थि चावमिः-क्षेत्रम्।"अंह्रिरङ्घ्रिश्च चरणः"।(तदिः सौत्रो धातुः)-तन्द्रिः--मोहः । बाहुलकाद्भ्रणः--भेरिः ॥ **राशदिभ्यां त्रिप्** ॥६७॥ रात्रिः । शत्रिः--कुञ्जरः ॥ **अदेस्त्रिनिश्च**॥६८ ॥ चात्रिप् । अत्री, अत्रिणौ, अत्रिणः । अत्रिः, अत्री, अत्रयः॥**पतेरत्रिन्**॥६९॥ पतत्रिः--पक्षी ॥ **मृकणिभ्यामीचिः** ॥७० ॥ मरीचिः । कणीचिः--पल्लवो, निनादश्च॥**श्वयतेश्चित्**॥७१॥श्वयीचिः--व्याधिः॥**वेञो डिच्च**॥७२॥ वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचिः--नरकभेदः ॥ **ऋहनिभ्यामूषन्** ॥७३॥ अरूषः-सूर्यः । हनूषः--राक्षसः ॥ **पुरः कुषन्** ॥७४॥ (पुर अग्रगमने)--पुरुषः॥अन्येषामपीति दीर्घः--पूरुषः **पॄनहिकलिभ्य उषच्** ॥ ७५ ॥ परुषम् । नहुषः । कलुषम् ॥ **पीयेरूषन्** ॥७६॥ (पीय इति सौत्रो धातुः)-पीयूषम् ।बाहुलकाद्गुणे"पेयूषोऽभिनवं पयः"॥ **मस्जेर्नुम् च** ॥ ७७ ॥ मञ्जूषा ॥ **गण्डेश्च**॥७८॥गण्डूषः,गण्डूषा॥**अर्त्तेररुः**॥७९॥ अररुः- शत्रुः । अररू, अररवः॥**कुटः किच्च**॥८०॥ कुटरुः--वस्त्रगृहम् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम्॥ **शकादिभ्योऽटन्** ॥ ८१ ॥"शकटोऽस्त्रियाम्" । ककिर्गत्यर्थः--कङ्कटः-सन्नाहः, देवटः--शिल्पी, करट इत्यादि ॥ **कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्**॥८२॥करम्बं व्यामिश्रम्। (कदिकडी सौत्रौ)कदम्बः--वृक्षभेदः।कडम्बः--अग्रभागः।कटम्बः--वादित्रम्॥ **कदेर्णित्पक्षिणि** ॥८३॥ कादम्बः--कलहंसः॥**कलिकर्द्योरमः** ॥८४॥ कलमः।कर्दमः। **कुणिपुल्योः किन्दच्** ॥८५॥ (कुण शब्दोपकरणयोः)--कुलिन्दः--शब्दः । पुलिन्दः-जातिविशेषः ॥ **कुपेर्वा वश्च** ॥ ८६ ॥ कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥ नौ षञ्जेर्घथिन् ॥ निषङ्गथिः--आलिङ्गकः॥**उदृतेश्चित्**॥८७॥उदरथिः--समुद्रः॥**सर्तेर्णिच्च**॥८८॥सारथिः **खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ** ॥ ८९ ॥ खर्जूरः । कर्पूरः। वल्लूरं--शुष्कमांसम्॥गिञ्जूलं--कुशवर्तिः ॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च--लांगूलम् । कुसूलः । तमेर्बुग्वृद्धिश्च--ताम्बूलम् । शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च--शार्दूलः॥**दुक्वोः कुक्च**॥९०॥दुकूलम्। कुकूलम्॥**कुवश्चड् दीर्घश्च**॥९१॥ कूची--चित्रलेखनिका ॥ **समीणः** ॥ ९२ ॥ समीचः--समुद्रः, समीची--हरिणी ॥ **सिवेष्टेरू च** ॥ ९३ ॥ सूचः--दर्भाङ्कुरः, सूची ॥ **शमेर्बन्**॥९४॥ शम्बः--मुसलम्॥ **उल्बादयश्च** ॥ ९५ ॥ बन्नन्ता निपात्यन्ते । (उच समवाये)--चस्य लत्वं गुणाभावश्च--उल्बः--गर्भाशयः । शुल्बं--ताम्रम् । बिम्बम् ॥ **स्थस्तोऽम्बजबकौ**॥९६॥तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च । "स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः" । स्तबकः--पुष्पगुच्छः ॥ **शाशपिभ्यां ददनौ**॥९७॥ "शादः--जम्बालशष्पयोः"।शब्दः॥**अब्दादयश्च**॥९८॥ अवतीति--अब्दः ॥ **कौतेर्नुम्**॥९९॥कुन्दः॥**वलिमलितनिभ्यः कयन्** ॥१००॥ वलयम् । मलयः । तनयः । **वृह्नोः षुग्दुकौ च** ॥ १०१ ॥ वृषयः-आश्रयः । हृदयम्॥ **मिपीभ्यां रुः** ॥ १०२ ॥ मेरुः । पेरुः--सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि--"संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनमणीः" ॥ **जन्वादयश्च** ॥१०३॥ जत्रु, जत्रुणी। अश्रु, अश्रुणी ॥ **रुशातिभ्यां क्रुन्** ॥ १०४ ॥ रुरुः--मृगभेदः । शातयतीति--शत्रुः। मद्रादौ पाठा

ह्रस्वत्वम् ॥ **जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्तनण्क्निञ्छ वस्यढडटाटचः** ॥ १०५ ॥ जनित्वौ--मातापितरौ। दात्वः--दाता। च्यौत्नः--गन्ता, अण्डजः, क्षीणपुण्यश्च । सृणिः--अंकुशश्चन्द्रः, सूर्यो, वायुश्च । वृशः- आर्द्रकं, मूलकं च। मत्स्यः । षण्ढः। डित्त्वाट्टिलोपः--नमतीति- नटः,--शैलूषः । बिभर्ति भरटः--कुलालो, भृतकश्च ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** ॥ १०६ ॥ पेत्वम्--अमृतम् । भृशम् ॥ **कुसेरुम्भोमेदेताः** ॥ १०७ ॥ कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसीतः--जनपदः ॥ **सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलांकुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः** ॥ १०८ ॥ सनोतेरसिप्रत्यये उपधावृद्धिः--सानसिः--हिरण्यम् । वृञो नुक् च--वर्णसिः--जलम् । पॄ--पर्णसिः जलगृहम् । (तड आघाते)-तण्डुलाः । (अकि लक्षणे) उशच्--अंकुशः । चषेरालच् चषालः--यूपकटकः । इल्वलः--दैत्यभेदः । पल्वलम् । ञिधृषा--ऋकारस्य इकारः । धिष्ण्यम् । शलेर्यः--"वा पुंसि शल्यं शंकुर्ना" ॥ **मूशक्यबिभ्यः क्लः** ॥ १०९ ॥ मूलम् । "शक्लः--प्रियवदे" । अब्लः--रसः। बाहुलकादमेः--अम्लः ॥ **माछाससिभ्यो यः** ॥ ११० ॥ माया । छाया । सस्यम्। बाहुलकात्सुनोतेः--"सव्यं दक्षिणवामयोः" ॥ **जनेर्यक्** ॥ १११ ॥ (ये विभाषा)--जन्यं--युद्धम्, जाया--भार्या ॥ **अघ्न्यादयश्च** ॥ ११२ ॥ यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक्, अडागमः, उपधालोपश्च, अघ्न्या--माहेयी, अघ्न्यः--प्रजापतिः । (कनी दीप्तौ)--कन्या। **बवयोरैक्यम्**--वन्ध्या ॥ **स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप्** ॥ ११३ ॥ स्नावा-रसिकः । मद्वा--शिवः । पद्वा--पन्थाः । अर्वा--तुरङ्गगर्ह्ययोः । पर्वा ग्रन्थिः, प्रस्तावश्च । शक्वा--हस्ती । ङीब्रौ--शक्वरी--अङ्गुलिः ॥ **शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्** ॥ ११४ ॥ शीवा--अजगरः। क्रुश्वा--सृगालः । रुह्वा--वृक्षः। जित्वा जेता। क्षित्वा--वायुः । सृत्वा--प्रजापतिः । धृत्वा--विष्णुः ॥ **ध्याप्योः संप्रसारणं च** ॥ ११५ ॥ धीवा--कर्मकरः। पीवा--स्थूलः ॥ **अदेर्ध च** ॥ ११६ ॥ अध्वा ॥ **प्र ईरशदोस्तुट् च** ॥ ११७ ॥ प्रेत्वा, प्रशत्त्वा च, सागरः । प्रेत्वरी, प्रशत्वरी च, नदी ॥ **सर्वधातुभ्य इन्** ॥ ११८ ॥ पचिः--अग्निः । तुडिः । तुण्डिः। वलिः। वटिः। यजिः। देवयजिः। काशत इति--काशिः । यतिः । मल्लिः, मल्ली । केलिः। (मसी परिणामे) मसिः । बाहुलकाद्गुणः--कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥ **हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च** ॥ ११९ ॥ "हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः"। पेषिर्वज्रम् । रोहिः--व्रती । वर्तिः । वेदिः । छेदिः--छेत्ता । कीर्त्तिः ॥ **इगुपधात्कित्** ॥ १२० ॥ कृषिः। ऋषिः। शुचिः। लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे--लिबिः । ("तूल निष्कर्षे")--तूलिः, तूली चूर्णिका ॥ **भ्रमेः संप्रसारणं च** ॥ १२१ ॥ भृमिः--वातः। बाहुलकाद्--भ्रमिः ॥ **क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च** ॥ १२२ ॥ क्रिमिः, संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिः, मत्स्यभेदः। "शितिर्मेचकशुक्लयोः"। स्तिम्भिः--समुद्रः ॥ **मनेरुच्च** ॥ १२३ ॥ मुनिः ॥

वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये॥१२४॥(वर्णिः सौत्रः)--अस्य बलिरादेशः। "करोपहारयोः पुंसि बलिः माण्यङ्गके स्त्रियाम्"। हिरण्ये तु वर्णिः--सुवर्णम् ॥**वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् ॥१२५॥** वासिः--छेदनवस्तुनि । वापिः, वापी । याजिः--यष्टा । राजिः, राजी । व्राजिः--वातालिः।सादिः--सारथिः। निघातिः--लोहघातिनी। वाशिः--अग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिः गजबन्धनी।जले तु क्लीबम्--वारि । बाहुलकाद्वारिः पथिक संहतौ॥**नहो भश्च॥१२६॥**"नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि"।माण्यङ्गे तु--स्त्रियां पुंस्यपीति केचित्॥**कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि ॥ १२७ ॥** कार्षिः ॥**श्रः शकुनौ ॥१२८॥** शारिः ॥ शारिका ॥ **कृञ उदीचां कारुषु॥१२९॥** कारिः--शिल्पी॥**जनिघसिभ्यामिण्॥१३०॥**जनिः--जननम्।घासिः--भक्ष्यमग्निश्च॥**अज्यतिभ्यां च॥१३१॥**आजिः--संग्रामः।आतिः एक्षी॥**पादे च॥१३२॥**पदाजिः।पदातिः॥**अशिपणाय्योरुडायलुकौ च ॥१३३॥**अशेरुट्--राशिः--पुञ्जः।पणायतेरायलुक्--पाणिः करः॥**वातेर्डिच्च ॥१३४॥**विः पक्षी, स्त्रियां वीत्यपि॥**प्रे हरतेः कूपे॥१३५॥**प्रहिः कूपः॥**नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ १३६ ॥** व्येञ इण् स्याद्, यलोपश्च, नेर्दीर्घः । नीविः, नीवी--वस्त्रग्रन्थौ, मूलधने च ॥ **समाने ख्यः स चोदात्तः॥१३७॥**समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्स च डित्, यलोपश्च, समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा॥**आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च॥ १३८ ॥**इण् स्यात्स च डित्, आङो ह्रस्वश्च।"स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः"।"सर्पे वृत्राऽसुरेप्यहिः"॥**अच इः ॥१३९॥** रविः।पविः। तरिः।कविः।अरिः।अलिः ।**खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ॥१४०॥**खनिः।कषिः--हिंस्रः । अजिः । असिः।वसिः--वस्त्रम् । वनिः--अग्निः।सनिः भक्तिर्दानं च।ध्वनिः।ग्रन्थिः।चलिः--पशुः॥**वृतेश्छन्दसि ॥ १४१॥** वर्तिः ॥ **भुजेः किच्च ॥१४२॥**भुजिः॥**कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च॥१४३॥**इः कित्स्यात्।किरिः--वराहः। "गिरिर्गौत्राक्षिरोगयोः" । गिरिणा काणः--गिरिकाणः । शिरिः शलभो, हन्ता च । पुरिः,-नगरं, राजा, नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिः--वज्रम् । छिदिः परशुः॥ **कुडिकम्प्योर्नलोपश्च॥१४४॥** (कुडि दाहे)--कुडिः--देहः।कपिः ॥ **सर्वधातुभ्यो मनिन्॥१४५॥**क्रियत इति--कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम--बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः--छद्म । सुत्रामा ॥ **बृंहेर्नोच्च ॥१४६॥**नकारस्याकारः--"ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" ॥ **अशिशकिभ्यां छन्दसि ॥१४७॥** अश्मा।शक्मा ॥**हृभृधृसृस्तृशॄभ्य इमनिच्॥१४८ ॥** हरिमा कालः । भरिमा--कुटुम्बम् । धरिमा । रूपम् । सरिमा--वायुः ।, स्तरिमा--तल्पम् । शरिमा प्रसवः ॥ **जनिमृङ्भ्यामिमनिन् ॥ १४९ ॥** जनिमा--जन्म । मरिमा--मृत्युः॥**वेञः सर्वत्र ॥ १५० ॥** छन्दसि, भाषायां चेत्यर्थः।वेमा--तन्तुवायदण्डः।अर्धर्चादिः।"सामनी वेमनी"इति वृत्तिः ॥ **नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् ॥१५१॥** सप्त अमी निपात्यन्ते । म्नायतेऽनेनेति--नाम।सिनोतेर्दीर्घः--सीमा--सीमानौ--सीमानः । पक्षे डाप्--सीमे ।

सीमाः । व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः—व्योम । रौतेः—रोम । लोम । पाप्मा—पापम् । धाम-परिमाणं,तेजश्च॥ **मिथुने मनिः**॥१५२॥उपसर्गक्रियासंबन्धः **मिथुनम्**।स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा॥**सातिभ्यां मनिन्मनिणौ**॥१५३॥स्यति—साम—सामनी।आत्मा ॥**हनिमशिभ्यां सिकन्**॥१५४॥"हंसिका—हंसयोषिति"। मक्षिका।**कोररन्**॥१५५॥कवरः॥ **गिर उडच्**॥१५६॥गरुडः॥**इन्देःकमिर्नलोपश्च** ॥ १५७ ॥ इदम् ॥ **कायतेर्डिमिः**॥१५८॥किम् ॥ **सर्वधातुभ्यःष्ट्रन्**॥१५९॥वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । छादनात्—छत्रम् ॥ **भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च**॥१६०॥ भ्राष्ट्रः । गान्त्रं—शकटम् । नान्त्रं—स्तोत्रम्।हान्त्रं—मरणम् । वैष्ट्रम्—विष्टपम्।आष्ट्रम्—आकाशम्॥**दिवेर्द्युच्च**॥१६१॥द्यौत्रं—ज्योतिः ॥ **उषिखनिभ्यां कित्** ॥१६२॥उष्ट्रः।खात्रं, खनित्रं, जलाधारश्च ॥ **सिविमुच्योष्टेरू च**॥१६३॥सूत्रम्।मूत्रम्।**अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः**॥१६४॥आन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम्॥**पुवो ह्रस्वश्च** ॥ १६५ ॥ पुत्रः।**स्त्यायतेर्ड्रट्**॥१६६॥स्त्री ॥**गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः**॥१६७॥ "गोत्रं स्यान्नामवंशयोः," गोत्रा—पृथिवी।धर्त्रं—गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्रम् । क्षत्रम् ॥ **हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्**॥१६८॥होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम्॥ भस्त्रा ॥ **गमेरा च**॥१६९॥गात्रम् ॥ **दादिभ्यश्छन्दसि** ॥१७०॥ दात्रम् । पात्रम् । **भूवादिगृभ्यो णित्रन्**॥१७१॥भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रम्—ओदनम्॥**चरेर्वृत्ते** ॥ ॥१७२॥चारित्रम् ॥ **अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ**॥१७३॥अशित्रम्, वहित्रम्, धरित्री—मही । त्रैङ्—एवमादिभ्य उत्रः।त्रोत्रं—प्रहरणम् । वृञ्—वरत्रं—प्रावरणम् ॥ **अमेर्द्विषति चित्**॥१७४॥अमित्रः शत्रुः॥**आ समिण्निकषिभ्याम्**॥१७५॥संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात्।स्वरादित्वादव्ययत्वम्—समया, निकषा॥**चितेः कणः कश्च** ॥१७६॥ बाहुलकादगुणः—"चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्"॥**सूचेः स्मन्**॥१७७॥सूक्ष्मम्॥**पातेर्डुम्सुन्**॥१७८॥पुमान्॥**रुचिभुजिभ्यां किष्यन्**॥१७९॥रुचिष्यम्-इष्टम्।भुजिष्यः—दासः॥ **वसेस्तिः**॥१८०॥"वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः"।"वस्तयः स्युर्दशासूत्रे" । बाहुलकात्—शासः—**शास्तिः**—राजदण्डः, विन्ध्याख्यमगमस्यतीति--**अगस्तिः**--शकन्ध्वादिः ॥ **सावसेः**॥ ॥१८१॥स्वस्ति--स्वरादिपाठादव्ययत्वम्॥**वौ तसेः**॥१८२॥वितस्तिः॥**पदिप्रथिभ्यां नित्**॥१८३॥पत्तिः । प्रथितिः--तितुत्रेष्वग्रहादीनामितीट्॥**दृणातेर्ह्रस्वश्च** ॥ १८४ ॥ दृतिः॥**कृतॄकृपिभ्यः कीटन्**॥१८५॥किरीटं--शिरोवेष्टनम् । तिरीटं--सुवर्णम्।कृपीटं--कुक्षिवारिणोः॥**रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्**॥१८६॥रुचितम्—इष्टम्।उचितम् । कुचितं—परिमितम्॥कुटितं—कुटिलम्॥**कुटिकुषिभ्यां क्मलन्**॥१८७॥कुट्मलम् । कुष्मलम् ॥ **कुषेर्लश्च** ॥ ॥ कुल्मलं--पापम् ॥ **सर्वधातुभ्योऽसुन्** ॥ १८८ ॥ चेतः । सरः । पयः। सदः ॥ **रपेरत एच्च** ॥ रेपः--अवद्यम् ॥ **अशेर्देवने युट् च** ॥१८९॥ देवने—स्तुतौ । यशः ॥ **उब्जेर्बले बलोपश्च** ॥ १९० ॥ ओजः ॥ **श्वेः संप्रसारणं**

च॥१९१॥शवः, शवसी । बलपर्यायोऽयम् ॥ **श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च॥१९२॥** श्रयतेः शिरआदेशोऽसुन् किच्च । शिरः—शिरसी ॥**अर्तेरुच्च ॥१९३॥** उरः ॥ **व्याधौ नुट् च॥१९४॥**अर्शः—गुदव्याधिः ॥ **उदके नुट् च ॥ १९५ ॥** अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट्।अर्णः—अर्णसी॥**इण आगसि॥१९६॥**एनः॥**रिचेर्धने घिच्च॥१९७॥**चात्मत्ययस्य नुट् । घित्वात्कुत्वम्—रेक्णः—सुवर्णम्॥**चायतेरन्ने ह्रस्वश्च॥१९८॥** चनः—भक्तम्॥ **वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च॥१९९॥**वर्पः—रूपम्।शेपः—गुह्यम्।**स्रुरीभ्यां तुट् च॥२००॥**स्रोतः । रेतः ॥ **पातेर्बले जुट् च॥२०१॥** पाजः—पाजसी ॥ **उदके थुट् च ॥२०२॥**पाथः ॥ **अन्ने च॥२०३॥**पाथः भक्तम् ॥ **अदेर्नुम्धौ च ॥२०४॥** अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन्, नुमागमो, धादेशश्च । अन्धः—अन्नम् ॥ **स्कन्देश्च स्वाङ्गे ॥२०५॥** स्कन्धः—स्कन्धसी ॥ **आपः कर्माख्यायाम्॥२०६॥**कर्माख्यायां ह्रस्वो, नुट् च वा। आपः, अपः । बाहुलकात्—आपः—आपसी ॥ **रूपे जुट् च ॥ २०७ ॥** अञ्जः—रूपम् ॥ **उदके नुम्भौ च॥२०८॥** अम्भः॥**नहेर्दिवि भश्च॥२०९॥**नभः॥**इण आग अपराधे च॥२१०॥**"आगःपापापराधयोः"॥**अमेर्हुक्च॥२११॥**अंहः ॥ **रमेश्च॥२१२॥** रंहः॥**देशे ह च॥२१३॥**रमन्तेऽस्मिन्—रहः॥**अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च॥२१४॥** एभ्योऽसुन्, कवर्गश्चान्तादेशः । अङ्कः—चिह्नशरीरयोः । अङ्गः—पक्षी।योगः—समाधिः।भर्गः तेजः ॥ **भूरञ्जिभ्यां कित्॥२१५॥**भुवः । रजः॥**वसेर्णित्॥२१६॥**वासः वस्त्रम् ॥ **चन्देरादेश्च छः॥२१७॥**छन्दः ॥ **पचिवचिभ्यां सुट् च ॥ २१८ ॥** "पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ" । वक्षः—हृदयम् ॥ **वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि॥२१९॥**वक्षाः—अनड्वान् । हासाः—चन्द्रः । धासाः—पर्वत इति माधवः ॥ वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते, न तु सुट्।तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोरातोयुगिति युक् । "शोणा धृष्णू नृवाहसा", "श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः" । "विश्वो विहायाः," "वाजम्भरो विहायाः" । "देवो न यः पृथिवीं विश्वधायाः", "अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसम्" ॥ **इण आसिः॥२२०॥**अयाः—वह्निः—स्वरादिपाठादव्ययत्वम्॥**मिथुनेऽसिः॥२२१॥पूर्ववच्च सर्वम् ॥२२२॥**उपसर्गविशिष्टो धातुः—मिथुनम्।तत्रासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः।सुपशाः॥**नञि हन एह च॥२२३॥** अनेहाः—अनेहसौ॥**विधाञो वेध च॥२२४॥**विदधातीति—वेधाः॥**नुवो धुट् च॥२२५॥** नोधाः ॥ **गतिकारकोपपदयोः तपिविद्योःपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥२२६॥** असिः स्यात् । सुतपाः।जातवेदाः।(गतिकारकोपपदात्कृद्)—इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम्॥**चन्द्रे मो डित्॥२२७॥**चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित्।चन्द्रमाः॥**वयसि धाञः॥२२८॥**वयोधाः—तरुणः॥**पयसि च॥२२९॥** पयोधाः—समुद्रः, मेघश्च ॥ **पुरसि च॥२३०॥**पुरोधाः॥**पुरूरवाः ॥२३१ ॥** पुरुशब्दस्य दीर्घो, रौतेरसिश्च, निपात्यते ॥ **चक्षेर्बहुलं शिच्च॥२३२॥**नृचक्षाः ॥ **उषः कित् ॥२३३॥** उषः ॥ **दमेरुनसिः ॥२३४॥** "सप्तार्चिर्दमुनाः" ॥ **अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च ॥ २३५ ॥** अङ्गिराः ॥ **सर्तेरप्पूर्वादसिः ॥२३६॥** अप्सराः । मायेणायं

भूम्नि—अप्सरसः ॥ **विदिभुजिभ्यां विश्वे** ॥ २३७ ॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ॥ **वशेः कनसिः** ॥ २३८ ॥ संप्रसारणम् । उशना ॥

॥ **इत्युणादिषु चतुर्थः पादः** ॥ ४ ॥

अदि भुवो डुतच् ॥ १ ॥ अद्भुतम् ॥ **गुधेरूमः** ॥२॥ गोधूमः ॥**मसेरूरन्**॥३॥ मसूरः।प्रथमे पादे(असेरुरन्)—(मसेश्च)इत्यत्र व्याख्यातः॥**स्थः किच्च**॥४॥स्थूरः-मनुष्यः। **पातेरतिः**॥ ५ ॥पातिः—स्वामी, सम्पातिः—पक्षिराजः ॥ **वातेर्नित्**॥६॥ "वातिरा-दित्यसोमयोः"॥ **अर्तेश्च** ॥७॥ अरतिः—उद्वेगः ॥ **तृहेः क्नो हलोपश्च** ॥८॥ तृणम्॥ **वृञ्लुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च** ॥९॥ व्रियन्ते, लुट्यन्ते, तन्यन्ते, ताड्यन्त इति वा—तण्डुलाः॥**दंसेष्टटनौ न आ च**॥१०॥दासः—सेवकशूद्रयोः॥**दंशेश्च**॥११॥ दाशः—धीवरः॥**उदि चेर्डसिः**॥१२॥स्वरादिपाठादव्ययत्वम्-उच्चैः॥**नौ दीर्घश्च**॥१३॥ नीचैः॥**सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः**॥१४॥ रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात्,पूर्वपदस्य दीर्घश्च।कित्त्वादनुनासिकलोपः-सूरतः-उपशान्तो, दयालुश्च॥**पूञो यण्णुक् ह्रस्वश्च**॥१५॥यत्प्रत्ययः।पुण्यम्॥**स्रंसेः शि: कुट् किच्च**॥१६॥स्रंसतेः शिरादेशः, यत्प्र त्ययः कित्तस्य कुडागमश्च ॥ शिक्यम्॥**अर्तेः क्युरुच्च**॥१७॥उरणःमेषः ॥ **हिंसेरी-रन्नीरचौ**॥१८॥"हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः" ॥ **उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलो-पश्च** ॥१९॥ उदरम् ॥ **डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः** ॥ २०॥अच् अल् च डित्स्या-द्धातोर्मुट् स चोदात्तः।मुखम् ॥ **अमेः सन्**॥२१॥अंसः॥**मुहेः खो मूर्च**॥२२॥मूर्खः ॥ **नहेर्हलोपश्च** ॥२३ ॥ नखः॥**शीङो ह्रस्वश्च** ॥२४॥ शिखा॥**माङ ऊखो मय् च** ॥ २५ ॥ मयूखः॥**कलिगलिभ्यां फगस्योच्च**॥२६॥कुलफः-शरीरावयवो,रोगश्च। गुल्फः-पादग्रन्थिः ॥ **स्पृशेः श्वणशुनौ पृ च** ॥ २७ ॥श्वणशुनौ प्रत्ययौ,पृ इत्यादेशश्च। "पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः"।पर्शुः-आयुधम्॥**श्मनि श्रयतेर्डुन्**॥२८॥श्मन्शब्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति—श्मश्रु ॥ **अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च** ॥ २९ ॥ अश्रु—नयनजलम् ॥ **जनेष्टन् लोपश्च** ॥३०॥ जटा॥**अच् तस्य जङ्घ्**॥३१॥ तस्य जनेः जङ्घादेशः स्यादच्च। जङ्घा ॥ **हन्तेः शरीरावयवे द्वे च** ॥ ३२ ॥ जघनम्, "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः" ॥ **क्लिशेरन् लो लोपश्च** ॥ ३३ ॥ लकारस्य लोपः । केशः ॥ **फलेरितजादेश्च पः**॥३४॥पलितम्॥**कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्**॥३५॥ करकः, करका । कटकः।नरकम्, नरकः। "नरको नारकोऽपि च" इति द्विरूपकोशः। सरकं—गगनम्।कोरकः,कोरकं च॥**चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च**॥३६॥कीचकः—वंश-भेदः ॥ **पचिमच्योरिच्चोपधायाः**॥३७॥पेचकः । मेचकः ॥ **जनेररष्ठ च**॥३८॥ जठरम् ॥ **वचिमनिभ्यां चिच्च** ॥३९॥वठरः—मूर्खः।"मठरो मुनिशौण्डयोः"बिदादि-त्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ॥ **ऊर्जि दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च** ॥४०॥ ऊर्दरः शूररक्षसोः ॥ **कृदरादयश्च** ॥४१॥कृदरः—कुसूलः।मृदरं-विलसत।सृदरः सर्पः ॥

हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे ॥४२॥ घातनः—मारकः ॥ **क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च** ॥४३॥ क्रान्तुः—पक्षी । गान्तुः—पथिकः । क्षान्तुः—मशकः ॥ **हर्यतेः कन्यन्हिरच्** ॥४४॥ कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् ॥ **कृञः पासः** ॥४५॥ कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासं—वस्त्रम् ॥ **जनेस्तु रश्च** ॥४६॥ जर्तुः—हस्ती योनिश्च ॥ **ऊर्णोतेर्डः** ॥४७॥ ऊर्णा ॥ **दधातेर्यन्नुट् च** ॥४८॥ धान्यम् ॥ **जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः** ॥ ४९ ॥ "जिव्रिःस्यात्कलपक्षिणोः" । बाहुलकाद् (हलि च)-इति दीर्घो न ॥ **मव्यतेर्यलोपो मश्चाऽऽपतुडालः** ॥५०॥ मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो, धातोर्यलोपो, मकारश्चान्त्यस्य। "ममापतालो विषये" ॥ **ऋजेः कीकन्** ॥५१॥ ऋजीकः—इन्द्रो, धूमश्च ॥ **तनोतेर्डउः सन्वच्च** ॥५२॥ तितउः-पुंसि, क्लीबे च ॥ **अर्भकपृथुकपाका वयसि** ॥५३॥ (ऋधु वृद्धौ)—अर्तो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ॥ **अवद्याऽवमाऽधमाऽर्वरेफाः** ॥५४॥ कुत्सिते वदेर्नञि यत्-अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन्—अर्वा ॥ रिफतेस्तौदादिकादः—रेफः ॥ **लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः** ॥ ५५ ॥ तरौ प्रत्ययौ क्रमाद् स्तः, धातोर्ह्रस्वः, प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं-श्लिष्टम् । रिप्रं—कुत्सितम् ॥ **क्लिशेरीच्चोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम्च** ॥ ५६ ॥ क्लिशेः कन् स्यात्, उपधाया ईत्वं, लस्य लोपो, नामागमश्च । कीनाशः—यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् ॥ **अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च** ॥५७॥ चकारादुपधाया ईत्त्वम्—ईश्वरः ॥ **चतेरुरन्** ॥ ५८ ॥ चत्वारः ॥ **प्राऽततेररन्** ॥५९॥ प्रातः ॥ **अमेस्तुट् च** ॥६०॥ अन्तः—मध्यम् ॥ **दहेर्गो लोपो दश्च नः** ॥६१॥ गप्रत्ययो, धातोरन्त्यस्य लोपो, दकारस्य नकारः । नगः ॥ **सिचेःसंज्ञायां हनुमौ कश्च** ॥६२॥ सिञ्चतेः कप्रत्ययो, हकारादेशो, नुम् च स्यात् । सिंहः ॥ **व्याङि घ्रातेश्च जातौ** ॥६३॥ कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः ॥ **हन्तेरच् घुर च** ॥६४॥ घोरम् ॥ **क्षमेरुपधालोपश्च** ॥ ६५ ॥ चादच् । क्ष्मा ॥ **तरतेर्ड्रिः** ॥ ६६ ॥ त्रयः—त्रीन् ॥ **ग्रहेरनिः** ॥६७॥ ग्रहणिः, ङीष्—ग्रहणी—व्याधिभेदः ॥ **प्रथेरमच्** ॥ ६८ ॥ प्रथमः ॥ **चरेश्च** ॥६९॥ चरमः ॥ **मङ्गेरलच्** ॥७०॥ मङ्गलम् ॥ **इत्युणादिषु पञ्चमः पादः** ॥५॥ **उणादयो बहुलम्** । ३ । ३ । १ ॥ एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः ॥ (**संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु**) ॥ **भूतेऽपि दृश्यन्ते** ३।३।२ ॥ **भविष्यति गम्यादयः** ।३।३।३ ॥ **दाशगोघ्नौ संप्रदाने** । ३ । ४ । ७३ ॥ एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै-दाशः । गा हन्ति तस्मै-गोघ्नोऽतिथिः ॥ **भीमादयोऽपादाने** । ३ । ४ । ७४ ॥ भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः ॥ **ताभ्यामन्यत्रोणादयः** ३ । ४ । ७५ ॥ संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति—तन्तुः । वृत्तं तदिति-

वर्त्म। चरितं तदिति—चर्म ॥ **तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्। ३। ३। १०॥** क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे धातोरेतौ स्तः। मान्तत्वादव्ययत्वम्। कृष्णं द्रष्टुं—याति। कृष्णं दर्शको-याति। अत्र (**वासरूपन्यायेन तृजादयो न**)। पुनर्ण्वुलुक्तेः॥ **समानकर्तृकेषु तुमुन्। ३।३।१५८॥** अक्रियार्थोपपदार्थमेतत्। इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्। इच्छति भोक्तुम्, वष्टि, वाञ्छन्ति वा॥ **शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहाऽर्हाऽस्त्यर्थेषु तुमुन्। ३। ४। ६५॥** एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात्। शक्नोति—भोक्तुम्। एवं धृष्णोतीत्यादि। अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते अनन्तरत्वात्। अस्ति, भवति, विद्यते वा—भोक्तुम्॥ **पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु। ३।४।६६॥** **पर्याप्तिः**—पूर्णता। तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। पर्याप्तो भोक्तुं, प्रवीणः, कुशलः, पटुरित्यादि। पर्याप्तिवचनेषु किम्। अलं भुक्त्वा। अलमर्थेषु किम्। पर्याप्तं भुङ्क्ते। प्रभूततेह गम्यते। न तु भोक्तुः सामर्थ्यम्॥ **कालसमयवेलासु तुमुन्। ३।३। १६७॥** पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम्। कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात्। कालः, समयो, वेला, अनेहा वा—भोक्तुम्। प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते। तेनेह न। भूतानि कालः पचतीति वार्ता॥ **भाववचनाश्च। ३।३।११॥** भाव इत्याधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः। यागाय याति॥ **अण् कर्मणि च। ३। ३। ॥१२॥** कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात्। ण्वुलोऽपवादः। काण्डलावो व्रजति। परत्वादयं कादीन्बाधते-कम्बलदायो व्रजति॥ **पदरुजविशस्पृशो घञ्। ३।३।१६॥** भविष्यतीति निवृत्तम्। पद्यतेऽसौ—पादः। रुजतीति—रोगः। विशतीति—वेशः। स्पृशतीति—स्पर्शः॥ **सृ स्थिरे। ३।३।१७॥ सृ** इति लुप्तविभक्तिकम्। सर्तेः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात्। सरति कालान्तरमिति—सारः॥ **व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्॥** अतीसारो—व्याधिः॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः। रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः॥ विसारो मत्स्यः। सारो-बलम्। "सारो बले स्थिरांशे च"॥ **भावे। ३।३।१८॥** सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात्। पाकः—पाकौ॥ **स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि। ६।१४७॥** अनयोरेच आत्त्वं स्याद्घञि। स्फारः। स्फालः। उपसर्गस्य घञीति दीर्घः—परीहारः॥ **इकः काशे। ६।३। १२३॥** काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः। नीकाशः। अनूकाशः। इकः किम्। प्रकाशः। नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः—शमः। आचमादेस्तु—आचामः, कामः, वामः॥ विश्राम इति त्वपाणिनीयम्॥ **स्यदो जवे। ६। ४। २८॥** स्यन्देर्घञि नलोपो, वृद्ध्यभावश्च, निपात्यते। स्यदो—वेगः। अन्यत्र—स्यन्दः॥ **अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः। ६। ४। २९॥** अवोदः—अवक्लेदनम्। एधः—इन्धनम्। ओद्मः—उन्दनम्। श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च॥ **अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्। ३।३।१९।** कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात्॥ **घञि च भावकरणयोः। ६। ४। २७॥** रञ्जेर्नलोपः स्यात्। रागः। अनयोः किम्। रज्यत्यस्मिन्—रङ्गः। प्रास्यते इति—प्रासः।

संज्ञायामिति प्रायिकम्—को भवता लाभो लब्धः। इत उत्तरं भावे अकर्त्तरि कारक इति (कृत्यल्युटो बहुलम्)—इति यावद् द्वयमप्यनुवर्तते ॥ **परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः। ३। ३। २७॥** घञ्। अजपोर्बाधनार्थमिदम्। एकस्तण्डुलनिचायः। द्वौ-शूर्पनिष्पावौ। द्वौ-कारौ॥ **(दारजारौ कर्तरि णिलुक्च)** ॥ दारयन्तीति—दाराः। जारयन्तीति—जाराः॥ **इङश्च। ३। ३। २१॥** घञ्। अचोऽपवादः। उपेत्य अस्मादधीयते—उपाध्यायः॥ **(अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्)**॥ उपाध्याया, उपाध्यायी ॥ **(शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु)**॥ शॄ इत्यविभक्तिको निर्देशः। शारः-वायुः। करणे घञ्। शारः—वर्णः। चित्रीकरणमिह धात्वर्थः। निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति-निवृतमावरणम्। बाहुलकात्करणे क्तः। "गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः" अकृतमावरणं इत्यर्थः ॥ **उपसर्गे रुवः। ३। ३। २२॥** घञ्। संरावः। उपसर्गे किम्। रवः॥ **अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्। ८। ३। ८६॥** अस्मात्स्तनेः सस्य मूर्धन्यः। अभिनिष्टानः—वर्णः। शब्दसंज्ञायां किम्। अभिनिः स्तनति मृदङ्गः॥ **समि युद्रुदुवः। ३। ३। २३॥** संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति—संयावः—पिष्टविकारोऽपूपविशेषः। सन्द्रावः। सन्दावः॥ **श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे। ३। ३। २४॥** श्रायः। नायः। भावः। अनुपसर्गे किम्। प्रश्रयः। प्रणयः। प्रभवः॥ कथं "प्रभावो राज्ञः" इति॥ प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः॥ कथं "राज्ञो नयः" इति॥ बाहुलकात्॥ **वौ क्षुश्रुवः। ३। ३। २५॥** विक्षावः। विश्रावः। वौ किम्। क्षवः, श्रवः॥ **अवोदोर्नियः। ३। ३। २६॥** अवनायः—अधोनयनम्। उन्नायः—ऊर्ध्वनयनम्॥ कथमुन्नयः उत्प्रेक्षेति॥ बाहुलकात्॥ **प्रे द्रुस्तुस्रुवः। ३। ३। २७॥** प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। प्रे किम्। द्रवः, स्तवः, स्रवः॥ **निरभ्योः पूल्वोः। ३। ३। २८॥** निष्पूयते शूर्पादिभिरिति—निष्पावो-धान्यविशेषः। अभिलावः। निरभ्योः किम्। पवः, लवः॥ **उन्न्योर्ग्रः। ३। ३। २९॥** उद्गारः। निगारः। उन्न्योः किम्। गरः॥ **कॄ धान्ये। ३। ३। ३०।** कॄइत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ् स्यात्। उत्कारः, निकारः। धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः। धान्ये किम्। भिक्षोत्करः, पुष्पनिकरः॥ **यज्ञे समि स्तुवः। ३। ३। ३१॥** समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः-स देशः-संस्तावः। यज्ञे किम्। संस्तवः-परिचयः॥ **प्रे स्त्रोऽयज्ञे। ३। ३। ३२।** अयज्ञे इति च्छेदः। यज्ञे इति प्रकृतत्वात्। प्रस्तारः। अयज्ञे किम्। बर्हिषः प्रस्तरः-मुष्टिविशेषः॥ **प्रथने वावशब्दे। ३। ३। ३३॥** विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने। पटस्य—विस्तारः। प्रथने किम्। तृणविस्तरः। अशब्दे किम्। ग्रन्थविस्तरः॥ **छन्दोनाम्नि च। ३। ३। ३४॥** स्त्र इत्यनुवर्तते। विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः—विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीति—अधिकरणे घञ्। ततः कर्मधारयः॥ **छन्दोनाम्नि च। ८। ३। ९४॥** विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि। इति षत्वम्॥ **उदि ग्रहः। ३। ३। ३५॥** उद्ग्राहः॥

सपि मुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ॥ मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य-संग्रहः ॥ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः । ३ । ३ । ३७ ॥ परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽभ्रेषे च विषये । परिणायेन--शारान्--हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र--न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम्।परिणयो--विवाहः, न्ययो नाशः। परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ॥ क्रमप्राप्तस्य अनतिपातः--अनुपात्ययः। तव--पर्यायः । अनुपात्यये किम् । कालस्य--पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये । ३ । ३ । ३९ ॥ तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः--संशयः, उपशयः--समीपशयनम् ॥ हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ॥ हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते ।पुष्पप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः । ३ । ३ । ४१ ॥ एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं--राशीकरणम् । तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे--काशी--निकायः । चितौ--आकायमग्निं चिन्वीत ॥ शरीरे--चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति--कायः । समूहे--गोमयनिकायः । एषु किम् । चयः । 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति--गोमयानां निकेचायः । पुनःपुनः राशीकरणमित्यर्थः ॥ सङ्घे चानौत्तराधर्ये । ३ । ३ । ४२ ॥ चेर्घञ्, आदेश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः--सङ्घः । अनौत्तराधर्ये किम् । सूकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥ कर्मव्यतीहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥ स्त्रीलिङ्गे भावे णच्॥णचः स्त्रियामञ् । ५ । ४ । १४ ॥ न कर्मव्यतीहारे । ७ । ३ । ६ ॥ अत्र ऐज् न स्यात् । व्यावक्रोशी, व्यावहासी॥अभिविधौ भाव इनुण् । ३ ।३।४४ ॥ अणिनुणः।५।४। । १५ । (इनण्यनपत्ये)--सांराविणं वर्तते ॥ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । ३ । ३।४५॥ एतयोरुपपदयोः ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे। अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम्। अवग्रहः--पदस्य, निग्रहश्चोरस्य॥प्रे लिप्सायाम् ३ । ३ । ४६ ॥ पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ॥ परौ यज्ञे । ३ । ३ । ४७॥ उत्तरः--परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥ नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ॥ वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा--कन्या । क्वचिद्विषयेऽपि बाहुलकादप्--प्रवरा सेतिवत् ॥ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः । ३ । ३ । ४९ ॥ उच्छ्रायः। उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः ॥ कथं "पतनान्ताः समुच्छ्रयाः" इति ॥ बाहुलकात् ॥ विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः । ३ । ३ । ५० ॥ आरावः, आरवः । आप्लावः, आप्लवः, अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ।३।३।५१॥ विभाषेति वर्तते।अवग्राहः, अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अवग्रहः पदस्य ॥ प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ॥ प्रे ग्रहेर्घञ् वा

वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण॥ **रश्मौ च । ३ । ३ । ५३ ॥** प्रग्रहः । प्रग्राहः ॥ **वृणोतेराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ॥** "विभाषा" प्र इत्येव । प्रावरः, प्रवरः । **परौ भुवोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ॥** परीभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतोभवनं--परिभवः ॥ **एरच् । ३ । ३ । ५६ ॥** चयः, जयः ॥ **(भयादीनामुपसंख्यानम्)** ॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ भयम्, वर्षम्॥**ॠदोरप् ।३।३।५७॥**ॠवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाऽप्।करः, गरः, शरः, यवः, लवः, स्तवः, पवः ॥ **वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८ । ३ । ९३ ॥** अनयोर्विपूर्वस्य स्त्रः षत्वं निपात्यते । विष्टरः, वृक्षः, आसनं च । वृक्षेत्यादि किम् । वाक्यस्य विस्तरः **ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।३।३।५८॥** अप् स्यात्।घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः॥**(वशिरण्योरुपसंख्यानम्)**॥वशः।रणः॥**(घञर्थे कविधानम्)**॥ प्रस्थः, विघ्नः ॥ **(द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्)** ॥ चक्रम्, चिक्लिदम्, चक्रसः ॥ **उपसर्गेऽदः । ३ । ३ । ५९ ॥** अप् स्यात् ॥ **घञपोश्च ।२। ४ । ३८ ॥** अदो घस्लृ स्यात्—घञि, अपि च । प्रघसः, विघसः । उपसर्गे किम् । घासः ॥ **नौ ण च । ३ । ३ । ६० ॥**नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् चान्यादः, निघसः ॥ **व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । २२ ॥** अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उपजापः ॥ **स्वनहसोर्वा । ३ । ३ । ६२ ॥** अप्, पक्षे घञ् । स्वनः, स्वानः । हसः, हासः । अनुपसर्ग इत्येव । प्रस्वानः, प्रहासः ॥ **यमः समुपनिविषु च । ३ । ३ । ६३ ॥** एषु अनुपसर्गे च यमेरब्वा । संयमः, संयामः । उपयमः, उपयामः।नियमः, नियामः । वियमः, वियामः।यमः यामः॥**नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ॥** अब्वा स्यात् । निगदः, निगादः । निनदः, निनादः । निपठः, निपाठः । निस्वनः, निस्वानः ॥ **क्वणो वीणायां च । ३ । ३ । ६५ ॥** नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरब्वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् । निक्वणः, निक्वाणः । क्वणः, क्वाणः । वीणायां तु—प्रक्वणः, प्रक्वाणः॥**नित्यं पणः परिमाणे।३।३। ६६ ॥** अप् स्यात् । मूलकपणः, शाकपणः,—व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥ **मदोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७॥**धनमदः। उपसर्गे तु—उन्मादः ॥ **प्रमदसम्मदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ॥** हर्षे किम् । प्रमादः, संमादः ॥ **समुदोरजः पशुषु । ३ । ३ । ६९ ॥** संपूर्वोऽजिः—समुदाये, उत्पूर्वश्च प्रेरणे।तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् । अघञपोरित्युक्तेर्वीभावो न—समजः—पशूनां संघः, उदजः—पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो—ब्राह्मणानाम्, उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥ **अक्षेषु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ॥** अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते । अक्षस्य—ग्लहः, "व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्" । अक्षेषु किम् । पादस्य—ग्रहः ॥ **प्रजने सर्तेः । ३ । ३ । ७१ ॥** प्रजनं—प्रथमगर्भग्रहणम् ।

गवामुपसरः ॥ कथम् । "अवसरः," "प्रसरः" इति॥अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥ **ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु।३।३।७२॥**निहवः, अभिहवः, उपहवः, विहवः । एषु किम् । प्रह्वायः ॥ **आङि युद्धे ।३।३।७३॥**आहूयन्तेऽस्मिन्निति—आहवः । युद्धे किम् । आह्वायः ॥ **निपानमाहावः । ३ । ३ । ७४ ॥** आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणम-बृद्धिश्च—उदकाधारश्चेद्वाच्यः । "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये " ॥ **भावेऽनुप-सर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ॥** अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप् च स्याद् भावे । हवः ॥ **हनश्च वधः । ३ । ३ । ७६ ॥** अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप् स्यात्, वधादेशश्च—अन्तोदात्तः—**वधेन** दस्युम् । चाद्घञ्—घातः ॥ **मूर्तौ घनः । ३ । ३ । ७७ ॥ मूर्तिः**—काठिन्यम् । तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्यात्, घनश्चादेशः । अभ्रघनः ॥**कथं** " सैन्धवघनमानय" इति ॥ धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ॥ **अन्तर्घनो देशे । ३ । ३।७८॥**वाहीकग्रामविशेषस्येयं संज्ञा । अन्तर्घण इति **पाठान्तरम् ॥ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ॥** द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ—आभ्यन्तरो, बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम्।प्रवि-शद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति—प्रघणः, प्रघाणः—कर्मण्यप्, पक्षे वृद्धिः॥**उद्घनोऽत्या-धानम्।३।३।८०॥अत्याधानम्**—उपरिस्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते—तदुद्घनः—अधिकरणेऽप् ॥ **अपघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥ अङ्गं**—शरीरावयवः । स चेह न सर्वः, किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघा-तोऽन्यः ॥ **करणेऽयोविद्रुषु । ३ । ३ । ८२ ॥** एषु हन्तेः करणेऽप् स्याद्घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेति—अयोघनः, विघनः, द्रुघनः । द्रुघण इत्येके—पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुः—वृक्षः ॥ **स्तम्बे क च । ३ । ३।८३ ॥** स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च, पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः, स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥ **परौ घः । ३ । ३ । ८४ ॥** परौ हन्तेरप् स्यात्करणे, घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति—परिघः॥**परेश्च घाङ्कयोः।८।२।२२॥**परेः रेफस्य लो वा स्याद्घशब्देऽ-ङ्कशब्दे च । पलिघः, परिघः । पल्यङ्कः, पर्यङ्कः । इह (तरप्तमपौ घः)—इति कृत्रिमस्य न ग्रहणम् । व्याख्यानात्॥**उपघ्न आश्रये।३।३।८५॥**उपपूर्वाद्धन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति—पर्वतोपघ्नः ॥ **सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥** संहननं—सङ्घः—भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इति—उद्घः—कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने॥**निघो निमि-तम् । ३ । ३ । ८७ ॥** समन्तान्मितं—**निमितम्** । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति—निघाः—वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥ **ड्वितः क्त्रिः ।३।३।८८॥**अयं भाव एव । स्वभावात् । **(क्त्रेर्मम्नित्यम्)** । नित्यग्रहणात् क्त्रिर्मब्विषयः । अत एव क्त्र्यन्तेन न विग्रहः । (डुपचष् पाके)—पाकेन निर्वृत्तं—पक्त्रिमम् । डुवप्—उप्त्रिमम् ॥ **ट्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८९ ॥** अयमपि स्वभावाद् भाव एव । टुवेपृ—वेपथुः ॥ **यजयाचयतवि-च्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९० ॥** यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकात्—**(न संप्रसारणम्)**। ङित्त्वं तु विश्न इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः॥

स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ॥ स्वप्नः ॥ **उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९२ ॥** प्रधिः, अन्तर्धिः, उपाधीयतेऽनेनेति--उपाधिः ॥ **कर्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ९३ ॥** कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ॥ **स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ॥** स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्बाधते। कृतिः, चितिः, स्तुतिः, स्फायी–स्फातिः। "स्फीतिकामः" इति तु **प्रामादिकम्।** क्तान्ताद्धात्वर्थे णिचि(अच इः)--इति वा समाधेयम् ॥ **(श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे)॥** श्रूयतेऽनया–श्रुतिः। यजेरिषेश्च इष्टिः।स्तुतिः॥ **(ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः)॥** तेन नत्वम्--कीर्णिः, गीर्णिः, लूनिः, धूनिः, पूनिः । **(ह्लादः)**--इति योगविभागात् **क्तिनि ह्रस्वः-अह्लत्तिः॥**(ति च । ७।४।८९)॥ चूर्तिः, फुल्तिः॥ **(चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः)॥** अपचितिः ॥ **(सम्पदादिभ्यः क्विप्) ॥** सम्पत्, विपत् ॥ **क्तिन्नपीष्यते) ॥** सम्पत्तिः, विपत्तिः ॥ **स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ९५ ॥** क्तिन् स्यात् । अङोऽपवादः । प्रस्थितिः, उपस्थितिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः । पक्तिः ॥ कथम् "अवस्था" "संस्था" इति॥व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् ॥ **ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च।३।३।९७॥**अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूठ्--ऊतिः । स्वरार्थं वचनम्।उदात्त इति हि वर्तते। यूतिः, जूतिः--अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः–सातिः--द्यतिस्यतिमास्थेतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते,सनोतेर्वा जनसनेत्यात्त्वे कृते स्वरार्थं निपातनम्।हन्तेर्हिनोतेर्वा–हेतिः। कीर्तिः ॥ **व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ ।३।९८॥**व्रज्या । इज्या ॥ **संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः । ३ । ३ । ९९ ॥** समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ **(अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्)॥** समजन्त्यस्यामिति--समज्या–सभा । निषीदन्त्यस्यामिति–निषद्या–आपणः । निपतन्त्यस्यामिति–निपत्या–पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति–मन्या–गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया–विद्या । सुत्या–अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया–इत्या–शिबिका ॥ **कृञः श च ।३।३।१००॥(कृञः)** इति योगविभागः । कृञः क्यप्स्यात् । कृत्या ॥ **(श च)॥**चात् क्तिन् । क्रिया, कृतिः ॥ **इच्छा।३।३।१०१॥**इषेर्भावे शो, यग भावश्च, निपात्यते । इच्छा ॥ **(परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्)॥** शो, यक् च, निपात्यते।परिचर्या पूजा ।परिसर्या, परिसरणम्।अत्र गुणोऽपि । (मृग अन्वेषणे) चुरादावदन्तः।अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः–मृगया । अटतेः शे यकि द्व्यशब्दस्य द्वित्वं,पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च–अटाट्या॥**(जागर्तेरकारो वा)॥**पक्षे शः--जागरा, जागर्या॥**अः प्रत्ययात् ।३।३।१०२॥**प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययःस्यात्। चिकीर्षा । पुत्रकाम्या॥**गुरोश्च हलः।३।३।१०३॥**गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारप्रत्यय-

१ ह्लादो निष्ठावद्वाच्य इति वचनात्क्तिनि नत्वे प्रह्लन्निरिति वक्तव्ये तस्यानुक्तिः सिद्धान्तकौमुदीकृतः प्रमादः । वार्तिकेषु प्राचीनपुस्तकेष्विदमुपलभ्यतेऽतएव क्वचित्प्रह्लन्निरिति दृश्यत इत्यपि केचित् ।

स्यात्। ईहा, ऊहा। गुरोः किम्।भक्तिः। हलः किम्। नीतिः॥(**निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्**)॥ नेह। आप्तिः। तितुत्रेति नेट्—दीप्तिः॥ तितुत्रेषु—(**अग्रहादीनामिति वक्तव्यम्**)॥निगृहीतिः। निपठितिः॥**षिद्भिदादिभ्योऽङ्** ।३।३।१०४॥ षिद्भ्यो, भिदादिभ्यश्च, स्त्रियामङ्। जॄष्—(ऋदृशोऽङि गुणः)-जरा।त्रपूष्—त्रपा। भिदा।(**विदारण एवायम्**)।भित्तिरन्या। छिदा। मृजा। (**कृपेः संप्रसारणं च**)।कृपा॥**चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च** ।३।३।१०५॥ अङ् स्यात्। युचोऽपवादः। चिन्ता। पूजा। कथा। कुम्बा। चर्चा॥ **आतश्चोपसर्गे** ।३।३।१०६॥ अङ् स्यात्॥ क्तिनोऽपवादः। प्रदा। उपदा। (**श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः**)॥ श्रद्धा। अन्तर्धा। (उपसर्गे घोःकिः) इत्यनेन किः—अन्तर्धिः॥ **ण्यासश्रन्थो युच्**।३।३।१०७॥ अकारस्यापवादः। कारणा, हारणा। आसना।श्रन्थना॥(**घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्**)॥घट्टना। वन्दना। वेदना॥ (**इषेरनिच्छार्थस्य**)॥अन्वेषणा॥ (**परेर्वा**)॥पर्येषणा, परीष्टिः॥ **रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्**।३।३।१०८॥ प्रच्छर्दिका, प्रवाहिका, विचर्चिका। क्वचिन्न—शिरोर्तिः॥ (**धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः**)॥ आसिका, शायिका॥ (**इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे**)॥ पचिः। पचतिः॥ (**वर्णात्कारः**)॥ निर्देश इत्येव। अकारः, ककारः॥ (**रादिफः**)॥ रेफः॥ (**मत्वर्थाच्छः**)॥ बहुलवचनादकारलोपः। मत्वर्थीयः॥(**इणजादिभ्यः**)॥ आजिः, आतिः॥ (**इञ् वपादिभ्यः**)॥ वापिः, वासिः। स्वरे भेदः॥ (**इक् कृष्यादिभ्यः**)॥ कृषिः, गिरिः॥ **संज्ञायाम्**।३।३।१०९॥ अत्र धातोर्ण्वुल्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका॥ **विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च**।३।३।११०॥ परिप्रश्ने, आख्याने च, गम्ये इञ् स्याच्चात् ण्वुल्। विभाषोक्तेः पक्षे यथाप्राप्तमन्येऽपि। कां त्वं कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वाऽकार्षीः—सर्वां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वाऽकार्षम्। एवं गणिं, गणिकां, गणनाम्, पाचिं, पाचिकां, पचां, पक्तिम्॥ **पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्**।३।३।१११॥ **पर्यायः**—परिपाटी क्रमः। **अर्हणम्**-अर्हः योग्यता। पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुच् वा स्यात्। भवतः—आसिका, शायिका, अग्रगामिका। भवानिक्षुभक्षिकामर्हति। ऋणे—इक्षुभक्षिकां मे धारयति। उत्पत्तौ—इक्षुभक्षिका उदपादि॥ **आक्रोशे नञ्यनिः**।३।३।११२॥ विभाषेति निवृत्तम्। नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे। अजीवनिस्ते शठ भूयात्। अप्रयाणिः॥

---

१ भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा, श्रद्धा, मेधा, गोधा, आरा, हारा, (कारा—बन्धने), क्षिया, (तारा—ज्योतिषि), धारा, रेखा, चूडा, पीडा, वपा, वसा, मृजा, कृपा, इति भिदादिः॥

२ (भिदा विदारणे इति वाच्यम्)॥भित्तिरन्या॥ (छिदा द्वैधीकरणे इति वाच्यम्)॥ छित्तिरन्या॥ (आरा शस्त्र्यामिति वाच्यम्)॥ आर्तिरन्या॥ (धारा प्रपाते इति वक्तव्यम्)॥ धृतिरन्या॥ (गुहागिर्योषध्योरिति वाच्यम्) गूढिरन्या॥

३ (विद चेतनाख्याननिवासेषु)—इति चुरादिना ज्ञानेऽपि वेदनेति सिद्धमिति मनोरमा॥

(कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३) ॥ भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते—राजभोजनाः—शालयः ॥(नपुंसके भावे क्तः ।३।३।११४)॥ **ल्युट् च । ३ । ३ । ११५** ॥ हसितम्, हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६** ॥ येन स्पृश्यमानस्य कर्त्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्त्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्त्ता, किं तु कर्म ॥ **वा यौ । २ ।४।५७** ॥ अजेर्वी वा स्याद् यौ । प्रवयणम्, प्राजनम् ॥ **करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७** ॥ ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली ॥ खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥ **अन्तरदेशे ।८।४। २४** ॥ अन्तः शब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हननो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तरघानि ॥ **अयनं च । ८ । ४।२५**॥ अयनस्य णोऽन्तः शब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः॥**पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।३।३।११८॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।६।४।९६॥** द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे।दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन—दन्तच्छदः।प्रच्छदः।अद्व्रीति किम्।समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ॥ **गोचरसंचरवहव्रजव्यजाऽऽपणनिगमाश्च ३।३।११९॥** घान्ता निपात्यन्ते। (हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः) । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति—गोचरः देशः । संचरन्तेऽनेन—संचरः—मार्गः । वहन्त्यनेन-वहः-स्कन्धः।व्रजः।व्यजः तालवृन्तम्—निपातनाद्वीभावो न । आपणः—पण्यस्थानम्।निगच्छन्त्यनेन—निगमश्छन्दः। चात्कषः । निकषः ॥**अवे तॄस्त्रोर्घञ् ।३।३।१२०॥** अवतारः—कूपादेः । अवस्तारः—जवनिका ॥**हलश्च ।३।३ । १२१** ॥ हलन्ताद्घञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति-रामः, अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरिति—अपामार्गः, विमार्गः—समूहनी॥**अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ।३।३।१२२॥** अधीयतेऽस्मिन्—अध्यायः । नियन्ति, उद्युवन्ति, संहरन्ति,—अनेनेति विग्रहः ॥ **(अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्)॥ उदङ्कोऽनुदके ।३।३।१२३** ॥ उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात्, न तूदके । घृतमुदच्यते उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति—घृतोदङ्कः—चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः ॥ **जालमानायः ।३।३।१२४॥** आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेति—आनायः । जालमिति किम् । आनयनः ॥ **खनो घ च।३।३।१२५** ॥ चाद्घञ् । आखनः, आखानः । घित्करणम्-(अन्यतोऽप्ययम्)-इति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः-पदमित्यादि सिद्धम् ॥**(खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः)**॥आखः, आखरः, आखनिकः, आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥ **ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३।३ । १२६** ॥ करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् । तयोरेवेति—भावे, कर्मणि च । कृच्छ्रे—दुष्करः कटो

भवता।अकृच्छ्रे–ईषत्करः-सुकरः॥ **(निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम्॥** ईषन्निमयः। दुष्प्रमयः। सुविलयः॥ निमयः।मयः। लयः॥ **उपसर्गात् खल्घञोः** ।७।१।६७॥ उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात्। ईषत्प्रलम्भः। दुष्प्रलम्भः। सुप्रलम्भः॥ उपालम्भः। उपसर्गात्किम्। ईषल्लभः। लाभः॥ **न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्** ।७।१।६८॥ उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम्न स्यात् खल्घञोः। सुलभम्। दुर्लभम्।केवलाभ्यां किम्।सुप्रलम्भः, अतिदुर्लम्भः॥ **कथं तर्हि** "अतिसुलभम्" "अतिदुर्लभम्" इति॥**यदा** स्वती कर्मप्रवचनीयौ-**तदा** भविष्यति॥**कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः** ।३।३।१२७॥ कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात्। **(यथासंख्यं नेष्यते।कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये।ईषदादयस्तु ततःप्राक्॥)** **(कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम्)** खित्वान्मुम्। अनाढ्येनाढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यम्भवम्, ईषदाढ्यम्भवम्, स्वाढ्यम्भवम्॥ ईषदाढ्यङ्करः दुराढ्यङ्करः, स्वाढ्यङ्करः। च्व्यर्थयोः किम्। आढ्येन सुभूयते॥ **आतो युच्**।३।३।१२८॥खलोऽपवादः।ईषत्पानः सोमो भवता, दुष्पानः, सुपानः॥**(भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः)**॥ दुःशासनः, दुर्योधनः–इत्यादि॥ **षात्पदान्तात्**। ८।४।३९॥ नस्य णो न। निष्पानम्, सर्पिष्पानम्। षात्किम्। निर्णयः। पदान्तात्किम्। पुष्णाति। पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासोऽयम्। तेनेह न। सुसर्पिष्केण॥ **आवश्यकाऽऽधमर्ण्ययोर्णिनिः**।३।३।१७०॥ अवश्यङ्कारी। शतन्दायी॥**कृत्याश्च**।३।३।१७१॥ आवश्यकाऽऽधमर्ण्ययोरित्येव॥अवश्यं–हरिः सेव्यः, शतं देयम्॥ **क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्**।३।३।१७४॥ धातोः–क्तिच्, क्तश्च, स्यादाशिषि संज्ञायाम्। तितुत्रेति नेट्–भवतात्–भूतिः॥ **न क्तिचि दीर्घश्च**। ६।४।३९॥ अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे। यन्तिः, रन्तिः वन्तिः, तन्तिः,॥ **सनः क्तिचि लोपश्चास्याऽन्यतरस्याम्**।६।४।४५॥ सनोतेः क्तिचि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा। सनुतात्–सातिः, सतिः, सन्तिः॥ देवा एनं देयासुः–देवदत्तः॥ **अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा**।३।४।१८॥प्रतिषेधार्थयोरलङ्खल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात्। प्राचांग्रहणं पूजार्थम्। अमैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः। (दोदद्घोः)–अलं दत्त्वा।घुमास्था–पीत्वा खलु। अलंखल्वोः किम्। मा कार्षीत्। प्रतिषेधयोः किम्। अलङ्कारः॥ **उदीचां माङो व्यतीहारे**।३।४।१९॥ व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात्। अपूर्वकालार्थमिदम्॥ **मयतेरिदन्यतरस्याम्**।६।४।७०॥ मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि। अपमित्य याचते, अपमाय। उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि। याचित्वा अपमयते॥ **परावरयोगे च**।३।४।२०॥ परेण पूर्वस्य अवरेण परस्य च योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात्। अप्राप्य नदीं पर्वतः–परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य।

अतिक्रम्य पर्वतं नदी—अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः॥ **समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३।४॥२१॥** समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात्। क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे। भुक्त्वा व्रजति। द्वित्वमतन्त्रम्-स्नात्वा, भुक्त्वा, पीत्वा—व्रजति। अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः—विष्णुं नत्वा स्तौति ॥ **स्वरत्यादेः** (श्र्युकः किति) इति नित्यमिडभावः **पूर्वविप्रतिषेधेन** ॥ स्वृत्वा । सूत्वा। धूत्वा॥ **क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः। ६।४।३१॥** एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे। स्कन्त्वा । ऊदित्त्वादिड्वा—स्यन्दित्वा स्यन्त्वा । **न क्त्वा सेट् । १।२।१८॥** सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा। सेट् किम् । कृत्वा ॥ **मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । १।२।७॥** एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । क्लिशः क्त्वेति वेट्—क्लिशित्वा, क्लिष्ट्वा । उदित्वा। उषित्वा । रुदविदेति कित्त्वम्—रुदित्वा, विदित्वा, मुषित्वा, गृहीत्वा ॥ **नोपधात्थफान्ताद्वा । १।२।२३॥** सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा, श्रन्थित्वा । गुफित्वा, गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा, रेफित्वा ॥ **वञ्चिलुञ्च्यृतश्च । १।२। ॥२४॥** सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा, वञ्चित्वा । लुचित्वा, लुञ्चित्वा । ऋतित्वा, अर्त्तित्वा ॥ **तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य । १।२।२५॥** एभ्यः सेट् क्त्वा किद्वा । तृषित्वा, तर्षित्वा । मृषित्वा, मर्षित्वा । कृषित्वा कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम्—द्युतित्वा, द्योतित्वा, लिखित्वा, लेखित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा। सेट् किम् । कृष्ट्वा । वसतिक्षुधोरिट्—उषित्वा, क्षुधित्वा, क्षोधित्वा । अञ्चेः पूजायामिति नित्यमिट् । अञ्चित्वा। गतौ तु—अङ्क्त्वेत्यपि । लुभित्वा, लोभित्वा,—(लुभोऽविमोहने) इतीट् । विमोहने तु—लुब्ध्वा ॥ **जॄव्रश्च्योः क्त्वि । ७।२।५५॥** आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात्। जरीत्वा, जरित्वा । व्रश्चित्वा ॥ **उदितो वा । ७।२।५६॥** उदितः परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा, अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः—शान्त्वा । द्यूत्वा, देवित्वा ॥ **क्रमश्च क्त्वि । ६।४।१८॥** क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे। क्रान्त्वा, क्रन्त्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । (पूङश्च) इति वेट्—पवित्वा, पूत्वा ॥ **जान्तनशां विभाषा । ६।४।३२॥** जान्तानां, नशेश्च, नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे। भक्त्वा, भङ्क्त्वा । रक्त्वा, रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति नुम् । तस्य पक्षे लोपः—नष्ट्वा, नंष्ट्वा। (रधादिभ्यश्च)—इतीट्पक्षे—नशित्वा॥ **(झलादाविति वाच्यम्)** ॥नेह। अञ्जित्वा। ऊदित्त्वाद्वेट्। पक्षे-अक्त्वा, अङ्क्त्वा । जनसनेत्यात्त्वम्-खात्वा, खनित्वा । द्यतिस्यतीतीत्त्वम् दित्वा, सित्वा, मित्वा, स्थित्वा ।(दधातेर्हिः)—हित्वा ॥ **जहातेश्च क्त्वि । ७।४। ॥८३॥** हित्वा । हाङस्तु—हात्वा । (अदो जग्धिः)—जग्ध्वा ॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । ७।१।३७॥** अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। तुक्—प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ॥ पत्व-

१ गार्ध्यं तु इति पाठो न्याय्यः । अन्यथा पूर्वोत्तरकृदन्तकौमुद्योः परस्परं विरोधापत्तेः।

तुकोऽसिद्धः। ६। १। ८६॥ षत्वे, तुकि च, कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्। कोऽसिचत्—इह षत्वं न।अधीत्य, मेत्य--ह्रस्वस्येति तुक्॥ **वा ल्यपि। ६। ४। ३८॥** अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि। **व्यवस्थितविभाषेयम्।** तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां, वनादीनां च नित्यम्। आगत्य-आगम्य। प्रणत्य, प्रणम्य। प्रहत्य। प्रमत्य। प्रवत्य। वितत्य। अदो जग्धिः। **(अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते)।**जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणाज्ज्ञापकात्। तेन हित्वदत्त्वाऽऽत्वेत्वदीर्घत्वशूडिटो ल्यपि न। विधाय। प्रदाय। प्रखन्य। प्रस्थाय। प्रक्रम्य। आपृच्छ्य। प्रदीव्य॥**न ल्यपि।६।४।६९॥**ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्त्वं न। धेट् प्रधाय। प्रमाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। प्रसाय। मीनातिमिनोतीत्यात्त्वम्—प्रमाय, निमाय, उपदाय॥ (विभाषा लीयतेः)—विलाय, विलीय। णिलोपः—उत्तार्य, विचार्य॥ **ल्यपि लघुपूर्वात्।६।४।५६॥**लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि। विगणय्य। प्रणमय्य। प्रबेभिदय्य। लघुपूर्वात्किम्। संप्रधार्य॥**विभाषापः।६। ४। ५७॥**आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि। प्रापय्य, प्राप्य॥ **क्षियः।६।४। ५९॥** क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात्। प्रक्षीय॥ **ल्यपि च।६।१।४१॥** वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात्। प्रवाय॥ **ज्यश्च। ६। १। ४२॥** प्रज्याय॥ **व्यश्च। ६।१। ४३॥**उपव्याय॥ **विभाषा परेः। ६। १। ४४॥** परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि। तुकं बाधित्वा परत्वाद्-(हलः)—इति दीर्घः—परिवीय, परिव्याय॥**कथं**—"मुखं व्यादाय स्वपिति"। "नेत्रे निमील्य हसति"—इति॥ व्यादानसंमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति॥**आभीक्ष्ण्ये णमुल् च।३। ४। २२॥** पौनः पुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात्, क्त्वा च। द्वित्वम्—स्मारंस्मारं नमति शिवम्, स्मृत्वास्मृत्वा, पायंपायम्, भोजंभोजम्, श्रावंश्रावम्। चिण्णमुलोरिति णमुल्परे णौ वा दीर्घः—गामंगामम्, गमंगमम्। (विभाषा चिण्णमुलोः)—इति नुम्वा—लम्भंलम्भम्, लाभंलाभम्। **व्यवस्थितविभाषया** उपसृष्टस्य नित्यं नुम्—प्रलम्भंप्रलम्भम्। जाग्रोऽवीति गुणः—जागरं—जागरम्। ण्यन्तस्याप्येवम्॥ **न यद्यनाकाङ्क्षे। ३। ४। २३॥** यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षते चेत्। यदयं भुङ्क्ते ततः पठति—इह क्त्वाणमुलौ न। अनाकाङ्क्षे किम्। यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते॥ **विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु। ३। ४। २४॥**आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते। एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः।अग्रे भोजं व्रजति, अग्रे भुक्त्वा प्रथमम्भोजम्, प्रथमम्भुक्त्वा। पूर्वम्भोजम्, पूर्वम्भुक्त्वा। पक्षे लडादयः—अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति। आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः—अग्रे भोजम्भोजं व्रजति भुक्त्वाभुक्त्वा॥ **कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्। ३। ४। २५॥** कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये। चोरंकारमाक्रोशति। करोतिरुच्चारणे। चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः॥

स्वादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ॥ स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते—अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते—स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, संपन्नंकारं, लवणङ्कारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वासरूपेण क्त्वापि-स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **अन्यथैवङ्कथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३। ४ ।२७॥** एषु कृञो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य—एवंभूतश्चेत् कृञ्।व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः। अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्थंकारं भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥ **यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ ।४। २८॥** कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव।असूयया प्रतिवचने।यथाकारमहं भोक्ष्ये, तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥ **कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये । ३ । ४ । २९ ॥** कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं—जानाति, लभते, विचारयति वा, तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥ **यावति विन्दजीवोः । ३ । ४ । ३० ॥** यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते। **चर्मोदरयोः पूरेः । ३ । ४ । ३१ ॥** कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥ **वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३२॥**कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः, गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अस्येति किम् । उपपदस्य मा भूत्—मूषिकाबिलप्रम् ॥ **चेले क्नोपेः। ३ । ४ । ३३ ॥** चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं वृष्टो देवः, वस्त्रक्नोपम्, वसनक्नोपम् ॥ **निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४॥**कर्मणीत्येव। कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । **अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न सम्बध्यते ।** निमूलकाषं कषति।समूलकाषं कषति। निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः।एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ॥ **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । ३ । ४ । ३५ ॥** एषु कर्मसूपपदेषु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषम्, रूक्षपेषम् ॥ **समूलाऽकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ।३। ४ । ३६ ॥** कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः—इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ॥ **करणे हनः ३।४।३७॥** पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते।**स्नेहने पिषः ।३।४।३८।** स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ॥ **हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३९ ॥** हस्तार्थे करणे।हस्तवर्तं वर्तयति, करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति, करग्राहम्, पाणिग्राहम् ॥ **स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ॥** करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल्। स्वपोषं पुष्णाति, धनपोषम्, गोपोषम् ॥ **अधिकरणे बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥**

चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥ **संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥** बध्नातेर्णमुल् संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः, मयूरिकाबन्धम्, अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ **कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ॥** जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः।पुरुषवाहं वहति। पुरुषो वहतीत्यर्थः॥**ऊर्ध्वे शुषिपूरोः।३।४।४४॥** ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति।वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः ।ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः॥**उपमाने कर्मणि च ।३।४।४५॥** चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥ **कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः। ३ । ४ । ४६ ॥**यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ॥ **उपदंशस्तृतीयायाम् ।३ । ।४ । ४७ ॥** इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशम् । दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया ॥ **यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्बन्धः तथाप्यार्थोऽस्त्येव** । कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन–प्रत्ययः, समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात्॥**हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ ।४८ ॥** तृतीयान्ते उपपदे अनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थाण्णमुल् स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति, दण्डेनोपघातम्, दण्डताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति॥**सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ।३ । ४ ।४९ ॥** उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः–सप्तम्यन्ते, तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वाभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति, व्रजेन, व्रजे वा उपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति, पाणावुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् ॥ **समासत्तौ । ३ । ४ । ५० ॥** तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने केशग्राहं युध्यन्ते, केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम्, हस्तेन गृहीत्वा ॥ **प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥** तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति, द्व्यङ्गुलेन, द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम् ॥ **अपादाने परीप्सायाम् । ३ । ४ । ५२ ॥** **परीप्सा**–त्वरा । शय्योत्थायं धावति ॥ **द्वितीयायां च । ३ । ४ । ५३ ॥** परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते, लोष्टग्राहम् ॥ **अपगुरो णमुलि ।६।१।५३॥** (गुरी उद्यमने)–इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगारं युध्यन्ते, अस्यपगोरम् ॥**स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ॥** द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं कथयति, भ्रुवंविक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं तद्ध्रुवम् ॥ **परिक्लिश्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ॥**सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । "उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः " ध्रुवार्थमिदम् ॥ **विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ।३। ४ । ५६ ॥** द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल्

स्याद्याप्यमाने, आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो **व्याप्तिः** । क्रियायाः पौनःपुन्य**मासेवा** । नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् ॥ **यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव ॥ तथापि** उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः।गेहानुप्रवेशमास्ते, गेहंगेहमनुप्रवेशम्, गेहमनुप्रवेशम-नुप्रवेशम्।एवं गेहानुप्रपातम् ३।गेहानुप्रमादम् ३। गेहानुप्रस्कन्दम् ३ ।असमासे तु-गेहस्य, णमुलन्तस्य च,-पर्यायेण द्वित्वम् ॥ **अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु**।३।४।५७॥ क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति **क्रियान्तरः** । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । द्व्यहाऽत्यासं गाः पाययति, द्व्यहमत्यासम्। द्व्यहतर्षम्, द्व्यहन्तर्षम् । अत्यसनेन, तर्षणेन च, गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाय-यित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ॥ **नाम्न्यादिशिग्रहोः** ।३। ४। ५८ ॥द्विती यायामित्येव।नामादेशमाचष्टे, नामग्राहमाह्वयति ॥**अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ** ।३। ४। ५९ ॥ **अयथाभिप्रेताख्यानं नाम** अप्रियस्योच्चैः, प्रियस्य नीचैः,कथनम् । उच्चैःकृत्य,।उच्चैः कृत्वा, उच्चैः कारमप्रियमाचष्टे ।नीचैः कृत्य, नीचैः कृत्वा, नीचैःकारं,-प्रियं ब्रूते ॥**तिर्यच्यपवर्गे** ।३।४।६०॥तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यमानायाम् । तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कृत्वा, तिर्यक्कारं,-गतः । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥ **स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः** । ३ । ४। ६१॥ मुखतः कृत्य गतः, मुखतः कृत्वा, मुखतः कारम् । मुखतोभूय, मुखतो भूत्वा, मुखतो भावम्॥**नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे**।३।४।६२॥नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः । अनाना नानांकृत्वा, नानाकृत्य, नानाकारम् । विनाकृत्य, विनाकृत्वा, विनाकारम् । नानाभूय, नानाभूत्वा, नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय, एकधा भूत्वा, एकधाभावम् । एकधाकृत्य, एकधा कृत्वा, एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुकृत्वा, पृथग्भूत्वा ॥ **तूष्णीमि भुवः** । ३ । ४ । ६३ ॥ तूष्णींशब्दे उप-पदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय, तूष्णीं भूत्वा, तूष्णींभावम् ॥ **अन्वच्यानु-लोम्ये** । ३ । ४ । ६४ ॥ अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने। अन्वग्भूय आस्ते, अन्वग्भूत्वा, अन्वग्भावम्। अग्रतः, पार्श्वतः, पृष्ठतो वा,अनु-कूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥
भट्टोजीदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तर कृदन्तं समाप्तम् ॥

१६२

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ वैदिकी प्रक्रिया प्रारभ्यते ।

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥ द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ **विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ॥** प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे ॥ **षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ९ ॥** षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥ यचि भम् ॥ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वाद्रुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । जनेरुसीति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ * ॥ वृष वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोऽन इत्यल्लोपो न अनङ्गत्वात् । **अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥** एतानि च्छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति ॥ * ॥ ससुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वाभावः । जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाद् जश्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः ॥ ते प्राग्धातोः ॥ **छन्दसि परेऽपि । १ । ४ । ८१ ॥ व्यवहिताश्च । १ । ४ । ८२ ॥** हरिभ्यां याह्योक आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥ **इन्धिभवतिभ्यां च । १ । २ । ६ ॥** आभ्यां परो लिट् कित् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः । बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया च होश्छन्दसि । २ । ३ । ३ ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्द्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ **द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥** ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ **चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥** षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधाकालकादार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ॥ **यजेश्च करणे ।**

। २ । ३ । ६३ ॥ इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥ **बहुलं छन्दसि** । २ । ४ । ३९ ॥ अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तान्नूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । अडभावः । सग्धिश्च मे ॥ **हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि** । २ । ४ । २८ ॥ द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे। अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ **बहुलं छन्दसि** । २ । ३ । ७३ ॥ वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उपस्पृक् । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक् । त्राध्वं नो देवाः ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ **बहुलं छन्दसि** । २ । ४ । ७६ ॥ दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि । पूर्णां विवष्टि ॥ **मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः** । २ । ४ । ८० ॥ एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि । घस्लादेशस्य गमहनेत्युपधालोपे शासिवसीति षः । माह्वर्मित्रस्य । धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । नशेर्वेति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मान आधक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आप्रा द्यावापृथिवी॥ परावर्ग्भारभृद्यथा । अक्रन्नुषसः । त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः। विभाषाऽनुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट द्विषः॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ।३।१।४२॥ आद्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयां क्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिषुः ॥ **गुपेश्छन्दसि** ।३।१।५०॥ च्लेश्चङ्वा । गृहानजूगुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः॥**नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः**।३।१।५१॥च्लेश्चङ् न।मात्वायतो जरितुः काममूनयीः । मा त्वाग्निर्ध्वनयीत् ॥ **कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि** । ३ । १ । ५९ ॥ च्लेरङ् वा । इदं तेभ्योऽकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमारुहत् ॥ **छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि** । ३ । १ ।१२३ ॥ कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः षत्वं च । निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च । स्पर्धते वा उ देवहूये । प्र उत आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृङ्स्तृञ्ध्वृभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्ण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीव्यः ।

ब्रह्मणि वदेर्ण्यत्। ब्रह्मवाद्यम्। लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यप्ण्यतौ। भवतेः स्तौतेश्च ण्यत्। भाव्यः। स्ताव्यः। उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यत् आयादेशश्च पृडे उत्तरपदे। उपचाय्यपृडम् ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपचेयपृडमन्यत्। मृड सुखने। पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ॥ **छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्** । ३। २। २७॥ एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात्। ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम्। ये पथां पथि रक्षयः। चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ॥ **छन्दसि सहः**। ३। २। ६३॥ ण्विः स्यात्। पृतनाषाट् ॥ **वहश्च**। ३। २। ६४॥ प्राग्वत्। दित्यवाट् योगविभाग उत्तरार्थः॥**कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्**। ३। २। ६५॥ एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि। कव्यवाहनः। पुरीषवाहनः। पुरीष्यवाहनः ॥ **हव्येऽनन्तःपादम्** । ३। २। ६६॥ अग्निश्च हव्यवाहनः। पादमध्ये तु वहश्चेति ण्विरेव। हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ॥ **जनसनखनक्रमगमो विट्**। ३। २। ६७॥ विड्वनोरित्यात्त्वम्। अब्जाः। गोजाः। गोषा इन्दो नृषा असि । सनोतेरनः इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्। आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्रेगाः ॥ **मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्** । ३ । २ । ७१॥ श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस्वक्तव्य इत्यर्थः। श्वेतवाः। श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः। उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः। उक्थशासौ। उक्थशासः। पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ **अवे यजः**। ३। २। ७२॥ अवयाः। अवयाजौ । अवयाजः ॥ **अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च**। ८। २। ६७ ॥ एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते। चादुक्थशाः॥**विजुपे छन्दसि**। ३। २। ७३॥ उपे उपपदे यजेर्विच्। उपयट् ॥ **आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च**। ३। २। ७४॥ सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिन्नादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः। चाद्विच्। सुदामा। सुधीवा। सुपीवा। भूरिदावा। घृतपावा। विच्। कीलालपाः॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ **बहुलं छन्दसि**। ३। २। ८८ ॥ उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात्। यो मातृहा। पितृहा ॥ **छन्दसि लिट्**। ३। २। १०५॥ भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आततान ॥ **लिटः कानज्वा** । ३। २। १०६॥ **क्वसुश्च** । ३ । २। १०७॥ छन्दसि लिटः कानच् क्वसु वा स्तः। चक्राणा वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुः ॥ **णेश्छन्दसि**। ३। २। १३७ ॥ ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिष्णवः ॥ **भुवश्च**। ३। २। १३८ ॥ अस्मात् केवलात्प्राग्वत्। भविष्णुः ॥ छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् ॥ * ॥ **क्याच्छन्दसि**। ३। २। १७०॥ उप्रत्ययः स्यात्। अघायुः ॥ एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ ॥ * ॥ जवे याभिर्यूनः ॥ ऊर्वोस्तु मे जवः। देवस्य सवितुः सवे॥**मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः**। ३। ३। ९६ ॥

वृषादिभ्यः क्तिन् स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुम्नमिष्टये । पचात्पक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः।भूतिः। अग्न आ याहि वीतये।रातौ स्यामोभयासः॥ **छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ । १२९ ॥** ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः ॥ **अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ॥** गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् ॥ **छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ३ । ६ ॥** धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अत्र लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्योऽकरं नमः। लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्य ममार । अद्य म्रियत इत्यर्थः ॥ **लिङर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ।** विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥ **सिब्बहुलं लेटि । ३ । १ । ३४ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ९७ ॥** लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ **लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ९४ ॥** लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ॥सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः ॥ * ॥ वृद्धिः । प्रण आयूंषि तारिषत् । सुपेशसस्करति जोषिषद्धि । आ साविषद्र्शसानाय । सिप इलोपस्य चाभावे । पताति विद्युत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति ॥ **स उत्तमस्य । ३ । ४ । ९८ ॥** लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात्।करवाव। करवावः । टेरेत्त्वम् ॥ **आत ऐ।३।४।९५॥** लेट आकारस्य ऐ स्यात्।सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट एत्वं न । अन्यथा हि एटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् ॥ **वैतोऽन्यत्र । ३ । ४ । ९६ ॥** लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा आत ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते ॥ **उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८ ॥** पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नैज्जिह्मायन्तो नरकं पताम ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ **छन्दसि शायजपि । ३ । १ । ८४ ॥** अपिशब्दाच्छानच्। हृग्रहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः । गृभाय जिह्वया मधु । बधान देव सवितः । अनिदितामिति बध्नातेर्नलोपः । गृभ्णामि ते । मध्वा जभार ॥ **व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ ।८५ ॥** विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ॥

सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य

ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः। अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । लुटो विषये लट् । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः। तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषये अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥ **लिङ्याशिष्यङ्** ।३ । १ । ८६ ॥ आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वच उम् । मन्त्रं वोचेमाग्नये ॥ दृशेरग्वक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च । अङि तु ऋदृशोऽङीति गुणः स्यात् ॥ **छन्दस्युभयथा**।३।४।११७॥धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः।वर्धयन्त्वित्यर्थः।आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । विशृण्विरे। सार्वधातुकत्वात् श्नुः शृभावश्च।हुश्नुवोरिति यण्॥ **आदृगमहनजनःकिकिनौ लिट् च**।३।२।१७१ ॥आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिड्वत् । बभ्रिर्वज्रम् । पपिः सोमम्।ददिर्गाः । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । लिड्वद्भावादेव सिद्धे ऋच्छत्यृतामिति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । बहुलं छन्दसीत्युत्त्वम् । ततुरिः । जगुरिः ॥ **तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः** । ३ । ४ । ९ ॥ से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । शरदो जीवसे धाः । असेनित्याद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे । अध्यै । अध्यैन् । जठरं पृणध्यै । पक्षे आद्युदात्तम् । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै । राधसः सह मादयध्यै । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै । तवै । दातवाउ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे॥ **प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै** । ३ । ४ । १०॥ एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ॥ **दृशे विख्ये च** । ३ । ४ । ११ ॥ द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥ **शकिणमुल्कमुलौ** । ३ । ४ । १२ ॥ शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः॥ **ईश्वरे तोसुन्कसुनौ** । ३।४। । १३ ॥ ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥ **कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः**। ३ । ४ । १४ ॥ न म्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् ॥ **अवचक्षे च** । ३ । ४ । १५ ॥ रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥ **भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्** । ३ । ४ । १६ ॥ आसंस्थातोः सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभवामः ॥

सृपितृदोः कसुन् ।३।४।१७ ॥ भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

रात्रेश्चाऽजसौ ।४।१।३१॥ रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि । रात्रीं व्यख्यदायती । लोके तु कृदिकारादिति ङीष्यन्तोदात्तः ॥ **नित्यं छन्दसि** । ४ । १। ४६ ॥ बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष् । बह्वीषु हित्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ **भुवश्च**।४।१।४७॥ ङीष् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति डुमत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते उत इत्यनुवृत्तेः । उवङादेशस्तु सौत्रः ॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ॥ * ॥ ङीषो लित्त्वमानुक् चागमः । लित्स्वरः । रथीरभून्मुद्गलानी ॥ **दीर्घजिह्वी च छन्दसि**।४।१।५९॥संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष्विधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्॥**कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि**।४।१। ७१ ॥ ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥ अव्ययात्त्यप् ॥ आविष्टचस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ * ॥ आविष्ट्यो वर्धते ॥ **छन्दसि ठञ्** । ४ । ३ । १९ ॥ वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥ **वसन्ताच्च** । ४ । ३ । २० ॥ ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ॥ **हेमन्ताच्च** । ४ । ३ । २१ ॥ छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **शौनकादिभ्यश्छन्दसि** । ४ । ३ । १०६ ॥ णिनिः प्रोक्तेर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा ॥ **द्व्यचश्छन्दसि**।४।३।१५०॥ विकारे वा मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्णमयी जुहूः ॥ **नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्** । ४ । ३ । १५१ ॥ उत्वान्, उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्ध्रं चर्म, तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः॥**सभाया यः**॥**ढश्छन्दसि** ४ । ४ । १०६॥सभेयो वा॥**भवे छन्दसि**।४।४।११०॥सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् मेघ्याय च विद्युत्याय च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां च घादीनामपवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा मुञ्जवान्नाम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोधिकारः ॥ **पाथोनदीभ्यां ड्यण्** । ४ । ४ । १११ ॥ तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥ **वेशन्तहिमवद्भ्यामण्** । ४ । ४ । ११२ ॥ भवे० । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा॥**स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ** । ४ । ४ । ११३॥ पक्षे यत् । ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः।स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः ॥ **सगर्भसयूथसनुताद्यन्** । ४ । ४ । ११४ ॥ अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुः । नुतिर्नुतम् ।

नपुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य च्छन्दसीति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ॥ **तुग्राद्घन् । ४ । ४ । ११५ ॥** भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शर्मं वृषभं तुग्र्यास्विति बह्वृचाः । तुग्रियास्विति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः ॥ **अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ॥ घच्छौ च । ४ । ४ । ११७ ॥** चाद्यत् । अग्रे भवोऽग्र्यः । अग्रियः । अग्री ॥ **समुद्राभ्राद्घः । ४ । ४ । ११८ ॥** समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः ॥ **बर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ॥** प्राग्घिताद्यदित्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥ **दूतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२० ॥** भागोंऽशः । दूत्यम् ॥ **रक्षोयातूनां हननी । ४ । ४ । १२१ ॥** या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ॥ **रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशंस्ये । ४ । ४ । १२२ ॥** प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥ **असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १२३ ॥** असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ॥ **मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ॥** आसुरी माया ॥ **तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ॥** वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥ **अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ॥** आश्विनीरुपदधाति ॥ **वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् । ४ । ४ । १२७ ॥** तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक्च वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्द्धवयःशब्दौ स्तस्तेनोपधेयासु । मूर्द्धन्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ॥ **मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ॥** नभोऽभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः ॥ **मधोर्ञ्च । ४ । ४ । १२९ ॥** माधवः । मधव्यः ॥ **ओजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० ॥** ओजस्यमहः । ओजसीनं वा ॥ **वेशोयशआदेर्भगाद्यल् । ४ । ४ । १३१ ॥** यथासंख्यं नेष्यते । वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥ **पूर्वैः कृतमिनयौ च । ४ । ४ । १३३ ॥** गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः ॥ **अद्भिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३४ ॥** यस्येदमप्यं हविः ॥ **सहस्रेण सम्मितौ घः । ४ । ४ । १३५ ॥** सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥ **मतौ च । ४ । ४ । १३६ ॥** सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥ **सोममर्हति यः । ४ । ४ ।**

---

१ अनन्तरार्थे चेति वक्तव्यम् ॥ मध्वनन्तरमस्मिन्मधव्यो मासः ॥ लुगकारेकाररेफाश्चेति वाच्यम् ॥ लुक् । मधुस्तपोनभः । अकारः । इषः । ऊर्जः । अन्नवान्बलवानित्यर्थः । इकारः । शुचिः । आतपाधिक्येन देहशोषरूपशुग्वानित्यर्थः । रेफः । शुक्रः ॥

२ पूर्वसूत्रात्खग्रहणमनुवर्तत इति केचित् । खचेति पृथक्सूत्रमग्रे विधाय योगविभाग उत्तरार्थः, क्रमनिरासार्थश्चेति पाठान्तरं च क्वचित् ।

॥ १३७ ॥ सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ **मये च** । ४ । ४ । १३८ ॥ सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥ **मधोः** ।४।४।१३९॥ मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥ **वसोः समूहे च** । ४ । ४ । ॥ १४० ॥ चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ छन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥ **नक्षत्राद्घः** । ४ । ४ । १४१ ॥ स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥ **सर्वदेवात्तातिल्** । ४ । ४ । १४२ ॥ स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः ॥ **शिवशमरिष्टस्य करे** । ४ । ४ । १४३ ॥ करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये । **भावे च** । ४ । ४ । १४४ ॥ शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत् ॥ शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेश्चेति वाच्यम् ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥ युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः ॥ त्वावतः पुरूवसो । न त्वावाँ अन्यः । यज्ञं विप्रस्य मावतः ॥ **छन्दसि च** । ५ । १ । ६७ ॥ प्रातिपदिकमात्रात्तदर्हतीति यत् । सादन्यं विदथ्यम् ॥ **वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि** । ५ । १ । ९१ ॥ निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥ **संपरिपूर्वात्ख च** । ५ । १ । ९२ ॥ चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥ **छन्दसि घस्** ।५। १। १०६ ॥ ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ॥ **उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे** । ५ । १ । ११८ ॥ धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्वतो निवतः । उद्गतान्निर्गतानित्यर्थः ॥ **थट् च च्छन्दसि** ।५।२।५० ॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम् । पञ्चमम् ॥ **छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि** । ५ । २ । ८९ ॥ अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥ **बहुलं छन्दसि** । ५ । २ । १२२ ॥ मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ इति दीर्घः । मंहिष्ठमुभयाविनम् । शुनमष्ट्राव्यचरत् ॥ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मघवानमीमहे ॥ **तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि** । ५ । ३ । २० ॥ इदंतदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥ **था हेतौ च च्छन्दसि** । ५ । ३ । २६ ॥ किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम ॥ **पश्च पश्चा च**

च्छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ॥ अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥ **तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९** ॥ तृजन्तात्तृन्नन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ॥ **प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि । ५ । ३ । १११** ॥ इवार्थे । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥ **अमु च च्छन्दसि । ५ । ४ । १२** ॥ किमेत्तिङव्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ॥ **वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि । ५ । ४ । ४१** ॥ स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठताति बर्हिषदम् ॥ **अमसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३** ॥ तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि ॥ **बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३** ॥ 'बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश' ॥ **छन्दसि च । ५ । ४ । १६७** ॥ दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदितः प्रतिगृह्णाति ॥ **ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८** ॥ ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार । दाति प्रियाणि ॥ **तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७** ॥ तुजादिराकृतिगणः ॥ प्र भरा तूतुजानः । सूर्यं मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स तूताव ॥ **बहुलं छन्दसि । ६ । १ । ३४** ॥ ह्वः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च च्छन्दसि ॥ * ॥ ऋच्शब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् तृचं साम । छन्दसि किम् । त्र्यृचानि ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ रेवान् । रयिमान् पुष्टिवर्धनः ॥ **चायः की । ६ । १ । ३५** ॥ न्य १ न्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य ॥ **अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः । ६ । १ । ३६** ॥ एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । स्पर्धेर्लङि आथाम् । अर्कमानृचुः । वसून्यानृहुः। अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युङो लिटि थासि । यस्तित्याज । त्यजेर्णलि । श्रातास्त । इन्द्र सोमाः । श्रिता नो ग्रहाः । श्रीञ् पाके निष्ठायाम् । आशीरं दुह्रे । मध्यत आशीर्तः । श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च ॥ **खिदेश्छन्दसि । ६ । १ । ५२** ॥ खिद दैन्ये । अस्यैच आ स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ॥ **शीर्षश्छन्दसि । ६ । १ । ६०** ॥ शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः ॥ **वा छन्दसि । ६ । १ । १०६** ॥ दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराह्यौ । 'मानुषीरीळते विशः' । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनाम्पूर्वत्वं वा स्यात् । शमीं च शम्यं च । सूर्मिम् सूर्म्यं सुषिरामिव । संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥ **शेश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । ७०** ॥ लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ताता पिण्डानाम् ॥ एवमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपां त्वेमन् । अपां

त्वोम्नन्॥**भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि**।६।१।८३॥बिभेत्यस्मादिति भय्यः। वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम्। प्रवेयमित्यन्यत्र। छन्दसि किम्। भेयम्। प्रवेयम्॥ ह्रदय्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ह्रदे भवा ह्रदय्या आपः। भवे छन्दसि यत्॥**प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे**।६।१।११५॥ ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारयकारपरेऽति। उपप्रयन्तो अध्वरम्। सुजाते अश्वसूनृते। अन्तः पादं किम्। एताएतेऽर्चन्ति। अव्यपरे किम्। तेऽवदन् ॥ **अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च**।६।१।११६॥ एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या। वसुभिर्नो अव्यात्। मित्रमहो अवद्यात्। मा शिवासो अवक्रमुः। ते नो अव्रत। शतधारो अयं मणिः। ते नो अवन्तु। कुशिकासो अवस्यवः। यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः। सोऽयमागात्। तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम्। प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः॥ **यजुष्युरः**।६।१।११७॥ उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि। उरो अन्तरिक्षम्। यजुषि पादाभावादनन्तः पादार्थं वचनम्॥ **आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे**।६।१।११८॥ यजुषि अति प्रकृत्या। आपो अस्मान्मातरः। जुषाणो अग्निराज्यस्य। वृष्णो अंशुभ्याम्। वर्षिष्ठे अधिनाके। अम्बे अम्बाले अम्बिके। अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न॥ **अङ्गइत्यादौ च**।६।१।११९॥ अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि। प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत्॥ **अनुदात्ते च कुधपरे**।६।१।१२०॥ कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि। अयं सो अग्निः। अयं सो अध्वरः। अनुदात्ते किम्। अथोऽग्रे रुद्रे। अग्रशब्द आद्युदात्तः। कुधपरे किम्। सोऽयमग्निमतः॥ **अवपथासि च**।६।१।१२१॥ अनुदात्ते अकारादौ अवपथाः शब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या। त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः। वपेस्थासि लङि तिङतिङ इत्यनुदात्तत्वम्। अनुदात्ते किम्। यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः। निपातैर्यद्यदीति निघातो न॥ **आङोऽनुनासिकश्छन्दसि**।६।१।१२६॥ आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या अभ्रआँ अपः। गभीर आँ उग्रपुत्रे॥ ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः॥ * ॥ ईषा अक्षो हिरण्ययः। ज्या इयम्। पूषा अविष्टु॥ **स्यश्छन्दसि बहुलम्**।६।१।१३३॥ स इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि। एष स्य भानुः॥ **ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे**।६।१।१५१॥ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे। हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः। सुश्चन्द्र दस्म॥ **पितरामातरा च च्छन्दसि**।६।३।३३॥ द्वन्द्वे निपातः। आ मा गन्तां पितरामातरा च। चाद्विपरीतमपि। मातरापितरा नू चिदिष्टौ॥**समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु**।६।३।८४॥ समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे। सगर्भ्यः। छन्दसि स्त्रियां बहुलम्॥*॥ विष्व॥ देवयोरद्र्यादेशः। विश्वाची च घृताची च। देवद्रीचीं नयत देवयन्तः। कद्रीची॥ **सधमादस्थयोश्छन्दसि**

। ६ । ३ । ९६ ॥ सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र त्वास्मिन्त्सधमादे । सोमः सधस्थम् ॥ **पथि च च्छन्दसि** । ६ । ३ । १०८ ॥ पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥ **साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे** । ६ । ३ । ११३ ॥ सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साह्ळा । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ह्ळश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ह्ळकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त इति ॥ **छन्दसि च** । ६ । ३ । १२६ ॥ अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥ **मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ** । ६ । ३ । १३१ ॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावतीम् । सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ **ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्** । ६ । ३ । १३२ ॥ दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्य अदधात्योषधीषु ॥ **ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्** । ६ । ३ । १३३ ॥ दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा स्यालात् । मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । शृणोत ग्रावाणः । कूर्मनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा नश्चक्रा । उरुष्याणः ॥ **इकः सुञि** । ६ । ३ । १३४ ॥ ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् । सुञ इति षः । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णः ॥ **द्व्यचोऽतस्तिङः** । ६ । ३ । १३५ ॥ मन्त्रे दीर्घः । विद्मा हि चक्रा जरसम् ॥ **निपातस्य च** । ६ । ३ । १३६ ॥ एवा हि ते ॥ **छन्दस्युभयथा** । ६ । ४ । ५ ॥ नामि दीर्घो वा । धाता धातॄणामिति बह्वृचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ॥ **वा षपूर्वस्य निगमे** । ६ । ४ । ९ ॥ षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम् । तक्षा । तक्षाणौ ॥ **जनिता मन्त्रे** । ६ । ४ । ५३ ॥ इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥ **शमिता यज्ञे** । ६ । ४ । ५४ ॥ शमयितेत्यर्थः ॥ **युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि** । ६ । ४ । ५८ ॥ ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विप्लूय ॥ **आङजादीनाम्** ॥ **छन्दस्यपि दृश्यते** । ६ । ४ । ७३ ॥ अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥ **न माङ्योगे** ॥ **बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि** । ६ । ४ । ७५ ॥ अडाटौ न स्तः माङ्योगेऽपि स्तः ॥ जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ॥ **इरयो रे** । ६ । ४ । ७६ ॥ प्रथमं दध्र आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावस्तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ॥ **छन्दस्युभयथा** । ६ । ४ । ८६ ॥ भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । वनेषु चित्रं विभ्वम् । विभुवं वा । सुध्यो नव्यमग्ने । सुधियो वा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं वा । त्र्यम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥ **तनिपत्योश्छन्दसि** । ६ । ४ । ९९ ॥ एतयोरुपधालोपः क्ङिति प्रत्यये । वितत्निरे कवयः । शकुना इव पप्तिम ॥

घसिभसोर्हलि च।६।४।१००॥ सग्धिश्च मे। बब्धां ते हरी धानाः॥**हुझल्भ्यो हेर्धिः**॥ **श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि**।६।४।१०२॥ श्रुधी हवम्। शृणुधी गिरः। रायस्पूर्धि। उरुणस्कृधि। अपावृधि॥ **वाछन्दसि**।६।४।८८॥ हिरपिद्वा॥ **अङितश्च**।६।४।१०३॥ हेर्धिः स्यात्। रारन्धि। रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्। शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च। अस्मै मयन्धि। युयोधि जातवेदः। यौतेः शपो लुक्। यौतेः शपः श्लुः॥ **मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः**।६।४।१४१॥ आत्मन्छन्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि। त्मना देवेषु॥ **विभाषर्जोश्छन्दसि**।६।४।१६२॥ ऋजुशब्दस्य ऋतः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु। त्वं रजिष्ठमनुनेषि। ऋजिष्ठं वा॥ **ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि**।६।४।१७०॥ ऋतौ भवमृत्व्यम्। वास्तुनि भवं वास्त्व्यम्। वास्त्वं च। मधुशब्दस्यापि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते। माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः। हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते। हिरण्ययेन सविता रथेन॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

शीङो रुट्॥ **बहुलं छन्दसि**।७।१।८॥ रुडागमः स्यात्। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः। धेनवो दुह्रे। लोपाभावे घृतं दुह्रते। अदृश्रमस्य॥ **अतो भिस ऐस्**॥ **बहुलं छन्दसि**।७।१।१०॥ अग्निर्देवेभिः॥ **नेतराच्छन्दसि**।७।१।२६॥ स्वमोरदड् न। वार्त्रघ्नमितरम्। छन्दसि किम्। इतरत्काष्ठम्॥ **समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्**॥ **क्त्वापि छन्दसि**॥ ।७।१।३८॥ यजमानं परिधापयित्वा॥ **सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः**।७।१।३९॥ ऋजवः सन्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते सुः। परमे व्योमन्। व्योमनि इति प्राप्ते ङेर्लुक्। धीती। मती। सुष्टुती। धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना। यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ। नताद्ब्राह्मणम्। नतमिति प्राप्ते आत्। यादेव विद्म तात्वा। यमिति प्राप्ते। न युष्मे वाजबन्धवः अस्मे इन्द्राबृहस्पती। युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे। उरुया धृष्णुया। उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या। नाभा पृथिव्याः। नाभाविति प्राप्ते डा। ताअनुष्ठ्योच्यावयतात्। अनुष्ठानमनुष्ठा। व्यवस्थावदङ्। आङो ड्या। साधुया। साध्विति प्राप्ते याच्। वसन्ता यजेत। वसन्ते इति प्राप्ते आल्॥ **इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्**॥ *॥ उर्विया। दार्विया। उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया। सुक्षेत्रिया। सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच्। दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्। ङेरीकार इत्याहुः। तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता। वस्तुतस्तु ङीषन्तात् ङेर्लुक्। ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम्॥ **आङयाजयारामुपसंख्यानम्**॥ *॥ प्र बाहवा सिसृतम्। बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः। घेर्ङितीति गुणः।

स्वप्नया। स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच्। स नः सिन्धुमिव नावया। नावेति प्राप्ते अयाट्। रित्स्वरः। **अमो मश् ।७।१।४०॥** मिबादेशस्यामो मश् स्यात्। अकार उच्चारणार्थः। शित्वात्सर्वादेशः। अस्तिसिच इति ईट्। वधीं वृत्रम्। अवधिषमिति प्राप्ते ॥ **लोपस्त आत्मनेपदेषु ।७।१।४१॥** छन्दसि। देवा अदुह्र। अदुह्रतेति प्राप्ते। दक्षिणतः शये। शेते इति प्राप्ते। आत्मेति किम्। उत्सं दुहन्ति ॥ **ध्वमो ध्वात् ।७।१।४२॥** अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्। वारयध्वमिति प्राप्ते॥ **यजध्वैनमिति च ।७।१।४३॥** एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते। यजध्वैनं प्रियमेधाः। वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी॥ **तस्य तात् ।७।१।४४॥** मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात्। गात्रमस्यानूनं कृणुतात्। कृणुतेति प्राप्ते। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। गमयतेति प्राप्ते। **तप्तनप्तनथनाश्च। ७। १। ४५॥** तस्येत्येव। शृणोत ग्रावाणः। शृणुतेति प्राप्ते। तप्। सुनोतन पचत पचत ब्रह्मवाहसे। दधातन द्रविणं चित्रमस्मै। तनप्। मरुतस्तज्जुजुष्टन। जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च। विश्वे देवासो मरुतो यतिष्ठन। यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः। यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः। अस्तेस्तस्य थनादेशः ॥ **इदन्तो मसि ।७।१।४६॥** मसीत्यविभक्तिको निर्देशः। इकार उच्चारणार्थः। मस् इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात्। मस् इगागमः स्यादिति यावत्। नमो भरन्त एमसि। त्वमस्माकं तव स्मसि इमः स्म इति प्राप्ते ॥ **क्त्वो यक्। ७। १। ४७॥** दिवं सुपर्णो गत्वाय॥ **इष्ट्वीनमिति च। ७। १। ४८॥** क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते। इष्ट्वीनं देवान्। इष्ट्वा इति प्राप्ते ॥ **स्नात्व्यादयश्च। ७। १। ४९॥** आदिशब्दः प्रकारार्थः। आकारस्य ईकारो निपात्यते। स्विन्नः स्नात्वी मलादिव। पीत्वी सोमस्य वावृधे। स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥ **आज्जसेरसुक्। ७। १। ५०॥** अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात्। देवासः ब्राह्मणासः ॥ **श्रीग्रामण्योश्छन्दसि। ७। १। ५६॥** आमो नुट्। श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्। सूतग्रामणीनाम् ॥ **गोः पादान्ते। ७। १। ५७॥** विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्। पादान्ते किम्। गवां शता पृक्षयामेषु। पादान्तेऽपि क्वचिन्न। छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात्। विराजं गोपतिं गवाम् ॥ **छन्दस्यपि दृश्यते। ७। १। ७६॥** अस्थ्यादीनामनङ्। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ॥ **ईच द्विवचने। ७। १। ७७॥** अस्थ्यादीनामित्येव। अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ॥ **दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि। ७। १। ८३॥** एषां नुम् स्यात्सौ। कीदृङ्ङिन्द्रः। स्वावान्। स्वतवान् ॥ **उदोष्ठ्यपूर्वस्य बहुलं छन्दसि। ७। १। १२३॥** ततुरिः। जगुरिः पराचैः॥ **ह्व ह्वरेश्छन्दसि ।७।२।३१॥** ह्वरेर्निष्ठायां ह्रु आदेशः स्यात्। आह्रुतमसि हविर्धानम् ॥ **अपरिह्वृताश्च ।७।२।३२॥** पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते। अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ॥ **सोमे ह्वरितः। ७। २। ३३॥** इयङ्गुणौ निपात्येते। मा नः सोमो ह्वरितः ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीतिच । ७।२।३४॥ अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते । युवं शचीभिर्ग्रसितामुश्चतम् । विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातमन्योपसर्गपूर्वस्य माभूदिति । चते याचने । कस गतौ । आभ्यां क्तस्येडभावः।चत्ता इतश्चत्तासुतः । त्रिधाह श्यावमश्विना विकस्तम् । उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु शंसु शासु एभ्यस्तृच इडभावः । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । ग्रावग्राभ उत शंस्ता।प्रशास्ता पोता । ..रतेर्वृङ्वृञोश्च तृच उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते । तरुतारं रथानाम् । तरूतारम् । मरुतारम् । वरूतारम् । वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु । अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरूतृशब्दो हि निपातितः।ततो ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचलने । टुवम उद्गिरणे । अम गत्यादिषु इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्ष्मितीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुर्बोध्यः। भाषायां तु ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः । विशसिता । शंसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे । क्षमति । वमति । अमति ॥ **बभूथाऽऽततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ।** ७। २ । ६४ ॥ विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ । भाषायां तु बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥ **सनिंससनिवांसम् ।** ७ । २ । ६९ ॥ सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः ॥ **घोर्लोपो लेटि वा ।** ७ । ३ । ७० ॥ दधद्रत्नानिदाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । यदग्निरग्नये ददात् ॥ **मीनातेर्निगमे ।** ७ । ३ । ८१ ॥ शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति **अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ बहुलं छन्दसि ।** ७ । ३ । ९७ ॥ सर्वमिदम् ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ जसि च॥जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥ * ॥ अधा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रतवः । पश्वे नृभ्यो यथा गवे । पशवे॥नाभ्यस्तस्याचीतिनिषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥*॥ आनुषग्जुजोषत् ॥ **नित्यं छन्दसि** ७।४।८ ॥ छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ॥ **नच्छन्दस्यपुत्रस्य ।** ७ । ४ । ३५ ॥ पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घौ न । मित्रयुः । क्याच्छन्दसीति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥*॥ जनीयन्तो न्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ **दुरस्युर्द्रविणस्यु-**

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति । ७ । ४ । ३६ ॥ एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाभावाद् । दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ **अश्वाघस्यात्** । ७ । ४ । ३७ ॥ अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मात्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीति । निषेधो नेईत्वमात्रस्य किं तु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥ **देवसुम्नयोर्यजुषि काठके** । ७ । ४ । ३८ । अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किंच ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति किम् देवाञ्जिगाति सुम्नयुः । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति मत्युदाहरणमिति हरदत्तः ॥ **कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः** । ७ । ४ । ३९ ॥ स पूर्व्या निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । मदयन्तं पृतन्युम् ॥ **दधातेर्हिः** ॥ **जहातेश्च क्त्वि** ॥ **विभाषा छन्दसि** । ७ । ४ । ४४ ॥ हित्वा शरीरम् । हीत्वा वा ॥ **सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च** । ७ । ४ । ४५ ॥ सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्त्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या ॥ क्तिन्यपि दृश्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि । इट् । इटोऽत् । धासीयेति प्राप्ते ॥ अपो भि ॥ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ माद्भिः शरद्भिः ॥ स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते ॥ * ॥ स्ववद्भिः । अवतेरसुन् । शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः । समुषद्भिरजायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किच्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उषः किदिति माग्व्याख्यातम् ॥ **न कवतेर्यङि** ॥ **कृषेश्छन्दसि** । ७ । ४ ।६४॥ यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते ॥ **दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च** । ७ । ७ ॥ ६९ ॥ एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लेटि हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वमित्त्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दरः । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अलर्ति दक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगंतस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्चकनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः । वि यो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य

विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा तरित्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । दमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम् ॥ **ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ॥** सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः । ससूव स्थविरम् । सुषुव इति भाषायाम् ॥ **बहुलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ॥** अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णां विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥ एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे ॥ **छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ॥** इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय । गीर्वान् ॥ **अनो नुट् । ८ । २ । १६ ॥** अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थन्वन्तं यदनस्था ॥ **नाद्धस्य । ८ । २ । १७ ॥** नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः ॥ भूरिदाव्नस्तुड्वाच्यः ॥ * ॥ भूरिदावत्तरो जनः ॥ ईद्रथिनः ॥*॥ रथितरः । रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ॥ **नसत्तनिषत्ताऽनुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि । ८।२।६१ ॥** सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । निषत्तमस्य चरतः । असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति सृ इत्यस्य । गूर्तमिति गूरी इत्यस्य ॥ **अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । ७० ॥** रुर्वा रेफो वा । अम्नएव । अम्नरेव । ऊधएव । ऊधरेव । अवएव । अवरेव ॥ **भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ७१ ॥** भुवइति । भुवरिति ॥ **ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ॥** ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् ॥ **ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ॥** ये ३ यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे[१] ॥ **प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ॥** यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात् । अपां रेतांसि जिन्वतोम् । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य मा भूत् ॥ **याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ॥** ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा ३ म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्तस्य चेष्यते ॥ **ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ९१ ॥** एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेऽनुब्रू ३ हि । अग्नये गोमयानि प्रे ३ ष्य । अस्तु श्रौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही वौ ३ षट् । अग्निमा ३ वह ॥ **अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ९२ ॥**

---

१ अत्र येशब्दो येयजामह इति वाक्यघटितोगृह्यते भाष्ये । सर्वत्रातिप्रसङ्गमाशंक्य सिद्धं तु येयजामहइत्यस्य ब्रूह्यादिषु संख्यानमित्युक्तत्वात् ॥

अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च । ओ ३ श्रा ३ वय ॥ **विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ।८।२।९३ ॥** प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि ३ । अकार्षं हि । पृष्टेति किम् । कटं करिष्यति हि । हेः किम् । कटं करोति ननु॥ **निगृह्यानुयोगे च।८।२। ।९४ ॥**अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रचाव्य एवमनुयुज्यते ॥ **आम्रेडितं भर्त्सने ।८।२ । ९५ ॥** दस्यो-दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौर चौर ३॥**अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ।८ ।२ । ९६ ॥** अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति।भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि॥ **विचार्यमाणानाम् । ८ । २।९७ ॥** वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ । न होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥ **पूर्वं तु भाषायाम् । ८ । २ । ९८ ॥** विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ **प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ९९ ॥** वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ ॥ **अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ।८।२ । १०० ॥** अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ॥ **चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ॥** वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भाया ३ त् । अग्निचिदिवभाया ३ त् । उपमार्थे किम् । कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥ **उपरिस्विदासीदिति च । ।८ । २। १०२॥** टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात । उपरिस्विदासी ३त् । अधः स्विदासी३दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः ॥ **स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ ॥** स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक३अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं यास्यसि जाल्म । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ **क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् । ।८।२।१०४॥** आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु३ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरसि ।अग्नीदग्नीन्विहर ॥ **अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥** अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानाम-

यम् । आख्याने । अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा३ न् ॥ **प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६॥** दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ सम्पद्येते ॥ **एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्याऽद्धुत्तरस्येदुतौ । ८ । २ । १०७ ॥** अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव ॥ प्रश्नान्ते । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । अग्निभूत ३ इ । न अभिपूजिते । करोषि पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्या ३ मिति । प्रत्यभिवादे। आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ। याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमाग्नय ३ इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्य किम् । शोभने माले ॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ अग्ना ३ इ पत्नी वः ॥ **तयोर्य्वावचि संहितायाम् । ८ । २ । १०८॥** इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्ना ३ याशा । पटा ३ वाशा । अग्ना ३ विन्द्रम् । पटा ३ वुदकम् । अचि किम् । अग्ना३ इ वरुणौ । संहितायां किम् । अग्ना ३ इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वादुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा ॥ **मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥** रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् ॥ **दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च । ६ । १ । १२ ॥** एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्वस्तोकाय तनयाय ॥ वनउपसंख्यानम् ॥ क्वनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना मातरित्वः । इणः कनिप् ॥ **उभयथर्क्षु । ८ । ३ । ८ ॥** अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । पशूंन्तांश्चक्रे ॥ **दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ९ ॥** दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् । देवाँ अच्छा सुमती । महाँ इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदित्यान्याचिषामहे ॥ **आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ॥** अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महाँ इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र च्छान्दसो व्यत्यय इति माधवः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥ **स्वतवान्पायौ । ८ । ३ । ११ ॥** रुर्वा । भुवस्तस्य स्तवाँ पायुरग्ने ॥ **छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः । ८ । ३ । ४९ ॥** विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा । अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह । वसुनः पूर्व्यः पतिः । अप्रेत्यादि किम् । अग्निः प्रविद्वान् । पुरुषः पुरुषः ॥ **कः करत्करति**

कुप्वधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ॥ विसर्गस्य सः स्यात् । मदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपेशस्करति । उरुणस्कृधि । सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् ।अनदितेरिति किम् ।यथा नो अदितिः करत् ॥**पञ्चम्याः परावध्यर्थे ।८ । ३ ।५१॥** पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । दिवस्परिप्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ॥ **पातौ च बहुलम् । ८ । ३ । ५२ ॥** पंचम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु ॥ **षष्ठयाः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८ । ३ । ५३ ॥** वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः । तमसस्पारमस्य । परिवीत इळस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु ॥ **इडाया वा ।८।३।५४॥**पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः।इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे । इळायाः पदे ॥ **निसस्तपतावनासेवने ।८।३।१०२॥** निसः सकारस्य मूर्द्धन्यः स्यात् । निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ **युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम् । ८ । ३ । १०३ ॥** पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशः त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिष्ट्वं देव सवितः तेभिष्ट्वा । आभिष्टे।अप्स्वग्ने सधिष्टव । अग्निष्टद्विश्वम् । द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् । तदग्निस्तदर्यमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः॥**यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ॥** युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्द्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि ॥ **स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । ८ । ३ । १०५ ॥** नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे मपश्चार्थमिदम्॥**पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिविष्ठः । युवं हि स्थः स्वर्पती ॥ **सुञः । ८ । ३ । १०७ ॥** पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्व ऊषुणः । अभीषुणः ॥ **सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ॥** गोषा इन्द्रो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः ॥ **सहेः पृतनर्ताभ्यां च । ८ । ३ । १०९ ॥** पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात् ऋतीषाहम् ॥ **निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि । ।८।३। ११९॥** सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीदत् । व्यषीदत् ।व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् ॥ **छन्दस्यृदवग्रहात् । ८ । ४ । २६ ॥** ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ॥ **नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । ८ । ४ । २७ ॥** धातुस्थात्।अग्ने रक्षाणः । शिक्षाणो अस्मिन् । उरुणस्कृधि । अभीषु णः । मोषु णः ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति वैदिकप्रक्रिया ॥

॥ अथ स्वरप्रक्रिया ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् ॥*॥ तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञंयज्ञमभिवृधे गृणीतः । अत्र सतिशिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किंतु तस एव ॥ **अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः** । ६ । १ । १६१ ॥ यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र ङीबुदात्तः ॥ **चौ** । ६ । १ । १२२ ॥ लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ॥ अतद्धित इति वाच्यम् ॥*॥ दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र **आमन्त्रितस्य च** । ६ । १ । १९८ ॥ आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात् । अग्न इति वरुण मित्र देवाः ॥ **आमन्त्रितस्य च** । ८ । १ । १९ ॥ पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अग्न इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥*॥ समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने त्रातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षडुर्वीरुरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥ **सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे** । २ । १ । २ ॥ सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात्षष्ठ्यन्तस्य । परशरी नानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शक्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ ॥ षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ अव्ययानां न ॥*॥ उच्चैरधीयान ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥ ॥ * ॥ उपाग्न्यधीयान ॥ **उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य** ।

८।२।४॥ उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अभ्यभि हि। स्वरितस्य यणः। खलप्व्याशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न॥**एकादेश उदात्तेनोदात्तः**।८।२।५॥ उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात्। वोश्वाः। क्वावरं मरुतः॥**स्वरितो वानुदात्ते पदादौ**।८।२।६॥अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः।वी३दं ज्योतिर्हृदये।अस्य श्लोको दिवीयते। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः।दीर्घमवेशे तूदात्तः। किंच एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव। तेऽवदन्। सो३यमागात्।उक्तं च प्रातिशाख्ये।इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहितेषु चेति॥**उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः**।८।४।६६॥उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अग्निमीळे॥ अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न। तमीशानासः॥ **नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्**।८।४।६७॥ उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात्। गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। प्र य आरुः। वोऽश्वाः क्व ३ भीशवः॥ **एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ**।१।२।३२॥ दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात्। त्रैस्वर्यापवादः। आगच्छ भो माणवक॥ **यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु**।१।२।३४॥ यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा। अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्। यज्ञेति किम्। स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव। अजपेति किम्। ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु। जपो नाम उपांशुप्रयोगः। यथा जले निमग्नस्य। न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः। गीतिषु सामाख्या॥ **उच्चैस्तरां वा वषट्कारः**।१।२।३५॥यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा॥ **विभाषाच्छन्दसि**।१।२।३६॥ छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयम्। संहितायां त्रैस्वर्यम्। ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम्। अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था॥ **न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः**।१।२।३७॥ सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात्। सुब्रह्मण्यो३म्॥ असावित्यन्तः॥ * ॥ तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। ञित्त्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते॥ अमुष्येत्यन्तः॥ * ॥ षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च॥ * ॥ चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते॥ वा नामधेयस्य॥ * ॥ स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तमनुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते॥ **देवब्रह्मणोरनुदात्तः**।१।२।३८॥ अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम्। देवा ब्रह्माण आगच्छत॥ **स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्**।१।२।३९॥ स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात्। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति॥ **उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः**।१।२।४०॥उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात्।

सरस्वति शुतुद्रि । व्यचक्षयत्स्वः ॥ **तस्य परमाम्रेडितम्** ॥ **अनुदात्तं च** । ८ । १ । ३ ॥ द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवेदिवे ॥

॥ इति साधारणस्वराः ॥

धातोः । ६ । १ । १६२ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः ॥ **स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि** । ६ । १ । १८८ ॥ स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । ङित्येवेष्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि ॥ **अभ्यस्तानामादिः** । ६ । १ । १८९ ॥ अनिटचजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे ॥ **अनुदात्ते च** । ६ । १ । १९० ॥ अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे ॥ **भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति** । ६ । १ । १९२ ॥ भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । माता यद्वीरं जजनत् दधनत् । जागर्षि त्वम् ॥ **लिति** । ६ । १ । १९३ ॥ प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥ **आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्** । ६ । १ । १९४ ॥ अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोलूयंलोलूयम् । पक्षे लित्स्वरः ॥ **अचः कर्तृयकि** । ६ । १ । १९५ ॥ उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव ॥ **चङ्यन्यतरस्याम्** । ६ । १ । २१८ ॥ चङन्ते धातावुपोत्तमुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङुदात्तः ॥

॥ इति धातुस्वराः ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः । ६ । १ । १५९ ॥ कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ॥ **उञ्छादीनां च** । ६ । १ । १६० ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तो गुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे । अन्यत्र योगेयोगे तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशश्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शश्वत्तममीळते ॥ **चतुरः शसि** । ६ । १ । १६७ ॥ चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । अचि र इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेररन् । नित्त्वादाद्युदात्तता ॥ **झल्युपोत्तमम्** । ६ । १ । १८० ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् । अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जायमानः । आदशभिर्विवस्वतः ।

---

१ उञ्छ, म्लेच्छ, जञ्ज, जल्प, जप, वध, युग, गरो, दूष्ये वेगवेदवेष्टबन्धाः करणे, स्तुयुद्रुवश्छन्दसि, वर्तनि स्तोत्रे, श्वभ्रे दरः, साम्बतापौ भावगर्हायाम्, उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र, भक्षमन्थगोमन्थाः । इत्युञ्छादिः ॥

उपोत्तमं किम् । आ षड्भिर्हूयमानः । विश्वैर्देवैस्त्रिभिः । झलि किम् । नवानां नवतीनाम् ॥ **विभाषा भाषायाम् । ६।१।१८१ ॥** उक्तविषये ॥ **सर्वस्य सुपि । ६।१।१९१ ॥** सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा ॥ **ञ्नित्यादिर्नित्यम् । ६। १। १९७ ॥** ञिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायेरन्ने ह्रस्वश्चेति चकारदसुनो नुडागमश्च ॥ **पथिमथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १९९ ॥** आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्मतः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ॥ **अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ॥** तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ ॥ **क्षयो निवासे ६ । १ । २०१ ॥** आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिव्रत ॥ **जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ॥** करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥ **वृषादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥** आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः ॥ **संज्ञायामुपमानम् । ६ ।१।२०४ ॥** उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अग्निर्माणवकः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥ **निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ ।२०५ ॥** निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । द्व्यच् किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् ॥ हृतम् ॥ **शुष्कधृष्टौ । ६ । १ । २०६ ॥** एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् ॥ अतसं न शुष्कम् ॥ **आशितः कर्ता । ६ । १ । २०७ ॥** कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः । कृषन्नित्फाल आशितम् ॥ **रिक्ते विभाषा । ६ । १ । २०८ ॥** रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ **जुष्टार्पिते च च्छन्दसि । ६।१।२०९ ॥** आद्युदात्ते वा स्तः ॥ **नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥** एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । षळर आहुरर्पितमित्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अर्पिताषष्टिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥ **युष्मदस्मदोर्ङसि । ६ । १ । २११॥** आदिरुदात्तः स्यात् । नहिषस्तव नो मम ॥ **ङयि च । ६ । १ । २१२ ॥** तुभ्यं हिन्वानः मह्यं वातः पवताम् ॥ **यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ॥** यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या । कर्मणिङन्तादचो यत् ॥ **ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः । ६ । १ । २१४ ॥** एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैरुत । आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ॥

१ वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तायः, तयः, चयः, श्रमः, वेदः, सूदः, अंशुः, गुहाशमरमौ संज्ञायां भावकर्मणोः, मन्त्रः, शान्तिः, कामः, यामः, आरा, धारा, कारा, वहः, कल्पः, पादः, इति वृषादिः ।

विभाषा वेण्विन्धानयोः । ६ । १ । २१५ ॥ आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम् ॥ **त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ।६ । १ । २१६॥** आदिरुदात्तो वा।आद्यास्त्रयो यञन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः ॥ **मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् । ६।१ ।२१९॥** मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥ **अन्तोऽवत्याः । ६ । १ । २२० ॥** अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥ **ईवत्याः । ६ । १। २२१॥**ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

॥ इति प्रातिपदिकस्वरप्रक्रिया ॥

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिषोऽन्त उदात्तः॥*॥प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात्।उच्चैः॥पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ * ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरेवत, आरग्वधेति पर्यायाः। अम्बार्थः माता । उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ *॥ गेहम् । नब्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ गुदस्य च ॥*॥अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः। स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम्। ततष्टाप् ॥ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य॥*॥धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः।अन्तर्धा। स्त्रीविषयवर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया । माया ।जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । यञन्तत्वादाद्युत्तत्त्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया। यतोऽनाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः ॥ खान्तस्याश्मादेः ॥*॥नखम् । उखा।सुखम् । दुःखम् ।नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नब्विषयस्येति प्राप्ते ।,अश्मादेः किम् । शिखा । मुखम् ।मुखस्य स्वाङ्गशिटामिति नब्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम्। शिखायास्तु शीङः खो निद्ध्रस्वश्चेति उणादिषु नित्त्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम् ॥ बंहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् ॥ * ॥ एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ।बंहिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन ।यद्बंहिष्ठं नातिविधे इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः॥ संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूर्णवीना प्रभृथस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥ दक्षिणस्य साधौ ॥*॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्या-

१ केचित्तु पूर्व आदीवि पुंल्लिङ्गं पठंति ॥

द्युदात्तः। अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुरुदात्तः। "दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु" इति कोशः॥ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा॥ ९॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः। दक्षिणः—बाहुः। आख्याग्रहणं किम्। मत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति। छन्दसि च॥ १०॥ अस्वाङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः—इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ॥ कृष्णस्यामृगाख्या चेत्॥ ११॥ अन्त उदात्तः—वर्णानान्तणेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते॥ कृष्णानां व्रीहीणाम्। "कृष्णो नोनाव वृषभः"। मृगाख्यायां तु—कृष्णो रात्र्यै॥ वा नामधेयस्य॥ १२॥ कृष्णस्येत्येव। "अयं वा कृष्णो अश्विना"। कृष्ण ऋषिः॥ शुक्लगौरयोरादिः॥ १३॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। वेत्यनुवर्त्तत इति तु युक्तम्। सरो गौरो यथापि वेत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात्॥ अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः॥ १४॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थं आरम्भः। वशाग्रहणं नियमार्थं—छन्दस्येवेति। तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः॥ पृष्ठस्य च॥ १५॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम्। पृष्ठम्। अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्॥ १६॥ उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः॥ आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्॥ १७॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति(यतोऽनावः)इति वा आद्युदात्ते प्राप्ते वचनम्॥ आशाया अदिगाख्या चेत्॥ १८॥ दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता। इन्द्र आशाभ्यस्परि॥ नक्षत्राणामाऽऽब्विषयाणाम्॥ १९॥ अन्त उदात्तः स्यात्। आश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते, ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते, वचनम्॥ न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत्॥ २०॥ अन्त उदात्तो न। कृत्तिका नक्षत्रम्। केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय, आर्यिका, बहुलिका, इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः॥ घृतादीनां च॥ २१॥ अन्त उदात्तः। घृतं मिमिक्षे। आकृतिगणोऽयम्॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि॥ २२॥ अन्त उदात्तः स्यात्। ज्येष्ठ आह चमसा। कनिष्ठ आह चतुरः। वयसि किम्। ज्येष्ठः,—श्रेष्ठः, कनिष्ठः—अल्पिकः॥ इह नित्त्वादाद्युदात्त एव॥ बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा॥ २३॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे—उदात्तः॥

॥ इति श्रीशान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः॥

अथादिः प्राक् शकटेः॥ २४॥ अधिकारोऽयम्। शकटिशकट्योरिति यावत्॥ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य॥ २५॥ आदिरुदात्तः स्यात्। बलिः, तनुः॥ नब्विषयस्यानिसन्तस्य॥ २६॥ वने न वायः। इसन्तस्य तु—सर्पिः। नप्—नपुंसकम्॥ तृणधान्यानां च द्व्यषाम्॥ २७॥ द्व्यचामित्यर्थः। कुशाः। काशाः। माषाः। तिलाः॥ बह्वचां तु—गोधूमाः॥ त्रः संख्यायाः॥ २८॥ पञ्च। चत्वारः॥ स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्॥ २९॥ शिट् सर्वनाम। कर्णाभ्यां छुबुकादधि। ओष्ठाविव मधु। विश्वो विहायाः॥ प्राणिनां कुपूर्वम्॥ ३०॥ कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः। काकः वृकः। शुकेषु मे। प्राणिनां किम्। क्षीरं सर्पिर्मधूदकम्॥ खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्॥ ३१॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः॥ उनर्वन्नन्तानाम्॥ ३२॥ उन। वरुणं वो रिशादसम्। ऋ। स्वसारं त्वा कृणवै। वन्। पीवानं मेषम्॥ वर्णानां

तणतिनितान्तानाम् ॥३३॥ आदिरुदात्तः। एतः। हरिणः। शितिः। पृश्निः। हरित्॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ॥ ३४ ॥ ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात्। मुनिः॥अक्षस्यादेवनस्य॥३५॥आदिरुदात्तः।तस्य नाक्षः। देवने तु। अक्षैर्मा दीव्यः॥अर्धस्यासमद्योतने॥३६॥अर्धो ग्रामस्य। समेंऽशके तु अर्धं पिप्पल्याः॥पीतद्वर्थानाम्॥३७॥आदिरुदात्तः। पीतद्रुः,—सरलः ॥ ग्रामादीनां च ॥३८॥ ग्रामः। सोमः। यामः। लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥३९॥ चञ्चेव चञ्चा। स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम्। स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा॥ न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥४०॥ एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न। ताल इव तालः। मेरुरिव मेरुः। व्याघ्रः।सिंहः। महिषः॥ राजविशेषस्य यमन्वा चेत्॥४१॥ यमन्वा वृद्धः।आङ्गः उदाहरणम्।अङ्गाः प्रत्युदाहरणम्॥लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः॥४२॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः। कल्याणः।कोलाहलः॥स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ॥४३॥ एषां त्रयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषयम्। मल्लिका। वर्णः। श्येनी। हरिणी। अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः। तरक्षुः॥ शकुनीनां च लघुपूर्वम् ॥ ४४ ॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात्। कुक्कुटः। तित्तिरिः। खञ्जरीटः॥ नर्तुप्राण्याख्यायाम् ॥४५॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न। वसन्तः। कृकलासः॥धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् ॥४६॥आदिरुदात्तः। कान्तानाम्। श्यामाकाः। षान्तानाम्। माषाः॥ जनपदशब्दानामषान्तानाम् ॥४७॥ आदिरुदात्तः। केकयः॥हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥४८॥ हयिति हल्संज्ञा। पललम्। शललम्। हयादीनां किम्। एकलः। असंयुक्तेति किम्। मल्लः॥ इगन्तानां च द्व्यषाम् ॥ ४९ ॥ आदिरुदात्तः। कृषिः॥

॥ इति श्रीशान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीषात्॥५०॥ईषान्तस्य हयादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः॥ त्र्यचां प्राङ्मकरात्॥५१॥मकरवरूढेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः।स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्॥५२॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम्। ललाटम्। कुर्वादीनां तु। कपोलः। रसना। वदनम्॥ मादीनां च ॥५३॥ मलयः। मकरः॥ शादीनां शाकानाम्॥५४॥शीतन्या॥शतपुष्पा॥पान्तानां गुर्वादीनाम्॥५५॥पादपः। आतपः। लघ्वादीनां तु। अनूपम्। द्व्यचां तु। नीपम्॥ युतान्यण्यन्तानाम् ॥५६॥ युत। अयुतम्। अनिः। धमनिः। अणि। विपणिः॥ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा॥५७॥एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः। मकरः।वरूढ इत्यादि॥छन्दसि च ॥५८॥ अमकराद्यर्थ आरम्भः। लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ॥ कर्दमादीनां च ॥५९॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम्।सुगन्धितेजनस्य ते वा॥६०॥आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः। सुगन्धितेजनाः॥ नपः फलान्तानाम्॥६१॥आदिर्द्वितीयं चोदात्तम्। राजादनफलम्॥यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्॥६२॥कुलायः॥थान्तस्य च नालघुनी॥६३॥नाशब्दो लघु च

१ वरुडेति ल० श० शे० पाठो दृश्यते।

उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥ शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च ॥६४॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ॥ साङ्काश्यकाम्पिल्यनालिक्यदार्वाघाटानाम् ॥ ६५ ॥ द्वितीयमुदात्तं वा॥ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा॥६६॥हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्॥६७॥एषामादिरुदात्तः स्यात्॥ महिष्यषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ ६८ ॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया। अषाढा उपदधाति ॥

॥ इति श्रीशान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥६९॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य॥७०॥अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः॥पारावतस्योपोत्तमवर्जम्॥७१॥शेषं क्रमेणोदात्तम्। पारावतः ॥ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥७२॥ एषां चतुर्णां धूप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः। स्थालीपाकः ॥ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ॥ ७३ ॥ कपिकेशः । हरिकेशः ॥ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ॥७४॥स्पष्टम्।न्यङ्ङुत्तानः।व्यचक्षयत्स्वः।न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः॥७५॥स्वरितः स्यात् ॥ तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ॥७६॥ स्वरितः स्यात्। तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । वैश्वानर्याशिक्यमादत्ते। प्रभिन्नायमत्यमन्व्यास्याति । वज्रः कार्ष्मर्योवज्रेण । यतोऽनाव इति प्राप्ते ॥ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ ७७ ॥ अन्तः स्वरितानि।ततो बिल्व उदतिष्ठत् । त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥ ७८ ॥ स्तरीरुत्वत् । उत त्वः पश्यन्।नभन्तामन्यके समे। सिमस्मै॥सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः॥७९॥ अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा । तेन वासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव ॥ निपाता आद्युदात्ताः॥८०॥स्वाहा ॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जम्॥८१॥ एवादीनामन्तः ॥८२॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । ते मित्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य स इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ वाचादीनामुभावुदात्तौ ॥८३॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ चादयोऽनुदात्ताः ॥ ८४ ॥ स्पष्टम् ॥ यथेति पादान्ते ॥ ८५ ॥ तन्नेमिमृभवो यथा ॥ पादान्ते किम् । यथानो अदितिः करत् ॥ प्रकारादिद्विरुक्तौ ॥ परस्यान्त उदात्तः ॥ ८६ ॥ पटुपटुः ॥ शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ ८७ ॥ शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् । दिवेदिवे ॥

॥ इति श्रीशान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

इति प्रातिपदिकस्वराः ॥

---

१ शिशुमारेति पाठान्तरमिति ल० श० शे०खरे।

२ उष्ट्रोरेति पाठान्तरमिति ल० श० शे०।

आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥ प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः कर्तव्यम् ॥ **अनुदात्तौ सुप्पितौ** । ३ । १ । ४ ॥ पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ **चितः** । ६ । १ । १६३ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् ॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः। नभन्तामन्यके समे । यके सरस्वतीमनु । तकत्सु ते ॥ **तद्धितस्य** । ६ । १ । १६४ ॥ चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ॥ **कितः** । ६ । १ । १६५ ॥ कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः ॥ **तिसृभ्यो जसः** । ६ । १ । १६६ ॥ अन्त उदात्तः । तिस्रो द्यावः सवितुः ॥ **सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः** । ६ । १ । १६८ ॥ साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् ॥ राज्ञो नु ते । एकाचः किम् । विधते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् ॥ **अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे** । ६ । १ । १६९ ॥ नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ॥ **अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्** । ६ । १ । १७० ॥ अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् ॥ **ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः** । ६ । १ । १७१ ॥ ऊडादिभ्यः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । ऊठ्—प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ॥ ऊठ्युपधाग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अक्षद्युवा । अक्षद्युवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम् । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादाविति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभ्रू माभ्यां गा अनु । पदन्नोमासूहृन्निश् इति षट् पदादयः । पद्भ्यां भूमिः । दद्भिर्न जिह्वा । अहरहर्जायते मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अभ्रातेव पुंसः । रै । राया वयम् । रायो धर्ता विवस्वतः । दिव् । उपत्वाग्ने दिवेदिवे ॥ **अष्टनो दीर्घात्** । ६ । १ । १७२ ॥ शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः ॥ **शतुरनुमो नद्यजादी** । ६ । १ । १७३ ॥ अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छा रवं प्रथमा जानती । कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वधातुक इति निघातः ॥ **उदात्तयणो हल्पूर्वात्** । ६ । १ । १७४ ॥ उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोदयित्री सूनृतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे ॥ **नोङ्धात्वोः** । ६ ।

। १। १७५॥ अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः। ब्रह्मबन्ध्वा। सैत्पृश्निः सुम्वे॥ **ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्। ६। १। १७६॥** ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः। यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयर्त्ति। नुटः। अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः। अन्तोदात्तात्किम्। मात्वा विददिषुमान्। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न। मरुत्वानिंद्र। नियुत्वान्वा यवागहि॥ रेशब्दाच्च॥ *॥ रेवाँ इद्रेवतः॥ **नामन्यतरस्याम्। ६। १। १७७॥** मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा। चेतन्ती सुमतीनाम्॥ **ङ्याश्छन्दसि बहुलम्। ६। १। १७८॥** ङ्याः परो नामुदात्तो वा। देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्। वेत्युक्तेर्नेह। जयन्तीनां मरुतो यन्तु॥ **षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः। ६। १। १७९॥** एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता। आ षड्भिर्हूयमानः। त्रिभिष्ट्वं देव॥ **नगोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्क्रुद्भ्यः। ६। १। १८२॥** एभ्यः प्रागुक्तं न। गवां शता। गोभ्यो गातुः। शुनश्चिच्छेपम्। सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात्। तेभ्यो द्युम्नम्। तेषां पाहि श्रुधी हवम्॥ **दिवो झल्। ६। १। १८३॥** दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता। द्युभिरक्तुभिः। झलिति किम्। उप त्वाग्ने दिवेदिवे॥ **नृ चान्यतरस्याम्। ६।१।१८४॥** नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता। नृभिर्येमानः॥ **तित्स्वरितम्। ६। १। १८५॥** निगदव्याख्यातम्[1]। क्व नूनम्॥ **इति सुप्स्वराः॥**

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्ह्विङोः। ६। १। १८६॥ अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात्। तासि। कर्ता। कर्तारौ। कर्तारः। प्रत्ययस्वरापवादोऽयम्। अनुदात्तेत्। य आस्ते। ङितः। अभिचष्टे अनृतेभिः। अदुपदेशात्। पुरुभुजा चनस्यतम्। चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते। वर्धमानं स्वे दमे। तास्यादिभ्यः किम्। अभि वृधे गृणीतः। उपदेशग्रहणात् नेह। हतो वृत्राण्यार्या। लग्रहणं किम्। कर्तीह निघ्नानाः। सार्वधातुकं किम्। शिश्ये। अन्ह्विङोः किम्। ह्नुते। यदधीते॥ विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्॥ *॥ इन्धे राजा। एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम्॥ **आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्। ६। १। १८७॥** सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा। यासिष्टं वर्तिरश्विनौ॥ **थलि च सेटीडन्तो वा। ६। १। १९६॥** सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात्। यदा नैते त्रयस्तदा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात्। लुलविथ। अत्र चत्वारोपि पर्यायेणोदात्ताः॥ **उपोत्तमं रिति। ६। १। २१७॥** रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात्। यदाहवनीये॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः॥

समासस्य। ६। १। २२३॥ अन्त उदात्तः स्यात्। यज्ञश्रियम्॥ **बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। ६। २। १।** उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्।

---

१ उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः।

सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । स्रमपादः ॥ **तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । ६ । २ । २ ॥** सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्यतुल्याख्याअजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् । मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्री श्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ॥ * ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥ **वर्णोवर्णेष्वनेते । ६ । २ । ३ ॥** वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् । कृष्णैतः ॥ **गाधलवणयोः प्रमाणे । ६ । २ । ४ ॥** एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रन्नन्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमियत्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ॥ **दायाद्यं दायादे । ६ । २ । ५ ॥** तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ॥ **प्रतिबन्धिचिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ॥** प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याकरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥ **पदेऽपदेशे । ६ । २ । ७ ॥** व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञंतस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ॥ **निवाते वातत्राणे । ६ । २ । ८ ॥** निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुडचशब्दो डचगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोयं रूढः पार्श्वे ॥ **शारदेऽनार्तवे । ६ । २ । ९ ॥** ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्याद् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरसुम् चेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्तमशारदम् ॥ **अध्वर्युकषाययोर्जातौ । ६ । २ । १० ॥** एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्वैशम्पायनाऽन्तेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकाल्लुगिति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः ॥ **सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ।**

। ६ । २ । ११ ॥ अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः। समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥ **द्विगौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ॥** द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक्। प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः।द्विगौ किम् । व्रीहिप्रस्थः । प्रमाणे किम्।परमसप्तसमम् ॥ **गन्तव्यपण्यं वाणिजे । ६ । २ । १३ ॥** वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ॥ **मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६ । २ । १४ ॥** मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्त्वात् । नपुंसके किम् । कुड्यच्छाया । **सुखप्रिययोर्हिते । ६ । २ । १५ ॥** एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लित्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥ **प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ॥** प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः। ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ॥ **स्वं स्वामिनि । ६ । २ । १७ ॥** स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी ॥ **पत्यावैश्वर्ये । ६ । २ । १८ ॥** दमूना गृहपतिर्दमे ॥ **न भूवाक्चिद्दिधिषु । ६ । २ । १९ ॥** पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥ **वा भुवनम् । ६ । २ । २० ॥** उक्तविषये । भुवनपतिः । भूसूधूभ्रस्जिभ्य इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः ॥ **आशङ्काऽऽबाधनेदीयस्सु सम्भावने । ६ । २ । २१ ॥** अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा सम्भाव्यते । सम्भावने किम् । परमनेदीयः ॥ **पूर्वे भूतपूर्वे । ६ । २ । २२ ॥** आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । भूतपूर्वे किम् । परमपूर्वः ॥ **सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । ६ । २ । २३ ॥** एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥ **विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥** विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः ॥ विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । सम्पन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

श्रज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥ श्र ज्य अवम कन् इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः। केति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥ **कुमारश्च । ६ ।२ । २६ ॥** कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ **आदिः प्रत्येनसि । ६ । २ । २७ ॥** कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः ॥ **पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥** पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥ **इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ॥** एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्च मासान्भूतः पञ्चमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । (त्रः संख्यायाः) इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमारत्निः । **बह्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । ३० ॥** बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरत्निः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति । **दिष्टिवितस्त्योश्च । ६ । २ । ३१ ॥** एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ॥ **सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ६ । २ । ३२ ॥** अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः । चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥ **परिप्रत्युपाऽपा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु । ६ । २ । ३३ ॥** एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ॥ **राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ॥** राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् । द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्णयः एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् । वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्ध-

कवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः ॥ **संख्या । ६ । २ । ३५ ॥** संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो निपात्यते ॥ **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम् । छान्दसवैयाकरणाः ॥ अन्तेवासी किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥ **कार्तकौजपादयश्च[2] । ६ । २ । ३७ ॥** एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ॥ **महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । ६ । २ । ३८ ॥** महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥ **क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३९ ॥** चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः । **उष्ट्रः सादिवाम्योः । ६ । २ । ४० ॥** उष्ट्रसादी । उष्ट्रवामी । उपेः ष्ट्रन्-उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ॥[1] **गौः सादसादिसारथिषु । ६ । २ । ४१ ॥** गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥ **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां[3] च । ६ । २ । ४२ ॥** एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ॥ वृजेरिति वाच्यम् ॥ * ॥ वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदात्तः।असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां

---

१ क्वचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः ॥

२ कार्तकौजपौ, सावर्णिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पैलश्यामपर्णेयाः, कपिश्यामपर्णेयाः, पैलस्यापर्णेयाः, कपिस्यापर्णेयाः, कटुकवार्चलेयाः, शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः, कटुकवाधेलयाः, शालकशुनकाः, शाकलशणकाः, शाणकबाभ्रवाः, आर्चाभिमौद्गलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः, तण्डिवतण्डाः, अविमत्तकामविद्धाः, बाभ्रवशालङ्कायनाः, बाभ्रवदानवच्युताः, कठकालापाः, (लौथाः) कठकौथुमाः, कौथुमलौकाक्षाः, स्त्रीकुमारम्, मौदपैप्पलादाः, मौदपिप्पलादाः, (वत्सजरन्तः,) सौश्रुतपार्थिवाः, जरामृत्यू, याज्यानुवाक्ये ॥ वृत ॥ इति कार्तकौजपादयः ॥

३ दासीभारः, देवहूतिः, देवभीतिः देवलातिः, वसुनीतिः, औषधिः, चन्द्रमाः, । दासीभारादिराकृतिगणः ॥

कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। पण्यकम्बलः । संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव।प्रतिपदोक्ते समासे कृत्या इत्येष स्वरो विहितः।दास्या भारो दासीभारः। देवहूतिः। येस्यतत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स रायें स पुरन्ध्याम् । पुरं शरीरं ध्रियतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥ **चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ॥** चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु ॥ **अर्थे । ६ । २ । ४४ ॥** अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। देवार्थम् ॥ **क्ते च । ६ । २ । ४५ ॥** क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ॥ **कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ॥** क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या। श्रेणिकृता। श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताऽकृतम् ॥ **अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ॥** अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । अहीने किम् । कान्तारातीतः ॥ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । सुखमाप्तः । थाथेत्यस्यापवादोऽयम् ॥ **तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ॥** कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो रथयातः ॥ **गतिरनन्तरः। ६।२।४९॥**कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । थाथेत्यस्यापवादः । पुरोहितम्। अनन्तरः किम्। अभ्युद्धृतः।कारकपूर्वपदस्य तु सति शिष्टस्थाथादिस्वर एव। दूरादागतः॥ **तादौ च निति कृत्यतौ । ६ । २ । ५० ॥** तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गोः । कृत्स्वरापवादः। तादौ किम् । प्रजल्पाकः । निति किम्। प्रकर्ता । प्रजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः ॥ **तवै चान्तश्च युगपत् । ६ । २ । ५१ ॥** तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः ॥ **अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । २ । ५२ ॥** अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनिगन्त इति किम्। प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ॥ **न्यधी च । ६ । २ । ५३ ॥** अप्रत्ययान्तेऽञ्चतावीगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥ **ईषदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ॥** ईषत्-

१ तत्पुरुषेतुल्यार्थेति सूत्रेण विहितः ॥
२ केचित्त यस्य समासस्येति वदन्ति ॥

डारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ **हिरण्यपरिमाणं धने । ६ । २ । ५५ ॥** सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला ॥ **प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ॥** प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । अचिरेति किम् । प्रथमो वैयाकरणः ॥ **कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ॥** वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ **आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ॥** आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥ **राजा च । ६ । २ । ५९ ॥** ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **षष्ठी प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ॥** षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् । अन्यत्र न ॥ **क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥** क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः ॥ **ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥** वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ॥ **राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥** शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ॥ **आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ॥** सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटे कार्षापणम् । हले द्विपदिका।संज्ञायामिति सप्तमीसमासः।कारनाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति।धर्म्ये इति किम्।कर्मकरवर्द्धितकः। अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः[1] । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥ **युक्ते च । ६।२।६६॥** युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥ **विभाषा-**

१ वाडवः बीजाश्व इत्यर्थः ।

ध्यक्षे । ६ । २ । ६७ ॥ गवाध्यक्षः ॥ **पापं च शिल्पिनि** । ६ । २ । ६८ ॥ पापनापितः ॥ पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न॥ **गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे** । ६ । २ । ६९ ॥ भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते ते एवं क्षिप्यन्ते।भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासीश्रोत्रियः। क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः ॥ **अङ्गानि मैरेये** । ६ । २ । ७० ॥ मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः। मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः ॥ **भक्ताख्यास्तदर्थेषु** । ६ । २ । ७१ ॥ भक्तमन्नम् । भिक्षाकंसः।भाजीकंसः।भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम्।समाशशालयः।समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्ववदन्तोदात्तम् ॥ **गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने** । ६ । २ । ७२ ॥ धान्यगवः । गोबिडालः। तृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः ॥ **अके जीविकार्थे** । ६ । २ । ७३ ॥ दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति समासः। अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्थे किम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि ॥ **प्राचां क्रीडायाम्** । ६ । २ । ७४ ॥ प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल्। प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् ॥ **अणि नियुक्ते** । ६ । २ । ७५ ॥ अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः । नियुक्ते किम् । काण्डलावः ॥ **शिल्पिनि चाऽकृञः** । ६ । २ । ७६ ॥ शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं चेदण् कृञः परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृञः किम् । कुम्भकारः ॥ **संज्ञायां च** । ६ । २ । ७७ ॥ अण्णन्ते परे। तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥ **गोतन्तियवं पाले** । ६ । २ । ७८ ॥ गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः ॥ **णिनि** । ६ । २ । ७९ ॥ पुष्पहारी ॥ **उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव** । ६ । २ । ८० ॥ उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते आद्युदात्तम् । उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् । वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥

युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥ आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ॥ **दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे । ६ । २ । ८२ ॥** कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥ **अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः । ६ । २ । ८३ ॥** बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥ **ग्रामेऽनिवसन्तः । ६ । २ । ८४ ॥** ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥ **घोषादिषु च । ६ । २ । ८५ ॥** दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः ॥ **छात्र्यादयः शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥** छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसके इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥ **प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । ६ । २ । ८७ ॥** प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम् । कर्कीप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥ **मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥** वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥ **अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् । ६ । २ । ८९ ॥** नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् ॥ **अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यच् । ६ । २ । ९० ॥** अर्मे परे द्व्यच्त्र्यच्पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । अवर्णं किम् । बृहदर्मम् । द्व्यच् त्र्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ **न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् । ६ । २ । ९१ ॥** अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥

---

१ युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवञ्ची, आगतनन्दी, आगतप्रहारी, आगतमत्स्यः, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक्, अश्वत्रिरात्रः, व्युष्टित्रिरात्रः, गर्गत्रिरात्रः गणपादः, एकाशीतिपाद्, (पात्रेसमितादयश्च) युक्तारोह्यादयः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन अधिकशतवर्ष इत्यादि ।

२ घोष, कट, वल्लभ, ह्रद, बदरी, पिङ्गल, पिशङ्ग, माला, रक्षा, शाला, कट, शाल्मली अश्वत्थ, तृण, शिल्पी, मुनि, प्रेक्षा ॥ वृत् ॥ इति घोषादिः ॥

३ छात्रि, पेलि, भाण्डि, व्याडि, आखण्डि, आघाटि, गोमि, वृत । इति छात्र्यादिः ॥

४ कर्की, मघ्री, मकरी, कर्कन्धू, शमी, करीर, कन्दुक, कवल, बदर, शोण, शौण। वृत् इति कर्क्यादिः।

५ माला, शाला, शोणा, द्राक्षा, स्राक्षा, क्षामा, काञ्ची, एक, काम, दिवोदास, वध्र्यश्व, ॥ मालादिराकृतिगणः ॥

दिवोदासाय दाशुषे ॥ **अन्तः । ६ । २ । ९२ ॥** अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥ **सर्वं गुणकार्त्स्न्ये । ६ । २ ॥ ९३ ॥** सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः ।आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कार्त्स्न्ये किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः॥ **संज्ञायां गिरिनिकाययोः।६।२।९४॥**एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् ।अञ्जनागिरिः। मौण्डनिकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥ **कुमार्यां वयसि। ६ । २ । ९५॥**पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासम्प्रयोगमात्रंप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी॥**उदकेऽकेवले । ६ । २ । ९६ ॥** अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम्।स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः। स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ॥ **द्विगौ क्रतौ । ६ । २ । ९७ ॥** द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गर्गत्रिरात्रः । द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः । **सभायां नपुंसके । ६ । २ । ९८ ॥** सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम्।स्त्रीसभम्।सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम्। राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ **पुरे प्राचाम् । ६ ।२।९९॥**देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥ **अरिष्टगौडपूर्वे च ।६।२।१००॥** पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥ **न हास्तिनफलकमार्देयाः । ६ । २ । १०१ ॥** पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि ॥ हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वात् ढक् ॥ **कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । ६ । २ । १०२ ॥** एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे। कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्पबिलम्। बिलेति किम् । कुसूलस्वामी ॥ **दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु। ६ । २ । १०३ ॥** दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपदे । पूर्वपञ्चालाः । आख्याने । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्छब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥ **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि । ६। २ । १०४ ॥** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥ **उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । ६ । २ । १०५ ॥** उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्छब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः

अपरपार्श्वालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥ **बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ॥** बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः । आविश्वदेवं सत्पतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वेदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्रागव्ययीभावाद्बहुव्रीह्यधिकारः ॥ **उदराश्वेषुषु । ६ । ३ । १०७॥** संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ॥ **क्षेपे । ६ । २ । १०८ ॥** उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कन्दुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति भवति विप्रतिषेधेन ॥ **नदी बन्धुनि ।६। २ ।१०९ ॥** बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः ॥ **निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६ । २ । ११० ॥** निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ॥ **उत्तरपदाऽऽदिः । ६ । २ । १११ ॥** उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः ॥ **कर्णो वर्णलक्षणात् । ६ । २ । ११२ ॥** वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम् । शोभनकर्णः ॥ **संज्ञौपम्ययोश्च । ६ । २ । ११३ ॥** कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः ॥ **कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ।६।२।११४॥** संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः ॥ **शृङ्गमवस्थायां च । ६ । २ । ११५ ॥** शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम् । मेषशृङ्गः । अवस्थेति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥ **नञो जरमरमित्रमृताः । ६ । २ । ११६ ॥** नञः पर एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् । अमित्रं मर्दय । श्रवो देवेष्वमृतम् । नञः किम् । ब्राह्मणमित्रः । जेति किम् । अशत्रुः ॥ **सोर्मनसी अलोमोषसी । ६ । २ । ११७॥** सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुयुजः । स नो वक्षदनिमानः । सुब्रह्मा । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कृतकर्मा । मनसी किम् । सुराजा । अलोमोषसी किम् । सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात्कपि पूर्वमिति भवति । सुकर्मकः ।

---

१ उदराश्वेषुषुक्षेपे इति उत्तरसूत्रेण सहैकोयोगः स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकायाम् । भाष्येपि तथा ॥

सुस्रोतस्कः ॥ **क्रत्वादयश्च । ६ । २ । ११८ ॥** सोः परे आद्युदात्ताः स्युः। साम्राज्याय सुक्रतुः ।सुप्रतीकः। सुहव्यः। सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ **आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि । ६ । २ । ११९ ॥** यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । अधा स्वश्वाः । सुरथाँ आतिथिग्वे । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम् । या सुबाहुः । द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः। हिरण्यशब्दस्त्र्यच् ॥ **वीरवीर्यौ च । ६ । २ । १२० ॥** सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा । सुवीर्यस्य गोमतः।वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः। तत्र यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ॥ **कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे । ६ । २ । १२१ ॥** उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ॥ **कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ६ । २ । १२२ ॥** द्विकंसः। द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ॥ **तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३ ॥** शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम् । दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ॥ **कन्था च । ६ । २ । १२४ ॥** तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्दे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम्। नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था ॥ **आदिश्चिहणादीनाम् । ६ । २ । १२५ ॥** कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मदुरकन्थम्। आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वस्याद्युदात्तार्थम् ॥ **चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६ । २ । १२६ ॥** चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि। पुत्रचेलम् । नगरखेटम् ।दधिकटुकम्। प्रजाकाण्डम् ।चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः । गर्हायां किम्। परमचेलम् ॥ **चीरमुपमानम् । ६ । २ । १२७ ॥** वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम्। कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥ **पललसूपशाकं मिश्रे । ६ । २ । १२८ ॥** घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्रे किम् । परमपललम् ॥ **कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६ । २ । १२९ ॥** आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ॥ **अकर्मधारये राज्यम् । ६ । २ । १३० ॥** कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् ।

---

१ क्रतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतूर्ति, हव्य, भव्य, भग ॥ वृत् ॥ इति क्रत्वादिः ॥

२ चिहण, मदुर, मद्गुर, कैतुल, पटत्क, वैडालिक, वैडालिकर्णि, कुक्कुट, चिक्कण, चित्कण ॥ वृत् ॥ इति चिहणादिः ॥

अकेति किम्। परमराज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविमतिषेधेन ॥ * ॥ कुचेलम् । कुराज्यम् ॥ **वर्ग्यादयश्च। ६। २। १३१॥** अर्जुनवर्ग्यः। वासुदेवपक्ष्यः। अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः। **पुत्रः पुम्भ्यः। ६। २। १३२॥** पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे। दाशकिपुत्रः। माहिषपुत्रः। पुत्रः किम्। कौनटिमातुलः। पुम्भ्यः किम् । दाक्षीपुत्रः॥ **नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः। ६। २। १३३॥** एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः। आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम्। आचार्यपुत्रः। उपाध्यायपुत्रः। शाकटायनपुत्रः। राजपुत्रः। ईश्वरपुत्रः। नन्दपुत्रः। ऋत्विक्पुत्रः। याजकपुत्रः। होतुःपुत्रः। संयुक्ताः सम्बन्धिनः। स्यालपुत्रः। ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः। ज्ञातिपुत्रः। भ्रातुष्पुत्रः॥ **चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः। ६। २। १३४॥** एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे। मुद्गचूर्णम्। अप्रेति किम्। मत्स्यचूर्णम्॥ **षट् च काण्डादीनि। ६। २। १३५॥** अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि। दर्भकाण्डम्। दर्भचीरम्। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। नदीकूलम्। षट् किम्। राजसूदः। अप्रेति किम्। दत्तकाण्डम् ॥ **कुण्डं वनम्। ६। २। १३६॥** कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे। दर्भकुण्डम्। कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये। वनं किम्। मृत्कुण्डम्॥ **प्रकृत्या भगालम्। ६। २। १३७॥** भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीकपालम्। मध्योदात्ता एते। प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति यावत्॥ **शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत्। ६। २। १३८॥** शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या। शितिपादः। शित्यंसः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात्। शितेः किम्। दर्शनीयपादः। अभसत्किम्। शितिभसत्। शितिराद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः॥ **गतिकारकोपपदात्कृत्। ६। २। १३९॥** एभ्यः परं कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। प्रकारकः। प्रहरणम्। शोणा धृष्णू नृवाहसा। इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात्। उच्चैः कारम्। ईषत्करः। गतीति किम्। देवस्य कारकः। शेषे षष्ठी। कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। प्रपचतितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम्। तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके। प्रपचतिदेश्यर्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये॥ **उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्। ६। २। १४०॥** एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या। वनस्पतिं वन आ। बृहस्पतिं यः। बृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते। हर्षया शचीपतिम्। शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः। शचीभिर्न इति दर्शनात्। तनूनपादुच्यते। नराशंसं वाजिनम्॥

---

१ दिगादिषु वर्ग, इत्येवमादयो ये पठितास्ते कृतयदन्ता वर्ग्यादयः॥

२ चूर्ण, करिष, करीष, शाकिन, शाकट, द्राक्षा, तूस्त, कुन्दम, दलप, चमसी, चक्कन, चोल॥ वृत्॥ इति चूर्णादिः॥

३ कांड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल॥ वृत्॥ इति काण्डादिः॥

४ वनस्पतिः, बृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपात्, नराशंसः, शुनःशेपः, शण्डामर्कौ, तृष्णावरूत्री, लम्बाविश्ववयसौ, मर्मृत्युः, इति वनस्पत्यादिः॥

निपातनाद्दीर्घः । शुनःशेपम् ॥ **देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ॥** उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । आप इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पती वयम् । देवता किम् । प्लक्षन्यग्रोधौ।द्वन्द्वे किम् । अग्निष्टोमः ॥ **नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । ६ । २ । १४२ ॥** पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न। इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः । अपृथिव्यादौ किम् । द्यावापृथिवी जनयन् । आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ । रोदेर्णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुक्षन्पूषन्निति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते। शुक्रामन्थिनौ । मन्थिन्निनन्तत्वादन्तोदात्तः॥ उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥ **अन्तः । ६ । २ । १४३ ॥** अधिकारोऽयम् ॥ **थाऽथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥** थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः। प्रभृथस्यायोः। आवसथः । घञ् । प्रभेदः । क्त । धर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥ ॥ **सूपमानात् क्तः । ६ । २ । १४५ ॥** सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य । शशप्लुतः॥ **संज्ञायामनाचितादीनाम्[1]।६।२।१४६॥** गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उपहूतः शाकल्यः । परिजग्धः। अनेति किम् । आचितम्। आस्थापितम् ॥ **प्रवृद्धादीनां[2] च । ६ । २ । १४७ ॥** एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ॥ **कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि[3] । ६ । २ । १४८ ॥** संज्ञायामन्त उदात्तः।

---

१ आचित, पर्याचित, आस्थापित, परिगृहीत, निरुक्त, प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित, (संहिताऽगवि) ॥ वृत् ॥ इत्याचितादिः ॥

२ प्रवृद्धं यानम्, प्रवृद्धो वृषलः, प्रयुतास्सूष्णवः, आकर्षेऽवहितः, अवहितो भोगेषु, खट्वारूढः, कविशस्तः, आकृतिगणोऽयम्, तेन प्रवृद्धो वृषकुतो रथ इत्यादिकमपि गृह्यते ॥

३ संज्ञायामनाचितादीनामित्यस्यायं नियमः-कारकात्क्तांतयोरन्त उदात्त आशिषि संज्ञा चेद्दन्तश्रुतयो रेवेति । (देवदत्तः) इति देवा एनं देयासुरिति प्रार्थितैर्दैवैर्दत्त इति विग्रहः (विष्णुश्रुतः) विष्णुरेनं श्रूयादिति विग्रहार्थः। (आशिषि लिङ्लोटौ)(क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्)-इति क्तः उभयत्र । देवदत्तनामा शङ्खोऽत्र देवदत्तपदार्थः । (कारकात्किम्) एतदभावे गतिकारकोपपदादित्यनुवृत्तेस्त्रयाणामपि नियमःस्यादिति भावः । (सम्भूतः) रामायणपाठः संभूयादित्युक्त्युत्तरं यत्र रामायणपाठो जातस्तत्र संभूतो रामायण इत्ययं प्रयोगः । (दत्तश्रुतयोः किम्) एतदभावे (तृतीयाकर्मणि) इत्यस्यापि नियमस्स्यादिति भावः । दत्तश्रुतयोश्चेदाशिष्येवेति तृतीयनियमार्थमाशिषीति पदम्, अन्यथा दत्तश्रुतयोश्चेत्कारकादेवेति नियमः स्यात् । तेनानाहतो नदति देवदत्तः(शंखः) इत्यादौ आशीरप्रतीतेः।(तृतीयाकर्मणि)इति स्वर एव । तदुक्तं सिद्धन्तूभयनियमादिति । इत्थंवमत्रेति । इत्येवमप्यत्रेत्यर्थः। अत्र कारकादिति योगं विभज्य दूरादागत इत्यत्राऽन्तोदात्तत्वं विधेयं (गतिरनन्तरः) इत्यस्य वाधनार्थम् । क्षुल्लकविदुषामेतदर्थवेत्ताऽहमेवेति दुरभिमानपरिहारायेयं टिप्पणी दत्ता- का. शे. वेङ्कटाचलशर्मणा ।

देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनेति न । तृतीयाकर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम् । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥ **इत्थम्भूतेन कृतमिति च । ६ । २ । १४९ ॥** इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भावे एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीयाकर्मणीत्यस्यापवादः ॥ **अनो भावकर्मवचनः । ६ । २ । १५० ॥** कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् ॥ **मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ।६ । २ । १५१ ॥** कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः[1] ॥ गोक्रीतः । कारकात्किम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च नितीति स्वरः ॥ **सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ॥** अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥ **ऊनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥** माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ **मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ॥** पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्रं किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥ **नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः । ६ । २ । १५५ ॥** सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्तान्नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकिकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्तापिकः । नञः किम् । गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः ।

---

[1] याजकादयः (याजकादिभिश्च) इत्यत्रोक्ताः ॥

गुणप्रतिषेधे किम् । गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कार्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा ॥ **ययतोश्चातदर्थे । ६ । २ । १५६ ॥** ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवामदेव्यम् ॥ **अच्कावशक्तौ । ६ । २ । १५७ ॥** अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्तुमशक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योन्यं पचादपचः ॥ **आक्रोशे च । ६ । २ । १५८ ॥** नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते ॥ अविक्षिपः ॥ **संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ॥** नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः ॥ **कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च । ६ । २ । १६० ॥** नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्करिष्णुः । इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यम्भविष्णुः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः ॥ राजाह्नोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञः स्वर एव ॥ **विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु । ६ । २ । १६१ ॥** तृन् । अकर्त्ता । अन्न-अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अव्ययस्वरः ॥ **बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ६ । २ । १६२ ॥** एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदं प्रथमः । एतद्द्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्भ्यः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदम्प्रथमाः । द्रव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथम एषां ते इदम्प्रथमाः । इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदम्प्रथमकः बहुव्रीहावित्यधिकारो वनं समास इत्यतः प्राग्बोध्यः ॥ **संख्यायाःस्तनः । ६ । २ । १६३ ॥** बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुस्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः किम् । द्विशिराः ॥ **विभाषा छन्दसि । ६ । २ । १६४ ॥** द्विस्तनीं करोति वामदेवः ।

---

१ चारु, साधु, यौधिकि, अनङ्गमेजय, वदान्य, अकस्मात्, वर्तमान, वर्धमान, त्वरमाण, ध्रियमाण, क्रियमाण, रोचमान (शोभमानाः संज्ञायाम्) विकारसदृशे, व्यस्तसमस्ते, गृहपति, गृहपतिक, (राजाह्नोश्छन्दसि) ॥ वृत् ॥ इति चार्वादिः ॥

चतुस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहनाय ॥ **संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६ । २ । १६५ ॥** देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः । ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्रऋषिः ॥ **व्यवायिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ॥** व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । व्यवधायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥ **मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ॥** गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला ॥ **नाऽव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ॥** उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥ **निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ॥** निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ॥ **जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ६ । २ । १७० ॥** सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः[1] । जातिकालेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥ **वा जाते । ६ । २ । १७१ ॥** जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः ॥ **नञ्सुभ्याम् । ६ । २ । १७२ ॥** बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अव्रीहिः । सुमाषः ॥ **कपि पूर्वम् । ६ । २ । १७३ ॥** नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ॥ **ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ॥** ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ **बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ॥** उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ॥ **न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २ । १७६ ॥** अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः[2] । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः ।

---

[1] सुख, दुख, तृप्र, कृच्छ्र, अस्र, आस्र, अलीक, प्रतीप, करुण, कृपण, सोढ ॥ वृत् ॥ इति सुखादिः ॥

[2] गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोनाम ॥ वृत् ॥ इति गुणादिराकृतिगणः ॥

अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥ **उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु । ६ । २ । १७७॥** प्रपृष्ठः।प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः । स्वाङ्गं किम्। प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्बाहुः।अपर्शु किम् । विपर्शुः॥**वनं समासे।६।२ । १७८ ॥** समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे ॥ **अन्तः । ६ । २ । १७९॥** अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥ **अन्तश्च । ६ । २ । १८० ॥** उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः।पर्यन्तः। समन्तः ॥ **न निविभ्याम् । ६ । २ । १८१ ॥** न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः ॥ **परेरभितोभावि मण्डलम् । ६ । २ । १८२ ॥** परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥ **प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ६ । २ । १८३ ॥** प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् ॥ **निरुदकादीनि च । ६ । २ । १८४ ॥** अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥ **अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ॥** अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥ **अपाच्च । ६ । २ । १८६॥** अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ **स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च । ६ । २ । १८७ ॥** अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वम् । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । नामन् । अपनाम ॥ स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥ **अधेरुपरिस्थम् । ६ । २ । १८८ ॥** अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् ॥ **अनोरप्रधानकनीयसी।६।२।१८९॥** अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥ **पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः ।६।२।१९० ॥**अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥ **अतेरकृत्पदे । ६ । २ । १९१ ॥** अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृत्पदे किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमतिकारुकः ॥ **नेरनि-**

---

१ निरुदक, निरुपल, निर्मक्षिक, निर्मशक, निष्फालक, निष्कालिक, निष्पेष, दुस्तरीप, निस्तरीप, निस्तरीक, निरजिन, उदजिन, उपाजिन, (परेर्हस्तपादकेशकर्षाः) निरुदकादिराकृतिगणः ॥

धाने । ६ । २ । १९२ ॥ निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निमूलम् । न्यक्षम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥ **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे** ।६ । २ । १९३ ॥ प्रतेः परेंऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥ **उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ।** ।६।२।१९४॥ उपात्परं यत् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स–उपसोमः ॥ **सोरवक्षेपणे** । ६ । २ । १९५ ॥ सुप्रत्यवसितः–सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे किम् । सुवृषणम् ॥ **विभाषोत्पुच्छे** । ६ । २ । १९६ ॥ तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छाद्–उत्पुच्छः।**यदा तु** पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते (एरच्) उत्पुच्छः–**तदा** थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **सेयमुभयत्र विभाषा ।** तत्पुरुषे किम् ।उदस्तं पुच्छं येन सः–उत्पुच्छः॥**द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ।** ।६।२।१९७॥ आभ्यां परेष्वेषु अन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय । त्रिपद्दूर्ध्वः । द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्तः एवं मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्।एतदेव ज्ञापकम्–(**अनित्यः समासान्तो भवति)–इति।यद्यपि** च समासान्तः क्रियते । **तथापि** बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव।द्विमूर्धः।त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा–द्विमूर्धा ॥ **सक्थं चाऽक्रान्तात्** । ६ । २ । १९८ ॥ गौरसक्थः, श्लक्ष्णसक्थः ।अक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥ **परादिश्छन्दसि बहुलम्** । ६ । २ । १९९ ॥ छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्याऽऽदिः–उदात्तो वा।अजिसक्थमालभेत । अत्र वार्तिकम्–(**परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ॥ पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः**) । इति । परादिः–तुविजाता उ रुक्षया । परान्तः–नि येन मुष्टिहत्यया, यन्निचक्रः । पूर्वान्तः–विश्वायुर्धेहि ॥

॥ इति समासस्वराः ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥ तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीनि अनुदात्तानि एतयोः । पचति–गोत्रम्, पचतिपचति गोत्रम् । **एवं** प्रवचनप्रहसन-

---

१ अंशु, जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा, श्रवण, कृत्तिका, अर्धपुर ॥ वृत् ॥ इत्यंश्वादिः ॥

२ गौर, तैष, तैल, लेट, लोट, जिह्वा, कृष्ण, कन्या, गुध, कल्प, पाद ॥ वृत् ॥ इति गौरादिः ॥

३ गोत्र, ब्रुव, प्रवचन, प्रयतन, पचन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यायन, प्रचक्षण, विचक्षण, अवचक्षण, स्वाध्याय, भूयिष्ठ, वानाम, ॥ वृत् ॥ इति गोत्रादिः ॥

प्रकथनप्रत्यायनादयः। कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्। तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम्। गोत्रादीति किम्। पचति पापम्। कत्सनेति किम्। खनति गोत्रं समेत्य कूपम्॥ **तिङ्ङतिङः। ८। १। २८॥** अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते। अग्निमीळे॥ **न लुट्। ८। १। २९॥** लुडन्तं न निहन्यते। श्वः कर्ता॥ **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्। ८। १। ३०॥** एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते। यदग्नेस्यामहंत्वम्। युवा यदी कृथः। कुविदङ्ग आसन्। अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्। पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति॥ **नह प्रत्यारम्भे। ८। १। ३१॥** नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। प्रतिषेधयुक्त आरम्भः–**प्रत्यारम्भः।** नह भोक्ष्यसे। प्रत्यारम्भे किम्। नह वै तस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छन्ति॥ **सत्यं प्रश्ने। ८। १। ३२॥** सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने। सत्यं भोक्ष्यसे। प्रश्ने किम्। सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम॥ **अङ्गाप्रातिलोम्ये। ८। १। ३३॥** अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। अङ्ग कुरु। अप्रातिलोम्ये किम्। अङ्ग कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति॥ **हि च। ८। १। ३४॥** हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। आ हि ष्मा याति। आ हि रुहन्तम्॥ **छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्। ८। १। ३५॥** हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम्। अनृतं हि मत्तो वदति, पाप्मा चैनं पुनाति। तिङन्तद्वयेपि न निहन्यते। **यावद्यथाभ्याम्। ८। १। ३६॥** आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम्। यथा चित्कण्वमावतम्॥ **पूजायां नानन्तरम्। ८। १। ३७॥** यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम्। यावत्पचति शोभनम्। यथा पचति शोभनम्। पूजायां किम्। यावद्भुङ्क्ते। अनन्तरं किम्। यावद्देवदत्तः पचति शोभनम्। पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते॥ **उपसर्गव्यपेतं च। ८। १। ३८॥** पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम्। उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम्। यावत्प्रपचति शोभनम्। अनन्तरमित्येव। यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम्॥ **तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम्। ८। १। ३९॥** एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम्। आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे॥ **अहो च। ८। १। ४०॥** एतद्योगेनानुदात्तं पूजायाम्। अहो देवदत्तः पचति शोभनम्॥ **शेषे विभाषा। ८। १। ४१॥** अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम्। अहो कटं करिष्यति॥ **पुरा च परीप्सायाम्। ८। १। ४२॥** पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायाम्। अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत्। निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः। परीप्सायां किम्। न तेन स्म पुराधीयते। चिरातीतेऽत्र पुरा॥ **नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्। ८। १। ४३॥** ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम्। ननु गच्छामि भोः। अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः। अन्विति किम्। अकार्षीः कटं

त्वम्। ननु करोमि। पृष्टप्रतिवचनमेतत्॥ **किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्।८।१।४४॥** क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति। क्रियेति किम्। साधनप्रश्ने मा भूत्। किं भक्तं पचत्यपूपान्वा। प्रश्ने किम्। किं पठति। क्षेपोऽयम्। अनुपसर्गं किम्। किं प्रपचति उत प्रकरोति। अप्रतिषिद्धं किम्। किं द्विजो न पचति॥ **लोपे विभाषा।८।१।४५॥** किमोऽप्रयोगे उक्तं वा। देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति॥ **एहिमन्ये प्रहासे लृट्।८।१।४६॥** एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम्। एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः। प्रहासे किम्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे। गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः। एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये॥ **जात्वपूर्वम्।८।१।४७॥** अविद्यमानपूर्वं यज्जातु—तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। जातु भोक्ष्यसे। अपूर्वं किम्। कटं जातु करिष्यसि॥ **किंवृत्तं च चिदुत्तरम्।८।१।४८॥** अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तम्—तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं **किंवृत्तम्।** कश्चिद्भुङ्क्ते—कतरश्चित्, कतमश्चिद्वा। चिदुत्तरं किम्। को भुङ्क्ते। अपूर्वमित्येव। रामः किंचित्पठति॥ **आहो उताहो चाऽनन्तरम्।८।१।४९॥** आहो, उताहो,—इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। आहो, उताहो वा,—भुङ्क्ते। अनन्तरमित्येव। शेषे विभाषां वक्ष्यति। अपूर्वेति किम्। देव आहो भुङ्क्ते॥ **शेषे विभाषा।८।१।५०॥** आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम्। आहो देवः पचति॥ **गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्।८।१॥५१॥** गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं—यत्रैव कारके लोट्—तत्रैव लृडपि चेत्। आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि। उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो—रामेण भोक्ष्यन्ते। गत्यर्थे किम्। पच देव ओदनंभोक्ष्यसेऽन्नम्। लोटा किम्। आगच्छेर्देव ग्रामं—द्रक्ष्यस्येनम्। लृट् किम्। आगच्छ देव ग्रामं—पश्यस्येनम्। न चेदिति किम्। आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते। सर्वं किम्। आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात्। यल्लोडन्तस्य कारकं—तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते॥ **लोट् च।८।१।५२॥** लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्य। गत्यर्थेति किम्। पच देवौदनं भुंक्ष्वैनम्। लोट् किम्। आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि। न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव। आगच्छ देव ग्रामं—पश्यत्वेनं रामः। सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव। आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः। योगविभाग उत्तरार्थः॥ **विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्।८।१।५३॥** लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम्। आगच्छ देव ग्रामं प्रविश। सोपसर्गं किम्। आगच्छ देव ग्रामं प्रविश। अनुत्तमं

किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥ **हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥** हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै ॥ **आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८ । १ । ५५ ॥** आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्त ३ । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्त ॥ **यद्धितुपरं छन्दसि । ८ । १ । ५६ ॥** तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति, (हिच)- इति, तुपश्येति च,—सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतैरेव परभूतैर्योगे, नान्यैरिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ॥ **चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः । ८ । १ । ५७ ॥** एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चिद । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन ॥ **चादिषु च । ८ । १ । ५८ ॥** चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च ॥ अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥ **चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ५९ ॥** चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषञ्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम्? पूर्वभूतयोरपि योगोऽनिघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूद् ॥ **हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥** हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । क्षियाशीरिति प्लुतः ॥ **अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ॥** अहयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजननियोगे क्षियायां च । त्वमह ग्रामं गच्छ । त्वमह रथेनारण्यं गच्छ । क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदातिं नयति ॥ **चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥** च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः । अवधारणं किम् । देवः क्वेव भोक्ष्यते । न क्वचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेव शब्दः ॥ **चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ॥** चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोऽव । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे—व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥ **वैवावेति च च्छन्दसि । ८ । १ । ६४ ॥** अह वै देवानामासीद् । अयं वाव हस्त

आसीत्॥ **एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्**।८।१।६५॥ आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि। अजामेकां जिन्वति। प्रजामेकां रक्षति। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति। समर्थाभ्यां किम्। एको देवानुपातिष्ठत्। एक इति संख्यापरं नान्यार्थम्॥ **यद्वृत्तान्नित्यम्**।८।१।६६॥ यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम्। यो भुङ्क्ते। यदग्रचङ्क्रायुर्वाति। अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते॥ **पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः**।८।१।६७॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम्। काष्ठाध्यापकः॥ मलोपश्च वक्तव्यः॥ * ॥ दारुणाध्यापकः। अज्ञाताध्यापकः। समासान्तोदात्तत्वापवादः। एतत्समासे इष्यते॥ नेह। दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम्। पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम्। एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते इति॥ **सगतिरपि तिङ्**।८।१।६८॥ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम्। यत्काष्ठं प्रपचति (तिङ्ङतिङः) इति निघातस्य निपातैर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम्। सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते॥ **(गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते)** नेह–यत्काष्ठां शुक्लीकरोति॥ **कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ**।८।१।६९॥ कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरपि तिङ्–अनुदात्तः। पचति पूति। प्रपचति पूति। पचति मिथ्या। कुत्सने किम्। प्रपचति शोभनम्। सुपि किम्। पचति क्लिश्नाति। अगोत्रादौ किम्। पचति गोत्रम्॥ **(क्रियाकुत्सन इति वाच्यम्)** कर्तुः कुत्सने मा भूत्। पचति पूतिर्देवदत्तः॥ **(पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम्)**॥ तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः॥ **(वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम्)**। पचन्ति पूति॥ **गतिर्गतौ**।८।१।७०॥ अनुदात्तः। अभ्युद्धरति। गतिः किम्। दत्तः पचति। गतौ किम्। आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः॥ **तिङि चोदात्तवति**।८।१।७१॥ गतिरनुदात्तः। यत्प्रपचति। तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्। अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः–तं प्रत्येव गतिः–तत्र धाताववोदात्तवति स्यात्, प्रत्यये न स्यात्। उदात्तवति किम्। प्रपचति॥

॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते॥ अग्निमीळ इति प्रथमा ऋक्। तत्र **अग्नि**-शब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिषू इत्यन्तोदात्त इति **माधवः**। **वस्तुतस्तु** घृतादित्वात्। व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण। **अम्**–सुप्त्वादनुदात्तः। (अमिपूर्वः)-इत्येकादेशस्त्वेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तः। **ईळे**। (तिङ्ङतिङः) इति निघातः। संहितायां तूदात्तादनुदात्तस्येतीकारः-स्वरितः। स्वरितात्संहितायामिति ळे इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः। **पुरः**शब्दोऽन्तोदात्तः।

१ काष्ठा, दारुण, अज्ञातपुत्र, वेश, अनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, अद्भुत, अमुक, भृशघोर, सुख, कल्याण, अनुक्त॥ वृत्॥ इति काष्ठादिः॥

पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययस्वरात्। **हितशब्दो**ऽपि धात्रो निष्ठायां(दधातेर्हिः)इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः।(पुरोऽव्ययम्)इति गतिसंज्ञायां कुगतीति समासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे (गतिकारकोपपदात्कृत्) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते(गतिरनन्तरः) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते(उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः) इत्यनुदात्ततरः। **यज्ञस्य**—नङः प्रत्ययस्वरः। विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । **देवम्**—पचाद्यच्।फिट्स्वरेण, प्रत्ययस्वरेण, चित्स्वरेण वा,-अन्तोदात्तः।**ऋत्विक्**छन्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तः।**होतृ**शब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेण आद्युदात्तः।**रत्न**शब्दो नब्विषयस्येति आद्युदात्तः॥ रत्नानि दधातीति—**रत्नधाः**-समासस्वरेण, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा, अन्तोदात्तः। **तमपः** पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहामहोपाध्याय श्रीलक्ष्मीधरसूनुभट्टोजी (जि) दीक्षितविरचितायां वैय्याकरणसिद्धान्तकौमुद्यां स्वरप्रक्रिया समाप्ता।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—
खेमराज श्रीकृष्णदास,
" श्रीवेङ्कटेश्वर " छापाखाना, खेतवाड़ी-मुम्बई.

श्रीः।

अथ लिङ्गानुशासनम्।

(**लिङ्गम्**) ॥ १ ॥ **स्त्री** ॥ २ ॥ अधिकारसूत्रे एते ॥ (**ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः**) ॥ ३ ॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः। स्वस्रादिपंचकस्यैव ङीब्निषेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङीपा ईकारान्तत्वात्। तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात् ॥ (**अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः**) ॥ ४ ॥ अनिप्रत्ययान्तः, ऊप्रत्ययान्तश्च,—धातुः स्त्रियां स्यात्। अवनिः। चमूः। प्रत्ययग्रहणं किम्। देवयतेः क्विप्—द्यूः—विशेष्यलिङ्गः ॥ (**अशनिभरण्यरणयः पुंसि च** ॥ ५ ॥ इयमयं वा अशनिः ॥ (**मिन्यन्तः**) ॥ ६ ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। भूमिः। ग्लानिः ॥ (**वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि**) ॥ ७ ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ (**श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च**) ॥ ८ ॥ इयमयं वा श्रोणिः ॥ (**क्तिन्नन्तः**) ॥ ९ ॥ स्पष्टम्। कृतिरित्यादि ॥ (**ईकारान्तश्च**) ॥ १० ॥ ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात्। लक्ष्मीः। (**ऊङाबन्तश्च**) ॥ ११ ॥ कुरूः। विद्या ॥ (**य्वन्तमेकाक्षरम्**) ॥ १२ ॥ श्रीः। भूः। एकाक्षरं किम्। पृथुश्रीः (**विंशत्यादिरानवतेः**) ॥ १३ ॥ इयं विंशतिः। त्रिंशत्। चत्वारिंशत्। पञ्चाशत्। षष्टिः। सप्ततिः। अशीतिः। नवतिः ॥ (**दुन्दुभिरक्षेषु**) ॥ १४ ॥ इयं दुन्दुभिः। अक्षेषु किम्। अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषो असुरो वेत्यर्थः ॥ (**नाभिरक्षत्रिये**) ॥ १५ ॥ इयं नाभिः ॥ **उभावप्यन्यत्र पुंसि** ॥ १६ ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः। नाभिः क्षत्रियः। कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः। उच्यते। दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम्। **वस्तुतस्तु (लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य)**—इति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु। अत एव "नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे" इति मेदिनी। रभसोऽप्याह—"मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः। चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे" इति। एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ (**तलन्तः**) ॥ १७ ॥ अयं स्त्रियां स्यात्। शुक्लस्य भावः—शुक्लता, ब्राह्मणस्य कर्म—ब्राह्मणता, ग्रामस्य समूहो—ग्रामता, देव एव—देवता ॥ (**भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि**) ॥ १८ ॥ भूमिः—भूः। विद्युत्सौदामनी। सरित्—निम्नगा। लता—वल्ली। वनिता—योषित् ॥ (**यादो नपुंसकम्**) ॥ १९ ॥ यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् ॥ (**भाःस्रुक्स्रग्दिगुपानहः**) ॥ २० ॥ एते स्त्रियां स्युः। इयं भाः इत्यादि ॥ (**स्थूणोर्णे**

नपुंसके च) ॥ २१॥ एते—स्त्रियां, क्लीबे च,—स्तः । स्थूणा, स्थूणम् । ऊर्णा, ऊर्णम् । तत्र स्थूणा—काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु—मेषादिलोम ॥ (गृहशशाभ्यां क्लीबे) ॥ २२ ॥ नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः । गृहस्थूणम् । "शशोर्ण—शशलोमनि" इत्यमरः ॥ (प्रावृड्विप्रुड्रुट्तृड्विट्त्विषः) ॥ २३ ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ (दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकटचङ्गुलयः) ॥२४॥एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ङीप्—दर्वी, दर्विरित्यादि ॥ (तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः) ॥ २५॥ एते प्राग्वत् । इयं तिथिरित्यादि । अमरस्त्वाह—"तिथयो द्वयोः" इति । तथा च भारविः "तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः" इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात् । श्रीहर्षश्च—" निखिलान्निशि पौर्णिमातिथीन्" इति ॥ (शष्कुलिराजिकुटचशनिवर्त्तिभ्रुकुटित्रुटिबलिपङ्क्तयः) ॥ २६ ॥ एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः ॥ (प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः) ॥ २७ ॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उषा—उच्छन्ती । उषाः—प्रातरधिष्ठात्री देवता ॥ (आशीर्धूः पूर्गीर्द्वारः) ॥ २८ ॥ इयमाशीरित्यादि॥(अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च) ॥२९॥अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद्, बहुत्वं च । आपः—इमाः । "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्" । "सुमना मालती जातिः" । देववाची तु पुंस्येव—"सुपर्वाणः सुमनसः" बहुत्वं प्रायिकम्—"एका च सिकता तैलदाने असमर्था" इति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात्, (समांसमां विजायते) इत्यत्र "समायां समायाम्" इति भाष्याच्च । विभाषाघ्राधेडिति सूत्रे "अघ्रासातां सुमनसौ" इति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोप्येवम् ॥ (स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः) ॥ ३० ॥ इयं—स्रक्, त्वक्, ज्योक्, वाक्, यवागूः, नौः, स्फिक् ॥ (तृटिसीमासम्बध्याः) ॥३१॥ इयं—तृटिः । सीमा । सम्बध्या ॥ (चुल्लिवेणिखार्यश्च) ॥३२॥स्पष्टम् ॥ (ताराधाराज्योत्स्नादयश्च) ॥ ३३ ॥ (शलाका स्त्रियां नित्यम्) ॥३४॥ नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ॥

॥ इति स्त्र्यधिकारः ॥

(पुमान्) ॥३५॥अधिकारोऽयम् ॥ (घञबन्तः) ॥३६॥पाकः, त्यागः । करः, गरः भावार्थ एवेदम्—नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधित परिशेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम्—"सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते" इति ॥ (घाजन्तश्च) ॥ ३७॥ विस्तरः, गोचरः । चयः, जयः,—इत्यादि ॥ (भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके) ॥ ३८ ॥ एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् भगम् । पदम् ॥ (नङन्तः) ॥ ३९ ॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः, यत्नः ॥ (याच्ञा स्त्रियाम्) ॥४०॥पूर्वस्यापवादः॥(क्यन्तो घुः) ॥४१॥किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः, निधिः, उदधिः । क्यन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जग्धिः

बीजम् ॥ (इषुधिः स्त्री च)॥४२॥ इषुधिशब्दः–स्त्रियां, पुंसि च । पूर्वस्यापवादः॥ (देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखङ्गशरपङ्काभिधानानि)॥ ४३ ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः–सुराः, असुराः–दैत्याः, आत्मा–क्षेत्रज्ञः, स्वर्गः–नाकः, गिरिः–पर्वतः, समुद्रः–अब्धिः, नखः–कररुहः, केशः–शिरोरुहः दन्तः–दशनः, स्तनः–कुचः, भुजः–दोः, कण्ठः–गलः, खङ्गः–करवालः, शरः–मार्गणः, पङ्कः–कर्दमः–इत्यादि ॥ (त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके)॥४४॥स्पष्टम्।तृतीयं विष्टपं–त्रिविष्टपम्।स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः ॥ (द्यौः स्त्रियाम्) ॥ ४५ ॥ द्योदिवोः–तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ (इषुबाहू स्त्रियां च) ॥ ४६ ॥ चात्पुंसि ॥ (बाणकाण्डौ नपुंसके च)॥४७ ॥चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री।देवासुरेत्यस्यापवादः॥(नान्तः)॥४८॥अयं पुंसि राजा, तक्षा।न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः।(मन्व्यच्कोऽकर्तरि)–इति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ (क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधाभिधानानि॥४९॥क्रतुः–अध्वरः।पुरुषः-नरः।कपोलः-गण्डः।गुल्फः–प्रपदः।मेघः–नीरदः (अभ्रं नपुंसकम्)॥५०॥ पूर्वस्यापवादः ॥[उकारान्तः]॥५१॥ अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः, इक्षुः । "हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे–" इति मेदिनी । "करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे" इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च । "लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः" इति । एवमन्यत्रापि ॥ (धेनुरज्जुकुहुसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्)॥५२॥(समासे रज्जुः पुंसि च)।५३।कर्कटरज्ज्वा,कर्कटरज्जुना॥(श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके)॥५४॥(वसु चार्थवाचि)॥*॥अर्थवाचीति किम् । वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु"॥(मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च)॥५५॥चात्पुंसि। अयं मद्गुः, इदं–मद्गु–[रुत्वन्तः]॥५६॥मेरुः।सेतुः॥(दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि-नपुंसके)॥५७॥(रुत्वन्तः)–इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं–दारु॥ (सक्तुर्नपुंसके च)॥ ॥५८॥चात्पुंसि।सक्तुः, सक्तु॥(प्राग्रश्मेरकारान्तः)॥५९॥(रश्मिर्दिवसाभिधानम्)–इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥ [कोपधः] ॥६०॥कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः, कल्कः । (चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके॥६१॥पूर्वसूत्रापवादः॥ (कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च) ॥६२॥ चात्पुंसि । अयं–कण्टकः, इदं–कण्टकमित्यादि ॥ [टोपधः] ॥ ६३ ॥ टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः, पटः ॥ (किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके) ॥६४॥ किरीटमित्यादि॥(कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च) ॥६५॥

चात्पुंसि । कुटः, कुटमित्यादि ॥ [णोपधः] ॥ ६६ ॥ णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः, गणः, पाषाणः ॥ (ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ॥६७॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके ॥६८॥ चात्पुंसि ॥ [थोपधः] ॥६९॥ रथः ॥ (काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके) ॥ ७० ॥ इदं—काष्ठमित्यादि ॥ (काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्) ॥ ७१ ॥ इमाः काष्ठाः ॥ (तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ॥ ७२ ॥ चात्पुंसि । अयं--तीर्थः, इदं—तीर्थम् ॥ [नोपधः] ॥७३ ॥ अदन्तः पुंसि । इनः, फेनः ॥ (जघनाऽजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके) ॥७४ ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ (मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च) ॥७५ ॥ चात्पुंसि । अयं—मानः, इदं—मानम् ॥ [पोपधः] ॥ ॥७६॥ अदन्तः पुंसि । यूपः, दीपः, सर्पः ॥ (पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके) ॥ ७७ ॥ इदं पापमित्यादि ॥ (शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च) ॥ ७८ ॥ अयं शूर्पः, इदं—शूर्पमित्यादि ॥ [भोपधः] ॥७९॥ स्तम्भः, कुम्भः । (तलभं नपुंसकम्) ॥ ८० ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ (जृम्भं नपुंसके च) ॥८१॥ जृम्भम्, जृम्भः ॥ [मोपधः] ॥८२॥ सोमः भीमः ॥ (रुक्मसिध्मयुध्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके) ॥ ८३ ॥ इदं रुक्ममित्यादि ॥ संग्रामदाडिमकुसुमाऽश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च) ॥८४ ॥ चात्पुंसि । अयं—संग्रामः, इदं—संग्रामम् ॥ [योपधः] ॥ ॥८५॥ समयः, हयः ॥ (किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके) ॥ ८६॥ स्पष्टम् ॥ (गोमयकषायमलयाऽन्वयाऽव्ययानि नपुंसके च) ॥८७॥ गोमयः गोमयम् ॥ [रोपधः] ॥८८॥ क्षुरः, अङ्कुरः ॥ (द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राऽश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराऽजरजठराऽजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके) ॥८९॥ इदं—द्वारमित्यादि ॥ (शुक्रमदेवतायाम्) ॥ ९० ॥ इदं—शुक्रं—रेतः । (चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥ ९१ ॥ चात्पुंसि । चक्रः, चक्रमित्यादि ॥ [षोपधः] ॥९२॥ वृषः, वृक्षः ॥ (शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके ॥९३॥ (यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च) ॥९४॥ चात्पुंसि । अयं यूषः,

इदं यूषमित्यादि। [सोपधः] ॥ ९५ ॥ वत्सः, वायसः, महानसः ॥ (पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके)॥९६॥(चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च)॥९७॥इदं–चमसम्, अयं–चमस इत्यादि॥ कंसं चाप्राणिनि)॥९८॥ "कंसोऽस्त्री पानभाजनम्"। प्राणिनि तु–कंसो–नाम कश्चिद्राजा॥ [रश्मिदिवसाभिधानानि]॥९९॥एतानि पुंसि स्युः। रश्मिः–मयूखः। दिवसः–घस्रः॥ (दीधितिः स्त्रियाम्)॥१००॥पूर्वस्यापवादः॥ (दिनाऽहनी नपुंसके ॥१०१॥ अयमप्यपवादः ॥ [मानाभिधानानि]॥१०२॥ एतानि पुंसि स्युः। कुडवः, प्रस्थः ॥ (द्रोणाढकौ नपुंसके च)॥ १०३॥ इदं–द्रोणम्, अयं–द्रोणः ॥ (खारीमानिके स्त्रियाम्)॥१०४॥ इयं–खारी। इयं–मानिका ॥ (दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च) ॥१०५॥ इमे–दाराः॥ (नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि)॥१०६॥ यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः। अयं–नाडीव्रणः। अपाङ्गः। जनपदः। व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ (मरुद्गरुत्तरद्दत्विजः) ॥१०७॥ अयं–मरुत् ॥ (ऋषिराशिद्दतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः)॥१०८॥एते पुंसि स्युः। अयम्–ऋषिः ॥ (ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः)॥१०९॥ एते पुंसि ॥ (हस्तकुन्ताऽन्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः) ॥११०॥ एते पुंसि। अमरस्तु "मुहूर्त्तोऽस्त्रियाम्" इत्याह॥ (षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः)॥१११॥ अयं–षण्डः ॥ (वंशांशपुरोडाशाः) ॥११२॥ अयं–वंशः । पुरोदाश्यते–पुराडाशः। कर्मणि घञ्। भवव्याख्यानयोः प्रकरणे (पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्)–इति विकारप्रकरणे(व्रीहेः पुरोडाशे)-इति च, निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा, दस्य डत्वम्। " पुरोडाशभुजामिष्टाम् " इति माघः ॥(ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः)॥११३॥ अयं–ह्रदः ॥ (अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः)॥११४॥ अयम्–अर्घः॥ (पल्लवपल्वलकफरेफकटाहजिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः) ॥११५॥ अयं–पल्लवः–इत्यादि ॥ (सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः) ॥ ११६ ॥ एते पुंसि। अयं–सारथिः ॥

॥ इति पुँल्लिङ्गाधिकारः ॥

(नपुंसकम्) ॥११७॥ अधिकारोऽयम् ॥ [भावे ल्युडन्तः] ॥११८॥ हसनम्। भावे किम्। पचनोऽग्निः, इध्मव्रश्चनः–कुठारः ॥ [निष्ठा च] ॥११९॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात्। हसितम्, गीतम् ॥ [त्वष्यञौ तद्धितौ]॥१२०॥ शुक्लत्वम्। शौक्ल्यम्। ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम्। चातुर्यम्, चातुरी। सामग्र्यम्, सामग्री। औचित्यम्, औचिती॥[कर्माणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः॥१२१॥

ब्राह्मणस्य कर्म–ब्राह्मण्यम् ॥ (यद्यढग्यगञ्अण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि)॥ १२२ ॥ एतदन्तानि क्लीबानि । (स्तेनाद्यन्नलोपश्च)–स्तेयम् । (सख्युर्यः)–सख्यम् । (कपिज्ञात्योर्ढक्)–कापेयम् ।(पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्)–आधिपत्यम् । (प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्)–औष्ट्रम् ।(हायनान्तयुवादिभ्योऽण्)–द्वैहायनम् ।(द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ्)–पितापुत्रकम् ।(होत्राभ्यश्छः)–अच्छावाकीयम् ।[अव्ययीभावः]॥ १२३ ॥अधिस्त्रि[द्वन्द्वैकत्वम्)॥ १२४ ॥पाणिपादम् ॥(अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च)॥ १२५॥ स्पष्टम् ॥[अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः]॥ १२६॥ अधिकारोऽयम् ॥(अनल्पे छाया)॥ ॥ १२७ ॥ शरच्छायम् ॥ (राजा मनुष्यपूर्वा सभा) ॥१२८॥ इनसभमित्यादि ॥ (सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च)॥१२९॥(शिष्टःपरवत्)॥१३०॥ अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात्॥ (रात्राह्नाहाः पुंसि)॥१३१॥(अपथपुण्याहे नपुंसके)॥१३२॥(संख्यापूर्वा रात्रिः)॥१३३॥त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः॥(द्विगुः स्त्रियां च व्यवस्थया)॥१३४॥ पञ्चमूली, त्रिभुवनम् ॥ [इसुसन्तः] ॥१३५॥हविः । धनुः ॥(अर्चिः स्त्रियां च)॥१३६॥इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां, नपुंसके च,–स्यात् ।इयमिदं वा–अर्चिः ॥ (छदिः स्त्रियामेव) ॥१३७॥ इयं-छदिः–छाद्यते अनेनेति छादेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना इस् । इस्मन्नित्यादिना ह्रस्वः। "पटलं छदिः" इत्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥ (मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि) ॥१३८॥ एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखं–आननम् । नयनं–लोचनम् । लोहं–कालम् । वनं–गहनम् । मांसं–आमिषम् ।रुधिरं–रक्तम् ।कार्मुकं-शरासनम् । विवरं–बिलम् । जलं–वारि । हलं–लाङ्गलम् । धनं–द्रविणम् । अन्नं–अशनम् । अस्यापवादानाह–त्रिसूत्र्या ॥(सीरार्थौदनाः पुंसि) ॥१३९॥ (वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च)॥१४०॥ वक्रः, वक्रम् । नेत्रः, नेत्रम् ।अरण्यः–अरण्यम् । गाण्डीवः–गाण्डीवम् ॥ (अटवी स्त्रियाम्)॥१४१॥[लोपधः]॥१४२॥ कुलम्, कूलम्, स्थलम् ॥(तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि)॥१४३॥ अयं–तूलः ॥ * ॥ (शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालबालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च॥ १४४॥चात् क्लीबे। शीलः, शीलमित्यादि ॥ [शतादिः संख्या]॥१४५॥शतम्, सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एकः, द्वौ, बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गोनाम–पर्वतः ॥ (शतायुतप्रयुताः पुंसि च)॥१४६॥अयं–शतः, इदं शतमित्यादि॥(लक्षा कोटिः स्त्रियाम्)॥ ॥१४७॥ इयं–लक्षा । इयं–कोटिः । "वा लक्षा नियुतं च तद्"इत्यमरात् क्लीबेऽपि लक्षम्॥ (शङ्कुः पुंसि)।१४८।(सहस्रः क्वचित्)॥ १४९॥अयं–सहस्रः, इदं–सहस्रम् ॥[मन्द्या-

च्कोऽकर्तरि]॥१५०॥मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीबः स्यात्, न तु कर्तरि । वर्म, चर्म । द्व्यच्कः किम् । अणिमा, महिमा । कर्तरि किम् । ददाति इति–दामा ॥(ब्रह्मन् पुंसि च)॥१५१॥अयं–ब्रह्मा, इदं ब्रह्म॥(नामरोमणी नपुंसके)॥१५२॥मन्द्व्यच्क इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥(असन्तो द्व्यच्कः)॥१५३॥यशः, मनः, तपः । द्व्यच्कः किम् । चन्द्रमाः ॥ (अप्सराः स्त्रियाम्)॥१५४॥एताः–अप्सरसः।प्रायेणायं–बहुवचनान्तः[1]॥[त्रान्तः] ॥१५५॥पत्रम्, छत्रम्॥(यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव)॥ १५६ ॥ (भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि)॥१५७॥अयं–भृत्रः । न मित्रम्–अमित्रः । "तस्य मित्राण्यमित्रास्ते" इति माघः । "स्याताममित्रौ मित्रे च" इति च । यत्तु "द्विषोऽमित्रे" इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्–"अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच्–अमेरमित्रं "मित्रस्य व्यथयेद्" इत्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः। नञ्समासेऽप्येवम् । "परवल्लिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरम्" इति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि (नञोजरमरमित्रमृताः) इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥ (पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च)॥१५८॥बलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तनरणाभिधानानि॥१५९॥ बलं–वीर्यम् ॥(पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च)॥ १६० ॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह–"वा पुंसि पद्मं नलिनम्" इति । एवं च अर्द्धर्चादिसूत्रे तु "जलजे पद्मं नपुंसकमेव" इति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः ॥ (आहवसंग्रामौ पुंसि)॥१६१॥ (आजिः स्त्रियामेव) ॥१६२॥ [फलजातिः] ॥१६३ ॥ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम्, आम्रम् ॥ [वृक्षजातिः स्त्रियामेव]॥१६४॥क्वचिदेवेदम् । हरीतकी॥ (वियज्जगत्सकृच्छकन्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः)॥१६५॥एते क्लीबाः स्युः।(नवनीतावतानाऽनृताऽमृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि) १६६(श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाऽङ्काऽङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यास्याऽऽस्पदाऽऽकाशकण्वबीजानि) ॥१६७॥ एतानि क्लीबे स्युः ॥ (दैवं पुंसि च) ॥ १६८॥ दैवम्, दैवः ॥ (धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्याऽपत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि) ॥१६९॥इदं–धान्यमित्यादि ॥ (द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि) ॥ १७० ॥ (अक्षमिन्द्रिये)॥ १७१ ॥ इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ मा भूत् ॥

॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

(स्त्रीपुंसयोः)॥१७२॥अधिकारोऽयम् ॥ (गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिबस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः)॥१७३॥ इयमयं वा–गौः ॥ (मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः) ॥१७४॥ इयमयं वा–मृत्युः ॥ [गुणवचनमुकारान्तं

---

1 अनचिचेति सूत्रभाष्ये एकवचनान्तः ।

नपुंसकं च)॥१७६॥त्रिलिङ्गमित्यर्थः।पटु, पटुः, पट्वी॥[अपत्यार्थतद्धिते]॥१७६॥
औपगवः, औपगवी ॥

॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

(पुन्नपुंसकयोः)॥१७७।अधिकारोऽयम्॥(घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तक-
बुस्तलोहिताः) ॥१७८॥ अयं घृतः, इदं, घृतम् ॥ (शृङ्गार्घनिदाघोद्यमश-
ल्यदृढाः ॥१७९॥अयं–शृङ्गः, इदं–शृङ्गम् ॥ (व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाभ्र-
र्धर्चदर्भपुच्छाः)।१८०।अयं–व्रजः, इदं व्रजम्॥(कबन्धौषधाऽऽयुधान्ताः॥१८१॥
स्पष्टम् ॥ (दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाऽऽकाशकुशकाशाऽङ्कुशकुलि-
शाः॥१८२॥एते पुन्नपुंसकयोःस्युः।"कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले"इति विश्वः।
शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च जनपदादिसूत्रेणाऽयोविकारे ङीषि–कुशी । दारुणि तु
टापा–कुशा । "वानस्पत्याः स्थ ता मा याति"इति श्रुतिः। अतः कुकमीति सूत्रे कुश-
कर्णीष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च।"हानौ तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्दः"इति। त-
च्छारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते " आच्छन्दः"
इत्याद्युक्तमश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥
(गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ॥ १८३ ॥

॥ इति पुन्नपुंसकाधिकारः ॥

(अवशिष्टलिङ्गम्) ॥ १८४ ॥ (अव्ययम्) ॥ १८५ ॥ (कतियुष्म-
दस्मदः) ॥१८६॥ [ष्णान्ता संख्या] ॥ १८७ ॥ (शिष्टा परवत्)॥१८८॥
एकः–पुरुषः, एका–स्त्री, एकं–कुलम्। [गुणवचनं च] ॥१८९ ॥ शुक्लः–पटः, शुक्ला–
पटी, शुक्लं वस्त्रम् ॥ [कृत्याश्च] ॥१९०॥ [करणाधिकरणयोर्ल्युट् च]॥१९१॥
[सर्वादीनि सर्वनामानि] ॥ १९२ ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ समाप्तेयं सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेमराज श्रीकृष्णदास,
" श्रीवेङ्कटेश्वर " यन्त्रालयाध्यक्ष–मुंबई.

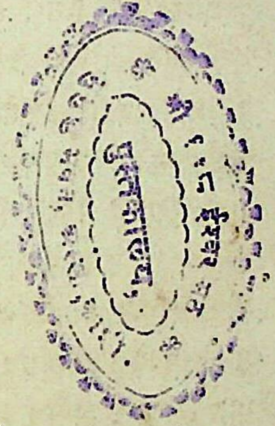
॥ श्रीः ॥

अथ शिक्षाप्रारंभः।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा। शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः॥ ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥४॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲ क ᳲ पौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दोगायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः । ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरित प्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसंधानमुकारादि परं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाःस्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । एऐ तु कण्ठतालव्या-वोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्।ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥१९॥ संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२१॥ अनुस्वार यमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकार-वकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीतापतनभेदाभ्यां

तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते । नवं
रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम्।
दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥२७॥ हृदये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि।
नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन स्वमनु-
स्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्प-
मुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं वर्णाः
प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१॥ गी-
गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः
॥ ३२॥माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका
गुणाः ॥ ३३ ॥ शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा
स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलंबितं गद्गदितं प्रगीतम्।
निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्य-
मुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसंनि-
भेन ॥ ३६॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसा-
न्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन॥३७॥७॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टा-
शरः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥३८॥ यमोऽनुनासिका न
ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः । ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥ ई-
च्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि॥४०॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते
॥ ४१ ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्म-
लोके महीयते ॥ ४२ ॥ ८ ॥ उदात्तमाख्याति वृत्तोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा
उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्या-
त्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तो-
दात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति
नवपदशय्या॥४५॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती । अग्नि-
रित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदातं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥
हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्यु-
दात्तम् ॥४७॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये
प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥ ९ ॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति
त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् । न
तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं

सुव्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुःस्वर-तोपराधात् ॥ ५२ ॥ अनक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षताशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुःसाम-भिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति॥५४॥हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुः-सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥५५॥१०॥ शंकरः शांकरीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥५७ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः । तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥ अज्ञानान्ध-स्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशु-पुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीतिदिवीति ॥ ६० ॥ ११ ॥ अथ शिक्षामात्मोदा-त्तश्च हकारं स्वराणां यथागीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चाषस्तु शंकर एकादश ॥ इति शिक्षा ॥

श्रीः ।

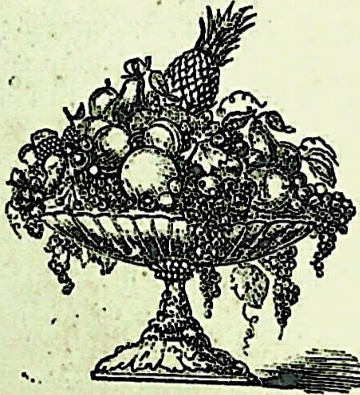
अथ परिभाषापाठः ।

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् ॥ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥ एकान्ताः अनुबन्धाः ॥ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ उभयगतिरिह भवति ॥ कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यंते ॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् ॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिः ॥ एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते ॥ भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ भाव्यमानोऽप्युकारस्सवर्णान् गृह्णाति ॥ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ व्यपदेशिवदेकस्मिन् निमित्तसद्भावात् ॥ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ॥ विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ परान्नित्यं बलवत् ॥ शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः ॥ अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते ॥ पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यप् बाधते ॥ वार्णादाङ्गं बलीयो भवति ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ॥ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥

क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् ॥ अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थावगतिः ॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणम् ॥ तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणम् ॥ क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ समासान्तविधिरनित्यः ॥ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥ ताच्छीलिके णेऽणकृतानि भवन्ति ॥ धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ गणकार्यमनित्यम् ॥ अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ नञ्घटितमनित्यम् ॥ आतिदेशिकमनित्यम् ॥ सर्वविधिभ्यो लुग्विधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ॥ नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान् ॥ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ॥ सहचरितासहचरितयोस्सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ क्वचित्समुदायेऽपि ॥ अभेदका गुणाः ॥ बाधकान्येव निपातनानि ॥ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते ॥ निषेधाश्च

बलीयांसः ॥ अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ॥ यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥

इति परिभाषापाठः समाप्तः ॥ शुभं भूयात् ॥

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तकौमुद्या अकारादिक्रमेण सूत्रसूची[1]

१ (*) एवं चिह्नितानि सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धस्थानि अन्यानि पूर्वार्धस्थानि सूत्राणि

पृष्ठम्	सूत्रम्			
*२०	अतोल्रान्तस्य	७	२	२
*१०	अतोहलादेर्लघोः	७	२	७
*३	अतोहेः	६	४	१०५
६९	अत्यन्तसंयोगे च	२	१	२९
*७३	अत्रलोपोभ्यासस्य	७	४	५८
११	अत्रानुनासिकः पूर्वस्य०	८	३	२
११२	अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठ०	२	४	६५
३९	अत्वसंतस्यचाधातोः	६	४	१४
*६१	अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रद०	७	४	९५
*३७	अदः सर्वेषाम्	७	३	१००
*३२	अदभ्यस्तात्	७	१	४
५	अदर्शनं लोपः	१	१	६०
४१	अदसऔसुलोपश्च	७	२	१०७
९	अदसोमात्	१	१	१२
३८	अदसोसेर्दादुदोमः	८	२	८०
*३७	अदिप्रभृतिभ्यः शपः	२	४	७२
१२२	अदूरभवश्च	४	२	७०
३	अदेङ्गुणः	१	१	२
*१२१	अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति	२	४	३६
*११४	अदोनन्ने	३	२	६८
७७	अदोनुपदेशे	१	४	७०
२८	अद्भुतरादिभ्यःपञ्च०	७	१	२५
*१७१	अद्भिः संस्कृतम्	४	४	१३४
१५८	अद्यश्वीनावष्टब्धे	५	२	१३
१३	अधः शिरसीपदे	८	३	४७
१६१	अधिकम्	५	२	७३
६३	अधिकरणवाचिनश्च	२	३	६८
७०	अधिकरणवाचिनाच	२	२	१३
१६९	अधिकरणविचालेच	५	३	४३
*१६२	अधिकरणे बंधः	३	४	४१
*११०	अधिकरणेशेतेः	३	२	१५
९१	अधिकरणैतावत्त्वे च	२	४	१५
१३५	अधिकृत्यकृतेग्रन्थे	४	३	८४
५७	अधिपरीअनर्थकौ	१	४	९३
६५	अधिरीश्वरे	१	४	९७
५६	अधिशीङ्स्थासांकर्म	१	४	४६
६२	अधीगर्थदयेशांकर्मणि	२	३	५२
*१००	अधीष्टे च	३	३	१६६
१६८	अधुना	५	३	१७
*८८	अधेःप्रसहने	१	३	३३
*२०९	अधेरुपरिस्थम्	६	२	१८८
९०	अध्ययनतोविप्रकृष्टा०	२	४	५
१४८	अध्यर्धपूर्वाद्विगोर्लुक्	५	१	२८
*१५८	अध्यायन्यायोद्याव०	३	३	१२२
१६०	अध्यायानुवाकयोर्लुक्	५	२	६०
१४४	अध्यायिन्यदेशका०	४	४	७१
१३४	अध्यायेष्वेवर्षेः	४	३	६९
१५८	अध्वनोयत्खौ	५	२	१६
*१९४	अध्वर्युकषाययोर्जातौ	६	२	१०
९०	अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्	२	४	४
११२	अन्	६	४	१६७
४६	अनउपधालोपिनो०	४	१	२८
२१	अनङ्सौ	७	१	९३
४	अनचिच	८	४	४७
१७५	अनत्यन्तगतौक्तात्	५	४	४
७७	अनत्याधानउरसि०	१	४	७५
*४	अनद्यतनेलङ्	३	२	१११
*३	अनद्यतनेलुट्	३	३	१५
१६८	अनद्यतनेर्हिलन्यत०	५	३	२१
१७६	अनन्तावसथेतिह०	५	४	२३
*१८१	अनन्त्यस्यापिप्रश्ना०	८	२	१०५
५५	अनभिहिते	२	३	१

१ इदं वार्तिकं वामनेन सूत्रपाठ्यां पठितम् ।

१ इदं वार्तिकं काशिकाकृता सूत्रेषु पठितम् ।

ध.

पृष्ठम्	सूत्रम्	
*७५	नित्यंकौटिल्येगतौ	३ । १ । २३
७१	नित्यंक्रीडाजीविकयोः	२ । २ । १७
*३	नित्यंङितः	३ । ४ । ९९
*१७०	नित्यंछन्दसि	४ । १ । ४६
*१७८	नित्यंछन्दसि	७ । ४ । ८
८६	नित्यमसिच्प्रजा०	५ । ४ । १२२
*१५४	नित्यंपणःपरिमाणे	३ । ३ । ६६
*१८७	नित्यंमन्त्रे	६ । १ । २१०
*७१	नित्यंस्मयतेः	६ । १ । ५७
७७	नित्यंहस्तेपाणा०	१ । ४ । ७७
१७८	नित्यमाम्रेडितेडाचि	६ । १ । १००
१७९	नित्यवीप्सयोः	८ । १ । ४
*१२१	निनदीभ्यांस्नातेः०	८ । ३ । ८९
*१२४	निन्दहिंसक्लिशखा०	३ । २ । १४६
९	निपातएकाजनाङ्	१ । १ । १४
*१७५	निपातस्यच	६ । ३ । १३६
*२१०	निपातैर्यद्यदिहन्तकु०	८ । १ । ३०
*१५५	निपानमाहावः	३ । ३ । ७४
*१६२	निमूलसमूलयोःकषः	३ । ४ । ३४
*६०	निरःकुषः	७ । २ । ४६
*१५२	निरभ्योःपूल्वोः	३ । ३ । २८
*२०९	निरुदकादीनिच	६ । २ । १८४
*११७	निर्वाणोऽवाते	८ । २ । ५०
१४१	निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः	४ । ४ । १९
*१९४	निवातेवातत्राणे	६ । २ । ८
*१५३	निवासचितिशरी०	३ । ३ । ४१
*१८३	निव्यभिभ्योऽड्व्य०	८ । ३ । ११९
१३०	निशाप्रदोषाभ्यांच	४ । ३ । १४
१७९	निष्कुलान्निष्कोषणे	५ । ४ । ६२
८९	निष्ठा	२ । २ । ३६
*११६	निष्ठा	३ । २ । १०२
*१८७	निष्ठाचद्व्यजनात्	६ । १ । २०५

पृष्ठम्	सूत्रम्	
*११९	निष्ठायांसेटि	६ । ४ । ५२
*११६	निष्ठायामण्यदर्थे	६ । ४ । ६०
*११८	निष्ठाशीङ्स्विदि०	१ । २ । १९
*२०८	निष्ठोपमानादन्यत०	६ । २ । १६९
*२०२	निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य०	६ । २ । ११०
८९	निष्प्रवाणिश्च	५ । ४ । १६०
*८८	निसमुपविभ्योह्वः	१ । ३ । ३०
*३४*१८३	निसस्तपतावना०	८ । ३ । १०२
*७६	नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसु०	७ । ४ । ८४
१	नीचैरनुदात्तः	१ । २ । ३०
१७१	नीतौचतद्युक्तात्	५ । ३ । ७७
*७६	नुगतोऽनुनासिका०	७ । ४ । ८५
*११८	नुदविदोन्दत्राघ्रा०	८ । २ । ५६
४०	नुम्विसर्जनीयशर्व्य०	८ । ३ । ५८
२४	नृच	६ । ४ । ६
*१९३	नृचान्यतरस्याम्	६ । १ । १८४
१२	नृन्पे	८ । ३ । १०
*९	नेटि	७ । २ । ४
*४८	नेटचलिटिरधेः	७ । १ । ६२
*११४	नेड्वशिकृति	७ । २ । ८
*१७६	नेतराच्छन्दसि	७ । १ । २६
३१	नेदमदसोरकोः	७ । १ । ११
११८	नेन्द्रस्यपरस्य	७ । ३ । २२
९७	नेन्सिद्धबध्नातिषुच	६ । ३ । १९
२७	नेयङुवङ्स्थानावस्त्री	१ । ४ । ४
*२०९	नेरनिधाने	६ । २ । १९२
*१०	नेर्गदनदपतपद०	८ । ४ । १७
१५९	नेर्बिडज्बिरीसचौ	५ । २ । ३२
*८६	नेर्विशः	१ । ३ । १७
*१९२	नोङ्धात्वोः	६ । १ । १७५
*२०५	नोत्तरपदेऽनुदात्ता०	६ । २ । १४२

ह.

इति सिद्धान्तकौमुदीपृष्ठाङ्कसूत्रसूचीपत्रं समाप्तम् ।

कृतिरियम्-

पण्डितज्वालाप्रसादशर्मणः-दीनदारपुरा-मुरादाबाद.

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ धातूनां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणिका ।

धातूनाम्—

धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः	धातवः	पृष्ठाङ्काः
वंर्चे	[illegible]२	विजि	५२	वृञ्	५०	व्यथ	३०	शमु	४८
वर्ण	६१	विजि	५६	वृञ्	६५	व्यय	६९	शप	४७
वर्ण	६९	विजिर्	४४	वृण	५३	व्युष	४९	शब्द	६४
वर्ध	६३	विट	१५	वृतु	२५	व्युष	४५	शर्ब	१७
वर्ष	२२	विडंब	६९	वृतु	४७	व्येञ्	३६	शर्व	२१
वर्ह	२२	विधृ	९	वृतु	६५	व्रज	१४	शल	२०
वल	२०	विद	४१	वृधु	२५	व्रज	६२	शल	२९
वलि	२७	विद	४७	वृधु	६५	व्रण	१९	शल्भ	१६
बल्क	६२	विद	५६	वृश	४९	व्रण	६९	शव	२४
वल्ग	१२	विद	६४	वृष	६४	व्रश्चू	५२	शश	२४
वल्गु	८५	विद्लृ	५५	वृषु	२३	व्री	५९	शष	२३
वल्भ	१६	विध	५३	वृहिर्	२४	व्रीङ्	४६	शसु	२४
वल्ल	२०	विल	५३	वृहू	५३	व्रीडि	४५	शंब	६१
वल्ह	२२	विल	६२	वॄ	५९	व्ली	५९	शंसु	२४
वश	४३	विश	५५	वॄञ्	५९	**श.**		शा	६२
वष	२३	विष	६०	वेञ्	३६	शक	४८	शाखृ	११
वस्	३५	विषु	२३	वेणृ	३०	शकि	११	शाडृ	१४
वस्	३८	विष्लृ	४५	वेथृ	९	शक्लृ	५१	शा[illegible]	३५
वस	६५	विष्क	६४	वेद	८५	शच	१२	शासु	२२
वस	६९	विष्क	६९	वेपृ	१६	शट	१५	शासु	३८
वसु	४९	विस	४९	वेल	६७	शठ	१६	शासु	४३
वस्क	११	वी	४०	वेलृ	२०	शठ	६२	शिक्ष	२२
वह	३५	वीर	६८	वेल्ल	२०	शठ	६४	शिखि	१२
वंच	१२	वुगि	१२	वेष्ट	१४	शठ	६७	शिघि	१२
वा	४०	वृक	११	वेवीङ्	४३	शडि	१४	शिजि	३८
वाक्षि	२३	वृक्ष	२१	वेह्ट	२२	शण	२६	शिञ्	५०
वाछि	१३	वृङ्	२२	वै	३१	शद्लृ	२९	शिट	१५
वात	६७	वृजी	३८	व्यच	५२	शद्लृ	५५	शिल	५३
वाशृ	४७	वृजी	५६	व्यय	२५	शप	३५	शिष	२३
वास	६७	वृजी	६५	व्यय	४७	शम	२८	शिष	६५
वाह्ट	२२					शम	६३		
विचिर्	५६								
विंच्छ	५५								
विच्छ	६५								

धातूनाम्–

इति धातूनां सूची समाप्ता ।

विद्वज्जनकृपाकांक्षी-

क्षेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" यन्त्रालयाध्यक्ष-मुंबई.

इति

धातूनां मातृकावर्णक्रमे

क्रमणिका समाप्ता

